

**Акунов А.А.
Кангелдиев А.Н.
Мамбеталиева Г.С.**

ПОЛИТОЛОГИЯ

Бишкек-2015

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**И.РАЗЗАКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
ТЕХНИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ ИШТЕР
МИНИСТРЛИГИНИН К.ДИКАМБАЕВ АТЫНДАГЫ
ДИПЛОМАТИЯЛЫК АКАДЕМИЯСЫ**

«КЫРГЫЗ ТАРЫХ КООМУ» ЭЛ АРАЛЫК БИРИКМЕСИ

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
ТЕХНИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

**Акунов А.А.
Кангелдиев А.Н.
Мамбеталиева Г.С.**

ПОЛИТОЛОГИЯ

Окуу китеби

**Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
тарабынан ЖОЖдордун студенттери үчүн “Саясат таануу”
сабагы боюнча окуу китеби катары сунушталды**

Бишкек-2015

УДК 32
ББК 66.4
А 44

И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин Илимий Кеңешинин жыйынында бекитилди жана басууга сунуш кылынды.

Протокол №8 2015-ж. 29.04.

Рецензенттер: тарых илим-и д-у, проф., Чоротегин Т.К.
философия илим-и д-у, проф., Саралаев Н.К.
философия илим-и канд., доц., Баписев А.С.

Акунов Аалыбек Акунович,
Капгелдиев Азамат Нургазиевич,
Мамбеталиева Гүлмира Сулаймановна.

А 44 Политология: Окуу китеби. / И.Раззаков атындагы КМТУ; /-Б.«Техник» ББ,
2015. – 357 б.

ISBN 978-9967-467-19-4

Окуу китеби эки бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмдө саясат таануу илиминин пайда болушу, анын саясат, бийлик, мамлекет, саясий тутум жана режимдер сыяктуу маселелери кыскача чечмеленет. Экинчи бөлүм схема менен таблицаларды камтып, алардын түзүмү менен мааниси саясат таануу сабагын үйрөнүү программасынын талаптарына толук жооп берет.

Окуу китеби саясат таануу жана башка коомдук илимдерди үйрөнүүнү каалоочуларга арналат. Биздин замандын негизги өнүгүү багыттарын андап билүүгө, эгемен мамлекетибиздин эркин өнүгүүсүнө кедерги болуп жаткан авторитардык саясий режим сыяктуу көйгөйлөрдүн ички манызын өздөштүрүүнү максат кылган саясатчыларга, серепчилерге, журналисттерге, ЖОЖдордун студенттерине, окутуучуларына, жалпы эле китеп окууну сүйүүчүлөргө сунушталат.

Редколлегия: А.А. Акунов, Г.С. Мамбеталиева, Б.Б. Усубалиева,
Н.М. Абдылдаева

А 0802000000-15
ISBN 978-9967-467-19-4

УДК 32
ББК 66.4

© Акунов А.А.,
Капгелдиев А.Н.,
Мамбеталиева Г.С., 2015

КИРИШ СӨЗ

СССР кулагандан жана КПСС жоюлгандан кийин көп улуттуу кыргызстандыктар толук эгемендүү, бүткүл дүйнө мамлекеттери расмий тааныган, жалпы адамзаттын баалуулуктарын, биринчи кезекте адам укугу менен эркиндигин туу туткан, көз карандысыз, экономикасы базар мамилелерине негизделген демократиялык Кыргыз Республикасын курууга киришкен.

Убакыт өткөн сайын, мезгилдин улам саясий катаал сынагын баштан кечирген сайын кыргызстандыктар тандап алган өнүгүү жолунун тууралыгы да улам далилденип, шексиз болуп, аң-сезимибиздеги ага болгон терең ишенимди бекемдөөдө. Экономика тармагындагы базар мамилелеринин алкагында бизнес өнүгүп, жалпы калктын жашоо турмушу мурдагыдан жакшырып, андан ары бакубат жашоо нугуна түштү.

Эгемендиктин алгачкы жылдарында алдыга озуп, менчиктин көп түрдүүлүгүнүн жана эркин сооданын саясий-укуктук негиздерин тез арада түзүп берүүгө жетишкен саясий реформа, саясат чөйрөсү бүтүнкү күндө жалаң эле экономиканын өнүгүшүнө бөгөт болбостон, дүйнөлүк коомчулуктун алдында кайрадан жаралган Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн келечегине карата күмөн туудуруп, өлкө экиге бөлүнүп кетиши мүмкүн, же эгемендүүлүгүн сактай албай жоюлуп да кетиши мүмкүн деген сыяктуу ар кандай терс багыттагы талкууларга түрткү берүүдө.

Үй-бүлөлүк жана кландык бийликке каршы кыргызстандыктар эки жолу, 2005- жана 2010-жылдары, саясий күрөшкө чыгып, мамлекеттик авторитардык режимди күч менен алмаштырып, коомду кайрадан демократиялык өнүгүү жолуна кайрып келген. Бирок, бийликке келген саясий элита кайрадан эле мурунтан калыптанып калган коррупциялык схемалар менен иштөөнү улантып, эл менен мамлекеттик бийликтин ортосундагы ажырым улам кеңейип, бийликке карата ишеним төмөндөөдө. Баш-оту менен бизнеске кирип, аны менен алек болгондун ордуна жаштардын көпчүлүгү саясатка берилип, жол тосуу, митингдерге чыгуу, оппозициялык топторго биригүү сыяктуу бийликке каршы чыгуулар уланууда...

Кыргызстандагы коррупциялык бийлик түзүп берген коомдун учурдагы өтө саясатташкан кырдаалында жарандардын саясий аң-сезим, саясий маданият жана саясий билим деңгээлинин өлкөнүн бүтүнү жана эртеги үчүн мааниси чоң. Ошондуктан, жаштардын, саясатчылардын, журналисттер менен серепчилердин, жалпы эле активдүү жарандардын саясат таануу илимине кызыгуусу күн санап артууда. Колуңздагы китеп сиздин саясаттын «чытырман токою» менен «сормо сазында» туура жол таап, максатка багытталган сапарыңыздын байсалдуу болушуна жардам берет деп ишенебиз.

Окуу куралда кыргыздардын коомдук-саясий ой-пикиринин пайда болушунун жана өнүгүшүнүн кыскача тарыхы байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейинки мезгилди камтып, баскычтарга бөлүнүп берилди. XX кылымдын 80-жылдарына чейин кыргыздардын коомдук-саясий көз караштары оозеки жана жазма адабияттын ичинде өнүгүп, чыгаан манасчылар, олуялар,

заманачы-акындар жана жазуучулар саясий ойдун алып жүрүүчүлөрүнөн болушкан десек туура болот. 1985-жылы М.С.Горбачевдун ысмы менен байланышкан кайра куруу жана айкындуулук жараянынын башталышынын шарданы менен башка союздук республикалар сыяктуу эле Кыргызстанда да саясат таануу илими өз алдынча өнүгүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон.

Саясат менен бийликтин нукура маңызын түшүнбөй, колуна тийген бийликти элдин ишенимин арттырууга багыттап иштөөнүн ордуна, тескерисинче, аны жеке байлыктын булагы катары пайдалангандардын ана башчылары кыска убакыттын ичинде эле ата журтун тайптап чет өлкөлөргө качууга мажбур болушса дагы бирөөлөрү топтогон арам байлыгынан ажырап, абактардан жай табышты. Ушуларды көрүп туруп, азыркы бийликтегилердин айрымдары кайрадан эле ошол «барса келбес» жолго түшүп жаткандары аянычтуу. Бул китеп алар үчүн саясаттын табиятын түшүнгөнгө, саясат өзү «сасык» эмес экендигин, аны абийирсиз адамдар жүргүзгөндө гана ал ошондой болуп калаарын андап билүүгө жардам берет.

Бул китеп азыркы жана азыркыдан кийинки мамлекеттердин ааламдаштыруу шарттарындагы орду менен ролунун өзгөргөндүгү жөнүндө баяндайт. Германия, Франция, Швейцария сыяктуу өнүккөн өлкөлөр өздөрүнүн мамлекеттик бийлик-укруктарынын көпчүлүгүн мамлекеттин үстүндөгү бирикмеге өткөрүп берип, европун пайдасына улуттук валюталарынан баш тартып, чек араларын ачышып, англис тилинде сүйлөшүп дегендей... Евросоюзга биригишсе, башка өлкөлөр Улуттардын шериктештигине, үчүнчүлөрү КМШга биригишүүдө. Бул дүйнөлүк агым, азыркынын негизги парадигмасы болуп эсептелет. Ошондуктан демократия жолуна жаңыдан түшкөн өлкөлөр бул агымдан четте калбоого аракет кылышууда.

Бул окуу куралы эки бөлүмдөн туруп, саясат таануунун Кыргызстан коомунун турмушунда кенири кездешкен маселелери жана алардын схема менен таблицалар аркылуу кыскача түшүндүрмөлөрү бирин-бири толуктап, өтмө катар берилди. Мазмуну боюнча бул китеп, теориялык багытта болсо дагы ал биздин саясий практиканы түшүнүүгө жана анын катышуучуларына өздөрүн ишенимдүү алып жүрүүлөрүнө жардам берет деп ойлойбуз.

1. ПОЛИТОЛОГИЯ: ПАЙДА БОЛУШУ, ӨНҮГҮШҮ, МЫЙЗАМ ЧЕНЕМДҮҮЛҮКТӨРҮ

1.1. Политологиянын жаралышы: предмети, мазмуну, методдору

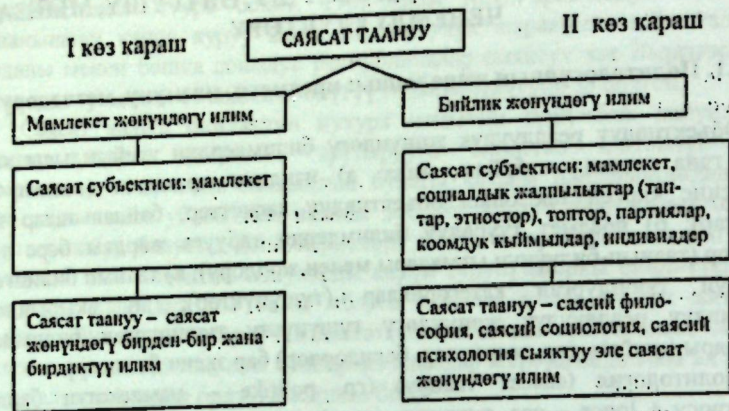
Объективдүү реалдуулук жөнүндөгү билимдердин жыйындысы катары кайсы гана илимди албайлы, анда: а) изилдөө предмети (таанып-билүү процессине кирген так ошол объективдүү касиеттер, байланыштар менен катыштар); б) предмет тууралуу билимдерди табууга жардам бере турган методдор (таанып-билүүнүн ыкмалары менен жолдору); в) таанып-билүүнүн мазмунун туюндурган категориялар (түшүнүктөр); эң акырында, г) объективдүү реалдуулук жөнүндөгү түшүнүктү туюндурган билимдердин формалары (мыйзамдар, теориялар, баяндоолор) бар экени белгилүү.

Политология (саясат таануу) (гр. politike – мамлекетти башкаруу искусствосу + logos – сөз, түшүнүк, илим) – саясат, саясий процесстер жана саясий бийлик жөнүндөгү илим. «Саясий илим», «Саясат жөнүндөгү илим», «Саясий социология» терминдери улуттук жана региондук саясат таануу мектептеринин салтын жана өзгөчөлүктөрүн чагылдырат.

Саясат таануу адамдардын идеологиялык жана практикалык ишмердигин иликтейт, анын изилдөө объектиси – саясат дүйнөсүнүн четин, анын бөтөнчүлүгүн аныктоочу бийлик болуп саналат. Саясий илимдин мазмунун бийлик табияты, анын калыптанышы, коомдогу аткарган функциялары, саясий топтордун, партиялардын, жамааттардын, индивиддердин, мамлекеттердин бийлик туурасында өз ара мамилелери жана ал мамилелердин формалары, алардан келип чыккан натыйжалар түзөт.

1.1.1. Саясий илимдин предмети. Саясий илимдин предмети тууралуу бирдиктүү пикир жок. Бул болсо, дүйнөлүк саясат таануунун өнүгүшүнө таасир эткен конкреттүү өлкөлөрдүн, илимий мектептердин, багыттардын салттары менен шартталган. Айталык, АКШда саясат таануу ар качан практикалык багытты туткан жана америкалык коомдун жалаң саясий практикасынын керектөөсүн көздөп өнүккөн. Батыш Европадагы саясат таанууга академизм, ар кыл кырдаалдарга жарактуу кеңири теориялык жалпылоолор, универсалдуу корутундуларды жасоого умтулуу мүнөздүү.

Саясат таануунун предметинин аныктамасына карата көз караштар.

Саясий илимдин мазмуну жөнүндөгү биринчи көз карашты байыркы грек философу Аристотель (б.з.ч. 384-322) негиздеп, ал мамлекетти саясий илимдин предмети катары караган. Мындай көз караш антикалык доордо (андан соң орто кылымдарда) саясаттын мазмунун – саясий турмушун бирден бир субъектиси – мамлекеттин ишмердүүлүгү түзөт деп эсептөө менен шартталган. Кийин аристотелдик салтты жолдоп, саясат таанууну мамлекетти башкаруу жөнүндөгү илим катары аныктап келишкен. Бул позициянын бүтүнкү күнгө чейин жактап келаткан көптөгөн тарапкерлери Батыш Европада, айрыкча Францияда жана Германияда бар. Алардын чечмелөөсүндө саясий илим бирдиктүү илим. Айталык, азыркы учурдагы франциялык политолог М.Гранитц саясий илим – бул «адамдардын биргелешип жашашкан турмушун жөнгө салуучу институттарды алар кантип пайдаланып жатышканын изилдөө жана адамдарды кыймылга алып келүүчү өздөрү чыгарган же мурдагы муундардан алынган идеяларды иликтөө дегендик. Саясий илимдин предметинде идеялар, институттар жана адамдар тыгыз чырмалышкан деп айтса болот» деп эсептейт.

Альтернативдүү көз карашты жактоочулар саясий турмуштун эволюциясын эске алышкан. Саясий илимди бийлик жөнүндөгү илим катары биринчи жолу италиялык коомдук ишмер жана саясий ойчул, философ жана социолог Н.Макиавелли (1469-1527) аныктаган. Бара-бара саясаттын мазмуну мамлекеттик түзүмдүн гана ишмердигин эмес, саясатка активдүү катышышкан мамлекеттик эмес институттардын: кысым көрсөтүү топторунун, коомдук кыймылдардын, партиялык тутумдардын, массалык маалымдоо каражаттарынын, айрым инсандардын саясатка активдүү катышуусун камтый баштады. Анткени саясий процесстерге катышкандардын баары тегине жана табиятына карабай, бийлик маселесине келгенде алар өз ара аракетке келишет.

Бул пикир батыш саясат таануусунда үстөмөндүү болуп калды. Бирок, бийлик алакалары мазмуну боюнча бай, көрүнүш формалары жана субъектилери – аркалоочулары боюнча канчалык көп түрдүү болгон сайын, аларды анализдөө, ошончолук даражада көп кырдуу саясат дүйнөсүнүн тигил

же бул жактары бөлүнүп көрүнө баштады, алар да саясий илимдин өз алдынча тармактарынын предметтерине айланышты. Бул болсо, саясий илимдин дифференцияланышына жана саясий билим тармактарынын: саясий философиянын, саясий теориянын, саясий социологиянын, саясий психологиянын, саясий антропологиянын жана дагы ушу сыяктуулардын бүтүндөй бир спектринин түзүлүшүнө алып келди. Албетте, саясат таанууну бирдиктүү илим деп эсептөөгө болобу же ал билимдердин өз алдынча тармактарынан турабы? деген сыяктуу проблема пайда болду.

Саясий илимдин предмети боюнча бирдиктүү көз караштын жоктугу, объективдүү түрдө ар түркүн илимдердин өкүлдөрү саясатты жана бийликти өз тармактарынын салттары аркылуу изилдеп үйрөнүүлөрү менен шартталып келген. Айталык, юристтер саясий илим мамлекетти иликтейт дешсе; философтор саясат таанууну социалдык философиянын бир түрү деп карашууда; ал эми социологдор болсо, аны социологиянын саясий көрүнүштөрдү изилдей турган тармагы катары эсептешүүдө ж.б.д.у.с.

1.1.2. Политологиянын пайда болушу. Алгачкы философиялык-этикалык формасында, саясат таануунун фрагменттери – коомдук идеал, идеалдуу мамлекет жөнүндө, саясаттын маңызы, коомдук жыргалчылыкка жетүү ыкмалары тууралуу түшүнүктөр байыркы дүйнөнүн ойчулдары: Заратустра, Конфуций, Платон, Аристотель, Цицерон жана алардын замандаштарынын эмгектеринде кездешет. Орто кылымдарда, Кайра жаралуу доорунда жана Жаңы мезгилде саясат таануу негизинен философиялык илимдин чегинде гана өнүккөн.

Политология илимдин өз алдынча тармагы катары өткөн кылымдын 50-жылдарынын аягында калыптана баштаган. XIX–XX кылымдарда саясат таануунун бүтүнкү түрүн берген саясат таануу боюнча изилдөөлөр пайда болгон. 1903-жылы АКШда биринчи улуттук саясат таануу ассоциациясы түзүлгөн. Анын өз алдынча илим жана окуу предмети катары калыптанып бүтүшүн үстүбүздөгү кылымдын 50-жылдарынын жарымына тийиш десек болот. 1948-жылы ЮНЕСКОго караштуу саясий илимдин Эл аралык ассоциациясы түзүлгөн. 1948-жылы Парижде өткөн саясат таануунун негизги маселелери тууралуу эл аралык коллоквиумда анын мазмуну жөнүндөгү документ кабыл алынган. Анда саясий илимдин изилдөөсүнүн негизги объектиси деп: 1) саясий теорияны; 2) саясий институттарды; 3) коомдук ой-пикир, саясий партиялар, топторду; 4) эл аралык мамилелерди таанууну чечкен.

Бирок, саясий илимдин предмети боюнча жогоруда көрсөтүлгөн эки көз карашты жакындатууга жетишүү мүмкүн болбоду. Кийинчерээк саясий илимдин бүткүл дүйнөлүк конгресстеринде талдоо алкагына улам жаңы темалар, мисалы, шайлоочулардын шайлоолордогу жүрүм-туруму, чечим кабыл алуу процессин, саясий модерндештирүү, европалык интеграция д. у. сыяктуулар кошулуп жатты, мунун өзү бул илимдин предмети кенитип жана ар түрдүү көз караштардын бир ымалага келишин татаалдатып жиберди.

Бийлик жөнүндө жана анын ич ара катыш аракеттери тууралуу илимий ой жүгүртүүлөрдүн анык экени, конкреттүү саясий көрүнүштөрдү текшерүү, булар туурасындагы түшүнүмдөр менен реалдуулукту салыштыруу жана, акырында,

ал көрүнүштөрдү сан жана сапат жагынан өлчөө мүмкүндүктөрүн текшерүү жолу менен жетишилет. Ушулардын баары мамлекеттердин, жамааттардын, топтордун, партиялардын, коомдук кыймылдардын, бийликке карата чыныгы өз ара аракеттерин изилдей турган атайын методдор менен ишке ашырылат. Мындан тышкары, бул ой жүгүртүүлөр ич ара байланышта туруп, бир бүтүн тутумду түзүшөт да, ал саясий чөйрөнү бүтүндөй абалда кароого мүмкүндүк берет.

Батыштын өнүккөн маданий салтына таянса да, саясат таануунун өз алдынча илим болуп калыптанышы оңойго турган жок. Ал коомдук илимдердин катарынан татыктуу орун ээлөөгө укуктуулугун далилдөө мезгилинде өз предметин тактап, эмпирикалык жана теориялык базасын, концептуалдык жана категориялык аппаратын калыптандырды.

СССР мамлекетинде саясат таануу узак убакыттар бою буржуазиялык теория катары саналып, баштапкы абалда сакталып келген. Айрым саясат таануу маселелери тарыхый материализм, илимий коммунизм, КПССтин тарыхы ж. б. коомдук илимдердин чегинде каралып келген. 1962-жылы саясий илимдердин Советтик ассоциациясы түзүлүп, 70-жылдардын ортосунан тартып, жогорку окуу жайларында саясат таануу проблемалары боюнча өзүнчө лекциялар жана атайын курстар окутула баштаган.

Бүтүнкү күндө Кыргызстанда саясат таануу илими расмий түрдө таанылган. Азыркы саясат таануунун объектилерин катары коомдун саясий чөйрөсү, анда болуп жаткан процесстер жана кубулуштар эсептелет. Коом жана саясат жөнүндөгү башка илимдерден айырмаланып, саясат таануу предмети саясий бийликтин калыптанышынын жана өнүгүүсүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү, функцияларынын формалары жана ыкмалары эсептелет. Анын мыйзам ченемдүүлүктөр системасы төмөнкүлөрдү өзүнө камтыйт: а) саясий кызыкчылыктардын келип чыгуу жана өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрү, алардын коомдун турмушундагы экономикалык ж. б. тармактар менен болгон өз ара катнаштары жана шарттары; б) саясий бийликтин орношунун, аракет кылышынын жана өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү; в) саясий мамилелердин, процесстердин, кубулуштардын, окуялардын келип чыгуусунун, аракет кылышынын жана өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү; г) инсан менен бийликтин ортосундагы өз ара мамилелердин мыйзам ченемдүүлүгү.

1.1.3. Саясат таануу категориялары. Саясат таануу категорияларынын тутуму коом таануудагы интегралдык категориялар: коом, цивилизация, коомдук-экономикалык формация, жарандык коом, бийлик, эркиндик, революция ж.б.-ларга таинат. Ошону менен бирге ал өзүнүн жеке категорияларына да ээ: саясат, саясий кызыкчылыктар, саясий система, саясий бийлик, саясий субъект, саясий режим, саясий процесс, саясий уюм, саясий маданият ж. б.

Мамлекеттин, коомдун жана индивиддин бийликти бөлүштүрүү жана ишке ашыруу боюнча өз ара аракеттерин категориялар, б. а. негизги түшүнүктөр системасы аркылуу туюндурулат. Саясат таануунун категорияларын классификациялоо ар кандай критерийлер боюнча ишке ашырылышы мүмкүн.

Эгерде критерий катары саясий турмуштун өзгөрмөлүүлүк жана туруктуулук деген абалын алсак, анда түшүнүктөрдү эки топко бөлсө болот. «Саясий кызыкчылык», «саясий тандоо», «саясий өнүгүү», «саясий процесс», «саясий модерндештирүү», «саясий технологиялар», «саясий кырдаал», «саясий альтернатива» ж. д. у. сыяктуу категориялар чагылдырышат. «Саясий бийлик», «саясий режим», «саясий система», «саясий нормалар», «саясий салттар», «саясий маданият» д. у. с. түшүнүктөр саясий өнүгүүнүн динамизмин билдирет. Саясат таануунун тили ийкем, кооз, өзүнүн туюнтуу формалары боюнча ар түркүн келет, бирок, жетиштүү түрдө катуу талап коюлат. Саясий илимдин тили вербалдык (оозеки, лат. verbalis — оозеки, сөз жүзүндө) формада болот, б. а. белгилүү бир саясий көрүнүштөрдү туюндурган бийлик, режим, демократия ж. б. түшүнүктөр түрүндө билдирет.

Бирок саясат таануу конкреттүү саясий институттардын маңызын жана ишмердигин билдирүүчү символдорду, эң белгилерди, стереотиптерди пайдаланат. Айталык, мамлекеттин түзүлүшү жана анын максаты герб, гимн, туу өңдүү мамлекеттик символикада чагылдырылат. Ал эми саясий партиянын же кыймылдын башкы идеясы менен максаты эмблемада же эң белгиде туюндурулушу мүмкүн. Айталык, фашисттик Германиядагы нацисттик партиянын эмблемасы свастика — учтары түз бурчтук менен ийилген крест болучу. Байыркы элдердин искусствосунда ошондой эле антикалык жана орто кылым мезгилинде бул эмблема жердин асылдуулугунун, күйдүн, кайчылашкан чагылгандын символу болгон. Фашисттик Германияда, ал агрессия менен зомбулуктун символуна айланган.

1.1.4. Саясат таануунун методдору. Саясат таануунун башкы жана көп колдонула турган методдоруна: диалектикалык-материалисттик, социологиялык, нормативдик, функционалдык, бихевиоралдык, системалык, салыштырмалуу, тарыхый, позитивдик сыноо, эмпирикалык изилдөө кирет. Саясат таануу эки сапатта: илим жана окуу предмети катары чыгат. Ал илим катары коомдун саясий чөйрөсүн, саясий ойдун келип чыгуу жана өнүгүү тарыхын, саясий системаларды, саясий мамилелер жана процесстерди, саясий аң-сезимди жана маданиятты, дүйнөлүк саясий процессти изилдейт. Ал эми окуу предмети катары окуучуларга саясий маселелер боюнча айкын билимдердин системасын түшүндүрөт, негизги саясий институттар, уюмдар, кыймылдар жана процесстер, саясий мамилелер системасындагы инсандын укуктук абалы жана анын саясий турмушка катышуусунун формалары жөнүндө түшүнүк берет.

Саясат таануу саясий көрүнүштөрдү таанып билүүчү кандайдыр бир атайын усулдарды түзгөн жок. Ал саясаттын табиятын терең жана ар тараптуу изилдөө үчүн өзүнө жакын билимдердин усулдары менен ыкмаларын пайдаланат. Ар бир усул белгилүү бир кырдаалды изилдөөдө натыйжалуу.

Саясат таанууда адегенде институционалдык жана тарыхый усулдар пайдаланылган.

Юридикалык илимдерде үстөмдүк кылган институционалдык усулдун жардамы менен саясий турмуш саясий институттардын (укук, мамлекет, партиялар, бирикмелер, кысым көрсөтүү топтору д. у. с.) иши аркылуу анализденип келген.

Тарыхый усул саясий турмушту саясий процесстин эволюциясынын контекстинде карап, өткөндүн, учурдун жана келечектин байланыштарын аныктоо негизинде изилдейт.

XIX кылымда саясий ой-жүгүртүүгө социологиянын таасири өстү.

Социологиялык мамиле саясатты социалдык-экономикалык, идеологиялык, маданий жана башка алакалар контекстинде карайт. Саясаттын социалдык мамилелерге көз каранды экенин Аристотель небак эле көрсөткөн. Айталык, ал байлар менен кедейлерди, атактуулар менен санда жокторду, кол өнөрчүлөр менен көпөстөрдү мамлекеттин элементи катары караган.

Саясий көрүнүштөрдү элестүү жана конкреттүү көрсөтүш үчүн XX кылымдын 30-жылдарында бихевиористтик усул пайда болду. Бул усул боюнча саясат конкреттүү инсандын жүрүм-туруму менен байланышта каралып, саясий көрүнүштөрдүн сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрүн аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлдү. Ошондон бери саясат таануу боюнча изилдөөлөрдө математикалык усулдар, статистика маалыматтары, анкеталык сурамжылоо, моделдештирүү ж. б. ыкмалар активдүү пайдаланыла баштады.

Психологиялык усул жана анын көп түрүнүн бири – психикалык анализ менен бихевиоризм органикалык түрдө байланышкан. Психологиялык усулду эң биринчилерден болуп, «Падыша» («Государь») аттуу белгилүү эмгектин автору – Н. Макиавелли пайдаланган. Мунун өзү шык-илхам, каалоо, ышкы-кумарды жана индивид кемчиликтерин (ачкөздүк, кошоматтык, көрө албастык ж. б.) талдоо аркылуу саясий жүрүм-турумдун субъективдүү механизмдерине жасалган эң соңун анализ болгон. Психологиялык усулдун чегинде жүрүм-турумдун өбөлгөсү катары психикалык мотивдердин бүткүл спектри каралат, ал эми психикалык анализде болсо, саясий ишмердиктеги андоодон тыш аракеттерге басым жасалат. Психикалык талдоонун жакшы жактары, анын жардамы менен саясий жүрүм-турумдун иррационалдык, б. а. акыл менен андалбай жасалган (латындын rationalis – акыл-эстүү, irrationalis – акыл-эссиз), моменттерин түшүндүрө ала тургандыгында. Ырас, дайыма эле саясий жүрүм-турумдан субъекттин так максатын аныктап, анын идеалын талдоого мүмкүн эмес. Субъекттин кылык-жоруктары андалбаган, б. а. бала кезде алган таасирлери менен да шартталат деп эсептейт, психикалык талдоо усулун түзүүчү австриялык психолог жана психиатр З.Фрейд (1856-1939).

Саясат таануунун	Эмнеге көңүл бурулат	Саясатты кантип изилдейт
1.Институционалдык усул	Укук, мамлекет, саясий партиялар жана кыймылдар д.у.с. саясий институттардын өз ара аракеттерине	Официалдуу структураларды жана кабыл алынган чечимдердин формалдуу эрежелерин анализдөө

2. Тарыхый усул	Мезгил менен мейкиндикте өтүп жаткан саясий көрүнүштөргө жана процесстерге	Саясий нормалардын, мамилелердин, институттардын өзгөрүштөрүн өткөндүн, учурдун жана келечектин контекстинен талдоого алуу
3. Социология усулу	Саясаттын экономика, социалдык структура, идеология, маданият д.у.с. социалдык факторлордон көз карандылыгын	Саясатты өз кызыкчылыгын көздөгөн социалдык топтордун максаттуу өз ара аракеттенүү-лөрүнүн чөйрөсү катары анализдөө. Кызыкчылыктардын мүнөзү социалдык факторлор менен шартталган
4.Бихевиорист - тик	Саясатты, айрым адамдын жүрүм-турумун инсандык чен-өлчөм менен кароого	Индивиддин системалуу байкоого алынган жүрүм-турумун жана анын себептерин аныктоо мүмкүнчүлүгүн анализдөө
5.Психологиялык усул	Нисттенүү, каалоо, кумарлануу д.у.с. саясий жүрүм-турумдардын субъективдүү механизмдерине	Саясий жүрүм-турумга таасир этүүчү индивидуалдык сапаттарды, мүнөздөрдү, акылдан тыш психикалык процесстерди талдоого алуу
6. Системалуу усул	Саясаттын бир бүтүндүгүнө жана анын тышкы чөйрө менен болгон өз ара алакасынын мүнөзүнө	Саясат жана бөлөк чөйрөлөр ортосундагы ресурстар менен маалыматтарды алмашуунун мүнөзүн жана бийлик институттарынын ресурстарын бөлүштүрүү жолдорун талдоого алуу

Эмоционалдык кызууланган учурларда балалыктын түспөлдөрү жана таасирлери жүрүм-турумдардын мотиви болуп калышат. Психикалык талдоо усулу тоталитаризмдин маңызын ачып көрсөтүүдө, саясий жүрүм-турумдун деструкциячыл жана агрессиячылдыгына, мисалы, кыжырланган элдин толкунун, пайда болгон проблемаларды чечүүнүн жолу катары согушка чакырган саясатчылардын, өзүнүн жеке бийлигин орнотуу үчүн миллиондогон мекендештерин жок кылууга жөндөмдүү болгон жолбашчылардын жүрүм-турумдарын түшүндүрүүдө өтө натыйжалуу болуп чыкты.

XX кылымдын 50-жылдарында анализдин эмпирикалык усулдары сыңдоого алынып, системалуу усул калыптана баштайт. Бул усул чегинде саясат деген бүтүндөй бир жетилген курам катары каралып, ал эми анын (саясаттын) өнүгүү логикасы, бир жагынан, тышкы чөйрө менен өз ара аракеттениши, экинчи жагынан, саясатты түзүүчү элементтердин ортосундагы ички байланыштардын мүнөзү менен шартталышы катары эсептелет.

1.1.5. Саясат таануу илиминин мыйзам ченемдүүлүктөрү. Физика, химия, тарых ж. б. илимдер сыяктуу эле саясат таануу илиминин да өз мыйзам ченемдүүлүктөрү бар. Сууну кайната берсе бууга айлана тургандыгы Азия, Америка, Европа же Африка материгинде болобу, баарына бирдей мыйзам ченемдүү көрүнүш экендиги сыяктуу эле Германия, Орусия, Иран же Америка Кошмо Штаттары болобу, дегеле бардык мамлекеттерге бирдей таандык саясат таануунун да мыйзам ченемдери, б. а. объективдүү, туруктуу өз ара байланыштары, принциптери, тенденциялары ж. б. бар. Саясат таануунун айкын мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн катарына: жалпы адамзат кызыкчылыктарынын топтук, улуттук, региондук, мамлекеттик кызыкчылыктардан жогору турушу; конституциянын чегинде саясий плюрализм; инсан жана саясий институттардын өз ара жоопкерчилиги; саясий бийликтин туурасынан (мыйзам чыгаруучу, аткаруучу, соттук) жана тигинен (борбордук, ортомчул, жергиликтүү) бөлүнүшү ж. б. кирет.

Саясат таануунун мыйзам ченемдүүлүктөрүн төмөнкүчө бөлүп кароого болот:

1. Коомдун маданий деңгээли, элдин саясий аң-сезими канчалык жогору болсо, анда өлкөдөгү демократиянын деңгээли да ошончолук жогору болот.
2. Мамлекеттик бийлик канчалык легитимдүү (коом, жалпы калк тарабынан ишенимге, кадыр-баркка ээ) болсо, анда мамлекеттик башкаруу ошончолук натыйжалуу.
3. Саясий чечимдерди кабыл алганда аларды ишке ашыруу механизмдеринин сөзсүз болушу зарыл.
4. Саясий бийлик субъекттен (башкаруучудан) объектке (башкарылуучу) жана анын тескери катнашы аркылуу гана иштейт.
5. Мамлекетти башкаруу формасы (унитардык, федеративдик же конфедеративдик) өлкөнүн территориясынын көлөмүнөн жана тарыхый-этностук курамына жараша болот.
6. Бийликтин үч бутагынын ортосундагы тең салмактуулук жана бири-бири кармап туруу механизми канчалык күчтүү болсо, анда саясий демократтык саясий режим ошончолук туруктуу болот.
7. Саясий кызыкчылыктардын, көз караштардын, теориялардын пайда болушу, аракет кылышы жана өнүгүшү.
8. Саясий бийликтин, саясий системанын, саясий режимдин пайда болушу, иштеши, алардын мүнөзүнүн жана мазмунунун өнүгүшү.
9. Саясий процесстин жана саясий мамилелердин иштеши жана өнүгүшү.
10. Мыйзамдын алкагында башкаруучу саясий элита канчалык тез алмашып турса, анда ал өлкө ошончолук демократтык деп эсептелет.

1.1.6. Саясат таануунун функциялары. Саясат таануунун орду, мааниси, милдети ал аткара турган функциялар менен аныкталат. Демократияга багыт алып, жарандык коомдун жана укуктук мамлекеттин негиздерин эми гана түзүп, рынок экономикасынын пайдубалы жаңыдан курулган кезде ар бир адам үчүн, мамлекеттик кызматкер болобу же өкмөттүк эмес уюмдарда иштейби, мектептин окуучусу же студентпи, айтор, бардык жарандар үчүн саясат таануу өзгөчө мааниге ээ.

Биринчиден, саясат таануу адамдардын жана алардын топторунун кызыкчылыктарын, ой-мүдөөлөрүн жана талаптарын иликтөө, табуу, аныктоо жана аларды өнүгүүнүн багыттарына ылайык тастыктоо менен жашоо-турмуштун, коомдук өнүгүүнүн так абалын аныктоого жөндөмдүү. Экинчиден, жарандарды саясий уюмдарга бириктирүүчү механизмдерди иштеп чыгууга, коомдук жана жекече кызыкчылыктар менен таламдарды ишке ашырууну камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Үчүнчүдөн, жарандарды социалдык-саясий билимдер менен куралдандыруу аркылуу саясат таануу адамдарга коомдук өнүгүүнүн, өзгөрүүлөрдүн логикасын түшүнүүгө жана саясий турмушка аң-сезимдүүлүк менен катышуунун натыйжалуу жолдорун иштеп чыгууга жардам берет. Төртүнчүдөн, саясат таануу адамдарды саясий тажрыйба, саясий процесстин аң-сезимдүү жана өз позициясы, ою, түшүнүгү бар субъектисин калыптандырат. Бешинчиден, саясат таануу коомдук өнүгүүнүн багыттарын аныктайт, келечекте кандай саясий окуялар болоорун алдын-ала иликтөөгө, тактоого мүмкүнчүлүк берет. Бирок, саясат таануу коомду бардык башаламандыктардан жана жаңжалдардан сактап кала албайт, анткени кээде тез аранын ичинде күтүлбөгөн, кокусунан болгон окуялар болушу мүмкүн. Ошондуктан, саясат таануу илими өзүнүн изилдөө методдорун өнүктүрүүгө, саясий өнүгүүнүн бута чейин түшүнүүгө мүмкүн болбой келген жактарын чечмелөөгө, кыскасы, өзүн-өзү дайыма өнүктүрүүгө милдеттүү.

Биздин коомдук-саясий турмушубузда саясат таануу аткара турган функциялар өтө кеңири, абдан көп; биз алардын кээ бир орчундууларына жана жалпыланган, бириктирилген функцияларына гана токтолобуз.

Методологиялык функция – саясат таануунун тыянактары, бүтүндөй өзүнчө бир окуяны, коомдук кубулушту изилдөөдө керек болуучу саясий теориянын негизи болуп бере алат. Себеби теориясын иштеп чыкпай туруп, саясий изилдөө жүргүзүү таптакыр мүмкүн эместиги баарыбызга белгилүү.

Теориялык-таанып билүү функциясы – саясат таануу, анын коомдогу ролу жөнүндөгү билимди калыптандырат. Саясий реалдуулукту таанып билүүгө жана бийлик мамилелеринин табияты менен булактары, аларды ыкчам уюштуруунун жолдору жөнүндөгү фундаменталдуу билимдерди берүүгө багыттайт.

Саясий социалдаштыруу функциясы – жарандардын демократтык саясий маданиятын калыптандырууга, саясий аң-сезиминин өсүшүнө, саясий жүрүм-турумдун жалпы кабыл алынган эрежелери менен стандарттарынын негизинде жарандардын саясий уюмга биригүүсүнө жардам берет.

Көз карашты пайда кылуу функциясы – саясат таануу саясий чындыкка карата белгилүү бир көз карашты иштеп чыгууга көмөк берет.

Саясий рефлекс функциясы – социалдык процесстердин рационалдуу, сынчыл көз караш менен баа берүү жөндөмдүүлүгүн калыптандырууга, саясий турмушта өз ордун, өз ролун, өз тагдырын өзү эркин тандап алууга багытталат.

Акселогиялык функциясы – саясат таануу саясий институттарга, түзүлүшкө, жүрүм-турумга, окуяларга баа берет.

Диагностикалык функция – саясий программа менен саясий багыттардын конкреттүү коомдун өнүгүүсүнүн реалдуу мүмкүнчүлүктөрү менен абалына, ошондой эле социалдык прогресстин тенденцияларына ылайык келишин саясат таануу так аныктап берет.

Божомолдоочу (прогноздоо) функция – ар түрдүү факторлордун: эл аралык, экономикалык, социалдык-таптык, идеологиялык дагы ушу сыяктуулардын таасирлерин эске алуу менен саясий процесстердин каалаган жана мүмкүн болгон варианттарын иштеп чыгууга багытталат.

Коомдогу саясий стабилдүүлүктү, биримдикти жана ынтымакты камсыз кылуу механизмдерин иштеп чыгуудагы саясат таануунун функцияларын европалык жана америкалык ой-пикир ар башкача элестетишет. Европалык саясат таануу негизинен саясий институттардын: мамлекеттин, партиялардын, адам укуктарынын иштерине көңүл бурат. Ал эми америкалык ой-пикир саясатты өнүгүүнүн саясий программаларын, анын альтернативдүү варианттарын иштеп чыгуу жана аларды ишке ашыруу үчүн саясий чечимдерди кабыл алуу процесси катары карайт. Анткени бул процесс учурунда жарандардын ой-пикирин, жүрүм-турумун, максатын, айрым адамдардын ага карата реакциясын билүү өтө маанилүү. Эгер бул процесс учурунда ал саясатка каршы чыккандар көпчүлүккө ээ болсо, анда бул саясат ишке ашырыла электе эле өзгөртүлүшү мүмкүн, анан башка саясатты иштеп чыгууга киришет.

Саясат таануунун негизги функцияларынын практикалык мааниси чоң. Ал саясий маданияттын калыптанышына катышат: максатка ылайык саясий субъектилердин чыгармачылыгына багыт алууда жардам берет; саясий мамилелерди гумандаштырууну, анын ичинде мамлекеттик структуралар менен жарандардын ортосундагы мамилелерди да жөнгө салат; социалдык-саясий жана экономикалык чечимдерди чыгаруунун түрдүү ыкмаларынын диапазонун кеңейтет; саясий процесстердин жана кубулуштардын келип чыгышынын жана өнүгүшүнүн алдын-ала билүүсүнүн тактыгын жогорулатат. Саясат таануу башка коом таануу илимдери: философия, экономиканын теориясы, культурология, социология, укук таануу, демография, саясий география, саясий тарых ж. б. менен тыгыз байланышта өнүгөт.

1.1.7. Саясат таануунун тарыхы. Саясат таануунун тарыхы – мамлекет, укук, саясат жөнүндөгү түрдүү таптардын өкүлдөрүнүн саясий концепцияларынын күрөшү, өнүгүү жана алмашуусунун тарыхы. Ушул көз караштардын негизинде саясий элита менен массалардын саясий аң-сезимдүүлүгү калыптанган. Саясий окуулардын келип чыгышы жана өнүгүшү коомдогу социалдык топтордун жана түрдүү таптардын ортосундагы болгон бийлик үчүн күрөштү чагылдырат. Саясат таануунун өнүгүүсүнүн бардык

баскычтарында саясат жана мамлекет жөнүндөгү билимдердин топтолушу, өнүгүшү, аккумуляциясы жүргөн. Саясий окууларды иштеп чыгууда ар кайсы доордогу ойчулдардын, саясий ишмерлерлердин, публицисттердин эмгеги зор.

1.1.7.1 Байыркы дүйнөдөгү саясат таануу. Тарыхта саясат таануунун алгачкы, баштапкы формасы катары б.з.ч. II–I миң жылдыктарда үстөмдүк кылган диний-мифологиялык окуу болгон. Анын негизинде бийлик жана саясий тартип жөнүндө кудай тарабынан багышталган деген түшүнүк басымдуулук кылган. Байыркы Чыгыштын (Индия, Кытай, Египет, Персия) жана Байыркы Батыштын (Грекия, Рим) өлкөлөрүндө укуктук жана саясий окуулар келип чыккан. Карапайым калк императорлорду, падышаларды, дин кызматкерлерин ж. б. бийлик өкүлдөрү деп билип, аларды өзүлөрүнүн кудайлары менен теңешкен. Бул болсо коомдук турмуштун салтанаттуулугу, алгачкы түшүнүктөрдүн калдыктары, коомдук аң-сезимдин жетишбегендиги менен шартталат.

Алгачкы саясий түшүнүктөр менен категориялар б.з.ч. I миң жылдыктын ортосунда, философиялык-этикалык формада пайда болгон. Ошону менен мамлекет жана саясаттын теориялык негизделишине анын пайдубалын тургузган Конфуцийдин («Ой жүгүртүү жана аңгемелешүү»), Платондун («Мамлекет», «Политика»), Аристотелдин («Саясат», «Этика») эмгектеринде саясий илимди адамдын жана мамлекеттин эң чоң жыргалчылыгы, мыкты мамлекеттик түзүлүш жөнүндөгү окуу түшүнүгү жаткан.

Аристотелдин түшүнүгү боюнча саясат этика менен тыгыз байланышта болуусу зарыл. Ошондуктан саясий илимдин объектисинин маңызы – жакшылык жана акыйкат болот. Ал эми саясий илим адамдарды (кулдарды эмес, эркин жарандарды) өзүлөрүнүн жашоосун бирдиктүү мамлекетте акылдуулук менен уюштурууга үйрөтөт. Саясий илимдин башкы милдетин Аристотель мамлекеттик түзүлүштүн жетилген түрүн иштеп чыгуу да деп билген. Ал мамлекеттин алты түрүн сунуш кылган: монархия, аристократия, полиция (туура мамлекеттер) жана тирания, олигархия, демократия (туура эмес мамлекеттер). Бул мамлекеттик формалардын ичинен ал олигархияны (байлардын бийлиги) жана демократияны (элдин бийлигин) бөлүп көрсөткөн. Калгандарын бул экөөнүн түрдүү формалары же көрүнүштөрү катары караган.

Антикалык коомдо саясий жана экономикалык укуктарга жарандык коомдун эркин мүчөлөрү гана ээ болушкан. Ошондуктан үстөмдүк кылуучу элитанын саясий идеяларынын жана концепцияларынын маңызын эзилгендердин макул болуп, баш ийүүсү, социалдык-саясий теңсиздиктин ыйык деп түшүндүрүлүүсү түзөт. Бирок төмөнкү катмардагылардын нааразычылыгы (Рим империясында) б.з.ч. I кылымда эзилген элдин идеологиясы катары христиандыктын келип чыгышына алып келген. Эрте христиандыктын социалдык-саясий концепциялары теңчилдик, эркиндик, жеке менчикти жок кылуу идеяларына, бардыгынын өз колу менен эмгектенүү милдеттүүлүгүнө негизделген. II кылымдын жарымынан тартып, христиандык коомдор бара-бара демократтык-революциячыл духун жоготуп, мистикага, типти дүйнөгө ишенүүгө өткөн. Бийлик жана мамлекет жөнүндөгү суроолордо Библияны (Инжил) түшүндүрүүчүлөр каршы болбоо аспектинин – активдүү күрөштөн

баш тартуу, эзүүчү тартпке моюн сунууну күчөтүшкөн. Саясий бийлик кудайдын белеги, жеке менчик, теңсиздик, байлык кедейлерди сыноо үчүн кудай тарабынан берилген деген идеяны жактоочулар көбөйгөн. Бара-бара эрте христиандыктын демократиясы унутулган, бирок кийинчерээк анын социалдык-саясий идеяларына еретикалык кыймылдар жана Жаңы мезгилдин саясий ойчулдары (социалист-утописттер) кайрылышкан.

1.1.7.2 Батыш Европадагы орто кылымдардагы саясат таануу доору. Үч мезгилге бөлүнөт: 1) эрте феодалдык (V кылымдын аягы -- XI кылымдын ортосу); 2) феодалдык коомдун гүлдөшү (XI кылымдын аягы XV кылымдын башы); 3) кеч орто кылым же кеч феодалдык коом (XV--XVI кк.). Феодализм доорунда саясат көбүнчө диний формада болгон. Коомдун жашоосунда дин зор ролду ойногон. Ал антифеодалдык нааразычылыкты басып туруу каражатына айланган. Чиркөө саясий бийликтин атрибуттарына ээ, өздүк соту, куралдуу күчтөрү болгон. Диний кызматкерлер артыкчылыктарга ээ катмар болгон. Ал эми чиркөөлүк уюм -- феодалдык мамлекеттин механизмнин башкы элементине кирет. Феодалдар, айрыкча феодалдык мезгилде, саясатта экинчи даражадагы орунда болушкан. Алар баарыдан мурда өндүрүштү кеңейтүү, социалдык-экономикалык байланыштарды өнүктүрүү менен алек болушкан. Феодализмдин гүлдөө мезгилинде диний жана жарандык феодалдардын ортосундагы лидерлик тууралуу маселе курчуган.

Чиркөөнүн биринчилиги теократиялык теорияларга негизделген. Бул теориянын көрүнүктүү өкүлү Фома Аквинскийдин (1226--74) окуусуна ылайык, формалардын иерархиясына (кудайдан -- таза акыл-эс руханий дүйнө -- материалдык дүйнө) негизделген, бардыгынын башында Кудай турат, ал төмөнкү формалардын жогоркуга баш ийүү принцибин орноткон. Коомдо ушул принцип үстөмдүк кылат: башкаруучулар падышаларга жана жарандык бийликтерге, кулдар -- өз кожоюндарына баш ийишет. Саясий концепцияларында Ф.Аквинский мыйзамдарга, алардын түрлөрүн иштеп чыгууга өзгөчө көңүл бурган. Алар: «түбөлүктүү мыйзам» (дүйнөнү башкаруучу акыл), «табигый мыйзам» (түбөлүк мыйзамдын адамдын акыл-эси тарабынан чагылдырылышы); «адамзат мыйзамы» (адамдардын күч колдонуу менен мажбурлоону камсыз кылуучу феодалдык укук); «кудайдын мыйзамы» (Библия). Бул иерархияны даңазалап, феодалдык укукту кудайдан деп; илимдин жана философиянын өнүгүшүнө чиркөө көзөмөлдөө жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн негиздеген. Ф.Аквинский католик чиркөөсүнүн көрүнүктүү идеологу болуп калган. Анын окуусу 1879-жылы Рим папасы тарабынан «католицизмдин жалгыз чыныгы философиясы» деп таанылган.

Орто кылым доорунда чиркөөнүн күчүнө каршы нааразычылыктардын бардыгы еретиктик кыймылга келип кошулган. Ерестерде диний терминология колдонулган, бирок Ыйык жазуудан чиркөөгө каршы жана феодалдарга каршы корутундулар келип чыккан. Ерестин негизине -- Жаңы Осуяттын тексти, айрыкча анда сакталган эрте христиандыктын идеялары салынган. Биринчи при еретиктик кыймыл X кылымда Болгарияда башталган да, «Богомилдердин кыймылы» деп (кудайга жакын адам, христиандар) аталган. X--XI кылымдарда ерестик кыймылдар Балканда, Батыш Европада (Түштүк Франция, Түндүк

Италияда), Киев Русунда кеңири жайылган. Еретиктерди басуу үчүн жогорку католикттик бийлик бир катар кресттүүлөрдүн жүрүшүн уюштуруп, цивилизация жана ордендерди (доминикан жана францискан) түзүшкөн. Бирок XIV кылымдын экинчи жарымында ерестик кыймылдар кайра жанданган, дыйкандар менен катар эле шаардык, бюргердик ерестер жайылган. Кыймыл негизинен диний кызматкерлерге, алардын байлыгы жана саясий абалына каршы багытталган. Бул ерестер эрте христиандык чиркөөнүн түзүлүшүн, «арзан чиркөөнүн» кайра калыбына келтирилишин, кечилдерди, прелатарларды, римдик куриялардын жоюлушун талап кылган. Бюргердик ерестердин саясий ойчулдары жана идеологдору болуп, Дж.Уиклиф, У.Тайлор (Англия); Ян Гус (Чехия); М.Падунский (Франция), М.Лютер (Германия) чыгышкан. Мамлекет менен укукка Ыйык жазуунун Кудайга ишенгендердин теңчилиги жөнүндөгү текстин колдонуу менен алар адамдардын мыйзам алдындагы теңчилигин жана алардын диний гана эмес мамлекеттик иштерди чечүүдө катышуу укугун негиздешкен.

1.1.7.3. Кайра Жаралуу доорундагы саясат таануу XVI кылымда бардык батыш европалык мамлекеттерге таралып, анын негизинде гумандуулук идеялары жаткан Кайра жаралуу маданияты үстөмдүк кылган. Орто кылымдагы чиркөөлүк схоластикалык окууга каршы гумандуулуктун өкүлдөрү Кудайды эмес; адамды, анын башка адамдар, мамлекет, коом менен болгон мамилесин изилдешкен. Социалдык-саясий илимдерде эки негизги багыт иштелип чыккан. Биринчиси -- феодалдык-катмардык теңсиздикти юридикалык теңчилик менен алмаштыруу зарылчылыгы, жеке менчик укугун бекемдөөнү, инсанды диний-феодалдык эзүүдөн сактоонун теориялык негизделиши. Экинчи багыт -- негизинде утопиялык социализмдин идеялары жаткан, жумушчу тапка чейинки төмөнкү катмарлардын саясий идеологиясы.

Жаңыдан калыптанып келе жаткан буржуазиянын көрүнүктүү теоретиктеринин бири -- италиялык саясий ойчул И.Макиавелли (1469--1527) болгон. Ал саясий бытырандылыкка каршы; жеке менчиктик буржуазиялык мамилелерге таянган күчтүү мамлекеттик бийликти жактаган. Мамлекетти бекемдөө үчүн И.Макиавелли түрдүү каражаттарды колдонууну ылайык деп ойлогон. Ал саясий илимди диний-этикалык формадан аягына чейин бошотуп, аны реалдуу, практикалык милдеттерди чечүүсүнө баш ийдирткен. Саясаттын башкы эрежеси жана анын башкы маселеси -- мезгилдин мүнөзүнө жана чечим чыгаруу убагына карата абалдын өзгөчөлүгүнө ылайык аракеттердин түрүн аныктоо. Ал «эл бузулуп» турган өзгөчө абалдарда атайы чараларды көрүү зарыл деп эсептеген. Макиавеллизм саясий концепция катары адамзат ишмердүүлүгүнүн өзгөчө чөйрөсү болгон саясатты ишке ашырууда жаны жолдорду аныктаган.

Ушул мезгилдин саясат таануусунун өнүгүүсүнө англиялык ойчулдар Т.Гоббс (1588--1679) жана Дж.Локк (1632--1704) зор салым кошушкан. Т.Гоббс монархияны жактап, аны башкаруунун эң сонун формасы деп эсептеген. Бирок падышалык бийлик кудайдан экендигин танган. Өзүгүн «Левинафан» деген эмгегинде ал коомдун өкүм сүрүшүнүн эки формасын белгилеп кеткен: «бардыгынын баарына каршы согушу» принциби табигый мамлекетке чейинки

мүнөздүү жана акылга сыярлык. Бул учурда коомдук келишимдин негизинде элдер тынчтыкка жана макулдашууга келишишкен. Акыркы түрүндө алар өзүлөрүнүн бардык табигый укуктарын мыйзамдын негизинде аларды коргоочу монархка беришет. Эгер башкаруучу муну камсыз кылбаса, адамдар ага каршы чыгууга укуктары бар. Т.Гоббстун окуусунда – либералдык («коомдук келишим») жана консервативдик («монархтын эркиндикти камсыз кылуу укугу») эки концепция айкалышкан.

Ага караганда чечкиндүү түрдө либерализм позициясында Дж.Локк турган. Ал саясатта жарандык башаттан, монархтын бийлигинин чектөөсүнүн үстөмдүгүнүн зарылчылыгын ынаандырган. Ал биринчи жолу «инсан», коом, «мамлекет» түшүнүктөрүн негиздеген. Адам төрөлгөндөн эле табигый укуктарга (жашоо, эркиндик, менчик) ээ болгондуктан, индивид, инсан коомдон жана мамлекеттен жогору коюлган. Гоббстон айырмаланып, («падышанын бийлиги коом менен чектеле албайт») Локк мамлекет өз кезегинде инсанга баш ийген коомго баш иет деп эсептеген. Өкмөткө адамдын менчикке жасаган аракети менен аныкталган инсандын укуктарынын кандайдыр бир бөлүгү гана берилет. Менчик көп болгон сайын саясий укуктар көбөйөт, бирок ошол эле убакта менчиктин көзөмөлүндө турган мамлекеттин алдындагы милдеттүүлүгү да көбөйөт. Бул функцияны камсыз кылбаган өкмөт мыйзамдуу эмес деп эсептелип, жарандарга өкмөткө каршы чыгууга укук берет. Дж.Локк мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бийликтин бөлүштүрүлүшү үчүн чыккан. Аткаруучу бийлик иш жүзүнө ашыруучу мамлекеттин саясатын аныктайт.

Дж.Локктун саясий көз караштары башка агартуучулар (Ш.Монтескье, Дж.Мэдисон) тарабынан кабыл алынып, америкалык жана француздук буржуазиялык революциялардын саясий документтеринде чагылдырылган. Француз философу жана саясат таануучу Жан Жак Руссо (1712–78) агартуунун көрүнүктүү ишмери болгон. Ал саясий ойдун жаңы багытынын – буржуазиячыл радикализмдин башталышына жол салган. Анын көз караштары башкы эмгеги болгон «Коомдук келишим тууралуу, же саясий укуктун принциптеринде» толук чагылдырылган. Коомдун келип чыгышын жана өнүгүшүн изилдөөгө, анын ички күчүн түшүндүрүүгө умтулуп, Руссо эркиндиктин регресси тууралуу жыйынтыкка келет. Ал эркиндиктин регрессин коомдук теңсиздиктин өнүгүүсү менен байланыштырган. Жеке менчик теңсиздиктин биринчи баскычын түзгөн. Аны сактоо үчүн түзүлгөн мамлекет мүлктүк теңсиздикти оого бетер терендеткен. Теңсиздиктин үчүнчү баскычы болуп – мамлекеттин деспотияга кайра жаралышы эсептелинет.

Ж.Ж.Руссонун саясий программасынын борбору болуп, республикалык түзүлүштүн негизин түзгөн принцип катары элдик суверенитеттин идеясы эсептелет. Элдик суверенитетти алардын мыйзам чыгаруу бийлигин иш жүзүнө ашыруусунда чагылдырат. Ар бир саясий бийлик мыйзамдык күчкө суверен катары элдин эркине жараша ээ болот. Алар каалаган мыйзам чыгаруучу актысынан баш тартып, жаңыны кабыл алышы мүмкүн. Руссо «жалпынын эрки дайым туура» деп ырастаган. Элдик суверенитет бөлүнбөйт. Руссо бийликтин бөлүштүрүү концепциясына каршы чыккан. Мамлекеттин органдарынын

функциясын чектөөнү сунуш кылган. Элдин бийлиги бийликтин бир гапа формасы – республиканын убагында гана мүмкүн. Өкмөттү уюштуруунун формасы түрдүү – монархия, аристократия, демократия болушу мүмкүн. Бул учурда монархтын ыйгарым укуктары өкмөт башчысыныкына жеткирилген. Руссонун саясий идеялары коомдук аң-сезимге, Улуу Француз революциясынын жүрүшүнө чоң таасир тийгизген. Жалпысынан бул доордогу саясий ойдун өнүгүшүн саясаттагы жарандык концепциянын жемиши, коомдун жана инсандын узак убакытка созулган моралдык жогорулоосунун жардамы менен эркиндикке умтулуусу катары мүнөздөсө болот.

1.1.7.4. Жаңы мезгилдин саясат таануусу бул доор үчүн мамлекеттин жетилүүсү жана анын негизинде саясаттын социалдык концепциясынын иштелип чыгуусу менен мүнөздөлөт. Бул концепцияда катышуучу болуп индивид эмес, социалдык биримдүүлүк: топтор, таптар, улуттар, адамзат чыгат. Саясат таануу батыш өлкөлөрүндө өз алдынча билим тармагы катары калыптанышы дароо эле боло койгон жок. Алсак, АКШда саясат таануу тарых илиминин ичинде узакка өнүктү, батыш Европада – юриспруденция, социология, философиянын бөлүгү болуп келди. 1662-жылы Швециянын Успаль университетинде саясат кафедрасы, 1672-жылы Францияда саясий илимдер мектеби, 1895-жылы Англияда экономика жана саясий илимдин Лондон мектеби, 1857-жылы АКШда Колумбия колледжинде тарых жана саясий илим кафедрасы уюштурулган. Бүгүнкү күндө АКШда эле саясат таануу боюнча 1500 кафедра иштейт, америкалык саясий илим ассоциациясынын 16 миңден ашык мүчөсүнүн 60%ы ушул кафедраларда илимий изилдөө жана окутуу иштерин менен, ал эми 25%ы түздөн-түз башкаруу чөйрөсүндө же ири фирмаларда, же мамлекеттик мекемелерде кеңешчи, консультант болуп эмгектенишет.

Мамлекеттин өнүгүү тарыхын, анын коомдук-экономикалык чөйрөсүнө активдүү киришин изилдөө кызыгууну туудуруп, саясий экономиканын маселелерин иштеп чыгуу жүргүзүлөт. Дүйнөнүн саясий көрүнүшү өзгөрөт, татаалданат, улуттук социалдык-саясий концепциялардын (АКШ, Батыш Европа, Россия) өзгөчөлүктөрү көрүнө баштайт. Европада саясий концепциялардын мазмунун «Эркиндик! Теңдик! Бир туугандык!» ураанын кармап чыккан Улуу Француз революциясынын идеяларынын таасири аныктаган. Революция буржуазиячыл агартуучулуктун бир катар идеяларынын куру кыял экендиги, чыныгы коомдук практикада убадаланган акыл-эстин падышачылыгынын ылайыксыздыгын көрүүдө, үстөмдүк кылган саясий концепцияларды сыңдоого мүмкүндүк берген. Өнүгүп жаткан капитализмдин сыңдоо менен социалисттик утописттер чыгышкан. XIX кылымдын ортосунда социалисттик идеялар Европада кеңири жайылган. Бирок бул мезгилде саясий ойдун негизги багыты болуп – либерализм чыккан. Негизинде – инсандын эркиндиги, улуттун жана коомдун прогрессинин жана жашоосунун башкы шарты катары таптарды коргоо турган. Мамлекет инсандын коопсуздугун, жеке менчиктин кол тийбестигин, сөз, басма сөз, ой-пикир, ишмердүүлүк эркиндиктерин камсыз кылууга чакырылат. Либерализмдин саясий арсеналында укуктук мамлекеттин, мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу

органдардын ортосундагы бийликтин бөлүнүшүнө негизделген, конституциялык башкаруу идеялары жаткан мамлекет коомдун экономикалык жашоосуна кийлигише албайт. Либерализмдин концепцияларын терең иштеп чыккандар: Улуу-Британияда И.Бентам (1748–1832), Дж.Остин (1790–1859) болушса, Францияда Б.Констан (1736–1831), О.Конт (1798–1857); Германияда – Г.Гегель (1770–1831), А.Штейн (1815–1890) болгон. Жалпысынан Жаңы мезгилдеги саясий концепциялардын өнүгүүсүн буржуазиянын идеялык өкүлдөрүнүн коомдогу демократтык жана революциячыл өзгөрүүлөрдү мелүүн реформисттик жана консервативдик жол менен ишке ашырууга умтулуусу катары мүнөздөсө болот.

1.2. Кыргызстандагы коомдук-саясий ой-пикирдин өнүгүү тарыхынан

Кыргыздардын саясий ой-пикири илгеритеден эле оозеки чыгармачылыктын жана адабияттын алкагында өнүгүп келген десек негизинен туура болот. Улуттук адабияттын байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейинки басып өткөн жолу мамлекеттик түзүлүшкө, элдин маданий өнүгүшүнө, коомдук-саясий философиялык, этикалык маселелерге; өзгөчө саясатка түздөн-түз байланыштуу болгондуктан, кыргыз элинин коомдук-адабий ойлорундагы ар кыл урунгуу жагдайларды, талаш-тартыштуу маселелерди так билүү өтө зарыл.

1.2.1. Байыркы эстеликтердеги коомдук-саясий жана адабий ойлор жөнүндө: VI–IX кылымдардагы Орхон-Энесай жазма эстеликтериндеги маалыматтар саясий жана философиялык мүнөздөгү ойлордун жыйындысын берет. Бул маалыматтар ошол мезгилдеги бийликтин түзүлүшү, бийликке карата ага баш ийгендердин мамилеси, кыргыз бийлигинин башка бийликтер менен мамилеси, ээлеген орду ж. б. жөнүндө кабар берет. Кошо-Цайдама таш жазмалары түрк каганаты империясынын эки улуу тарыхый ишмерлери; бир туугандар – Күлтегин (санжырада Култеке) менен Билги Кагандын бийлиги жөнүндө маалымдайт. Талас жана Кочкор өрөөндөрүндөгү табылган жазма эстеликтер кыргыздардын саясий ой-пикиринин өнүгүш тарыхын изилдөөдө булак катары пайдаланылат. Биримдик, адилеттүүлүк жана саясий ойдун башка көптөгөн маселелерин чечмелегендердин катарына Толубай-сынчы менен Ырамаңдын ырчы уулу кирет.

X–XII кылымдарда Тянь-Шань тоо кыркаларында, Ысык-Көл, Талас, Чүй аймактарында, Чыгыш Түркстанда (азыркы Синьцзянда) кыргыздардын жашап тургандыгы жана алардын коомдук-социалдык, коомдук-саясий абалы, турмуш-тиричиликтик, диний көз караштары Карахандыктар мамлекетинин күч алышы жана ал учурдагы коомдук-саясий, маданий өнүгүү менен байланышта болгон.

1.2.1.1. Кул Кожо Акмат Ясавинин «Дивани хикмет» («Акыл сөздөр жыйнагы») ыр китеби. Анда адам, турмуш, өмүр, өлүм маселелеринин чагылдырылышы, ислам динине байланыштуу соопчулук-мистикалык идеялардын китептен орун алышын белгилеп кетүү керек. Кожо Акмат ир. (ар. хоже Ахмед) Хоже Ахмед, дагы бир аты – Хазрет Султан (1103-ж. Жазы (Өзгөн шаарына жакын дарыя) башка бир маалыматтар боюнча – Сайрам – 1166-ж.

Түркстан), чыгаан акын. Адабияттагы, тарыхтагы аты Ахмед Ясовий, же Кул Кожо Акмат. Сопулук идеясын эл ичине тараткан акын. Чыгармаларын чагатай тилинде жазган. «Хикмет» аттуу чыгармасы кыргыздардын арасына да кеңири таралган. Молдолор жогорку сыныптагы балдарга окута турган – деп эскерет мударис К.Карасаев. Чыгармасында дин башчыларын, жогорку мансаптагы адамдарды катуу сынаган. Анын мүрзөсүнүн үстүнө, эки кылым өткөндөн кийин атактуу Амир Темир – 1397-жылы укмуштуу күмбөз салдырган. Казакстандын Түркстан шаарындагы бул күмбөз мусулмандар тарабынан кичи Меке катары кабылданып, ага миндеген момундар жылына зыярат кылып турушат. Кыргыздар Кул Кожо Акматты касиеттүү адам катары санаган. Кыяматта чоң сурак болгондо, Кул Кожо Акмат калыс киши катары, күнөө менен соопту таразалаганда, таразанын түбүндө болот деп ишенишкен. Чыгармасы кооз тилде жазылган. Нечен жолу басылып чыккан. Кул Кожо Акмат китебинде, кадимки эле Арслан бабанын (Арслан баб) Түркстанга келгенин, аны менен жолукканын да жазат. Ислам дининин жоболору жөнүндө өтө көп маалыматтар бар.

Кошумча жыйган эшендер,

Азезилдин алдында,

Кокуйга калат деп уктум.

Акчасын алдап алмакка,

Айтат жалган деп уктум,

Кожо Акматтын алдында,

Алдап алган аттарын,

Кайтарып берет деп уктум. (Токтогул).

Кул Кожо Акмат 63 жаш курагына келгенде Мухамед пайгамбардын жашынан ашык жашоого болбойт деген ишеним менен тирүүлөй эле жердин алдына кирип кеткен делет, ал жакта күндүн көзүн көрбөй дагы жети жыл жашагандыгы жөнүндө айтылат. Кул Кожо Акмат олуялардын катарына кирет. Анын Түркстан шаарындагы күмбөзүнө казак, кыргыз жана башка түрк элдеринен чыккан чыгаан-олуялардын сөөктөрү коюлган. Сарыбагыш уруусунан чыккан Эсенгулдун (Ормон хандын чоң атасы) сөөгү да ушул күмбөзгө коюлгандыгын тастыктаган такта күмбөздүн ичинде илинип турат.

Ахмед Югнеки жана анын «Хибатул-хаканк» («Акыйкат сыйы») аттуу дидактикалык поэмасында гуманисттик идеялар кеңири орун алган. Эмгекчилдикке, ыймандуу, боорукер, адамгерчиликтүү болууга үндөгөн ойлордун мааниси чоң.

1.2.1.2. Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» («Кут алчу билим») дастаны. Махмуд Кашкардын «Дивани лугат-ат-турк» («Түрк сөздөрүнүн жыйнагы») эмгеги – орто кылымдагы адабий эстеликтердин эң ирдүүлөрүнөн. Барскоондук Махмуд Кашгар менен Бураналык Жусуп Баласагындын эмгектери дүйнөлүк маданияттын кереметтеринин катарында турат. Саясат таануу илими үчүн Ж. Баласагындын «Куттуу билим» өзгөчө мааниге ээ. Бийлик, саясат, башкарууну уюштуруу ж. б. көптөгөн саясий маселелерге арналган бул эмгек этикалык, дидактикалык мааниге ээ жана адамдын жүрүм-турум эрежелерин да талдайт.

Жусуп Баласагын, Йусуф Хасс Хажиб [(Хасс – а) бир; б) атактуу, даңктуу; Хажиб – даанышман, ойчул), (болжол менен 1015/1018 – 1070-ж. кийин)] – түрк элдеринин акыны, ойчул жана мамлекеттик ишмер. Чүй өрөөнүндөгү Баласагын шаарында туулган. 1068–1070-жылдары Баласагын шаарында «Кутадгу билиг» («Кут билим» же «Куттуу бийлик») поэмасын жазган. Кашкардагы Чыгыш Караханилер каганы Сулайман Арслан Кара Хакандын уулу Тавгач Буура Кара хакан Абу Али Хасанга (1056–1103-жылдары бийлеген) тартуу кылган. Бул эмгек түрк тилинде жазылган көөнөргүс философиялык-дидактикалык дастан. Бийликтин адилеттүүлүгүнүн символу катары Күнчыктыны (Күн тууду) эсептейт. Айтолду – бийлик ээсинин жардамчысы, увазир. Акдилмиш – акыл ой ээси. Өткүрмүш – колунда барга каниет кылуунун ээси. Биз Жусуп Баласагындын дастанындагы саясатка түздөн-түз тиешеси бар ой-жүгүртүүлөргө гана бир аз токтололу:

Эгер сен эл башкарган улук болсоң.
Көңүл, сөздө эң сылык тутканың оң.
Сак болгунун, жаңылба туура жолдон,
Кут табасың терс жолго баспай койсоң!
Көңүл бур акылмандын айтканына,
Кеңешин туура тутуп, ишинди ула.
Кирешеге жараша чыгаша кыл,
Чыгашанды эсептеп, так кылып тур.
Алыш-бериш ишинде так болгунун,
Так болсоң дайым таза басар жолуң.
А кокус кыйындык иш түшсө башка,
Жүгүндү өзүн көтөр, бирөөгө артпа.
Мындайда жакын дос да жардам бербейт,
А жатың, шылдың кылып күлүп сүйлөйт.
Сенден дос, тууган дагы четтеп калат,
Жүрөгүң кайгы-мундан алат жарат.
Пайда күтпө, байлыкты көздөбөгүн,
Өкүнүчтө өмүрдү өткөрөсүн.
Билим, илими бар акылманды,
Жоомарт болуп, сый тартып кадырлачы.
Жаман зулум, көөдөндү көтөрбөгүн,
Жол бербегин чоң кырсык табат элиң.
Мактаанчакка башкадай олжо бербө,
Андайлардан азап-шор келет элге.
Өзүңө, элиңе да камкор болуп,
Бирөөдөн жардам күтпө, анык кордук.
Талап кылба өзүңө элден байлык,
Адаткылып кетесиң өзүң айнып.
Акыреттүү адамды баалай билгин,
Ар дайым иш тапшырып кармай жүргөн.
Билип ал, алдында үч парзың бар,
Кармоо болбойт күч менен, аткарып кал.

Биринчиден – эң таза болсун көмөш,
Казганда тазалыктап болот бул иш.
Экинчиси – заң бергин элге адилет,
Бири-бирин эл тебелеп.
Үчүнчүсү – жолдорду коопсуз кыл,
Каракчы, талоончууну тек тыйып тур.
Бийлик берген өзүңдө үч укук бар,
Не суларды элиңден түшүнүп ал.
Элиңдин бир милдети – жарлыгыңды,
Ыйык тутуп, ар бирин так аткаруу.
Экинчиси – так төлөө казына акы,
Учурдан өткөзбөй турса жакшы.
Үчүнчүсү жек көрүп душманыңды.
Жакшылап урмат кылуу досторунду.
Эгер сен өз милдетиң так аткарсан.
Анда болот элиңден талап кылсан...

«Кут алчу билим» поэмасы кыргыз тилинде Т.Козубековдун котормосу менен 1993-жылы жарыкка чыккан. Анын кириш сөзүн академик, жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков жазган.

1.2.1.3. Махмуд ибн Хусейн ибн Мухаммед ал-Барскани ал-Кашгари.
XI кылымдагы түрк калктарынын чыгаан энциклопедист окумуштуусу, тилчи, тарыхчы-этнограф, географ, картограф, диалектолог, этнолог. Ысык-Көлдүн Барскоон шаарында 1029–1038-жылдардын аралыгында туулган. Украин чыгыш таануучусу Омелян Прицактын далилдешинче, Хусейн уулу Мухаммед небереси Махмуд ал-Кашгари хижранын IV кылымынын 20-жылдарынын ичинде, христиандык жыл эсеби боюнча – 1029–1038-жылдардын ичинде жарык дүйнөгө келген. Өлгөн жылы жана жери белгисиз. Өз атасы Хусейн Мухаммед уулу Барскан дубанын бийлеп турган. Айрым америкалык жана орусиялык окумуштуулар Махмуддун ныспасы «ал-Кашгари» болуп чектелбестен, «ал-Барскани» деп да толукталышы керектигин эскеришүүдө. 1072–1077-жылдар аралыгында «Түркий тилдер сөз жыйнагы» («Дивану лугати т-турк») чыгармасын араб тилинде жазган. Кашкардын жанындагы Махмуд Кашгаринин күмбөзү делген эстелик – орто кылымдардын кеч мезгилине таандык. Аны Кашгаринин мүрзөсү катары кароого болбойт. Азыр Барскан шаарынын урандылары Кыргызстандын Ысык-Көл облусундагы Жети-Өгүз районуна караштуу Барскоон кыштагынын жанында жайгашкан. 1072–1077-жылдары «Дивану лугати-т-турк» – «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» эмгегин жазган.

Окумуштууну азыркы тапта «он биринчи кылымдын Радлову» деп айтып жүрүшөт. Тескерисинче, «Василий Васильевич / Фридрих Вилгелм Радлов (1837–1918) – он тогузунчу кылымдын Кашгариси» деп да баалагандар бар. Кандай болсо да, эки илимпозду окшоштурган нерсе – экөө тең жер кезип, Борбордук жана Ички Азияны байырлаган түрк калктарынын чоң улуттарынан тартып, майда уруктарына чейин кыдырып, алардын диалектилик өзгөчөлүктөрүн, этнографиялык мурасын, санжырасын, макал-лакаптарын,

дастандарын терең иликтешкен. Махмуд Барскани Кашгари орто кылымдарда айтылуу «мусулмандык кайра жаралуу доорунун» жемишине каныгып, түрк тилдерин гана эмес, араб тилин да терең үйрөнүп, өз элинин маданий казынасын араб окурмандарына бөксөртпөй жеткирүүнү максат койгон илимпоз.

Ал өзүнүн «Дивану лутати т-турк» – «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» деген эмгегин 1072–1077-жылдары араб тилинде жазып бүтүргөн. Эмгектин кириш бөлүмүндө Махмуд бул энциклопедиялык сөздүктү XI кылымдын 70-жылдарындагы Аббасийлер халифи ал-Муктадига белеске берүү ниетинде болгонун саймедирлеп жазат: «Каснетүү, Пайгамбардык, Имамдык, Хашиимийлик, Аббасийлик Кожоюнубуз жана Мырзабыз Абулкасым Абдулла ибн Мухаммед ал-Муктади би-Амриллага, – исламга ишенгендердин Эмиринин жана Ааламдын Кожоюнунун халифине, – тартуу кылуу үчүн ушул китебимди Алла-тааланын көмөгүн көксөө менен, түбөлүккө эстелсин да, өчпөс издей чектелсин деп жазып бүттүм».

Бул китеп, ошентип, 1077-жылы халифаттын ордо шаары Багдадда жазылып бүтсө керек деп жоромолдоого болот. Багдадда отурган халиф ал-Муктади 1075-жылы бийликке келип, 1094-жылы дүйнөдөн кайткан. Ал кезең – Борбор Азияда: Жакынкы Чыгышка селдей каптаган Селжук түрктөрүнүн ташы өөдө кулап турган чак болчу. Багдад халифи ал-Муктади жалпы халифаттын рухий жетекчиси катары таанылган менен, саясий чөйрөдө ал селжук султаны Мелик-шахтын көзүн карап турган. Дал ошол тапта залкар окумуштуу, жердешибиз Махмуд Кашгари Барскани Багдадда болуп, халифке өз чыгармасын тапшырууга ниеттенген. Анын бул ниети жүзөгө ашканбы, же жокпу; азырынча бизге жеткен жазма булактарда ал тууралуу эч маалымат учурай элек. Кашгаринин чыгармасынын түп нускасынан көчүрүлгөн кол жазма бүгүнкү күнгө чейин сакталып жетти. Ал азыр Стамбулдагы Миллет китепканасында бапестелип сакталууда. Багдад менен Кыргызстандын орто кылымдардагы маданий байланышынын бир өрнөгү – дал ушул «Дивану лутати т-турк» эмгеги.

Заманбап дүйнөдөгү эң мыкты түркологдордун бири, кесиптештеринин «XXI кылымдын В.В.Бартольдү» деген татыктуу баасына арзыган окумуштуу, журналист, жазуучу Т.Чоротегин 1998-жылы Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лутати-т-турк» сөз жыйнагын изилдеген докторлук диссертациясын коргон, илимий жыйынтыктарын монография кылып басмадан чыгарган.¹ Барскоондук М.Кашгаринин «Дивани лутат-ат турк» сөздүгүндөгү адабий мурастар, макал-лакаптар жана алардагы элдик философиялык, нраво-этикалык, коомдук-саясий көз караштар, сөздүктүн азыркы кыргыз адабий тили менен болгон лексикалык, грамматикалык байланыштары баа жеткис мааниге ээ.

1.2.2. Кыргыз элинин XIII–XVI кылымдардагы коомдук-саясий ой-пикири. Ал кездеги жалпы тарыхый кырдаал Чынгызхандын урпактарынын

башкаруусунда болгон. Аксак Темирдин аёсуз жортуулдары кыргыздардын көз карандылыктан кутулуу үчүн жүргүзүлгөн күрөштөрү менен коштолгон. «Кодекс куманикус» («Кыпчак сөздүгү») – кыпчак тилиндеги кол жазма китеп ал мезгил жөнүндө бир кыйла маалыматтарды берет. «Маджму ат-таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») санжыра китеби Аксылык Сайф ад-дин Ахсикенти тарабынан жазылып жана мында Манас баатыр жөнүндөгү окуялар баяндалган. Бул эмгекте кыргыз, кыпчак урууларынын тарыхый турмушуна байланыштуу берилген маалымдоолор, кыргыз элинин ата-теги, уруулук курамы тууралуу кабарлар бар.

1.2.2.1. Сайфад-дин Аксыкенти, Сайпидин Молдо Аксыкенди (XV к., азыркы Аксы, Алабука районун чегиндеги орто кылымдык Аксыкент ш. – XVI кылымдын башы, ошол эле жер) – кыргыз ойчулу, эң алгачкы тарыхчысы, «Манастын» кара сөз түрүндөгү текстин биринчи жолу кагазга түшүргөн (1503-жылы) манасчы, көрүнүктүү санжырачы; «Мажму ат-таварих» аттуу уникалдуу кол жазманын автору. Ал эмгегинде кыргыз элинин байыртан берки тарыхын алгач жана кеңири баяндаган, кыргыздардын оң, сол болуп бөлүнүшүн, Ак уул, Куу уулдардын 23-атасына чейин атап жазган. Атасы Аббас дин илиминин жогорку баскычтарына, шах (хан) деген мансапка жеткен адам болгон. Бир маалыматка караганда Молдо Сайпидин чоң атасы Чурчар (Чычар) кыргыз туугандарына таарынып («Чычар» деген кошумча атына чычалап деп да айтылат), тажиктер арасына көчүп кетип, тили фарсыча болуп калгандыгы эскерилет. Аксыкент шаарында фарсы тилдүү элдер басымдуу жашаган деген да сөз бар. Анын жазмаларынын ичинен бизге жеткени «Мажму ат-таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») болуп саналат. Анын азырынча үч нускасы белгилүү: биринчиси Ленинград мамлекеттик университетинин китепканасынын Чыгыш бөлүмүндө 963-номер менен сакталып турат. Аны биринчи иликтеп, советтик жана кыргызстандык окумуштуулар чөйрөсүнө жеткирген тажик окумуштуусу А.Т.Тагиржанов болгон. Ал «Собрание историй «Маджму ат-таварих» (Ленинград университетинин басмасы, 1959-жылы) аттуу китеп чыгарып, 1960-жылы 2-басылышы жарык көргөн. «Мажму ат-таварихтин» 2-кол жазма нускасы СССР ИАнын (азыр Россия Илимдер академиясы) Азия элдер институтунун Ленинград бөлүмүндө 667-номер менен катталган. Муну орус окумуштуусу В.А.Романин Институттун китепканасынан таап, бардык мазмунун өз сөзү менен жазып чыгып, бир нускасын «Извлечение из «Маджму ат-таварих»» деген ат менен Кыргызстан ИАнын Кол жазмалар фондусуна тапшырган. А.Т.Тагиржановдун жазганына караганда нуска «Жами ат-таварих» деген ката көрсөтүлгөн ат менен сакталып турган. Ал кол жазма мурда эле атактуу тарыхчы В.В.Бартольдго белгилүү болгон. Чыгарма жөнүндө 1899-жылы 11-мартта Археология коомунун Чыгыш бөлүмүндө кыскача кабар берип, кол жазманы ага В.А.Каллаур жибергенин, жазган автору Сайпидин Молдо Аксыкенди китепти жазып бүтпөй каза болуп, аягын уулу Нурмухаммед бүтүргөнүн, бул хижра жыл санагы боюнча X кылымдарга (Иса жыл санагы боюнча 1494-жылдан башталганы) таандык экенин билдирген. В.А.Романиндин Кыргызстан ИАнын Кол жазмалар фондусуна жиберген «Извлечениисинин» көлөмү 110 бет. А.Т.Тагиржановдун

¹ Чоротегин Т.К. (Чоротегин), Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лутати-т-турк» сөз жыйнагы: (1072–1077). Жооптуу редактор Өмүркул Караев. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 169 бет.

жогоруда аталган китеби менен бул «Извлечении» негизинде алгачкы илимий кабарларды кыргыз окумуштуулары – 3.Мамытбеков, андан кийин Ө.Карасев, И.Молдобаев жана башкалар кыргыз коомчулугуна жеткиришкен. «Мажму ат-таварихтин» 3-нускасы Алабука районундагы Баймак айлынын тургуну Жайлообасев Назарматта сакталып келген. Бул нусканы Кудайрахмандын ордо катчысы болуп кызмат өтөгөн Жайлообайдын агасы Койлонбай ичкериден алып келип, атадан балага мурас катары өтүп келген. Аны 1968-жылы Назармат карыя Академиянын Кол жазмалар фондусуна тапшырган. Ошондон 1995-жылга чейин ал колго алынган эмес, анткени, араб тамгасы менен фарсы тилинде жазылган чыгарманы кыргызчага котормочулар табылган эмес. Ал 1996-жылы «Тарыхтардын жыйнагы» («Мажму-ат-таварих») деген наам менен китеп болуп чыкты (которгондор: М.Досболов менен О.Сооронов). Анда бул кол жазманын жазылуу себептери; Касандык 12 имамдын өмүр-ишмердиги, кыргыздардын Нух пайгамдардан берки тарыхы, он, солго бөлүнүшү, Ак уул, Куу уул, алардын 23-атасына чейинки санжырасы, Чынгызхан менен Амир Темирдин өмүр-тарыхы, эң негизгиси Манастын калмак ханы Жолой менен болгон согуштук айкаштары, жеңиштери камтылган. Молдо Сайпидиндин бул атактуу кол жазмасы «Манас» эпосунун биринчи кагазга түшкөнү, ошондой эле кыргыздардын байыркы тарыхынан эң алгач кабар бергендиги жана санжырасын кеңири чагылдыргандыгы менен баалуу.

Захираддин Мухаммед Бабурдун «Бабур-намэ» аттуу эмгеги Фергана, Кабул, Индиядагы коомдук-саясий окуяларды, Бабурдун өзүнүн коомдук турмушта иштеген иштерин баяндаган. Коомдук турмуштагы адилеттүүлүк менен адилетсиздик жагдайлары жана мамлекетти башкаруунун ошол кездеги принциптери эмгектен кенири орун алган.

1.2.3. «Манас» эпосу жана андагы коомдук-саясий маанидеги осуяттар. Кыргыз элинин XIII–XIX кылымдардагы негизги адабий мурастары катары элдик оозеки чыгармачылыгы эсептелинет. Мындай абалдын түзүлүшүнүн тарыхый жана коомдук-саясий, маданий обөлгөлөрү бар. Эл оозеки чыгармаларында жакшы заман, жакшы падыша, жаман падыша идеялары кенири орун алган. Адилеттик менен адилетсиздиктин, зордук менен мээрмдүүлүктүн, эзүү менен эзилүүнүн бүтпөс күрөшү элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылган. Элдик поэзия, жөө жомоктор, эпостордо адептүүлүккө, ыймандуулукка, адамгерчиликке, кайрымдуулукка, элди-жерди коргоого, элин-жерин сүйгөн патриоттуулукка, баатырдыкка, достукка, ынтымакка үндөгөн идеялар кенири камтылган.

Орусия менен кыргыз элинин жакындашуусу Атаке баатырдын 1785-жылы Екатерина IIге элчи катары жөнөтүлүшүнөн башталат. Орусия падышачылыгынын оторчулук саясаты ишке ашып, кыргыз эли-жерин Орусиянын карамагына өткөн мезгилдерде Ч.Валиханов менен В.Радлов «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү жазып алууну ишке ашырышкан.

«Манас» – кыргыз элинин баатырдык эпосу. Бул эпос болжол менен мындан миң жыл мурда калыптанган. Ошондон бери XX кылымдын орто ченине чейин кыргыздардын арасында муундан-муунга өтүп, оозеки түрүндө айтылып келген. Элүүдөн ашык варианты бар. Бир эле манасчы Саякбай

Каралаевдин айтуусундагы «Манас» трилогиясы миллион ыр сабынан турат. «Манас» дастанында кыргыз элинин үрп-адаты, каада-салты, чарбасы, жоокерлик турмушу кеңири чагылдырылган. Ошону менен бирге эле «Манас» эпосу кыргыздардын саясий турмушу, саясий көз караштары жана саясий ойдун өнүгүш тарыхын изилдөө боюнча да көөнөргүс булак болуп кызмат кылат. Бардык кыргыздардын башын коштурган, Ала-Тоону мекендеген, бирдиктүү, күчтүү, көз карандысыз мамлекет түзүү – «Манас» эпосунун башкы идеясынын өзөгүн түзөт. Бүгүнкү күндө кыргыздар бирдиктүү, көз карандысыз мамлекеттүүлүккө жетишип, кылымдардан бери аздектеп, сактап келген «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы колдоого алынып, 1995-жылы 25–31-августта салтанаттуу өткөрүлгөн.

«Манас» эпосунун үчилтиги – кыргыз элинин рухий аң-сезиминин туу чокусу. Эл башкаруу, эл аралык мамилелерди жөнгө салуу, бирдиктүү мамлекетти түзүү, көз каранды эместик үчүн күрөшүү, улуттук ынтымакты чыңдоо сыяктуу коомдук-саясий мааниге ээ маселелер эпосто кеңири чагылдырылган. «Манас» эпосундагы коомдук-саясий маанидеги осуяттарга – улуттун биримдиги; улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык; улуттук ар-намыс жана атуулдук милдет; арыбас мээнет, алдынкы өнөр-билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу; гуманизм, айкөлдүк, кечиримдүүлүк; табийгат менен таттуу мамиледе болуу; кыргыз мамлекеттигин чыңдоо жана аны көздүн карегиндей сактоо ж. б. кирет.

Адептүүлүккө, ыймандуулукка, адамгерчиликке, айкөлдүүлүккө, даанышмандыкка, мээрмдүүлүккө чакырган көркөм образдардын галереясынын (Манас, Бакай, Алмамбет, Сыргак, Чубак, Каныкей, Семетей, Айчүрөк, Килчоро, Сейтек ж. б.) бийик тарбиялык жана коомдук-саясий мааниси бар. Эпостун үчилтигиндеги адам укугуна, демократиянын принциптерине байланыштуу айтылган ар кыл көз караштар бар.

1.2.4. XIX кылымдагы замана адабиятында коомдук-саясий ойлордун чагылдырылышы. XIX кылымдагы кыргыз элинин коомдук-саясий, социалдык-тарыхый абалы замана адабиятынын пайда болушуна өз таасирин тийгизген. Заманачылар XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын башында кыргыз коомундагы саясий жана философиялык ойдун өнүгүшүндөгү өзгөчө бир агым болгон. Сулайман Бакырган менен Жазылык Кул Кожо Акмат бул агымдын негиздөөчүлөрүнөн болгон деген пикир бар. Заманачылардын курамы ойчул-акындардан турган. Өз ырларында акыр заман, кыямат кайым, зар-заман маселелерин чагылдыргандыгына байланыштуу алар заманачылар деп аталышат. Заманачылардын негизги ырлары, ой-чабыттары өз мезгилиндеги коомдук-саясий турмушту, андагы карама-каршылыктарды ачып көрсөтүүгө жана жакынкы жана алыскы келечекке көз жүгүртүп, келечектеги коомдук түзүлүштү, андагы кыргыздардын ээлей турган ордун, ролун сүрөттөп, ачып берүүгө арналган. Ошондой эле заманачылардын чыгармаларынан өнөргө, илим-билимге, улууну кадырлоого, жакшы каада-салттарды унутпай сактоого жана улантууга, эмгекчилдикке үндөгөн, ач көздүктү, залымдикти айыптаган мүнөздөгү ой-мурасты көрүүгө болот. Заманачылар жалпы эле Борбордук Азия

жана Чыгыш Түркстандагы мусулман калктарынын жазма жана оозеки адабиятына, саясий философиялык нугуна мүнөздүү чыгармаларды жаратышкан. Заманачылардын өздөрүнүн акындык өнөрү, философиялык ой мурасы менен Токтогул, Барпы, Тоголок Молдо сыяктуу демократ акындарга олуттуу таасир тийгизген.

Замана адабиятынын ири өкүлдөрү болушкан – Калыгул Бай уулу/ 1785-1855/, Арстанбек Буйлаш уулу/1824-1878/, Молдо Кылыч Шамыркан уулу /1866-1917/ жана башкалардын чыгармаларында ошол кездеги коомдук турмуштун чындыгы чагылдырылып, алардын коомдук-философиялык, социалдык-тарыхый көз караштарында замана темасы, анын келечек тарыхый тагдыры кеңири орун алган.

1947-жылдан 1988-жылга чейин замана адабиятынын өкүлдөрүнүн чыгармаларынан жалаң реакциячыл көз караштарды көргөн тенденция өкүм сүрүп келген. «Орус» деген термин аркылуу заманачылар көбүнчө падышачыл Орусиянын бийлик ээлерин билдирүүгө аракет кылышкан. Совет мезгилинде бул терминди орус эли деп түшүндүргөн авторлордун көп учурга чейин «Тар заман», «Зар заман» ырларына реакциячыл идеядагы ырлар деген мүнөздөмөнү берип келиш бул мурасты изилдөөгө, окуп-үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес. Калыгулдун «Акыр заманында», Арстанбектин «Тар заманында», Молдо Кылычтын «Зар заманында» ошол XIX кылымдагы кыргыз элинин алдынкы өкүлдөрүнүн коомдук-саясий көз караштарынын бардык өйдө-ылдыйлыктары камтылган.

Боордош казак элинин кыргыздардан бир кылым мурда Орусия падышачылыгынын карамагына отушу нөн (1731-ж. Кичи Жүз, ханы Абулхайр, ал эми 1740-ж. Орто Жүз, Абылай-хан. 1864-ж. түндүк кыргыздар, ал эми 1876-ж. түштүк кыргыздар Орусияга каратылган) улам пайда болгон оң-терс натыйжаларынын кыргыз жергесине жете башташы Калыгулдун чыгармачылыгынан орун алган. Калыгул ырчы кыргыздардын акыны жана санаат-насаатчылардан болгон. Анын «Акыр-заман», «Кыямат кайым» аттуу мистикалык-философиялык ырлары эл оозунда айтылып калган. Анын муңайым маанайдагы чыгармаларында ич ара феодалдык чыр-чатактар, Кокон хандыгынын алык-салыктары, карапайым элдин каржалган турмушу таасын чагылдырылган. 1854-жылы Ормон хандын айылындагы буту менен сарбагыш урууларынын чабышына шылтоо болгон ордо оюнун токтотууга аракеттенген. Калыгулдун эл оозунан чогултулган ыр жыйнактары, акын жөнүндөгү маалыматтар бүгүнкү күндө чогултулуп, жарык көрүүдө. Калыгулдун саясий ойлору терең изилдөөлөрдү талап кылат. Кыргыздын көрүнүктүү карыя-акын, ырчы, өнөрпоздорунун (Тоголок Молдо, Сагымбай, Шапак Ырысмендеев, Ыбрай Абдыракманов ж. б.) айтуулары боюнча Калыгул – «олуя», «аяр», «көзү ачык» даанышман катары таанылган адам. Калыгул бийликке келбесе да, анын адилдигине карап, кээ чакта арка кыргызы чиеленишкен чоң доосу болсо Калыгулга тапшырган. Замандын шартына карай кээде адилеттик кылып, байыртан келе жаткан адат-мыйзамын колдонуп, «Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок» деген анын башкы принциптерин айрым учурда

адилет кармагандыгы үчүн «калыс бий» аталып кеткен. Калыгул өз заманынын изденгич, таланттуу уулу. Анын жарандык мүнөздөгү ырлары жалаң гана ошо доор менен жок болуп кетпестен, азыркы учурда да маанисин жогото элек.

Падышачыл Орусиянын оторчул саясатынын кыргыз жергесине алып келген запкысы Арстанбектин «Тар заманында» чагылдырылган. Арстанбек – ойчул, төкмө, заманачы акын болгон. 1941-жылы окумуштуу Тазабек Саманчин алгачкы жолу «Арстанбек» аттуу жыйнак чыгарган. Коммунисттик идеология мезгилинде Арстанбектин ырлары, ойлору «эскичил», «реакциячыл» деп, аларды басып чыгарууга жана окуп үйрөнүүгө тыюу салынган. Арстанбектин негизги ырлары эл ичинде айтылып, сакталып келген. 1994-жылы Арстанбектин 170 жылдык салтанатына карата «Арстанбек» аттуу китеби чыгып, ага «Керээз», «Тар заман», «Кокон бийлиги жөнүндө ыр» ж. б. ырлары кирген. XIX кылымдын орто ченинде, орус падышачылыгы Түндүк Кыргызстанды өзүнө карата баштаган мезгилде бирдиктүү кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгү жок болуп, ошондон улам кыргыз улуттук саясаты уруулук кызыкчылыктарга көз каранды эле. Айрым кыргыз уруулары орус аскерлеринин жардамы менен экинчи кыргыз урууларынан «өч алууга» да үлгүрүшкөн. Арстанбек өз учурунун түрүн байкап, «азуулуга бар заман, кедейлерге тар заман» – деп, бирок түбү жакшылык болоор деп, келечектен үмүт кылган.

1.2.5. XX кылымдын башындагы коомдук-саясий ойлор. Кылым башындагы тарыхый кырдаал: орус-япон согушу, колониялык эзүүнүн тереңдеши, Орусиядагы 1905–1907-жылдардагы революциялык кыймыл, дүйнөлүк биринчи согуш жана башка олуттуу окуялар кыргыз элинин коомдук турмушуна, коомдук-саясий жана тарыхый-социалдык абалына өз таасирин тийгизген. Кыргыз элинин улуттук-боштондукка чыгуу жана өз алдынча болуу аң-сезими күч ала баштаган.

Токтогул, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч жана башкалардын чыгармаларында демократтык көз караштар, адам укугу үчүн күрөшүү, эзүүгө каршы чыгуу мотивдери кеңири орун алган.

1.2.5.1. Токтогул Сатылганов (1864–1933) – демократ акын, ойчул, комузчу, обон-күү чыгарган чебер болгон. Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү Сасык-Жийде айылында туулган. Бала кезинен ыр-күүгө шыктуу болгон, 13 жашында айыл арасында ырлары тарала баштаган. Бай-манаптардын, кожо-молдолордун зулумдугун, алдамчылыгын ашкерелеп ырдагандыгы үчүн 1898-жылы Анжиян көтөрүлүшүнө катышкан деген жалаа менен камалып, өлүм жазасына тартылган, кийин ал өкүм кайра жеңилдетилип, 7 жылга Сибирге сүргүнгө айдалган. Улуу Октябрь революциясынын жеңишин ал «Кандай аял тууду экен, Лениндөй уулду», «Жашагын, Кеңеш өкмөт», «Замана» сыяктуу ырларында даңазалаган. Токтогул насаатчы жана төкмө акын гана болбостон, элдик дастандарды айткан жомокчу катары да белгилүү. Эл арасында демократтык ой-мүдөөлөрдү таратууда Токтогулдун чыгармалары чоң ролду ойногон.

1.2.5.2. Тоголок Молдо, Байымбет Абдракман уулу (1860–1942) – жазгыч акын жана ойчул болгон. Нарын өрөөнүндөгү Куртка деген жерде туулган. Молдодон окуп кат тааныган. 14 жашынан ыр жаза баштаган, 18 жашында

Тыныбек жомокчуга жолугуп, «Манас» дастанын үйрөнгөн. Революцияга чейин өзүнүн жазган ырлары менен тамсилдеринде элдин азаптуу турмушун, бай-манап, кожо-молдолордун зыкымдыгын, залымдыгын ашкерелеген. Совет өкмөтүн чоң кубаныч менен тосуп алып, кийинки бүт чыгармачылыгын жаңы заманды даназалоого арнаган. Тоголок Молдонун чыгармаларында элдин кызыкчылыгы, саясий түзүлүштүн акыйкатсыздыгы, бийлик ж. б. маселелер көтөрүлүп, кыргыз элинин саясий аң-сезиминин жана саясий маданиятынын жогорулашына түрткү берген.

1.2.5.3. XX кылымдын баш жагында Молдо Кылычтын «Кысса-и-Зилзала» /1911/ тарыхый поэмасы жарык көргөн. «Зилзала» (Кысса-и-Зилзала – кыйраткыч жер-титирөө) алгач 1911-жылы Казан шаарынан араб тамгасында басылып чыккан. 1910-жылы Кыргызстандагы, борбору Чоң-Кемин болгон, чоң жер титирөө алааматка арналып жазылган казал. Бул кыргыз элинин алгачкы ирет жазылып, басмадан чыккан эмгектеринин бири. Казалдын көлөмү – 200 сапка жакын. Эл ичине катуу тараган. Кеңеш бийлиги курулгандан кийин, бул чыгарманы: «тескери чыгарма, элдин салт-санаасын бузат» деп, андан мисал алгандар куугунтукка учураган. Диссертация жазган адам партиядан катуу жаза алып, кыргыздын эски мурасына чоң балта чабылган. «Зилзала» чыгармасы адам коому менен табияттын кубулуштарынын ортосундагы мамилеге, коомдук мамилелердин өзгөрүшү, адамдардын күнөөлөрүнүн көбөйүшү чоң табигый кырсыктарга алып келет деген философиялык ойго, акыр заман идеясына (Айтып өттүм далай сөз, Акыр заман журтуна) арналган. 1991-жылы жарык көргөн Молдо Кылычтын «Казалдар» жыйнагындагы «Зилзаладан» мисал келтирели:

Куйруктуу жылдыз көп чыгып,
Асмандагы ай, күндү,
Бетин жаап кир чалмак.
Адамзаттын шумунан,
Анты, шертти убада,
Баары кетти жалтайлап.
Эл кыдырды кожолор,
Амал кылбай молдолор,
Адам акын көп жеді,
Түрлүү, түрлүү беделер,
Кууланган жорук көбөйдү.
Кудайдан башка ким билет,
Акыретке барганда,
Адам беде тергелер.
Бенденин кылган күнөөсүн,
Өзү турган жер көрөр.
Адистин укканбул сөзүн,
Адам беде шумунан,
Кара жер минтип термелер ж. б.
Чүйдүн башы Чоң-Кемин,
Мен антамын билгеним.

Апык билген адамдар,
Айтып берди көргөнүн:
Үч жүздөн артык киши деп.
Жер тууралуу олгонун.
Там жыгылып баскандын,
Өлүгүн алып көмгөнүн.
Матоодо түйө бышкырып,
Ат кишенеп кошкуруп,
Таш короолор калдырап,
Эчки, койдун баарысы
Үркүп чыкты чүчкүрүп.
Желеде уйлар өкүрүп,
Байлаган жиби үзүлүп.
Өкүмү күчтүү Кудайдан
Өткөрө кыйын иш болду,
Өлүмдү эске түшүрүп.

Молдо Кылычтын эң ири чыгармасы «Зар-заман» (иранча зар-кайгы, ый). Жазылган жылы тууралуу автор төмөнкүчө баяндайт:

Бир миң үч жүз он алты.
Мусулманча бул сана
Отуз эки жашында,
Молдо Кылыч бечара.

«Зар-заман» санат түрүндө жазылган. Кыргыз адабиятында көлөмү жагынан «Зар-заманга» теңдеш келе турган башка эч кандай санат ыр жок. «Зар-заманда» сюжет жок, окуясыз, ал макал сыяктуу мааниси терең, үлгү, насыят сөздөр менен толтурулган. «Зар-заманда» пикирлерди иретке келтирип, акылга сыйыштыруу өтө кыйын. Анда, биз көнүп калган тема, бап, бөлүмдөр ж. б. учурабайт. Молдо Кылыч «Зар-заманга» башынан кирип «сайратып» жүрүп олтуруп, аягына бир чыккан. Ошондой болсо да, маанисине карай бир ыңгай байкалат. «Зар-замандын» баш жагында негизинен коомдук турмуштун абалы баяндалат. Мында падыша өкмөтүнүн, бий-болуштардын сурагы сүрөттөлүп, мунун натыйжасында эл арасы бузулуп, куулук-шумдук көбөйүп, бей-бечаралардын зар турмушу айтылат. Анан элге санаттарын сүйлөй баштайт. Молдо Кылыч «Зар-заманда» санаттары аркылуу коомду өзгөртүп, заманды оңдогусу келгени байкалат. Эл бийлеген «жакшыларды» адилеттүү, боорукер болууга, элдин оор турмушуна каралашууга чакырат. Карапайым элге тиричилик санаттарды айтат: өз мээнетинер менен күн көргүлө, биринерге-бирин кайрымдуу болгула ж. б. «Зар-замандын» орто бөлүмүндө пайгамбарлардын тарыхы жөнүндө айтылат. Бул жерде өмүр менен өлүм маселелери козголуп, бул дүйнөдөн жөнөкөй пенделер эмес, кереметтүү пайгамбарлар да өтүп кеткен делет. Ошондуктан, биринерге-бирин жамандык кылып, курулай күнөөнү көтөрө бербегиле, азын-оолак өмүрдө саламдашып өткүлө деген пикирди айтат. Молдо Кылыч өлүмдү эскертип, дагы эле болсо, ал аркылуу коомдук турмушту оңдогусу келген. «Зар-замандын» мазмуну жагынан кыргыз коомчулугундагы саясий жана философиялык ойдун өнүгүш

деңгээлин жана багытын көрөбүз. «Зар-заман» чыгармасынын аягы төмөнкү ойлор менен бүтөт:

Айта берет «зар-заман»
Айып дебе шайырды
Орустун кана жазыгы?
Малайга берет акыны,
Падышалуу чиркиндин
Мыйзамга туура жатыгы.
Каратса да жериңди,
Арзан кылды эгинди,
Сураса кыргыз орусту,
Тердирет эле конузду.
Акы бербей аларга,
Салат эле жумушка.
Кылба журтум убайым,
Орусту берген кудайым,
Мусулманга карата,
Деп тилеймин, сураймын.
Мусулмандан кан болсо,
Курутпайбы жудайын?

1.2.5.4. Кыргыздын алгачкы жазма тарыхчыларынын бири Осмонаалы Сыдык /Кыдык/ уулунун (1879–1942) 1913-жылы Уфа шаарында «*Мухтасар тарых-и кыргызийа*» («Кыргыздардын кыскача тарыхы»), 1914-жылы «Тарих-и Кыргыз Шадманйая» («Шабдан элинин тарыхы») деген эмгектери басылып чыккан. Бул эки чыгарма тең бир китеп болуп 1986-жылы Үрүмчү шаарында араб ариби менен кыргызча кайра жарыяланган. Осмонаалы Сыдык /Кыдык/ уулу Кочкор өрөөнүндөгү Абайылда болушунун Кызыл-Дөбө айылында туулган. Анын аталаш агасы Жаркынбай дубанга таанымал сабаттуу (молдо) болгон киши. Осмонаалы да өз айылындагы мектепте окуп, кийин Бухарадагы диний жогорку окуу жайын (медресени) бүтүргөн. Бир катар жылдары Чүй өрөөнүндө муталим болуп иштеген. Чыгыш Түркстанда каза болгон.

Белек Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы /Кыргыз тарыхы боюнча материалдар/» деген эмгегинде, Бала-Айылчынын санжырасындагы адабий материалдарда, Сагымбай Орозбаковдун, Ысак Шайбековдун Шабдан жөнүндөгү кошокторунда бир катар коомдук-саясий ой-пикирлер камтылган. 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүш жана анын акындардын чыгармачылыгында чагылдырылышы (Ы. Шайбеков «Кайран эл», Алдаш Молдо «Кар-кор заман тууралуу» ж. б.) кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин өсүшүнө терең таасир тийгизген.

1.2.6. Советтик коомдогу кыргыз элинин коомдук-саясий көз караштары. Адабият жана саясат. Социалисттик реализм маселелери жөнүндө (1917–1940). Совет бийлигинин орношу менен тап күрөшү күч алып, ал жарандык согушка айланган. 1916-жылы үркүндө Падышалык Орусиянын кыргынына чыдабай Кытайга качкан большевиктердин женишинен кийин кайра кайта башташкан. Бирок алардын бардыгын эле совет бийлиги бирдей

мамиледе тосуп алган эмес. Бай-манаптар жана алардын туутандары дегендерди, дегеле эзүүчүлөр табын саясий бийликтен четтетип, алардын бир бөлүгүн өлтүрүп, айрымдарын абакка каматып, ал эми көпчүлүк бөлүгүн Украинага сүргүнгө айдаган. Кыргыз жергесинде «коммунисттик тазалоодон» кийин калган жалаң кедей-кембагал менен томожктардын сабатсыздыгын жоюу, басма сөздү уюштуруу, элдик оозеки чыгармачылыктын мурастарын жыйноо ж. б. иш чаралары жаңы социалисттик маданиятты түзүүнүн 20-жылдардагы алгачкы аракеттеринен болгон. Ушул жылдардагы кыргыздардагы саясий ойдун салтанат катары 1922-жылы апрелдеги Тоолу Кыргыз облусунун жана 1924-жылы 14-октябрда Кара-кыргыз автономиялык облусунун Орусия Федерациясынын карамагында түзүлүшү болгон десек жаңылышпайбыз. Коммунисттик идеологиянын шарттарында кыргыздардын саясий идеясынын өзөгү болгон – көз карандысыз мамлекетти түзүү аракеттери А.Сыдыков, Ж. Абдрахманов, окумуштуу К. Нурбеков ж. б. тарабынан жүргүзүлгөн.

1930-жылдардагы айыл-кыштактарды социалдык кайра куруу (коллективдик чарба жүргүзүүгө өтүү), өнөр жай тармактарын куруу жана алардын кыргыз коомунун экономикалык жана маданият жактан жаңырышына тийгизген эбегейсиз зор таасири ошол учурдагы тарыхый кырдаалдардын өзгөчөлүктөрүнүн орчундууларынан болгон.

XX кылымдын 20–30-жылдардагы таптык жиктелүү, бай-манап табынын большевиктер тарабынан кырылып-жоюлушу, колхоз-совхоздордун, завод-фабрикалардын курулушу, маданий-агартуу мекемелеринин ачылышы сыяктуу коомдук көрүнүштөр жаңы пайда боло баштаган жазма адабияттын чыгармаларынан кеңири орун алган. Адабият менен саясаттын жакындыгынын 20–30-жылдардагы көркөм чыгармалардан көрүнүшүн кыргыз элинин арасында коммунисттик идеологияны таратуунун ыңгайлуу усулу, зарыл каражаты жана негизги багыты катары караса болот.

«Формасы» жагынан улуттук, ал эми мазмуну боюнча жалаң гана социалисттик аң-сезимди, салтты жана маданиятты тездик менен кыргыз элинин арасында калыптандыруу жана андан ары өнүктүрүү үчүн «Эркин-Тоо», «Ленинчил жаш» гезиттерин, «Коммунист», «Жаңы маданият жолунда», «Чабуул» («Кыргыз совет адабияты», «Социалисттик адабият жана искусство», «Советтик Кыргызстан», «Ала-Тоо») журналдарын совет бийлиги кыргыз тилинде чыгара баштаган. Буга чейинки кыргыз коомунда кеңири таралбаган театр, кино, опера, балет, музыка, живопись жана искусствонун башка түрлөрүнүн жаңы кириши жана булардын жазуучулардын чыгармачылыгын өстүрүүдө, алардын коомдук-саясий, философиялык, эстетикалык, маданий көз караштарын калыптандыруудагы ролу чоң болгон. Кыргыз жазуучулары социалисттик курулушту кеңири көрсөтүүгө багыт алган чыгармаларды жаратууга жапыр киришишкен. Аңгеме, повесть, роман, драма, комедия, трагедия, ыр түрүндөгү роман ж. б. жаңы жанрлар тездик менен пайда боло баштаган. К.Тыныстановдун, А.Токомбаевдин, С.Карачевдин, К.Баялиновдун, Ж.Жамгырчиевдин, М.Токобаевдин 20–30-жылдардагы чыгармаларында коомдук-адабий, коомдук-саясий, адабий-эстетикалык көз караштар кеңири

камтылган. 1916-жылы болгон улуттук-боштондук көтөрүлүштүн маселелери кесипкөй жазма адабиятта чагылдырыла баштаган («Ажар», «Узак жол», «Кандуу жылдар», «Ажал ордуна», «Азаматтар» ж. б.). Адам укугу, эркиндик, тендикке умтулуу идеяларын көркөм элестетүү, пролетардык демократиянын талаптарынын ишке ашышын кыргыз поэзиясында, прозасында, драматургиясында даңазалоо аракеттери күч алган.

Революциялык идеяларды жайылтуу, социалисттик аң-сезимди орнотуу жана калыптандыруу, партиялык-таптык идеяларды пропагандалоо максатын негиз кылып алган башка улуттук адабияттар сыяктуу эле кыргыз акын-жазуучулары мындай коомдук процесске кылчактабастан шыр аралашкан. Иш жүзүндө адегенде 1932-жылы көтөрүлүп, андан көп узабай 1934-жылы СССР Жазуучулар уюмунун I съездинде кабыл алынган Уставда юридикалык макамга, мыйзамдык күчкө ээ болгон социалисттик реализм ошол кездеги көп улуттуу совет адабиятынын жана сынынын негизги чыгармачылык калыбы жана усулу катарында расмий таанылган жана кабыл алынган. Чындыгында мындай актынын өзүндө көркөм-эстетикалык баалуулуктарды жаратуучулар менен жайылтуучулардын армиясын коммунисттик партиянын саясатына баш ийдирүү максаты жаткан. Социалисттик реализм өңдүү чыгармачылык калыптын принциптери, догмалары жана категориялары менен куралданган улуттук адабияттардын калемгерлери өткөн кылымдын 80-жылдарынын экинчи жарымына чейин чыгармачылык изденүүлөрүн жүргүзүп келишти. Ал эми мындай көркөм ыкмага ишенбегендер, скептикалык мамиле жасагандар саясий бийлик, көркөм мыйзамдарды сактоочулар тарабынан сөзсүз айыпталышканын ар бир улуттун адабият тарыхынан жетиштүү санда жолуктурууга болот. Ошентип большевиктердин бийлиги менен кошо жаралып, калыптанган «мазмуну социалисттик, формасы улуттук» болгон көркөм адабият ошол советтик саясий тутумга чын дилинен жан-алы калбай кызмат өтөп берген. Коммунисттик режим чыгармачыл өнөрлөрдөгү өзүнүн үстөмдүгүн кандай гана партиялык токтомдор, чечимдер жана көрсөтмөлөр менен коргобосун, аларга «элдик жазуучу», «эмгек сиңирген кызматкер» сыяктуу өмүрлөрү өткөнчө ай сайын берилүүчү акчалай артыкчылыктары бар наамдар менен калкалабасын, баары бир ал уламдан-улам турмуш чындыгынан алыстап, барган сайын кедергиси кете берген.

1.2.7. XX кылымдын 40–50-жылдарындагы коомдук-саясий көз караштар. Маданиятка бийлик кысымынын кедергилери. Улуу Ата-Мекендик согуш жылдарында бардык эле совет элдерин сыяктуу кыргыздардын коомдук ой-пикиринде баатырдык-патриоттук тематика алдыңкы планга чыккан. Согуш мезгилинде элдердин моралдык-социалдык жана идеялык-саясий биримдиги, элдердин достугу, интернационализм идеялары жаңы бийиктикке көтөрүлгөн. Мекенди чексиз сүйүү, аны кан-жаны менен коргоо жана коммунисттик идеяларга берилүү ошол мезгилдеги коомдук-саясий ойдуң өзөгүн түзгөн.

Улуу Ата-Мекендик согуштан кийин эл аралык абал кескин өзгөргөн. Дүйнөлүк эки системанын пайда болушуна байланыштуу идеологиялык

карама-каршылыктар курчуган. Ушундай шарттарда адабиятка, искусствого, жалпы эле маданиятка карата партиялык көзөмөл күчөтүлүп Совет өкмөтү, коммунисттик партиянын борбордук комитети тарабынан бир катар иш чаралар көрүлүп («Звезда», «Ленинград журналдары, драмалык театрлардын репертуарлары жөнүндөгү» 1946-жылкы токтомдор), бул иш чараларында айрым бир беткей туура эмес багыттар берилген.

Кыргыз адабиятынын идеялык тазалыгы үчүн жүргүзүлгөн иш аракеттердин оң, терс көрүнүштөрү көп болгон. Кыргызстандын Компартиясынын Борбордук Комитетинин айрым жетекчилеринин жүргүзгөн туура эмес саясаты согуштан кийинки кыргыз маданиятын өнүктүрүүгө залалын тийгизген. К.Маликовдун «Балбай» сыяктуу көркөм чыгармаларга карата бир беткей тескери баалоо багытындагы вулгаризатордук адабий сындардын күч алып жана 50-жылдардын башында ал аракеттер ашкереленген. Кыргыз жазуучуларынын экинчи съездинен кийин адабий өнүгүштө жаңы багыт пайда болуп, кыргыз поэзиясында жаңычыл изденүүлөр (А.Токомбаев, А.Осмонов ж. б.) байкалган.

«Менин метрикам», «Өз көзүм менен», «Какшаалдан кат», «Ак Мөөр», «Ат коюу», «Баяс» ж. б. эпикалык поэзиядагы идеялык-эстетикалык жетишкендиктерди белгилеп кетүү зарыл. «Көл боюнда», «Биздин замандын кишилери», «Тоо арасында», «Каныбек», «Акыркы ок», «Бетме-бет», «Жамийла», «Жаныл», «Курманбек», «Атабектин кызы», «Бийик жерде» сыяктуу кыргыз прозасында, драматургиясында согуштагы баатырдык, кыргыз элинин тылдагы жана эл чарбасын калыбына келтирүүдөгү күжүрмөн эмгеги, көп улуттуу элдердин достугу, баатырдык салт, тап күрөшү, демократиялуу жашоого умтулуу аракеттери кеңири чагылдырылган.

1.2.8. XX кылымдын 60–80-жылдарындагы коомдук-саясий маселелер. Бул мезгилдеги коомдук өнүгүшкө мүнөздүү тарыхый-социалдык, саясий-экономикалык, маданий өзгөчөлүктөр болгон. Адабият менен искусствону андан ары өнүктүрүү багытында кабыл алынган партиялык токтомдор, жазуучулар союздарынын 3–7-съезддеринин чечимдери коомдук-саясий, коомдук-адабий ойлордун, көз караштардын жаңы тепкичке көтөрүлүшүн шарттаган. Улуттардын жаңы жалпылыгы катары коммунисттик идеология таңуулаган «совет эли» парадигмасы эми элдердин ортосундагы маданий, адабий байланыштардын жаңы түрлөрүнүн турмушка көбүрөөк кире башташын милдет кылган (башка элдердин маданияты менен адабиятынын Кыргызстанда жана кыргыз маданияты менен адабиятынын башка республикаларда өткөн он күндүктөрү, жумалыктары ж. б.). Орус тили совет өлкөсүндө жашаган бардык улуттар үчүн экинчи эне тил катары киргизилип, иш жүзүндө өз эне тилдерин унутта калтырылып, бала бакчадан баштап, мектептер, жогорку окуу жайлары жана маданий-агартуу мекемелери тездик менен орус тилине өтө баштаган. Кыргыз жазуучуларынын коммунисттер тарабынан мыкты деп таанылган чыгармаларында орус тили аркылуу бүткүл союздук жана эл аралык аренага көбүрөөк таанымал боло баштаган.

Совет мезгилинде саясий ойду өнүктүрүп, анын алып жүрүүчүлөрү жазуучу-акындар болгонун жогоруда айткан элек. Алардын катарына А.

Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, Ч. Айтматов, Т. Касымбеков, К. Осмоналиев, С. Өмүрбаев ж.б. көптөгөн акын-жазуучулар кирет. «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Кылымга тете күн», «Кыямат», «Менин тагдырым», «Мезгил», «Чүй баяны», «Нөшөрдөн кийин», «Көкөй кести», «Сынган кылыч», «Майдан», «Кыйын өткөөл», «Баскан жол» ж. б. чыгармалар кыргыз прозасын бийик идеялык-эстетикалык сапаттарга көтөрүп, адамдын психологиясына, дүйнө таануусуна ар тараптуу иликтөө жүргүзүү тенденциясынын күч алышы жол ачып, турмуш чындыгынын диалектикасына конкреттүү аналитикалык мамиле жасоону жаңы баскычка чыгарган.

«Таң алдында», «Атам, жерим жана мен», «Ак толкундар», «Калча», «Жылдыздуу тоолор», «Паризат», «Жаңыл Мырзанын керээзи» ж. б. чыгармалардын жаралышы илимий-техникалык революциянын, космосту өздөштүрүү доорунун башталышынын кыргыз поэзиясынан орун алышын айгинелейт. Поэзияда жаңы идеялык-эстетикалык изденүүлөр, лирикалык, эпикалык, публицистикалык, философиялык поэмаларда жаңы коомдук-адабий ойлор, көз караштар пайда боло баштаган. «Абийир кечирбейт», «Атанын тагдыры», «Мүрөктүн суусу», «Өлбөстүн үрөнү», «Осмокул», «Акбоз ат», «Эрөөл», «Фудзиямадагы кадыр түн», «Манастын уулу Семетей», «Күнөстүү арал» ж. б. драмалык чыгармаларда адамдын рухий дүйнөсүнө терең изилдөө жүргүзүү, турмуш чындыгынын жалпы тараптарын көбүрөөк чагылдыруу, коомдук өнүгүшкө мүнөздүү саясий, маданий маселелерди камтуу, гумандуулук, эркиндик, адам укугу, теңчилик, демократиялуулук, көз каранды эместик, ыймандуулук, адамгерчилик, кайрымдуулук идеялары кеңири орун алган. 60–80-жылдар – кыргыз совет адабиятынын гүлдөп өскөн жана бүткүл союздук, бүткүл дүйнөлүк аренага чыккан мезгили катары тарыхта калган. Бул өсүштү жокко чыгарууга жана бул жетишкендиктер тоталитардык-административдик режимдин кысымы астында болгон деп айтып чыккан авторлор да болгон.

1.2.9. Кайра куруу жана айкындуулук мезгилиндеги коомдук-адабий жана коомдук-саясий көз караштардын ар кыл жагдайлары. Советтер Союзу деп аталган дүйнөдөгү эң зор империянын ичинен ыдырап сөгүлүп, куту уча баштаган маалда ачык айтуу жана коомду кайра куруу саясаты алдыңкы планга чыкканда коомдук аң-сезимдин спецификалуу формасынан болгон көркөм адабият менен искусство да мындай орошон процесстен обочодо калган жок. Буга 1987–1988-жылдар ичинде Москвадагы «Советская культура», «Новый мир» журналдарында, «Литературная газета» өндүү абройлуу гезетада жана СССР ИАсынын философия институтунда «социалисттик реализм методунан баш тартуу керекпи же жокпу?» деген проблеманын тегерегинде кызуу талкуулар өткөрүлдү. Мындай дискуссиялардын жыйынтыгы катарында саясий бийлик тарабынан таңууланган чыгармачылык методдун жасалмалуулугу, нормативдүүлүгү жана догмативдүүлүгү баса белгиленип өнөр ээлерине көркөм-эстетикалык эркиндик берүү зарылдыгы айтылган. Ал эми 1988-жылы 20-октябрда КПСС БКнын Саясий Бюросунда 1946-жылдын 14-августундагы «Звезда» жана «Ленинград» журналдары жөнүндөгү

чуулгандуу жана кесепеттүү токтомун партиянын маданият тармагындагы саясатындагы жаңылыш кадам катарында моюндап, аны өз чечими менен жокко чыгарышы чечкиндүү өзгөрүүлөр жүрө баштаганынан кабар берди. Андан көп өтпөй компартиянын республикалык Борбордук Комитети 1988-жылы 29-декабрында Молдо Кылыч менен К.Тыныстановдун чыгармачылыгы жөнүндөгү өзүнүн мурдагы чечимдеринен баш тартып, алардын көркөм мурастарын жарыялоо, изилдөө жана окуп-үйрөтүү боюнча токтомду кабыл алды. Коомдук-саясий турмуштагы мындай олуттуу окуялар көркөм адабияттын өзүнө, анын табиятына, мүнөзүнө жана жалпы эле тарыхый-адабий процесске, акын-жазуучулардын өнөрканасына принципалдуу жаңы көз караштын жарала баштаганынан кабар бере келди. Мурдагы үстөмдүк кылган чыгармачыл принциптерден, доктриналардан жана стереотиптердин туткунунан акырындап бошонуу, партиялык кызыкчылыктардан арылуу кыймылы жандана баштады. Натыйжада көркөм ой-жүгүртүүнүн жаңы тибин өздөштүрүү, коомдук аң-сезим, андагы адабият менен искусствонун ролу, сүрөткердин коом, мезгил алдындагы жоопкерчилиги, милдети жана позициясы өндүү маселелердин мазмунуна жаңы ыңгайдан активдүү мамиле жасоо алдыңкы планга чыга баштады.

Көркөм чыгармачылык сферасындагы позитивдүү мындай кадамдар көркөм адабият жана анын тарыхы жөнүндөгү түшүнүктүн өзү, анын мазмунун жана мүнөзүн жаңылоого, сапаттык өзгөртүүгө алып келди. Буга мисал катарында мурда унуткарылып, идеологиялык жагынан тыюу салынып келген. Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Нурмолдо, Алдаш Молдо, Молдо Багыш, Жеңижок, Эшмамбет, Казыбек, К.Тыныстанов, С. Карачев, Б.Калпаков, Б.Кененсариндин чыгармачылык мурастарынын, коммунисттик партиянын көрсөтмөсү менен колдонулудан алынып ташталган А.Токомбаевдин ыр менен жазылган «Кандуу жылдар» романы жана К.Маликовдун «Балбай» поэмасынын кайрадан баштапкы вариантында басып чыгарышын көрсөтсөк болот. Мындан тышкары Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулардын, орто кылымдагы М.Кашкари менен Ж.Баласагындын чыгармаларын адабий мурас катарында жарыяланышы улуттук көркөм адабият тарыхынын алкагын гана кеңейтип тим болгон жок, анда ириде улуттук көркөм ой-жүгүртүүнүн кыймылын, табиятын, эстетикалык баалуулуктарды, өнүгүү тенденцияларын реалдуу аныктоого жаңы мүмкүнчүлүктөр ачылды.

Кайра куруу, андан соң эгемендүүлүккө ээ болуу өндүү тарыхый, саясий-экономикалык, социалдык-маданий процесс поэзияда акындардын поэтикалык предметине башкача өнүгтөн кароого, жаңы тематикалык өнүрлөрдү өздөштүрүүгө бет алууга мажбурлады. Көркөм чыгармачылыктагы мындай бурулуш ириде акындардын көлөмдүү эпикалык-поэтикалык тажрыйбаларында активдешти. Бул мезгил аралыгында карыя акындарыбыз Н.Байтемировдун Шабдан, Байтик, Зууракан тууралуу дастандары менен казалдары, С.Жусуевдин «Курманжан датка» романы, С.Эралиевдин «Кесир инсан» поэмасы окурмандардын колуна тийди. Өткөн кылымдын тарыхый окуяларын

жана кырдаалдарын, кыргыз элинин коомдук турмушунда олуттуу роль ойногон реалдуу инсандардын турмушунан алынып жазылган бул чыгармалар көркөм адабиятта тарыхый-документалдуу тематиканын жана жанрдын кыймылын кадыресе жандандырды.

Адатта кандай гана калк болбосун анын көркөм-эстетикалык аң-сезиминин мазмуну менен формасы, прогрессивдүүлүгү жана перспективалуулугу, андагы оош-кыйыштар роман жанрынын кыймылы, анын натыйжалары менен аныкталат жана бааланат. Кыргыз романы тарыхый, тарыхый-биографиялык, тарыхый-хроникалык, тарыхый-социалдык багыттагы, изденүүлөрүн активдештирүүдөн сырткары, психологиялык, философиялык, философиялык чакырык, философиялык-фантастикалык, модернисттик, мистикалык, социалдык өңдүү жанрдык жиктерге ажырап, көп түрдүүлүккө ишенимдүү кадам таштады. Жанрдын, романдык ойлоонун мындай тенденциялары Ч.Айтматов, Ш.Бейшеналиев, К.Осмоналиев, А.Алдашев, А.Стамов, М.Абакиров, Т.Касымбеков, А.Саспаев, Э.Өмүракунов, К.Акматов, К.Сактапов, К.Жусубалиев, С.Станалиев, З.Сооронбаева, А.Жакыпбеков, Ө.Даникеев, М.Макенбаевдин адабий тажрыйбаларында ачык байкалат.

Кыргыз романы мурдагы мезгилдердей саясий, моралдык-этикалык жактан телегейи текши, коммунизмдин идеяларына сөөгүнө чейин жете сугарылган, жарандык, Ата Мекендин согушта, өндүрүштө, айыл-чарбасында, илим менен маданият сферасында үлгү тутат турган, коомдун жогорку тибин катарында, идеализацияланчу адамдын тибинен аң-сезимдүү түрдө оолактап баштады. Улуттук идеянын кубаты, анын коомдук кырдаал жана мамилелер менен карым-катышы, күрөшү жөнүндөгү проблемалар көркөм чыгармалардын пафосунун негизин түзө башташты. Бул ириде тарыхый темада жазылган романдардын жанрларында көбүрөөк байкалды. Э.Турсуновдун «Балбай» (2002), К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» (1993), Ш.Бейшеналиевдин «Тайлак баатыр» (1998), М.Абакировдун «Көкөй кести» (2000), «Барымта» (2008), Ж.Эгембердиевдин «Канат хан», (2005), Ж.Токтоналиевдин «Хан Ормон» (2007), А.Стамовдун «Хан Тейиш» (2009), өңдүү романдарынын идеялык-тематикалык багытын, проблематикасын, мотивдерин жана образдар системасынын негизин XVIII кылымдын ортосунан тарта XX кылымдын башына чейинки тарыхый материалдар түзөт.

Азыркы адабий процесстеги тарыхый пландагы жазылган чыгармалардын оош-кыйыштары жөнүндө сөз кылганда жазуучу А.Саспаевдин «Шашкедеги кара туман» (2012), аттуу тарыхый-автобиографиялуу романынан айланып өтүүгө болбойт. Кыргыз романынын көркөм чыгармачылыктагы таанып-билүүнүн жана чагылдыруунун реализм жана романизм өңдүү чыгармачылык принциптеринин, драматизм, трагизм менен символика өңдүү эстетикалык категорияларынын өзгөчө синтездешкен тибин жаратууга кадам таштаганын өзү улуттук көркөм-эстетикалык аң-сезимдин өнүгүшүндөгү жаны баскычтын көрсөткүчү болгондугун ачык моюнга алуу керек. Бул көркөм принциптер менен категорияларды диалектикалык биримдикте кармаган философиялык, жалпы адамзаттык идеяларды чагылдыруу жаңы мезгил үчүн актуалдуу. Сөз бул жерде доорубуздун улуу көркөм сүрөткерин Ч.Айтматовдун бул мезгил ичинде жараткан «Кыямат» (1986), «Кассандра тамгасы» (1996) жана «Тоолор

кулаганда» (2006) аттуу романдары жөнүндө бара жатат. Улуттук адабияттын идеялык, образдык, эстетикалык горизонтторун байыткан Акбара, Ташчайнар, Авдий, Бостон, Базарбай («Кыямат») А.Крыльцов, Р.Лопатина («Кассандра тамгасы»), Жаабарс, А.Саманчин, Эрташ Курчал, Б.Саманчин («Тоолор кулаганда») өңдүү каармандар жазуучунун улуттук жана адамзаттык, гуманисттик, жалпы философиялык көз караштарын өз боюна сиңиргендиги менен айырмаланат.

Тарыхый-коомдук аң-сезимге жаңы өңүттөн, чыгармачылык платформадан мамиле кылуунун үлгүсүн С.Станалиевдин «К.Тыныстанов: Чагылгандын көз жашы» (2001), «Жылдын эң узак күнү» (2007), К.Акматовдун «Күндү айланган жылдар» (1989), К.Сактаповдун «Маркумдар үнү» (1991), Ө.Даникеевдин «Арман» (2005) романдарынан учуратууга болот.

Совет доорунда, социалисттик реализм өз өкүмүн жүргүзүп турган маалда эле өзүнүн көркөм ой жүгүртүүсүнүн оригиналдуулугу менен айырмаланган модернисттик багытта жазууга ыктаган жазуучу К.Жусубалиевдин «Муздак дубалдар» (1990), К.Акматовдун чындык менен кыял, реалдуулук менен көркөм шарттуулук, мистика менен футурологиянын, оккультизм менен кыялдануунун синтезинен жаралган «Архат» (2007) өңдүү романдары советтик адабияттын сабактары менен тарбияланган окурмандарга чоочун. Себеби, мында алар жедеп бышы кулак болгон дидактикалык идея, канондолгон тема, сюжет жана образ тутуму жок.

1.3. Саясат таануу илиминин өнүгүшү Кыргызстандагы калыптанышы. Кыргызстандагы саясат таануу илиминин адабият, тарых жана философия сыяктуу коомдук илимдерден өз алдынча бөлүнүшү XX кылымдын 80-жылдарынын аягы – 90-жылдардын башына туура келет. Өзгөчө 1986-жылы 16-декабрдагы (казакча – желтоксан) Алматы окуяларынан кийин Кыргызстанда өкмөттүк эмес уюмдардын саны көбөйүп, жарандардын саясатка катышуусу тездик менен күчөгөн. Демократиянын ушул алгачкы толкуну менен Кыргызстан көз карандысыздыкка жетишкен. Ушундай шартта 1991-жылы Кыргыз улуттук университетинде саясат таануу кафедрасы ачылган.

Мурунку илимий коммунизм кафедрасынын базасында ачылган «Политология» кафедрасы бүгүнкү күнгө чейин философия илиминин таасиринен толук арыйла элек. Кыргызстандагы саясат таануу боюнча жазылган алгачкы окуу куралдарынын авторлору да философтор болушкан, алсак, В.П.Туглис, Т.О.Ожукеева ж. б. Саясат таануу окуу куралын кыргызча жазууга кээ бир аракеттер болгону менен айтаарлык жыйынтык болгон жок. 1996-жылы А.Акунов, К.Байболов жана Т.Ожукеевалардын авторлугунда саясат таануу боюнча алгачкы кыргызча көлөмдүү сөздүк жарык көргөн.

Улуттук университеттин алдында 1996-жылы түзүлгөн мамлекетти башкаруу жана стратегиялык изилдөөлөр институтунун саясат таануу кафедрасы көптөгөн чет өлкөлүк университеттер, эл аралык уюмдар менен активдүү байланышта болуп, биргелешкен илимий конференцияларды өткөрүп, изилдөө иштерин жүргүзүп турган. АКШнын Охлокама университети жана Аль-Фараби атындагы Казак университетинин саясат таануу кафедрасы менен бирдикте 1998-жылы «Политология, политика, современность» окуу куралы жарыкка чыккан. Кыргызстандагы саясат таануу илиминин өнүгүшүндө

Казакстан окумуштуусу, Казакстанда саясат таанууну негиздөөчүлөрүнүн бири тарых илимдеринин доктору, проф. Т.Т.Мустафиндин бул илимдин предметин аныктоо, методикаларын иштеп чыгуу, кадрларды даярдоо ж. б. маселелерди чечүүдөгү эмгеги зор.

Соцреализмден, формасы жагынан улуттук, мазмуну жагынан социалисттик калыбынан, баш тарткандар үчүн эгемендиктин алгачкы жылдарында жаңы калып даярдалган эмес, тактап айтканда модерн жана постмодернге карай даңгыр жол ылдам эле чабылган жок. Азыр деле кайсыл бир окуянын тарыхын жазууда бихевниоризм, моделдештирүү, тутумдук ыкма сыяктуу заманбап технологияларды пайдалануу окумуштуулардын арасында кеңири тарабагандыктан, тигил же бул маанилүү окуя тууралуу жазганда бир жактуулук байкалып, же атайын эле бир саясий топтун кызыкчылыгын канааттандыруу максатында коомчулуктун көңүлүн чындыкка дал келбеген маалыматтарга бурган учурлар көп кездешет.

Өз улутунун чыныгы тарыхын, жалпы улутка башы көрүнгөн атка минер-лидерлердин ишмердигинин ой-кырларын, ак-карасын коомчулук дагы деле так билбей келүүдө. Анткени, совет мезгилинде жарык көргөн кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы соцреализмге кана сугарылып, компартиянын саясатына ылайык жазылган. Ал эми Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында жарык көргөн, өздөрүн-өздөрү мактап, өз урууларын көтөрө чаап жазган мемуар-эскермелерден башка кыргыз элинин коомдук-саясий тарыхы боюнча мазмундуу жана көлөмдүү, объективдүү жана калыс көз караштагы эмгектер көп эмес.

«Кедей-дыйкандын, жакыр-жалчынын, томоактын үй-бүлөөсүндө төрөлүп, ата-энемден эртелей жетим калып, детдомдо тарбиялангам...» – деп башталган өмүр баяндар артыкчылыкка ээ болгон замананы кыргыздардын үч-төрт мууну баштарынан өткөргөн. Жакырчылык, кедейчилик, жетимдик, уругу жок, уруусу жок, улуту жок, селсаяктык-коммунисттик баалуулуктардын негизгилеринен болгон ал кезде. Тил унутулуп, дил тепсендиде калып, «мой адрес Советский Союз» болуп калган кыргыз калкында.

Эми ал мезгил өттү. Ал турсун анын ордуна келген ак-карасы, жаман-жакшысы, калпы-чыны аралашкан, эки жүздүүлүк-көп жүздүүлүк заман да өтүп баратат. Эгемендүү Кыргызстанды тим эле жөө тумандай каптаган эки жүздүүлүк менен караөзгөйлүктөн кыргыз коомчулугу бүгүнкү күндө чарчап да, тажап да бүткөндөй эле болду. Чыныгы тарыхты жазып, адил сөздү айта турган, синирген эмгегине жараша ар кимисин коомдун реалдуу баалуулуктар тепкичинде өз ордуна коё турган мезгил келгени сезилип турат.

«Тарых тастыктайт, чын ийилет, бирок сынбайт. Чындык убакыт, заман менен өлчөнөт» – деген сыяктуу накыл сөздөр эл ичинде бекеринен айтылып калбаса керек. Ошого карабастан, 1920–30-жылдардагы массалык репрессияда жабыр тарткандар менен 1939–45-жылдардагы Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилиндеги эрдик көрсөткөндөрдү жана андан кийинки мезгилдеги саясий куугунтуктун курмандыктарын улуттук баатырлар катары даңазалоо менен бирге эле, аларды сот-сурагы жок эле топ-тобу менен кырган, коммунизм идеялары үчүн улуттун асылдарын садага чапкан коммунисттик партиянын

республикалык, облустук жана райондук лидерлерине деле эстелик коюп, баатырлык наамдарды берип, алардын ысымдары менен мектептерди, көчөлөрдү атоо алигиче уланууда.

СССРдин акыркы көз ирмемдери менен Кыргыз Республикасынын эгемендигинин алгачкы жылдарынын тарыхы, элдин коомдук-саясий ой-пикири концептуалдык жактан да, окуяларды иликтөө жагынан да жетишээрлик түрдө илимий негизде иштелип чыккан эмес. Бүгүнкү күнгө дейре: «Эгемендүүлүк кыргыз жерине «асмандан» түшкөндөй эле болгон, кыргыз эли эгемендүүлүк үчүн күрөшкөн эмес, эми Кыргызстан өзүнүн мамлекеттүүлүгүн сактай албачудай абалда, мамлекеттик бийлик күчсүз» дегендей жана башка ушу сыяктуу маанай пастык өлкөнүн ичиндеги басылмаларда да, чет элдик эксперттердин обзорлорунда да басымдуулук кылууда жана мындай калпыс маңыз коомчулук тарабынан кабыл алынып калган усулдук калыптай сыяктанат. Балким, мындай баалоонун орун алгандыгы жаңыдан эле башталган келечектүү, бирок ишке ашырылышы көптөгөн көтөрмөлөөнү жана кандайдыр бир мезгилди, убакытты талап кылуучу демократиялык процесстер өздөрүнүн алгачкы жыйынтыгын бере электигинендир?

1985–1990-жылдардагы Кыргызстандын өз алдынча жана күнкөрсүз мамлекет болууга карай тынымсыз аракеттери коомдук түзүлүштүн бардык тармагындагы өзгөрүүлөргө алып келген. 1991-жылы 31-августта Кыргыз мамлекетинин көз карандысыздыкка ээ болушун жарыялоо менен анын карт тарыхына кайрадан жаңыча көз караштар менен кароо, тарыхтын бүктөмүндө калган учурларды кайрадан карап чыгуу маселеси Ата Мекендик тарыхчылар, саясат таануучулар жана жалпы эле мекенчил окумуштуулар тарабынан көтөрүлө баштаган.

Кыргыз элинин кылымдардан бери басып өткөн узак жолун кайрадан тарыхтын объективдүү элегине салып кароо менен бирге эле, эгемендикти алгандан кийинки Кыргызстандын коомдук-саясий түзүлүшүнүн өзгөрүшүн, социалдык-экономикалык жашоонун түп тамырынан бери кайрадан курулушун жана элдердин руханий-маданий турмушунун жана алардын аң-сезиминин соцреализмден постмодернизмди карай багыт алышын илимий жана илимий-популярдуу жактан изилдөөгө алган эмгектер жарыкка чыга баштаган.

1991-жылдын декабрь айынын аягынан баштап, Кыргызстан Республикасынын эгемендүүлүгүн жана көз карандысыздыгын дүйнө өлкөлөрү расмий түрдө тааный баштагандан улам, биздин өлкөнүн алдында өзүнүн мамлекеттүүлүгүн калыптандыруу, бекемдөө жана өркүндөтүү милдеттери турган. Совет бийлиги доорунда өнүгүүнүн бардык багыттары боюнча саясат Москвадан иштелип чыгып, союздук республикалардагы башкаруу органдары аны аткаруу функцияларын гана аркалап келишкен, мамлекеттик маанидеги саясий чечимдерди кабыл алуу жагынан жаңыдан эгемендүүлүккө ээ болгон Кыргызстан Республикасынын өздүк тажрыйбасы жетишсиз болгон.

Совет дооруна чейинки кыргыздардын мамлекеттик башкаруу тажрыйбасы кандай эле, эми советтик мамлекеттик башкаруудан баш тартуу менен, анын ордуна башкаруунун кандай формасы сунуштальшы мүмкүн

экендиги жөнүндөгү, тез арада жооп берүүгө тийиш болгон суроолор келип чыккан. Албетте, бул суроолорго жооп кыргыз элинин кылымдардан берки төө өркөчтөнгөн, бирде күчтүү мамлекет түзсө, бирде бөлүнүп-жарылууга туш болгон тарыхынан жана дүйнө өлкөлөрү топтогон бай тажрыйбадан табылат эле. Эми бул маселелерди изилдеп, анан мына биздин сунуштар деп даярдап берчүүлөр бар беле? Тагдыр чечүүчү бул маанилүү иштин көч башында, ойлоп көргөндө, Улуттук илимдер Академиясынын тарых институту турушу керек эле. Иш жүзүндө андай болгон жок. Ошол кездеги мамлекеттик бийлик менен тарых илиминин ортосундагы, жогорку бийлик кызматкерлери менен окумуштуу-тарыхчылардын ортосундагы бири-бирине болгон муктаждык, тыгыз байланыш жана бири-бирин колдоо, тилеке каршы, болгон эмес. Тескерисинче, бул институттун айрым окумуштууларынын «схардамы» менен ошол кездеги президент А.Акаев, өзүнүн кесиби боюнча физик болгонуна карабай, өлкөдөгү №1-тарыхчы болуп чыга келген. Л.И.Брежнев өз учурунда бирөөлөр жазып беришкен адабий чыгармалары үчүн Лениндик сыйлыкты алганы сыяктуу эле, эми эгемендүү Кыргызстандын башкаруучулары да кайрадан эле мурдагы советтик жетекчилердин шаблонуна түшүп кетинкени байкалган.

Эгемендиктин биринчи 15 жылында өлкөнү башкарган деп, алгачкы президент макамын алып, тарыхта жакшы ат менен калууга толук мүмкүнчүлүгү болгон А.Акаевдин сүйлөгүн сөздөрү, ар жыл сайын элге жана парламентке кайрылуулары, өлкөнүн ичинде жана чет өлкөлөрдө болгон ар кандай илимий жыйындардагы докладдары, жазган китептери Кыргызстандын соңку жаны тарыхы боюнча мыкты жазылган адабият, колдонмо гана болбостон, тарыхчы-окумуштуулар үчүн баалуу тарыхый булак, документ катары да колдонулушу зарыл эле. Арийне, качкын президент аталган А.Акаевдин айткандары менен жазгандарынын кайсынысы чын, кайсынысы калп экендигин тактоо үчүн, аларды электен өткөрүп, ак-карасын өз-өзүнчө бөлүп алуунун атайын методикасы талап кылынат, анткени анын сөзү менен иши дал келбеген жетекчи болгон. Кумтөрдү саткан, улуттун кызыкчылыгы менен келечегин саткан, үй-бүлөөлүк башкарууну баштап берген, эми минтип өз ата-мекенине келе албай качып жүргөн А.Акаевдин «эмгектерине» шилтеме берүү, аларды тарыхый булак катары пайдалануу тарыхчы-окумуштуулар үчүн деле моралдык жактан ыңгайсыз иш сыяктанат.

1990–1993-жылдары жарык көргөн тарыхый эмгектердин басымдуу көпчүлүгү кыргыз элинин байыркы тарыхына, анын мамлекеттүүлүк тажрыйбасын аныктоого, улуттун тарыхый эс-тугумун калыбына келтирүүгө арналган. Көз карандысыздыктын үч жылдык практикасы жана улуттун өнүгүү келечегин жөнүндөгү көптөгөн чыныгы ой-пикирлер 1993-жылкы Конституциянын долбоорлорун иштеп чыгуу, талкуулоо жана кабыл алуу процессинде түрдүү форматтарда айтылып, массалык маалымат каражаттарында жарык көргөн.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы Кыргызстандын жаңы мамлекеттик башкаруу тутумун курууда, экономиканы базар мамилелерине өткөрүүнүн укуктук-нормативдик негизин түзүүдө, кыргыз коомун демократия

багытындагы жолго салууда «легендарлуу» парламенттин, анын көптөгөн жаңыча ойлонгон депутаттарынын сиңирген эмгеги чоң жана кошкон салымы көп болгон. А.Акаевдин жана анын тегерегиндеги кошоматчылардын көрүнөр жана жабык басымына карабастан, бул парламент 1993-жылы 5-майда демократиялык жаңы Конституцияны кабыл алууга жетишкен. Профессорлор М.Шеримкулов² менен З.Курмановдун³ китептеринде кыргыз парламентинин ишмердиги жөнүндө баалуу маалыматтар бар.

Профессор Т.О.Ожукееванын 1993-жылы жарык көргөн «XX кылым: Кыргызстандын улуттук мамлекеттүүлүгүнүн кайра жаралуусу» аттуу илимий монографиясы кыргыз тарыхына, мамлекеттүүлүктү куруу маселелерине, улуттун бүгүнкүсү менен анын келечегине жаңыча көз карашты жана коомдук-саясий ой-пикирди калыптандыруунун алгачкы үлгүлөрүнөн болгон.

1993–2005-жылдардын аралыгында жарык көргөн эгемендүү Кыргызстандын саясий, укуктук, экономикалык, маданий жана тышкы мамилелеринин тарыхына арналган эмгектердин басымдуу көпчүлүгү А.Акаевди жана анын үй-бүлөө мүчөлөрүн мактоого алып, анын авторитардык режимин коомдун жана тарыхтын алдында актоого жана жымсалдоого багытталган. Мындай китептердин саны өтө эле көп, көлөмү жагынан да чоң, мыкты басмалардан миндеген нускада чыгарылган.

Эгемендүү Кыргызстан бүгүнкү күнгө чейин башынан кечирип жаткан азаптар, айрым серепчилер айтып жүргөндөй, демократиядан эмес, тескерисинче, башынан эле Кыргыз мамлекетин башкаруудагы демократиялык принциптердин жоктугунан же толук эместигинен болуп отурат. Демократиянын дүйнөлүк практикада текшерилген эл аралык стандарттары менен принциптерин саясий тутуму жаңыдан калыптанып келаткан Кыргызстан коомуна киргизүү президент А.Акаевдин пландарына кирген эмес экен ал учурда.

Алсак, профессор Ж.М.Жаманкулов, өзүнүн 2009-жылы жарык көргөн «Кыргыз Республикасынын 1993-жылкы Конституциясы: эгемендүү мамлекеттин кайра жаралуусу» деген монографиясында, президент А.Акаевдин 1993-жылы январда, Израил мамлекетине болгон расмий сапары учурунда, Израилдин эл аралык мамилелер боюнча Кеңешинде сүйлөгөн сөзүнөн⁴ үзүндүлөрдү келтирген. А.Акаев өзүнүн сөзүндө менчик мамилелери, саясий партиялары, жарандык коому өнүкпөгөн Кыргызстан үчүн харизматикалык лидери бар күчтүү авторитардык бийлик керектигин, демократияны убактылуу чектөө зарылдыгы жөнүндөгү чындыкты элге айтуу жана ага элди ишендирүү керектигин жана тоталитардык саясий режимден демократияга өтүүдө авторитардык режимдин зарылчылыгы жөнүндөгү төрт парадокс⁵ жөнүндө айтып берген. Ал кезде өлкөдөгү саясий партиялар менен жарандык коом күчтүү экендигин, өзү да ошолордун аркасы менен бийликке келгенин А.Акаев

² Шеримкулов М. Көз карандысыз Кыргызстандын парламенти. – Б., 1998.

³ Курманов З. Парламентаризм в Киргизстане: Первый опыт. – Б., 1998.

⁴ Архив Президента Кыргызской Республики. Т. 1, оп. 5, ед.хр. 19, л. 548.

⁵ Жаманкулов Ж. М. Конституция Кыргызской Республики 1993 года: Возрождение суверенного государства. – Б.: ДА МИД КР, 2009. – С. 177-178.

жакшы билүү, балким ошон үчүн, жогорудагыдай ойун кыргыз коомчулугуна ачык айта алган эмес. Бирок, элге ачык айтпаганы менен авторитардык режимди орнотуунун үстүндө ал талбай аракеттенип келгени талашсыз.

Жаңыдан түзүлгөн мамлекеттик башкаруу тутумунун маңызын жана анын тарыхын билүүдө БУУнун Өнүктүрүү программасы, ЕККУ, Евразия фонду, ТЭМПУС, ТАСИС сыяктуу эл аралык уюмдардын жүргүзгөн изилдөөлөрү менен анализдеринин отчеттору маанилүү жана көптөгөн маалыматтарды берет⁶. Профессор Т.О.Ожукееванын «Государственные системы современности: сравнительный анализ» деген китептери, М.К.Укушев менен президентства в Кыргызской Республике» деген эмгеги, академик Ж.А.Бокоевдин «Президент Кыргызской Республики» деген эмгеги, академик А.Эркебаевдин «1990 год: приход к власти А.Акаева» китеби жана башка көптөгөн эмгектер эгемендүүлүк мезгилиндеги мамлекеттик бийликти уюштуруу жана ишке ашыруу маселелерине арналган.

2001-жылы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору тарабынан «Кыргызстан» энциклопедиялык бир томдугу жарык көргөн. Зарыл заманбап техникалык жана каржылык шарттары жок болсо да өз кесиптерине берилип иштешкен Кыргыз энциклопедиясынын фанаттарынын «алтын» колдоруна жаралган бул басылмада өлкөнүн табияты, калкы, тарыхы менен катар эле эгемендүү Кыргызстандын акыркы он жылдагы экономикасын, илимин, маданиятын, мамлекеттик жана коомдук түзүлүшүн да кеңири маалыматтардын негизинде жаңыча, объективдүү көз карашта чагылдырганга аракет кылынган⁷.

2001-жылы профессорлор А.Акунов менен Ш.К.Керимбаевдин редакторлугу менен «Кыргызстандын саясий тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин»⁸ деген эки томдук илимий эмгек жарык көргөн. Анын 2-тому «Саясий Кыргызстан»⁹ деп аталып, хронологиялык жактан Кыргызстандын 1990-жылдан кийинки мезгилдеги саясий тарыхын өзүнө камтыган. Бул эки томдук кыргыздардын жана Кыргызстандын жалпы тарыхынан саясий тарыхты өзүнчө бөлүп изилдөөгө карата ата-мекендик тарыхнаамадагы алгачкы аракеттерден болуп эсептелет.

Кыргыз тарыхнаамасында эгемендүүлүктүн тарыхын изилдөө кыргыздардын мамлекеттүүлүк идеясы жана мамлекеттүүлүгүнүн тарыхы менен бирге, комплекстүү карала баштаган. Эгемендүү Кыргызстандын тарыхын ретроспективалык негизде кароо, айрыкча саясий тарых багытында, басымдуу болгонун, ошол учурга мүнөздүү болгонун белгилеп кетүү зарыл. Ата-мекендик тарыхчылар менен катар эле Кыргызстандын көз карандысыз

мезгилдеги коомдук-саясий өнүгүү багыттарын чет өлкөлүк окумуштуулар менен эксперттер да активдүү түрдө изилдей башташкан¹⁰.

Варшава университетинин профессору, саясат таануу боюнча дүйнөгө белгилүү төрт илимий мектептин биринин негиздөөчүсү Т.Бодио менен профессор А.Акуновдор жетектеген эки өлкөнүн окумуштууларынын чоң тобунун эгемен Кыргызстандын саясий, экономикалык, социалдык, маданий жана руханий тарыхын изилдөөгө арналган үч жылдык эл аралык илимий долбоорунун жыйынтыгында «Кыргызстан: Тарых, коом, саясат» аталыштагы көлөмдүү китеп поляк тилинде, ар бир макаланын артында англис, немис, орус жана кыргыз тилдериндеги аныктамалары менен, Варшавада жарык көргөн¹¹.

Көлөмүнө терең мазмуну дал келген бул эмгектин тарыхнаама үчүн баалуулугу – Кыргызстанда болуп жаткан бардык процесстерге карата ата-мекендик окумуштуулардын өлкөнүн ичинен жана европалык изилдөөчүлөрдүн сырттан болгон көз караштарынын жана изилдөө усулдарынын айкалышынан жаралган илимий чыгарма экендигинде. Бул эл аралык китептин бет ачары 2004-жылы 16-мартта, президент А.Акаевдин Польшага расмий сапарынын алкагында болуп, Т.Бодио «Данакер» ордени менен сыйланган. Эгемендүү Кыргызстандын тарыхына арналган мындай мазмундуу эмгек, ага чейин да, андан кийинки мезгилде да, чет өлкөдөн жарык көрө элек. Бул китепке «Кыргызстандын Европага карата терезеси» деп адилет баа берилген.

Кыргыз мамлекетинин калыптаныш маселелери, президенттик жана парламенттик башкаруу институттарынын киргизилиши жана өнүгүшү, бийликти үч бутакка бөлүү маселелери, коомдун саясий тутумун демократиялаштыруу, көп партиялуулук тутумунун түзүлүү процесси, сот тутумун жана укук коргоо органдарын реформалоо, куралдуу күчтөрдү кайрадан түзүү сыяктуу актуалдуу темаларга арналган бир катар эмгектер жарык көргөн.

Кыргызстандын соңку жаңы тарыхынын тарыхнаамасында 2005- жана 2010-жылдардагы саясий окуялар өзгөчө орунду ээлеген. 2005-жылы 24-марттагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги саясий төңкөрүштөрдү изилдөөгө жана 2010-жылы июнда өлкөнүн түштүгүндө орун алган улуттар аралык кагылышуунун себептерине жана кайгылуу кесепеттерине арналган бир катар

⁶ Парламент и парламентаризм в Кыргызстане: Опыт развития (становление, структура, работа) // Проект ПРООН «Поддержка парламента». – Б., 2000. – 96 с.

⁷ Кыргызстан: Энциклопедия. – Б., 2001. – 544 б.

⁸ Политическая история Кыргызстана. С древнейших времен до наших дней / Под ред. проф. Акунова А. и Ш.К.Керимбаева. В 2-х т. Т. 1. – Бишкек, 2001. – 320 с.

⁹ Политический Кыргызстан / Под ред. проф. Акунова А. и М.Т.Артыкбаева. В 2-х т. Т. 2. – Бишкек, 2001. – 340 с.

¹⁰ Акунов А.А., Кинютин В.Г. и др. Постсоветский Кыргызстан глазами зарубежных политологов. – Бишкек: Эпос, 1998; Государственные системы современности: сравнительный анализ // Проект ПРООН «Развитие менеджмента в Кыргызстане». – Бишкек: Илим, 1998. – 374 с.; Материалы VIII Международной научно-практической конференции «Правовые и экономические проблемы государства в переходный период». – Бишкек: Просвещение, 2003. – 486 с.; Парламент и парламентаризм в Кыргызстане: Опыт развития (становление, структура, работа) // Проект ПРООН «Поддержка парламента». 2000. – 96 с.; Кыргызстан: История, общество, политика / Под ред. проф. Т.Бодио и проф. Акунова. А. – Варшава, 2004. – 986 с. На польском языке. Резюме на англ., немец., русск., кырг. языках.

¹¹ Кыргызстан: История, общество, политика / Под ред. проф. Т.Бодио и проф. Акунова. А. – Варшава, 2004. – 986 с. На польском языке. Резюме на англ., немец., русск., кырг. языках.

¹² Шеринкулов М.Ш. Парламент независимого Кыргызстана. – Бишкек, 1998; Ибраимов Т., Искакова Г. Политическая партия Кыргызстана: справочник. Кыргызстандын саясий партиялары: маалымдама. – Б., 2000; Чиналиев У. Реализация принципа разделения властей в современном Кыргызстане. – Киев: Довира, 1998; Койчуев Т., Брудный А. Независимый Кыргызстан: третий путь. – Б., 1993; Мааниев Э. Кыргызская Республика (краткое справочное издание). – Б., 1998; Сооданбеков С.С. Проблемы становления и развития конституционно-правовой основы государственной власти в Кыргызской Республике. – Бишкек: Илим, 2002; Укушев М. К., Бокоев Ж. А., Президент Кыргызской Республики. – Б., 1997.

илимий эмгектер, аналитикалык макалалар жана көптөгөн эскермелер жарык көргөн. Алсак, Ч.Айтматовдун – «Экстренный переворот», А.Мариповдун – «Сороку губит не осторожность, а жадность», А.Б.Элебаева, А.К.Джусупбеков, Н.А.Омуралиевдердин – «Ошский межнациональный конфликт: социологический анализ» жана башка эмгектерди¹³ атаса болот. Окумуштуулар К.Исаевдин, Т.Кененсариевдин, А.Князевдин ж. б. илимий макалалары, Т.Тургуналиев, А.Бекназаров, Б.Акаева¹⁴ ж. б. аналитикалык материалдары көптөгөн маалыматтарды, ой-бүтүмдөрдү, көз караштарды камтыйт.

Эгемендүү мамлекетибиздин тарыхындагы мындай олуттуу окуяларга карата көптөгөн илимий-практикалык конференциялар өткөрүлгөн. Алардын катарына 2006-жылы 18-апрелдеги «События 24 марта 2005 года: итоги, уроки, оценки и перспективы киргизской государственности» аттуу конференцияны атоого болот. 2005-жылы 24-март жана 2010-жылы 7-апрель окуясына карата жаңыча көз караш гуманитардык илимдерде табигый илимдердин ыкмаларын колдонуу аркылуу – синергетика теориясы менен изилдеген окумуштуулар Ш.Д.Батырбаева менен С.А. Щербакованын¹⁵ жана З.И.Галиеванын¹⁶ эмгектерин кошууга болот. 2014-жылы жарык көргөн А.Василивскийдин «Преломление: События 2010 года в Кыргызстане глазами историка и очевидцев» аталыштагы көлөмдүү эмгеги маанилүү маалыматтар менен катар эле оригиналдуу сүрөттөр менен да камтылган¹⁷.

КР Президентинин «Кыргыз Республикасында коомдук коопсуздукту чыңдоо боюнча кечиктирилгис чаралар жөнүндө» 2012-жылдын 1-февралындагы Жарлыгынын 3-пунктунун аткарылышы тууралуу маалымат катары даярдалган «2010-жылдын май-июндагы Ош, Жалал-Абад шаарларында, Ош жана Жалал-Абад облустарынын айрым райондорундагы трагедиялуу окуялардын жагдайлары жана хронологиясы тууралуу» кыргыз жана орус тилдеринде жарык көргөн китепчеде так маалыматтар камтылган. Бул маалыматтарда колдо бар материалдардын, документтердин жана жаңыдан

табылып жаткан фактылардын негизинде 2010-жылдын май-июндагы Ош, Жалал-Абад шаарларында, Ош жана Жалал-Абад облустарынын айрым райондорундагы трагедиялуу окуялардын жагдайлары жана себептери талдоого алынат.

Дүйнөлүк коомчулук тарабынан Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн таанылышы жана заманбап кыргыз дипломатиясынын калыптанышы менен андан аркы өнүгүшүнө, дегеле, Кыргыз мамлекетинин көп багыттуу тышкы саясатынын ой-кырларына арналган эмгектер арбын¹⁸. Эгемендүүлүктүн ар кайсы мезгилдеринде өлкөнүн тышкы иштер министрлигин жетектешкен Р.Отунбаеванын, М.Иманалиевдин, А.Жекшенкуловдун, И.Абдразаковдун жана башкалардын илимий эмгектери менен популярдуу-публицистикалык макалалары¹⁹, көптөгөн диссертациялык²⁰ иштер көңүл бурууга татыйт. Бул эмгектерде өлкөнүн тышкы саясатындагы улуттук кызыкчылыктардын кандайча корголуп жаткандыктары изилденген.

Кыргыз эли илгертеден эле сабырдуулуктун, ынтымактын жана диалогдун жарчыларына бай болгон. Бирок, Кыргызстан өз алдынча мамлекет болгонго чейин, ар кандай себептер менен алардын көбүнүн аттары элге ачык айтылбай жүргөн. Гуманист, философ, тарыхчы, патриот акындар жана ойчулдар: Олуя Калыгул Бай уулу, Казыбек Мамбетинин уулу, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Арстанбек Буйлаш уулу жана башкалардын эмгектери азын-болак жакынкы жылдарда эле жарык көрүп жана улам кеңири изилдене баштаган. Толеранттуулук – бул алды-артын карабай эле макул болуу, бирөөнүн эркине баш ийүү эмес. Башкача ойдогуларга сабырдуу болуу – принципсиздикке, көз карамалыкка, эрки бош келишкичтикке жол берүү эмес. Толеранттуулук күчтүү эркти, чыдамкайлыкты, өз аракеттерине жоопкерчилик менен мамиле кылууну

¹³ Айтматов Ч. Экстренный переворот // Слово Кыргызстана. 2005, 10 мая. – С. 5-6. Койчуев Т. Как шедли толпаны, или кое-что из уроков свершившегося // Слово Кыргызстана. 2005, 1 апр., 2006, 7 марта. Тогусяков О. Революция: уроки, надежды // Слово Кыргызстана. – 2005, 15 мая. <http://pr.kg/news> 2005; Брудный А.А. Вспышка (мартовские революционные события в теоретическом освещении). – Бишкек: Илим, 2005. – 115 с. Канниетов Э. Ж. О некоторых причинах «киргизской революции»: 24 марта 2005 г.: народная революция? – Бишкек, 2005; Марипов А. Сороку губит не осторожность, а жадность // МСН. 2005, 22 ноября. – С. 5; Карабаева Э. Будущее уже наступило // Слово Кыргызстана. 2005, 8 апреля. – С. 2; Иманалиев М. Лидер обязан быть взвешенным // Слово Кыргызстана. 2005, 24 ноября. – С. 5; Курманов З. Все началось как революция, а закончилось... как будет // Дело №... 2005, 16 ноября. – С. 3-4; Кыргызстан: шаг вперед или... // Сборник научных докладов. – Бишкек, 2005; Молдалиев О.А. Мартовская революция в Кыргызстане: первые уроки [Текст] / О.А. Молдалиев // Мартовская революция в Кыргызстане: шаг вперед или... // Сб. науч. докл. – Бишкек, 2005; Элебаева А.Б., Джусупбеков А.К., Омуралиев Н.А. Ошский межнациональный конфликт: социологический анализ // Гуманитарные проблемы современности. – Вып. 12. – Бишкек, 2010.

¹⁴ Акаева Б. Жаал жыттанган гүлдөр. Кыргызстандагы «жоогазын революциясы» аталышы жөнүндө. – Бишкек, 2005-2006.

¹⁵ Батырбаева Ш.Б., Щербакова С.А. Взгляд на события 24-марта 2005-г. с позиции теории синергетики // «Жизнь Науки» приложение к журналу «Известия НАН КР» №1. – Б., «Илим», 2010. – С. 86-94; 7-апреля 2010 года в Кыргызстане: влияние виртуальной среды на бифуркационные процессы в обществе // Апрельская народная революция: уроки истории и взгляд в будущее Кыргызстана. – Бишкек: «Биинтик» – 2011.

¹⁶ Галиева З.И. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности. – Б., 2007. – 370 б.

¹⁷ А.Василивский, «Преломление: События 2010 года в Кыргызстане глазами историка и очевидцев». – Б., 2014. – 288 с.

¹⁸ Джекшенкулов А. Д. Влияние внешнеэкономической связи на формирование экономической структуры независимой Кыргызской Республики. – Б., 1996; Курбанова Н. У. Интеграция Кыргызстана в международное образовательное пространство. – Б., 2001; Халанский И.В. Из истории международных отношений Кыргызской Республики в сфере образования (1991-1999 гг.). – Б., 2000; Власов В.С. Стратегическое партнерство Российской Федерации и Кыргызской Республики: предпосылки и основные направления. – Бишкек, 2012; Омаров Н.М. Внешняя политика Кыргызской Республики в контексте проблем глобальной безопасности: Дис. д-ра истор. наук. – Бишкек, 2006; Он же. Состояние и перспективы межгосударственного сотрудничества Кыргызстана и США в 90-е гг. XX-го – начале XXI вв. // США-Казахстан: Экономика, политика, культура. №6, 2004; Князев А.А. Афганский кризис и безопасность Центральной Азии (XIX – начало XXI в.) – Душанбе: Донш, 2004; Он же. Борьба США и НАТО с афганскими угрозами? Опыт Средней Азии // Межд. науч.-практ. конф. «НАТО: мифы и реальность. Уроки для России и мира: Тез. докл. – М., 15.05.2012; Он же. Векторы и парадигмы кыргызской независимости (очерки постсоветской истории). – Бишкек, 2012; Он же. Оптим для народов // Однако. – М., 2010. №12 (28); Дутин А.Г. Геополитика многополярного мира: теория геополитического полицентризма (тезисы) // Геополитика и многополярность. №2. 09.16.2012; Он же. К Теории Многополярного Мира // Международная Конф. «Геополитика многополярного мира». Социологический факультет МГУ: Тез. Докл. – М., 7.10.2011; Он же. Теория многополярного мира. 2012.

¹⁹ Иманалиев М.С. Очерки о внешней политике Кыргызстана. – Б.: Сабыр, 2002. – 160с.

²⁰ Акматалиева А.М. Трансатлантическое партнерство по вопросам безопасности в Центральной Азии: Автореф. дис. канд. полит. наук. – Бишкек, 2011; Алешин Ю.Н. Национальная безопасность новых независимых государств на постсоветском пространстве (на материалах стран Центральной Азии): Автореф. дис. канд. полит. наук. – Бишкек, 2011; Рева С.И. Международное антитеррористическое сотрудничество в условиях глобализации: на материалах государств Центральной Азии: Дис. канд. Полит. наук. – Бишкек, 2007; Торопыгин А.В. Общее пространство безопасности СНГ: специфика и основные направления формирования (политологический анализ): Автореф. дис. д-ра полит. наук. – Санкт-Петербург, 2008; Турдыева З.Т. Сотрудничество Российской Федерации с государствами Центральной Азии в обеспечении международной безопасности: Дис. канд. Полит. наук. – Бишкек, 2011.

талап кылат. Толеранттуулукка жетүүнүн жолдору татаал жана көп баскычтуу. Элден мурун тараптардын бири-бирин угууга даяр болушу зарыл. Ошол эле учурда «толеранттуулуктун чеги» деген түшүнүк бар. О.Молдалиевдин жогоруда көрсөтүлгөн изилдөөлөрүндө ушул жана башка маселелер кеңири чагылдырылган.

Кыргыз мамлекетин өзүнүн эгемендик мезгилинде элдин улуттук аң-сезимин жана руханий жактан андан ары өнүгүшүнө зор түрткү болгон бир нече тарыхый мааниси бар Улуттук долбоорлорду кабыл алып жана аларды ишке ашырган. «Манас 1000», «Ош 3000» жана «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнө 2200 жыл» тарыхый Улуттук долбоорлору өз элинин жана дүйнөлүк коомчулуктун алдында өз алдынча эркин, суверендүү, бай байыркы тарыхы жана маданияты бар өлкө жана эл экендигин далилдөөгө аракет кылган улуттук кыймыл, этностук кайрадан жандануу иш-чараларынан болгон. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгын белгилөөнүн алкагында 2003-жылдын 28-30-августунда Чолпон-Ата шаарында дүйнөлүк кыргыздардын II Курултайы болуп өткөн. Бул темага арналган массалык маалымат каражаттарынын беттериндеги көптөгөн материалдардан тышкары А.Асанкановдун изилдөөлөрүн²¹ белгилей кетсек болот.

Улуттук аң-сезимдин өнүгүшүндөгү позитивдүү мындай кадамдар көркөм адабият жана анын тарыхы жөнүндөгү түшүнүктүн өзүн, анын мазмунун жана мүнөзүн жаңылоого, сапаттык өзгөртүүгө алып келген. Буга мисал катарында мурда унуткарылып, идеологиялык жагынан тыюу салынып келген Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Нурмолдо, Алдаш Молдо, Молдо Багыш, Женижок, Эшмамбет, Казыбек, К.Тыныстанов, С.Карачев, Б.Калпаков, Б.Кененсариндин чыгармачылык мурастарынын, коммунисттик партиянын көрсөтмөсү менен колдонулуудан алынып ташталган А.Токомбаевдин ыр менен жазылган «Кандуу жылдар» романы жана К.Маликовдун «Балбай» поэмасынын кайрадан баштапкы вариантында басып чыгарышын көрсөтсөк болот.

Кыргыз романы тарыхый, тарыхый-биографиялык, тарыхый-хроникалык, тарыхый-социалдык багыттагы изденүүлөрүн активдештирүүдөн сырткары, психологиялык, философиялык, философиялык-чакырык, философиялык-фантастикалык, модернисттик, мистикалык, социалдык өңдүү жанрдык жиктерге ажырап, көп түрдүүлүккө ишенимдүү кадам таштаган. Бул ириде тарыхый темада жазылган романдардын жанрларында көбүрөөк байкалган. Э.Турсуновдун «Балбай» (2002), К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» (1993), Ш.Бейшеналиевдин «Тайлак баатыр» (1998), М.Абакировдун «Көкөй кести» (2000), «Барымта» (2008), Ж.Эгембердиевдин «Канат хан», (2005), Ж.Токтоналиевдин «Хан Ормон» (2007), А.Стамовдун «Хан Тейиш» (2009), А.Рыскуловдун «Атакенин акболот» (2013) өңдүү романдарынын идеялык-тематикалык багытын, проблематикасын, мотивдерин жана образдар системасынын негизин XVII кылымдын ортосунан тарта XX кылымдын

башына чейинки тарыхый материалдар түзгөн. Өздөрүнүн мазмуну боюнча кийинки жылдарда жарык көргөн чыгармалар социализмдин туткунунан чыгып, модернизм жана постмодернизмди карай багыт алгандыгын байкоого болот.

Кыргызстан көз карандысыздыкка ээ болгондон кийин дин менен мамилелерин өлкөдөгү бардык жарандардын дин тутуу эркиндигин камсыз кылууга багытталган демократиялык нормаларга таянып түзө баштаган. Совет бийлиги динге жана мусулмандарга мамилесин 1918-жылы 23-январындагы «Чиркөөнүн мамлекеттен жана мектептин чиркөөдөн бөлүнүшү жөнүндөгү» декреттин негизинде жасаган. Анын негизинде ислам экономикалык мүмкүнчүлүктөрүнөн биротоло кол жууган. 1943-жылы Советтер Союзунда динге бир аз жеңилдиктер берилип, региондун мусулмандары «Орто Азия жана Казакстан мусулмандарынын диний башкармасын» (САДУМ) түзүшкөн. Диний кызматкерлер Бухаранын 1948-жылы кайра ачылган «Мир-и 'Араб» медресесинде даярдалган. Андан тышкары белгилүү Мухаммад Хиндустани Рустамов («Хаджжи домла») (1892-1989) сыяктуу белгилүү уламалар өз шакирттерин хужраларда даярдашкан²².

Эгемендүүлүктүн жаңы шарттарында улуттук баалуулуктардын бир бөлүгү болгон динге элдин кызыгуусу артып, мечиттер менен медреселер өтө тездик менен курулуп, ар бир айылда ачыла баштаган. Ошону менен катар, диний уюмдардын жана дин тутуу эркиндигинин чектелбегендигинен, кыска мөөнөттө өлкөгө чет элдик ар кандай батыштык жана чыгыштык багыттагы диний агымдардын, секталардын, экзотикалык жана жалган диндердин миссионерлери агылып келишкен. Өлкөдөгү калктын 80%ын түзгөн мусулмандар жамааты 20 дан ашык улуттун өкүлдөрүнөн турат (60%ы кыргыздар, 15% га жакыны өзбектер; 5% дан көбү казактар, татарлар, тажиктер, дунгандар, уйгурлар, түрктөр, башкырлар, чечендер, даргиндер жана башкалар). Алардын дээрлик бардыгы ханафи мазхабындагы суннилер. Өлкөдөгү дин жана диний турмуш маселелери О.А.Молдалиевдин «Ислам и Политика. Политизация ислама или исламизация политики» (2008) монографиясында кенен изилденген.

Көптөгөн кылымдар бою Кыргызстандын этностук жамааттары ынтымакта жана жанаша жашоонун, тышкы жана ички коркунучтарына бирге каршы туруунун көп кылымдык тажрыйбасын топтошкон. Көз карандысыздыкка ээ болгон учурдан берки кыска убакыттын ичинде өлкөнүн демографиялык кырдаалында олуттуу өзгөрүүлөр болуп өткөн. Алсак, өлкөдөгү кыргыздардын, өзбектердин, дунгандардын, тажиктердин, уйгурлардын санынын өскөндүгү байкалган. Ошол эле учурда орустардын, украиндердин, белорустардын, еврейлердин, немистердин ж. б. үлүшү бир далай кыскарган. Бир катар этностордун санынын өсүшү калктын табигый өсүшү менен аныкталат. «Кыргызстан – жалпыбыздын үйүбүз» урааны жарыяланган учурдан, 1994-жылдан, баштап, өзөгүн өлкөдөгү этностук жамааттардын маданий борборлору түзгөн, Кыргызстан элинин Ассамблеясы (КЭА) түзүлүп, иштей баштаган.

²¹ Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания. – Бишкек, 1997.

²² Молдалиев О.А. Ислам и политика: политизация ислама или исламизация политики? – Б., 2008. – С. 261.

Кыргызстан көп улуттуу жана көп динди туткан өлкө болгондуктан бийлик тарабынан да, коомчулук тарабынан да, этностор аралык мамилелерди жакшыртуу, Кыргызстан калкынын жалпы улуттук иденттүүлүгүн калыптандыруу аркылуу мамлекеттүүлүктүн пайдубалын чыңдоо күн тартибиндеги негизги маселелерден болгон. Бул темага көптөгөн илимий эмгектер жазылган²³. Бул багытта жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү мамлекеттик органдар да, эл аралык уюмдар да уюштуруучулук жагынан да, каржылоо жагынан да колдоого алышкан. 2010-жылкы өлкөнүн түштүгүндөгү этностор аралык кагылышуулардан кийин бул маселе учурдун актуалдуу темасына айланган²⁴.

2010-жылдагы саясий окуялардын жана этностор аралык кагылышуулардын тарыхын жазууда Жогорку Кеңештин убактылуу депутаттык комиссиясынын 2010-жылдын апрель жана июнь айларындагы кайгылуу окуяларга алып келген шарттарды жана себептерди аныктоо жана изилдөө, ошондой эле аларга саясий баа берүү боюнча отчету²⁵, эл аралык көз карандысыз комиссиянын 2010-жылы июнда Кыргызстандын түштүгүндө болгон окуяларды изилдөө боюнча отчету²⁶ жана курамына парламенттеги беш

фракциянын ар биринен бештен окул кирген улуттук комиссиянын Кыргызстандын түштүгүндө болгон окуяларды териштирүү боюнча жыйынтыгы²⁷ көптөгөн маанилүү жана зарыл маалыматтарды жана ой-бүтүмдөрдү берет.

Көз карандысыздык жылдары ичинде өлкөнүн ар кандай улуттагы бардык жарандары өздөрүн Кыргыз Республикасынын бирдиктүү элинин бир бөлүтү экендигин андап сезе албагандыгы айкын болгон. Соңку жылдарда саясий туруксуздук өсүп, ачык эле улутчулдук, куру чечендик күч алган. Мына ушундай кырдаалда көптөгөн жамааттарда социалдык катышуу деңгээли төмөндөп, этностук жамааттардын өзүнчө обочолонуусу жүргөн. Бүгүнкү күнгө чейин натыйжалуу түл саясаты да иштелип чыккан эмес. Этностук азчылыктар, алардын социалдык-маданий абалы жана Кыргызстан элинин Ассамблеясынын ишмердиги боюнча көптөгөн социологиялык жана политологиялык изилдөөлөр жүргүзүлүп, илимий диссертациялар жакталган²⁸.

Тарыхый узак мезгилден бери жүз миңдеген кыргыздар Кытай, Өзбекстан, Тажикстан, Ооганстан, Казакстандын аймагында отурукташып жашап келатышат. СССРдин таркашы менен, Кыргыз Республикасынын көз карандысыздык жылдарында, өзгөчө, 90-жылдардын экинчи жарымында кыргыздар арасында эмиграциялык процесстер күч алган. 90-жылдарда башталып ушул күндөргө чейин уланган системалык социалдык-экономикалык кризис, өзгөчө жаштар арасындагы жумушсуздук, кыргыздардын жакынкы жана алыскы чет мамлекеттерге жумуш издеп кетишине себеп болгон. Кыргыздардын басымдуу бөлүгү Россия Федерациясында жана Казакстанда иштешет. Азыркы күнгө карата бир миллионго жакын, башкача айтканда, ар бир эмгекке жарамдуу үчүнчү Кыргызстандык, чет өлкөлөрдө иштеп жүрүшөт, алардын ичинен 400 миңге жакыны Россия Федерациясынын жарандыгын алышкан деген маалыматтар бар. Ошол эле учурда Кыргызстандын көптөгөн жарандары алыскы өлкөлөрдө – Европа өлкөлөрүндө, Түркия, Кытай, Түштүк Корея, АКШ, Канада жана дүйнөнүн башка өлкөлөрүндө эмгектенишет. Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздардын тарыхы жөнүндө бир катар эмгектер жазылган²⁹.

²³ Омукеева Дж.А., Сарыков Т.К. Межнациональные и межэтнические отношения в Кыргызстане. – Ош, 2000; Элебаева А.Б. Межэтническая ситуация в Кыргызстане: новые формы исследования. – Бишкек, 1996; Она же: Развитие межэтнических отношений в новых независимых государствах Центральной Азии. – Бишкек, Илим, 1995; Элебаева А.Б., Омуралиев Н.А. Межэтнические отношения в Кыргызстане: динамика и тенденции развития // Центральная Азия и Кавказ. 2000. №3; Чотаева Ч. Роль ислама в общественно-политической жизни Кыргызстана / Центральная Азия и Кавказ. 2000. № 6 (30); Волков И.В. Основные направления и перспективы интеграции Центральной Азии в глобальные мировые процессы: этноконфессиональный аспект (на материалах Кыргызской Республики). – Бишкек, 2008; Молдалина О.А. Ислам и политика политизации Ислама или исламизация политики? – Бишкек, 2008; Хонерская Л.Л. Опыт этнополитического мониторинга ситуации в Кыргызстане (2006-2008 гг.). М.; – Бишкек, 2008; Курманов З.К. Об истории этнической самоидентификации кыргызстанцев // История и идентичность: Кыргызская Республика. – Б., 2007. – С. 18-19. жана башка эмгектер.

²⁴ Акут Т. Июньские трагические события 2010 года: причины и уроки // Республиканская научно-практическая конференция. – Бишкек, 2011; Ибраимова С.С. Историко-культурные аспекты кыргызско-узбекских конфликтов (политологический анализ 1990 и 2010 годов) автореф. дис. канд. полит. наук. – Бишкек, 2012; Мурзакулова А.Дж. Политика управления этнокультурным многообразием. в Кыргызстане: прошлое, настоящее, будущее? – Бишкек, 2012; Мелвин Н. На пути к стабильному многонациональному Кыргызстану: как устранить причины и разорвать порочный круг насилия. – Бишкек, 2011; Омуралиев Н.А. Межэтнические конфликты в Кыргызской Республике: социологический анализ. – Бишкек, 2012. – 317с.; Отчет международной независимой комиссии по исследованию событий на юге Кыргызстана в июне 2010 года. – Б., 2011.; Отчет о работе временной депутатской комиссии Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики по выявлению и расследованию обстоятельств и условий, приведших к трагическим событиям, произошедшим в республике в апреле-июне 2010 года, и даче им политической оценки. – Бишкек, 2010; Сыдыгалниева Э.Ж. К вопросу определения понятия «национальные меньшинства // Право и политика, 2011. №4; Халанский И.В. Ошские события 2010 года: политологический анализ работы международной исследовательской комиссии. – Бишкек, 2011; Чотаева Ч.Д. Современная межэтническая ситуация в Кыргызстане: по результатам социологического исследования. – Бишкек, 2011; Элебаева А.Б., Джусупбеков А.К., Омуралиев Н.А. Ошский межнациональный конфликт: социологический анализ // Гуманитарные проблемы современности. Вып. 12. – Бишкек, 2010.

²⁵ Отчет о работе временной депутатской комиссии Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики по выявлению и расследованию обстоятельств и условий, приведших к трагическим событиям, произошедшим в республике в апреле-июне 2010 года, и даче им политической оценки. – Бишкек, 2010.

²⁶ Отчет международной независимой комиссии по исследованию событий на юге Кыргызстана в июне 2010 года / Под руковод. К. Кильонен; Парламентская ассамблея ОБСЕ по Центральной Азии. – Бишкек, 2011. – 117 с.

²⁷ Заключение Национальной комиссии по расследованию июньских событий на юге Кыргызстана: [Выступление председателя комиссии на пленарном заседании Жогорку Кеңеш, 22 февраля 2011 г.].

²⁸ Омуралиев Н.А. Межэтнические конфликты в Кыргызской Республике: социологический анализ. – Б., 2012. – 317с.; Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания. – Бишкек: Мурас, 1997; Ачылова Р.А. Политическая культура и гражданское общество в Кыргызстане. – Нью-Йорк-Лондон, 1994; Бакиева Г. Социальная память и современность. – Бишкек, 2000.; Омукеева Дж.А. Этническая политика Кыргызского государства. – Ош, 2000.; Элебаева А.Б. Межэтническая ситуация в Кыргызстане: новые формы исследования. – Бишкек, 1996.; Сыдыгалниева Э.Ж. Механизмы реализации прав национальных меньшинств: политические аспекты (на примере Кыргызской Республики). – Б., 2013 (канд. диссер.) и др.

²⁹ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971.; Бартольд В.В. Избранные труды по истории киргизов и Кыргызстана. 1996. – С. 237.; Жапаров А. Кыргыз Узбекистана (к проблеме расселения и численности). В кн: Фергана долины дружбы и взаимосогласия. – Бишкек, 1998. – С.54-57; Халматов К.А. Өзбекстанда жашаган кыргыздар: этномаданий процесстер (XX-XXI к. башы). Тарых ил. канд. окум. дараж. алуу үчүн жаз. дисс. – Б., 2010; Абдужабаров Х. Кыргыз Кыргызстанга и Памира / Вестник Бишкекского государственного университета. 2005. № 1; Абышбаев А. Каратегинские киргизы в конце XIX-XX вв. – Фрунзе, 1963.; Калжан Смайлдулы. Казалынын кыргыздары. Санжыра. – Тараз, 2007; Махаева А.Ш. Сары-Аркадагы Орто Жүз казактарынын арасында. Абылай хандын кыргыз туткундары жөнүндө. Кыргыздар.

1.3.1. Бүгүнкү күндө «Саясат таануу» сабагы бардык жогорку окуу жайларда тандап алуу курсу, алкагында окутулат, ал эми бир катар университеттерде «Саясат таануу» багыты боюнча жогорку билимдүү адистер даярдалат. 2002-жылы «Саясат таануу» боюнча башында кандидаттык, кийинчерээк, 2007-жылдан баштап, докторлук диссертацияларды жактоого атайын диссертациалык Кеңеш ачылган жана ал Кеңеш бүгүнкү күндө үзүрлүү иштеп атат. Кыргызстанда бүгүн саясат таануу илиминин ондогон докторлору менен кандидаттары бар.

Жарандык коомду жана укуктук мамлекетти куруу багытында пайда болуучу көптөгөн маселелерди чечүүдө, жарандардын саясий маданиятын жана аң-сезимин көтөрүүдө коомдук өнүгүүнүн абалын мүнөздөөдө, саясий проблемаларды тастыктоодо ж. б. саясий процесстерди жана саясий мамилелерди иликтөөдө саясат таануу илими өзүнүн функцияларын талыкпай аткарып келүүдө. Бирок, жаңыдан гана калыптанып келе жаткан саясат таануу илими чет өлкөлөрдүн саясат таануу илиминин катуу таасирин башынан кечируудө. Россиянын же Батыштын концепцияларын сын көз менен карабастан эле ыйгарып ала берүүдө жана аларды автоматтык түрдө Кыргызстандын шарттарына которо салууда. Бирок, бул өңдүү бөлөк бирөөнүкүн ыйгарып алуулар тийиштүү шарттардын жоктугунан көп учурда практикада терс натыйжаларды берип атат.

Биздин саясатчылар Россиядагы саясий түзүлүштү, саясий институттарды үлгү катары кабылдашат, ал эми өз кезегинде Россия Батыш Европада жана АКШдан үйрөнүшөт жана алардын баалуулуктарын кабылдашат. Мисалы, Россия менен Американын аткаруу бийлигинин структурасын, президенттик жана вице-президенттик институттарды Кыргызстанга алып келип маңызын бурмалоо менен киргизүү так ушундай болгон. Россиянын эки палаталуу парламенттик системасын Кыргызстанга чала-була кийирүүдөн жакшы натыйжа деле чыккан жок. Ушу сыяктуу чет өлкөлөрдүн баалуулуктарын Кыргызстанга кийире коюшат да, анан адамдарды ага үйрөтүш керек, окутуш керек дешет. Бүгүнкү күндө мындай ишке сын көз менен карап, этияттык мамиле кылып, өлкөнүн ичиндеги саясий процесстер менен саясий мамилелерди изилдөөгө көбүрөөк көңүл буруп, саясат таануунун улуттук салттарын иштеп чыгуу күн тартибиндеги биринчи кезекте аткарылуучу, орчундуу маселелердин бири.

1.4. Кыргызстанда коомдук-саясий ой-пикирдин өнүгүшүнүн айрым өзгөчөлүктөрү. Борбордук Азия элдеринин эң байыркысынан болгон кыргыздар тарыхый өнүгүүнүн мыйзам ченемдеринин алкагында – бирде гүлдөп өнүккөн күчтүү мамлекет болуп, бирде тагдырдын кыйын кезегине туш болуп кыйроого учурап, улам-улам жер которуп, көптөгөн башка элдер, мамлекеттер жана маданияттар менен мамиле түзүп, акыры Ала-Тоону жердеп, бүгүнкү күнү көз каранды эмес, Кыргыз Республикасын түзүүгө жетишти.

14 том. – Бишкек, 2011; Асанканов А. Кыргыз Сныпжана (КНР) 2009; Байтур А. Кыргыз тарыхынын лекциялары. – Бишкек, 1992; Речи Дор Ооган Памириндеги кыргыздар. – Бишкек, 1993; Кантов С.Т. Туркияда жашаган Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: тарыхый-этнографиялык изилдөө (XX к. агы-XXI к. башы). Тарых ил. докт. окумушт. даражасын алуу үчүн жазылган диссерт. – Бишкек, 2012 жана башка эмгектер.

Тарых мезгили менен аалам мейкиндигинин алкагында кыргыз маданияты бир убакыттарда өнүгүүнүн жогорку деңгээлине жетип, бирок башка күчтүү цивилизациялардын соккусуна улам бүлгүнгө учурап, алар менен аралашып, анан феникс сымал кайрадан жаралып, өз өнүгүү нугун жоготпой, дүйнөнүн күрпүлдөгөн маданий дайрасына кошулуп, аны байытып, жогорку татыктуу орунду ээлеп келген.

Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу бир жагынан кыргыздарды Орусия империясы жүргүзгөн геноцидден, жок болуп кетүүдөн алып калса, экинчи жагынан, большевиктер жетектеген пролетариаттын диктатурасы тарабынан бай-манаптар деген шылтоо менен кыргыз элинин асылдарынын тап катары кырып-жоготулушу, баалуулуктардын жана дүйнөгө болгон көз караштын алмашышы ж. б. көптөгөн жоготуулардан улам кыргыз коомундагы муундардын ортосундагы байланыштар үзүлүп, маданияттын, салттын (элдик традициянын) таптакыр жок болуп кетүү коркунучу туулган... Бүгүнкү күндө, эгемендүүлүктүн шартында, улуттук аң-сезимдин эбегейсиз көтөрүлүү шарттарында кыргыздар өзүнүн бай тарыхына, маданиятына кайрылып, аларды изилдеп, окуп үйрөнүүгө өзгөчө көңүл буруп калды.

Кыргыздардын саясий ой-пикири өзүнүн жаратылышы боюнча Батыш Европада, АКШдан, Орусиядан, Кытайдан жана башка маданияттардан өзгөчөлөнгөн өнүгүү логикасы болуп, башка маданий салтка, өзгөчө баалуулуктарга таянган. Кыргыздардагы саясий ой-пикирдин өнүгүшүнүн кээ бир өзгөчөлүктөрүн белгилей кетели.

Биринчи өзгөчөлүгү, кыргыздардын тарыхынын өзгөчөлүгү менен байланышкан, б. а. кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өзү бирде гүлдөп, бирде жок болуп, «төө өркөчтөнүп» өнүгүп келген сыяктуу, саясий ой-пикирдин жетишкендиктери да бир нече жолу жогорку деңгээлге жетип, ал эми кээ бир учурларда таптакыр, дайынсыз жоголуп кетип, анан кайрадан жаралып тургандыгы бизге тарыхтан белгилүү. Акыркы жолу мындай жоготуу Совет бийлигинин орношу менен байланыштуу болгон. Мурунку элдик маданият, саясий ой-пикир бай-манаптардыкы, эзүүчү таптын баалуулугу, совет бийлиги үчүн жараксыз деп, ал тургай өтө зыяндуу жана коркунучтуу деп эсептелип, кыргыздарга өөн болгон марксисттик-лениндик, коммунисттик идеология сырткы күчтөр тарабынан таңууланган.

Экинчи өзгөчөлүгү, кыргыздардын саясий ой-пикирлери XX кылымдын орто ченине чейин оозеки адабияттын, этикалык жана философиялык ойдун курамдуу бөлүгү болуп келген, алардан өзүнчө бөлүнүп чыккан эмес. Өз кезегинде философиялык ой-пикир да көп мезгил бою акындыктын, оозеки чыгармачылыктын жана фольклордун курамында өнүккөн. XX кылымдын башына чейин акындар, манасчылар, ырчы-жамакчылар бир эле мезгилде философтор да, тарыхчы да, саясатчы да болуп келсе, анда ушул эле ролду биздин адабиятчылар, жазуучулар XX кылымдын 60–70-жылдарына чейин аткарып келишти. Саясат таануу Кыргызстанда XX кылымдын 90-жылдарынын башында гана өз алдынча илим катары бөлүнүп чыкты.

Үчүнчү өзгөчөлүгү, кыргыздардын саясий ой-пикирине ылайык биринчи орунга батыш маданий жана саясий салты болуп калган жеке адамдын

2.1. Саясат түшүнүгү

«Саясат» – кыргыз тилинде эле эмес дүйнөнүн көптөгөн башка тилдеринде да өтө кеңири таралган жана көп маанилүү сөздөрдүн бири. «Саясат» термини мындан 2,5 миң жыл илгери байыркы гректерин – *politike* – деген сөзүнөн пайда болуп, коомдун өнүгүшү менен бирге эволюцияланып келатса да, бүгүнкү күндө анын маанисин аныктоо боюнча талаш-тартыштар уланып келүүдө.

Күнүмдүк турмушта бир максатты көздөп жасалган ишти – мейли ал мамлекет башчысынын, партиянын, фирманын, айыл өкмөтүнүн жетекчисинин ишмердиги болсун, жада калса аялынын күйөөсүнө карата жасаган мамилесин да «саясат» деп аташат. «Саясат» термининин илимий түшүндүрмөсү анын күнүмдүк турмуштагы түшүнүмүнөн өзүнүн так логикалуу далилдери, системалуулугу жана өзүнө гана таандык белгилери менен айырмаланып турат.

Массалык аң-сезимде саясат, адатта, кайсы бир максатты көздөө, ага жетүүнүн жолдорун тастыктоо катары түшүндүрүлөт. Алсак, «экономикалык саясат» же «билим берүү жагындагы саясат» жөнүндө көп болгондо экономика менен билим берүүдөгү мамлекет тарабынан аткарыла турган иштерди, милдеттерди ишке ашыруучу каражаттарды аныктоо түшүндүрүлөт. Ошондуктан саясат: социалдык, маданий, улуттук, коопсуздук д. у. с. түрлөргө бөлүнөт.

«Саясат» термининин дагы бир түшүндүрмөсү адамдын активдүүлүгүнүн мүнөздөмөсү менен байланышкан, б.а. терең ойлонуп туруп, өз алдынча максат коюуга жана ага жетүүнүн жолун жана каражаттарын аныктай алууга жөндөмдүүлүгү, ошондогу чыгымдар менен натыйжаларды салыштырып, өлчөп-эсептөөгө жарай тургандыгы менен байланышкан. «Саясат» терминине аныктама бергенде «максат», «келечек» деген сөздөр көп колдонулат, ушундан улам «саясат» менен «стратегия» терминдери мааниси боюнча бири-бирине жакын келет.

Саясатты терең түшүнүү үчүн анын тарыхына кыскача саякат кылабы. Саясат дайыма эле болгон эмес. Саясат пайда болгонго чейин адамдардын ортосундагы мамилелерди жөнгө салып турган социалдык механизмдерге – диний норма, адат укуту жана салттар кирген жана алар каны бир туушкандык, уруучулдук мамилелерге таянган. Коомдун өнүгүшү менен, металл соконун пайда болушу жана өгүз, жылкы ж. б. малды улаа катары пайдалануу зарыл керектөөдөн алда канча көбүрөөк, кошумча продуктуларды өндүрүүгө шарт түзүп, акыры бул процесс жеке менчик институтунун пайда болушуна алып келген. Ал эми жеке менчик өз кезегинде жарандык коомдун калыптанышынын негизи болуп калды.

Жеке менчик айрым адамдардын башкалардын обочолонушун, уруу бийлигинен көз карандысыз, автономдуу инсандардын, байлардын, баатырлардын болушун шарттады. Эми бул автономдуу обочолонгон жеке менчик ээлери укук, эркиндик жана өз алдынчалыкты камсыз кылууга багытталган коомдук институттардын калыптанышын жана өнүгүшүн талап

эркиндиги эмес, тескерисинче, ошол адам тиешелүү болгон урук же уруунун укук-эркиндиктери коюлган. Уруунун кубаттуулугу, ынтымагы, ар-намысы, башка урууларга салыштырмалуу өз алдынчалыгы сыяктуу баалуулуктар кубаттоого ээ болгон. Тигил же бул урууга кирбеген кыргыз болгон эмес, эгер андайлар учураса, анда аларды «селсаяктар» деп, адам катарына кошпой, кул сыяктуу мамиле кылышкан.

Төртүнчү өзгөчөлүгү, кыргыздардын саясий ой-пикиринин өзөгү, мнинедеген жылдар бою саясий ой-пикирдин учугун улап, үзгүлтүккө учураса, кайрадан жаратып келген күчү, кыймылдаткыч күчү – бул бирдиктүү кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүү идеясы болгондугу эч талашсыз. Бул идея боюнча кыргыздардын тарыхы – өзгөчө оор, кайгылуу, бирок баатыр жана даңктуу тарых, ал эми кыргыз эли – Тенир колдогон, ишенген Манасы бар, эркиндикти, адилеттикти жана биримдикти сүйгөн эл деп эсептелген.

Бешинчи өзгөчөлүгү, кыргыздардын көчмөн жашоо-турмушунун өзгөчөлүктөрүнө ылайык ат үстүндө эл аралап жүрүшкөн акындар менен манасчылар саясий ой-пикирлерди таратуу өзуйпасын практика жүзүндө аткарып келишкен. Бул саясий ой-пикирлер, идеялар жана тилек-каалоолор ата журттун чет элдик басып алуучулардан коргоодо, ар кайсы урууларды бириктирүүдө ж. б. саясий мүнөздөгү проблемаларды чечүүдө маанилүү каражат болуп келген. Ошондуктан уруу башчылары бардык убакта манасчы-акындарды ар тараптан колдоп, андагы саясий ой-пикирлерди пайдаланып жана эл арасына таратууга ар тараптан колдоо көрсөтүп келишкендиктери белгилүү.

Б.з.ч. 209–201-жылдарга чейинки узак мезгилдерде бирдиктүү мамлекет болуп, анан ушул жылдары гунндардын кысымына учурап, тарыхтын кийинки мезгилдеринде да бир нече жолу мамлекетке куралып, кайра таркаган кыргыз уруулары өз башынан кечирген тарыхтын көп мезгилин быгыранды, бөлүндү өткөрсө да, ар бир кыргыздын тилеги, ой-пикири, максаты – бирдиктүү, бардык кыргыз урууларынын башын коштурган мамлекетти түзүү болгон. Мына ушул идея «Манас» эпосунун саясий лейтмотивин түзгөн. Эпостогу саясий идея аскер демократиясына окшош. Манас баатыр лидер болгону менен анын кырк чоросу да өз урууларынын башчылары. Кыргыздардагы саясий ой-пикирдин өнүгүшү жогоруда айтылгандай, биригүү, көз каранды эмес күчтүү мамлекет түзүү багытында өнүккөн. Ушул ойдун ыйыктыгы, биригүү идеясынын күчтүүлүгү «Манас» эпосун руханий байлыктын кереметине айлантып, манасчыларды да, алардын угуучуларын да жашоого, аракетке, бийиктикке шыктандырган.

Соңу ата, Кыдыр аке, Садыр аке, Калыгул, Молдо Нияз, Арстанбек, Молдо Кылыч, Нурмолдо, Тоголок Молдо, Молдо Осмоналы, Токтогул ж. б. XIX кылымдагы саясий ой-пикирлердин өнүгүүсүндөгү эң көрүнүктүү өкүлдөр. Орус империясы кыргыздарды караткан мезгилдеги саясий ойдун өнүгүшү «акыр заман», «тар заман» «зар заман», «жаңы заман» категориялары менен аныкталат.

кылып, аларды түзө башташты. Эгер мурда ар кандай карама-каршылыктар бир атанын балдары, уруучулук байланыштардын, адаттардын, ыйман-адептердин, салттардын, диний нормалардын негизинде чечилип келсе, эми болсо ал мүмкүнчүлүктөр, механизмдер конфликттерди жоюуга жетишсиз болуп калды. Ошол эле учурда адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоого, башка адамдар менен өз ара мамилесин жөнгө салууга болгон зарылчылык, керектөө улам өсүп жатат.

Демек, саясат деген табигый макулдашуучулук болбой калган жерде, эски адаттарга таянып эпке келишүү болбогон кезде пайда болот. Ар түрдүү кызыкчылыктары бар адамдарды, топторду макулдаштыруу, коомдун бүтүндүгүн сактоо зарылчылыгы элдик бийликтин институттарынын: бюрократтык аппараты бар мамлекеттин, армиянын, милициянын, түрмөнүн ж. б. пайда болушуна алып келди.

Башка социалдык институттардан (мисалы, моралдан, салттан, динден) айырмаланып саясат жеке керектөөлөрдү канааттандырууга эмес, жалпыга маанилүү топтордун кызыкчылыктарын канааттандырууга кызмат кылат. Адамдын, топтордун, жалпылыктардын дооматтары мамлекеттин кийлигишүүсүз ишке ашпашы айкын болгон чакта гана алардын өз ара аракеттенүүлөрү, мамилелери жана байланыштары саясий мүнөзгө ээ болот. Ошондуктан саясат мамлекеттик бийлик менен тыгыз байланышкан, бийлик жөнүндө кийинки главада кеңири сөз болот.

Кыскача айтканда, саясатка аныктама берүүдө көптөгөн ыкмалар бар: социологиялык, субстанционалдык (материяны, кубулуштун негизин тактоо), системалык ж. б. Өз кезегинде булар да бир нече өз алдынча кичи ыкмаларга бөлүнөт. Жагдайдын мындай болушу, биринчи кезекте, саясаттын татаалдыгы, анын мазмунунун байлыгы, касиеттеринин жана коомдук функцияларынын көп түрдүүлүгү менен түшүндүрүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, саясат – бул адамдардын жана социалдык ар кандай топтордун өздөрүнүн карама-каршылыктуу жамааттык кызыкчылыктарын аңдап билүү, түшүнүү жана көрсөтө билүү, мамлекеттик бийликтин жардамы менен ишке аша турган, жалпы коомго тиешелүү чечимдерди, программаларды даярдоо, кабыл алуу жана ишке ашыруу болуп эсептелет.

2.2. Саясаттын формасы, мазмуну, функциялары

Саясат ар түрдүү формада – ой, сөз жана адамдардын жүрүм-туруму түрүндө жашайт. Саясаттын түзүлүшү татаал, аны түшүндүрүүдө анын формасын, мазмунун жана процессин (мамилелерин) өз-өзүнчө бөлүп карашат.

Саясаттын формасы – бул анын уюштуруу структурасы, институттары: мамлекет, партиялар, кызыкчылык топтору (кийимдар, комитеттер, ассоциациялар), ошондой эле мыйзамдар, саясий жаңа укуктук нормалар. Бул формалар саясатка адамдардын саясий жүрүм-турумдарына ыкчам жооп кайтаруу үчүн бекемдикти, туруктуулукту камсыз кылышат.

Саясаттын мазмуну – бул анын максаттарынан жана баалуулуктарынан көрүнөт, ал чечип жаткан проблемалардан, саясий чечимдерди кабыл алуудагы мотивдеринен жана механизмдеринен көрүнөт.

Саясий процесс – бул саясий ишмердүүлүктүн татаал, көп субъектүү жана конфликттүү мүнөзү, ар түрдүү социалдык топтордун, уюмдардын жана адамдардын өз ара мамилелеринин көрүнүшү.

Саясаттын түзүлүшү, анын формасы, мазмуну жана процесси менен эле чектелип калбайт. Анын өз алдынча элементтери катары төмөнкүлөрдү бөлүп белгилешет: 1) саясий аң-сезим – адамдардын ички дүйнөсү, менталитети, баалуулуктары, ошондой эле саясий көз караштары жана теориялары; 2) нормативдик идеялар – саясий партиялардын программалары жана шайлоо платформалары, кызыкчылык топтордун максаттуу багыттары, саясий-укуктук нормалар; 3) бийлик институттары жана ага жетүү үчүн күрөштөр; 4) бийлик жүргүзүү мамилелери – үстөмдүк кылуу жана баш ийүү, саясий күрөш жана кызматташтык.

Саясаттын курамынын конкреттүү бөлүктөрүнө: саясий көз караштар, идеялар, теориялар, программалар, баалуулуктар, ошондой эле салт-санаа, жүрүм-турум, коомдук ой-пикир, өзгөчө саясий тил, адамдардын психологиясы, мамлекет, партиялар, кызыкчылыктар тобу, кыймылдар, мыйзамдар, адам укуктары ж. б. саясий жана укуктук нормалар, бийлик жана бийлик үчүн мамилелер, саясий лидерлер, элита ж. б. кирет.

Курамынын бөлүктөрү жана элементтеринен тышкары саясаттын жашоосунун үч деңгээлин бөлүп көрсөтүшөт. Биринчи, чыныгы саясий макродеңгээл – мамлекеттин өзү, анын ачык зордукчул бийлиги, бийликтин түзүлүшү жана анын борбордогу жана жер-жерлердеги ишмердиги. Экинчи, микродеңгээл өзүнчө алынган уюмдар: партиялар, профсоюздар, корпорациялар, фирмалар ж. б. Үчүнчү, мегадеңгээл эл аралык уюмдардын ишмердиги: Бириккен Улуттар Уюму (БУУ), Түндүк Атлантика Келишим Уюму (ТАКУ), Европадагы Коопсуздук жана Кызматташтык Уюму (ЕККУ) ж. б.

Бул үч деңгээлдин ичинен биринчиси борбордук орунду ээлейт жана саясаттын чыныгы маңызын мүнөздөйт. Саясаттын ушул жалпы мамлекеттик, макродеңгээли менен анын негизги функциялары тыгыз байланыштуу.

Саясаттын функцияларынын саны ар түрдүү болушу мүмкүн. Эгерде коомдо саясаттын функциялары канчалык көп сандуу болсо, анда жарандык коом ошончолук начар өнүгөт. Жарандык коомдун ар түрдүү чөйрөлөрүнө кийлигишүү менен саясат өзүнө мүнөздүү эмес, бөтөн функцияларды аткара баштайт. Ушундан улам адамдын өзүн-өзү турмушта көрсөтүү мүмкүнчүлүгү төмөндөйт. Бирок, коомдо саясат гана аткара турган бир катар эң маанилүү функциялар бар, аларсыз коом нормалдуу өнүгө албайт. Ал функцияларга төмөнкүлөр:

1. Коомдун бүтүндүгүн жана туруктуулугун камсыз кылуу функциясы. Саясат келечектин долбоорун, программасын, социалдык ориентирлерди жана өнүгүүнүн багытын аныктайт. Ошондой эле аларды ресурстар жана ишке ашыруунун механизмдери менен камсыз кылат.

2. Мобилизациялоонун жана жалпы ишмердиктин натыйжалуулугунун функциясы. Саясат ырааттуу өнүгүүнүн маанилүү максаттарын тастыктайт жана индивидге социалдык керектөөлөрдү канааттандыруунун натыйжалуу мүмкүндүктөрүн, өнүккөн механизмди түзүү, социалдык статусту бийликтин жардамы менен өзгөртүү аркылуу алардын ишке ашырылышын камсыз кылуу.

3. Башкаруучулук жана жөнгө салуучулук функциялары. Саясат коомдун ар кыл топторунун өкүмчүл маанидеги таламдарын жана керектөөлөрүн билдирүү менен, алардын өз ара аракеттерин камсыз кылат жана саясий чечимдерди кабыл алуу жолу аркылуу аларга таасир көрсөтөт. Социалдык мажбурлоону жана зомбулукту колдонуу менен социалдык процесстерди башкарат жана аларды жөнгө салат.

4. Рационалдаштыруу функциясы. Саясат топтук жана индивиддик таламдарды көз алдыга келтирип элестетүү менен сунуштарды көрсөтүү жана жүзөгө ашыруу үчүн жалпы эрежелерди жана механизмдерди иштеп чыгып, жанжалдарын цивилизациялуу чечилишин ишке ашырат.

5. Саясий социалдаштыруу функциясы. Саясат топтук жана индивидуалдык таламдардын ишке ашырылышына кеңири мүмкүндүк ачуу менен, инсанды социалдык мамилелерге кошот, ошондой эле аны кайра түзүүчү ишмердиктин, саясий ролдорду жана функцияларды натыйжалуу аткаруунун тажрыйбалары менен камсыздайт.

6. Коммуникациялык функциясы. Жалпылыктардын жашоосунун маңызын тактоо; саясаттын субъектилеринин жалпы кызыкчылыктарын аныктоо; бардык субъектилерге бирдей жүрүм-турум эрежелерин иштеп чыгуу; субъектилердин ортосунда функцияларды жана ролдорду бөлүштүрүү.

7. Социалдык системанын кээ бир типтери үчүн аткарылуучу саясаттын үстөмдүктү колдоо; негизги адам укуктарын коргоо; жарандарды мамлекеттик жана коомдук иштерди башкарууга тартуу; социалдык адилеттүүлүктү жана жалпы жыргалчылыкты камсыз кылуу ж.б.

8. Америкалык саясат таануучу Габриель Алмонд белгилеген саясаттын функцияларынын эки тобу. Биринчи, «кирүү» функциялары – коомдун саясатка таасири – саясий социалдаштыруу жана жарандарды саясатка катышууга тартуу; кызыкчылыктардын артикуляциясы; кызыкчылыктарды агрегациялоо. Экинчи, «чыгуу» функциялары – саясий системанын коомго таасири – мыйзамдарды, нормаларды, эрежелерди иштеп чыгуу; аларды колдонуу; алардын колдонулушуна көзөмөл жүргүзүү.

Саясаттын функцияларынын көп түрдүүлүгү анын коомдун бардык чөйрөлөрүнө терең сүңгүп киргендигин күбөлөндүрөт. Өзгөчө өткөөл мезгили учурунда жашоонун бардык тармактары бөтөнчө саясатташып кетет экен. Эгерде саясаттын жогоруда көрсөтүлгөн функциялары, же анын айрымдары начарлап кетсе же туура эмес аткарыла баштаса, анда коомдо адамдардын социалдык абалы оорлоп жана конфликтер башталып кетиши мүмкүн. Экономикалык жактан артта калган жана жалпы маданияты өнүгө албаган мамлекеттерде саясат турмуштун бардык жактарынын өнүгүшүн аныктоо менен аларга үстөмдүк кыла баштайт. Экономикасы өнүккөн Батыш өлкөлөрүндө, АКШда саясат турмуштун башка чөйрөлөрү менен тең салмакта

болуп, өз ара автономдуу аракеттерди ишке ашырат. Бул өлкөлөрдө жашоо саясатташып кеткен эмес, саясат менен иши жок. Өзүнүн бизнесин, өзүнүн ишмердигин аркалаган адамдардын саны көпчүлүктү түзөт. Ошондуктан жарандык коомдун институттарын, өкмөттүк эмес уюмдарды, жеке менчик секторун, ишкерликти, фермерчиликти, дыйкан чарбасын ж. б. тездик менен өнүктүрүү, мамлекеттик акыйкат башкарууну орнотуу күн тартибиндеги өтө зарыл милдеттерден болуп эсептелет.

2.3. Саясаттын ахлак-адептүүлүгү жөнүндө

Адептүү саясат мүмкүнбү?

Коомду демократташтыруунун жана рынок экономикасына өтүүнүн өткөөл мезгилиндеги көптөгөн кыйынчылыктарды, түшүнбөстүктөрдү, жан кейиткен адилетсиздиктерди баштан кечирип жатканда саясат менен адептүүлүк, саясат менен моралдуулук маселелери актуалдуу болуп, адептүү саясат мүмкүнбү, саясат – бул булганч ишпи деген сыяктуу суроолор жаралууда.

Саясат менен адептүүлүктүн ортосундагы өз ара мамилелерди түшүндүрүүнүн төрт жолун, ыкмасын карап көрөлү.

Тарыхый биринчи пайда болгону – моралдык ыкма. Буга ылайык саясат бийлик адептүү максаттарды (адилеттүүлүк, жалпыга бирдей жыргал ж. б.) гана көздөбөстөн, кандай гана шарт болбосун адептүүлүк принциптерин (чынчылдык, адамдарга ак пейилден мамиле кылуу, ак-ниеттик ж. б.) эч качан бузбоого тийиш. Бул ыкманы бүгүнкү мезгилдеги таасирдүү саясий кыймылдардын бири болгон – христиан – демократтык кыймылдын идеологиясы колдойт. Саясатты толугу менен адеп-ахлак принциптерине баш ийдирүү натыйжалуу саясат жүргүзүүгө мүмкүндүк түзбөй тургандыгы эч талашсыз деп ойлойм.

Экинчи ыкма – саясат менен адептүүлүк биринен-бири бөлүнүп турат, бири-биринин ишине кийлигишпеш керек. Адептүүлүк – бул жарандардын, коомдун иши, жеке адамдын касиети, ал эми саясат – бул адептүүлүктөн бөтөн турган ар кандай топтордун кызыкчылыктарынын күрөшү. Эгерде элдин пейили кетип, коомдо анархия күчөсө, анда мамлекетти жана тартипти сакташ үчүн падыша каалаган каражатты, адепсиз каражатты да пайдаланса болот. Ушундан улам Макиавеллинин «максат – каражат тандабайт» – деген учкул сөзү келип чыккан, «Саясатта адеп жок, максатка ылайыктуулук гана бар», – деп В.И. Лениндин айтканы туура.

Саясатты адептүүлүктөн арылтуу, бөлүп кароо, иш жүзүндө саясаттын адепсиз иштерин актоого карата болгон гана аракет. Саясат адептүүлүк баалуулуктарын танса, анда ал адепсиз саясат болот. Биздин күнүмдүк турмушта саясаттын адепсиздиги кеңири таралган көрүнүш.

Үчүнчү ыкма – саясат менен адептүүлүк келишкис карама-каршылыктар, жакшылык (адептүүлүк) менен жамандык (саясат) сыяктуу каршылашып турат. Саясатты жамандык катары сыпаттаган идеологиялар – анархизм менен марксизм. Анархизм боюнча саясат жана мамлекет – бул зомбулук,

зомбулуктун жардамы менен үстөмдүк кылуу, кимде бийлик болсо, анда ал сөзсүз коомду эзүүчү болот. Бийлик ээлери гана бузулбастан, ошол бийликке баш ийгендер да бузулушат. Марксизм боюнча саясат – бул зомбулук, жамандык, бирок ал эзүүчү таптарды жоюуга жана теңчилик, коомдун өзүн-өзү башкаруучу, саясий эмес, коммунисттик (мамлекети жок) коомду курууга керек.

Эмне үчүн көпчүлүк адамдарда саясат жөнүндө «булганыч иш», «адспсиз иш» сыяктуу ой пайда болот? Себеби, ал адамдардын бир нерсени түшүнбөй же жаңылышып жаткандыгында эмес, ал конкреттүү саясаттын чыныгы мүнөзүндө, ошондой эле, дегеле саясаттын өзүнүн өзгөчөлүгүндө. Саясаттын адспсиздигин, «булганыч иш» экендигин түшүндүрүүнүн саясат таанууда көптөгөн себептери бар, алардын негизгилери:

1. Саясат менен бийлик материалдык жана руханий байлыктарды, адамдардын тагдырын тейлөө касиетине ээ. Бул касиет бийлик ээлери өтө бийик кадыр-баркка бөлөйт, жеке даңкты жана байлыкты эңсегендер ага абдан кызыгышат. Бийликтин үстүнөн эл тарабынан күчтүү көзөмөл механизмдери жок болсо, анда бийликке кызыгуулар ого бетер артат. Бийлик адамды бузат, ал эми чектелбеген бийлик адамды чексиз бузат.

2. Саясаттын адамдардын өтө зарыл кызыкчылыктары, керектөөлөрү менен болгон органикалык, негизги байланыштары бар. Саясатта чыныгы, изги кызыкчылыктар, керектөөлөр дайыма биринчи орунда болуп келген, ушул зарыл таламдарына жетиш үчүн адамдар куулук кылып, калп айтып, жакындарына чыккынчылык кылып, өлтүрүүгө ж. б. адспсиз иштерди жасоого чейин барышкан. Саясатчы – бул өз мамлекетинин кызыкчылыгы үчүн калп айтууга тийиш болгон сылык адам. Мындай учурлар күнүмдүк көр турмушта да көп кездешет. Айталы, жетекчиң, башчың иштин көзүн билбеген дооперес адам, кишинин көңүлүн калтырган наадан, бой көтөрүп, кекирейген, кекчил, борбордук бийликтеги «колдоочусуна» таянып алып «өтүгүн төргө илген» неме. Сен болгонун болгондой, бетине айта албайсың. Эгер антсең, анда ал сени куугунтукка алып, бир айласын таап, жумушундан бошотуп жибериши мүмкүн. Сенин үй-бүлөң, балдарың бар, сени аркалаган туугандарың бар, кандай болсо да (башка мүмкүнчүлүктөр табылганча) сен бул жумуштан кетпешин керек. Мына ушинтип начальнигиңе карата өзүңдүн «адспсиз саясатыңды» актайсың, актанасың. Кулагыңды жапырып, оозуңду жаап, колунду куушуруп, жүгүнүп аргасыздан кошоматчы болосун. Жеке кызыкчылыктардан улам келип чыккан кошоматчынын актана турган себептери көп.

3. Саясий чечимдерди ишке ашыруудагы жеке жоопкерчиликти жоктугу, жалпылама, өкүлчүлүк, ортомчулук механизмдери адсптүүлүктөн жана моралдан четтөөгө ылайыктуу шарттарды түзөт. Саясий чечимдерди адатта мамлекет жана өкмөт башчылары кабыл алышат, бирок аларды ишке ашырууга түздөн-түз катышышпайт, көп учурларда өзүнүн саясатынын терс жактарын көрүшпөйт жана сезишпейт. Басмачыларды, бай-манаптарды тап катары жойгула деп буйрук берүү жеңил, ал эми эч күнөөсү жок адамды «сен байлардын өкүлүсүн» деп өлтүрүү кыйындыкка тураары шексиз. Дагы бир

мисал, мамлекеттик менчик приватташтыруу рынок экономикасына өтүүнүн зарыл шарты, бул туура саясат болгон, бирок аны ишке ашыра келгенде «Волга» автоунаалары 210 сомдон, чоң-чоң имараттардан арзан бааларга сатылышы, колхоз-совхоздорго тиешелүү техниканын уурдалып, тонолушу ж. б. терс көрүнүштөр калктын кыжырын келтирген.

4. Саясат дайыма натыйжалуу жыйынтыкты жана коюлган максаттарга жетүүнү көздөйт. Ал максаттарга жетүүнүн жолдору менен каражаттары көпчүлүктү өтө деле кызыктыра бербейт да саясатты ишке ашыргандар ушундан пайдаланып, кээде адспсиз иштерди да жасап жиберешет.

5. Саясат өзү, анын жашоосу карама-каршылыктуу келип, достор (биздикилер) – душмандар (тигилер) мамилелери катары жүрөт. Душмандарга же тигилерге ким эле жакшылык кылсын, өзгөчө шайлоо учурунда адсптүүлүктү таптакыр эле унутуп калышат.

6. Саясат ачык болот, коом ага дайыма көңүл бурат, ал эми жарандар саясий лидерлерге бийик адсптүүлүк талаптарын коюшат. Саясатчылар дайыма эл оозунда болуп, аларды иштерман, иш билги катары эле эмес, анан дагы эл аларды эң мыкты, адамкерчиликтүү, таза, ак ниет деп сезет. Катардагы жөнөкөй адамдар жазаса көз жаздымда калчу нерселерди саясий лидер жазаса, анда эл нааразы болуп, аңыз кептер башталат, мына саясат деген ушундай «булганч иш» дешет.

Төртүнчү ыкма – саясаттын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ага карата адсптүүлүктүн таасир этүү зарылчылыгын таануу. Бүгүнкү күндө окумуштуулар менен саясатчылардын көпчүлүгү ушул ыкманы колдошот. Бул компромисстик (бирине-бири жол берүү) ыкманын негиздоочүлөрүнүн бири М. Вебер.

Адсптүүлүк менен саясаттын ортосундагы чек араны көрсөтүш үчүн, Вебер моралды, адсптүүлүктү эки бөлүп караган. Ишеним этикасы жана жоопкерчилик этикасы. Ишеним этикасы – кандай кесепеттерге жана кандай чыгымдарга алып келерине карабастан, адсптүүлүк принциптерин эч кылчайбастан аткаруу. Тескерисинче, жоопкерчилик этикасы – конкреттүү абалды эске алууну, чоң жамандыкты болтурбай коюу үчүн кичине адспсиздикке баруу, жыйынтыгы жана кесепеттери үчүн саясатчылардын ички жоопкерчилигин сезүүсүн көздөйт. Өз ишмердигинде этиканын ушул эки түрүнүн кайсынысын биринчи орунга коёт, аны саясатчы аныктайт. Вебердин бул идеялары кеңири таралганы менен алардын бир катар алсыз жактары бар. Биринчи кезекте, Вебер, саясат максатына жетиш үчүн зордукчул каражаттарды ачык эле колдонсо болоорун жактап, адсптүүлүктүн саясатка тийгизчү таасирин чектейт. Бүгүнкү демократтык мамлекеттерде күч колдонуу менен максатка жетүү саясатка аброй алып келбейт. Жарандар менен дайым эсептешип, бирге иштеп, компромисске барбаса, анда укуктук мамлекетти куруу мүмкүн болбой калат. Күч колдонуунун ордуна саясат адсптүүлүк баалуулуктарын колдонсо максатка ылайыктуу болот.

Эң башкысы саясатчылар үчүн так сактоого тийиш болгон адсптүүлүк эрежелерин иштеп чыгып, анан аларды мыйзам же укуктук норма катары кабыл алуу керек. Эгер саясатчы адсптүү болсо, анда эң жакшы. Ал эми саясатчы, жогоруда көрсөтүлгөн себептерге жамынып алып, адсптүүлүк эрежелерин буза

турган болсо, анда мыйзам алдында жооп берүүгө тийиш. Саясатчылар «өтө мыкты, таза адамдар», «ыйык адамдар» эмес, алар деле башкалар сыяктуу экендигин моюнга алып, алардын саясий ишмердигин мыйзам менен чектөө зарыл. Дүйнөдө кабыл алынган адам укуктары саясаттын адептүүлүгүн, адамкерчилигин, гумандуулугун баалай турган эң мыкты критерийлерден боло алат. Саясатта коюлган максаттар гана адептүү жана гумандуу болбостон, ал максаттарга жетүү жолдору да, каражаттары да адептүү жана гумандуу болууга тийиш. Албетте, саясатта бул талаптарды аткарыш өтө оор милдеттерден болуп эсептелет. Мындан 200 жыл мурун АКШ Президенти Томас Жефферсон: «Башкаруунун чеберчилиги – ак ниеттүү болуу чеберчилигинде», – деп бекеринен айтпаса керек.

2.4. Саясаттын максаттары, методдору жана каражаттары

Саясат өзүнүн маңызы боюнча максатты ишке ашырууга багытталган ишмердүүлүк, кандайдыр бир максаттын өзү жана аны ишке ашырууга болгон аракет. Саясий ишмердүүлүктүн негизги бөлүктөрү – максат, каражат жана натыйжа. Максат – адамдын оюнан жаралган идеалдуу натыйжа жана ага жетүүгө болгон ишмердүүлүк. Мисалы, экономикалык саясат дегенде, биз, экономиканын өнүгүү багытын, программаларын, ишке ашыруу механизмдерин жана түпкү натыйжасын элестетип, түшүнөбүз. Кыскача айтканда, саясат – бул максат, ал эми максатка жетүү – бул башкаруунун функциясы.

Саясаттын максаттары карама-каршылыктуу жана көп түрдүү болот. Саясаттын коомдогу жалпы максаты – коомдун ичиндеги бөлүнүүлөрдү, жеке адамдардын карама-каршылыктуу аракеттерин коомдун жалпы максаттары менен байланыштыруу. Жеке жана жалпы максаттарды гармониялуу айкалыштырууну мамлекет кепилдикке алат.

Саясаттын иштелип чыккан, так жана анык жалпы максатын ишке ашыруу оңой эмес. Анткени, мүмкүнчүлүктөрү, салмагы менен таасири бирдей эмес топтордун карама-каршы кызыкчылыктарын канааттандыруу керек. Бул маселелерди натыйжалуу чечүүдө саясаттын каражаттары менен методдору чоң мааниге ээ.

Саясаттын каражаттары – бул максатка жетүүнүн инструменттери менен куралдары, идеалдуу натыйжага жетүүнүн реалдуу аракеттери. Саясаттын «каражаттары» менен «методдору» – бирине-бири жакын түшүнүктөр. Каражаттар – бул саясаттын субъектилеринин объектиге таасиринин конкреттүү факторлору: үгүттөө кампаниялары, иш таштоолор, куралдуу аракеттер, шайлоолор учурундагы күрөш ж.б. Саясаттын методдору – бул саясаттын каражаттарынын таасир этүү ыкмаларын мүнөздөйт. Аларга, биринчи кезекте, зордук жана зордуксуз, аргасыз кылуу жана ишенимдүү методдору кирет.

Илгертеден эле саясатты зордук менен байланыштырып жана окшоштуруп келишкен. Ачык саясий зордукту өз территориясында мамлекет гана жүргүзө алат, бирок кийинки мезгилдердин практикасы көргөзгөндөй, саясаттын башка субъектилерин: партиялар, террордук уюмдар, топтор же кээ бир адамдар да зордук ишин жүргүзүшөт.

Зордук – бул адамды (же башка тирүү жандарды) жоготууга же ага кесепет келтирүүгө багытталган алдап ниет кылынган аракет. Зордук физикалык (дене жагынан), экономикалык, психологиялык ж. б. түрдө болушу мүмкүн. Саясатка карата зордук жөнүндө айтканда, адатта физикалык зордукту (же зордуксуз) саясатты ишке ашыруунун каражаты катары түшүнөбүз.

Саясий зордук жалаң эле физикалык мажбурлоо жана адамды эркинен ажыратуу, өлтүрүү же денесине аёосуз зыян келтирүүнүн тез мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болбостон, андан тышкары уюмдашкандыгы, системалуулугу жана колдонуунун натыйжалуулугу менен да айырмаланып турат. Бейпил, тынчтык жашоо мезгилинде саясий зордукту атайын даярдалган адамдар (полиция, милиция, армия) ишке ашырышса, көтөрүлүш жана жарандык согуш мезгилинде зордук чөйрөсү адис эмес адамдардын эсебинен күчөп кетет.

Демократтык түзүлүш зордукту чектөөгө, конфликттерди тынчтык жол менен чечүү үчүн зарыл болгон өбөлгөлөрдү түзөт. Бирок саясий зордукту таптакыр четке кагууга, жокко чыгарууга болбойт. Кылмышкерлерге, террористтерге, мыйзамды одоно бузгандарга каршы зордукту колдонуу зарылчылыгы бар. И. Канттын төмөнкүдөй формуласы бар: «Анархия – бул мыйзам менен эркиндик, бирок зордук жок; демотизм – бул мыйзам менен зордук, бирок эркиндик жок; варварчылык – бул зордук, бирок эркиндик менен мыйзам жок; республика – бул эркиндик, мыйзам жана алардын чегиндеги зордук». Демек, демократтык укуктук мамлекетте зордук эл тарабынан жол берилген, мыйзамдын чегинде болушу керек.

Зордукту жоюу, конфликттерди зордобостон, күч колдонбоо жолу менен чечүү маселелери байыртадан эле адамдарды ойлондуруп келген. Алгачкы жолу зордобоо идеялары буддизм, индуизм, иудаизм, конфуций, христиан жана ислам диндеринин алкагында пайда болгон. Кыргыздарда зордобоо идеялары элдин салтына кирип, макал-лакаптарга айланып, карама-каршылыктарды чечүүнүн ыкмасына айланып калган. Чыр-чатактар курчуп кеткен учурларда акылман аксакалдар «Атанды өлтүргөнгө энеңди алып бер» же «Таш менен урганды аш менен ур» деген сыяктуу накыл сөздөрү менен маселени зордуксуз жол менен чечүүгө багыт беришкен.

Саясаттагы зордобоо – бул бийликке төмөнтөн таасир этүү каражаты. Көп учурларда муну зордоо каражаттары жок же таасир этүүнүн күчтүү экономикалык мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болбогон адамдар пайдаланышат. Азыркы мезгилде саясий күрөштүн зордобоо ыкмалары абдан көп. Аларга: билдирүүлөр, элдин алдында чыгып сүйлөөлөр, колдоо же колдобоо ачык каттары, ураандар менен чыгуу, пикетке чыгуу, иш таштоо, ачарчылык жарыялоо ж.б. 2002-жылы Аксы окуяларында жүрүштөрдү жасоо, жолду тосуу, митингдерди өткөрүү сыяктуу зордобоо каражаттарын колдонгондо анын адептүүлүк багытын унутуулору зарыл. Өзүндүн укугунду коргоо учурунда башка адамдардын укуктарын бузбоо керек.

3.1. Бийлик түшүнүгү. Бийликтин бөлүнүшү

Бийлик – өз эркин ишке ашырууга жөндөмдүүлүк жана мүмкүнчүлүк, авторитеттин, укуктун, зомбулуктун (экономикалык, саясий, мамлекеттик, үй-бүлөлүк бийлик ж. б.) жардамы менен адамдардын ишмердүүлүгүнө жана жүрүм-турумуна орчундуу таасир көрсөтөт. Бийлик концепциясы саясат таануунун борбордук маселеси болуп эсептелет. Кайсы гана бийлик болбосун – бул тейлөө, өкүм кылуу, башкаруу укугу жана мүмкүнчүлүгү. Үстөмдүк кылуу менен баш ийүү мамилелери бийликтин жалпыланма көрүнүшү болуп эсептелет. Коом канчалык демократиялуу болсо, анда бийлик ошончолук чектелген болот. Бийлик адам коому менен бирге пайда болуп, башында коомдук мүнөзгө ээ болгон мезгилдин өтүшү менен бийликтин мажбурлоочу мекемелери, куралдуу күчтөрү, чалгындоочу органдары бар өзгөчө аппаратка ээ болуп, коомдон обочолонуп жана анын үстүнөн карап, мурунку коомдук мүнөздүн ордуна эми өкүлчүлүк мүнөзгө ээ болот. Коомдун бардык сфераларынын – экономикалык, саясий, социалдык, руханий – туруктуу жашоосунун жана ийгиликтүү өнүгүүсүнүн сөзсүз керек болгон, милдеттүү түрдөгү шарты бийлик экендигин тарых тажрыйбасы күбөлөндүрүп турат. Бийликтин негизги түрлөрү: экономикалык, саясий, социалдык, руханий, үй-бүлөлүк. Булардын ичинен саясий бийлик өзгөчө орунду ээлейт. Ал ар бир субъекттин саясатта өз эркин билдирүү боюнча чыныгы мүмкүнчүлүгү менен мүнөздөлүп, биринчи кезекте коомдун бүтүндүгүн жана биримдигин камсыз кылууну көздөйт. Саясий илимдин негизги түшүнүгү катары, бийлик маселеси көптөгөн даанышман ойчулдардын көңүлүн өзүнө буруп, байыркы мезгилден бери эле ага аныктама берүүгө аракеттер кылынып келген. Биз аларды Аристотелдин, Макиавеллинин, Монтескьенин ж. б. эмгектеринен көрөбүз. Бийлик – бул ар кыл социалдык күчтөрдүн, биринчи кезекте коом менен мамлекеттин ортосундагы мамиле. Жарандык коом менен мамлекеттин өз ара чектөө зарылчылыгынан тарыхтын жүрүшүндөгү алардын өз ара аракеттеринен улам келип чыккан Гегелдин укук философиясы бул маселеде бурулуш пункт болду. К. Маркс саясий бийликтин социалдык карама-каршылыктардын келишпестигинин продуктусу, тап күрөшүнүн жыйынтыгы жана көрүнүшү катары аныктаган.

Азыркы социологияда М.Вебердин аныктамасы кеңири таралган. Ага ылайык, бийлик тигил же бул социалдык ишмердин, ар кандай каршылыктарга карабастан, коомдо өз эркин ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү катары аныкталат. Саясий бийликтин субъектилерине төмөнкүлөр кирет: мамлекет, саясий партиялар, таптар, социалдык топтор, коомдук-саясий уюмдар, индивиддер. Бийлик мамлекеттик формада (мыйзам чыгаруучу бийлик, аткаруучу бийлик, сот бийлиги) мамлекеттик эмес уюмдардагы жана мекемелердеги бийлик ж. б. болуп бөлүнүшү мүмкүн. Үстөмдүк кылуу, башкаларды өзүнө баш ийдирүү тигил же бул субъектин же социалдык топтун төмөнкүлөргө негизделген укугу катары каралат: 1) чектелбеген артыкчылык (кудайдын бийлиги); 2) зарылчылыктан улам келип чыккан артыкчылык (балдардын үстүнөн ата-

эненин бийлиги); 3) тиешелүүлүгүнө карата артыкчылык (сатып алынган эрксиздин үстүнөн кожоюндун бийлиги). Мамлекеттик, саясий бийлик коомдук бүтүндүн анын белгилүү бир бөлүктөрүн өзүнө баш ийдирүү укугун чагылдырат. Бийликтин мааниси бүтүндүк укуктары менен кызыкчылыктарынын бөлүктүн укук, кызыкчылыктарынан айырмасын көрсөтүү катары шартталат. Иш жүзүндө мамлекеттеги бийлик проблемасы, бул коомдук бүтүндүн кызыкчылыктарын жана идеологиясын алып жүрүүчү жана көрсөтүүчү катары жогорку бийлик ким тарабынан жана кандайча жүргүзүлүүгө тийиш экендигинде. Бийликтин негизги функциялары: коомдун социалдык уюмдашуусун, анын экономикалык, саясий, идеологиялык стабилдүүлүгүн коргоо; башка социалдык жана саясий субъектилерге карата коомдун (мамлекеттин) көз каранды эместигин камсыз кылуу. Жалпысынан алганда бийлик коомдук системанын уюмдалышы менен ирээтин жагымдуу абалын көзөмөлдөө функциясын аткарат. Бийликке жетекчиликтин (башкаруунун) ар кандай формалары мүнөздүү: чечимдер, көрсөтмөлөр, буйруктар ж. б. Коомдук структура канчалык өнүккөн болсо, бийликтин уюштурулушу ошончолук татаал болот. Алсак, мамлекеттик бийлик мамлекеттик мекемелердин бүтүндөй системасынан турат. Бийлик мажбурлоону талап кылгандыктан, ал анык ишке ашыруу каражаттарына да ээ болууга тийиш. Мажбурлоо нравалык талап (авторитеттин бийлиги), саясий императив же зомбулук формасында болушу мүмкүн. Бийлик социалдык уюмдашуунун институционалдык учуру болгондуктан аны күч колдонуп үстөмдүк кылуу (мажбурлоо) менен алмаштырууга болбойт. Азыркы мамлекеттик бийликтин структурасы индустриалдык цивилизациянын түзүлүү доорунда калыптанган. XIX кылымдын феодалдык мамлекет доорунда үстөмдүк кылган мамлекеттик бийликтин жеке – укуктук мүнөзүнүн ордуна анын ачык мүнөзү биротоло бекиген; бул бийликтин чектери орнотулган жекече жана саясий укуктар, бийликтин функциялары ар түрдүү мекемелердин ортосунда бөлүнгөн. Көп учурларда мамлекеттик бийликтин негизги функциялары эле эмес, анын ишмердигинин ар кандай түрлөрү жана ыкмалары да бийлик деп аталат (финансы маселеси боюнча мамлекеттин ишмердүүлүгү – финансы бийлиги). Мамлекеттик органдардын ишмердигинин ыкмалары – кеңешме, чечим чыгаруу, аткаруу – кеңешүүчү бийлик, чечим чыгаруучу бийлик, аткаруучу бийлик түшүнүктөрүнүн пайда болушуна алып келет. Бийликтин жарандык-укуктук мамилелер сферасындагы түшүнүгү анын ачык-укуктук түшүндүрмөсүнөн айырмаланып турат. Жарандык укук боюнча бийлик – бул заттардын жана инсандардын үстүнөн болгон тикелей үстөмдүк. Менчик укугу мындай үстөмдүккө мисал боло алат. Жарандык-укуктук мамилелер индивиддик бийлик катары, ар бир адам, биринен-бири көз карандысыз, кандайдыр бир бүтүндүн: коомдун, мамлекеттин бийлигине баш ийген ачык укуктун каршысы, инсандын үстөмдүк сферасы катары мүнөздөлүшү мүмкүн. Бийлик тартипке чакыруучу жана жазалоочу болуп да айырмаланат. Тартипке чакыруучу бийлик – бул ишмердүүлүктүн тигил же бул сферасында белгиленген эрежени бузгандыгы үчүн тартипке чакыруу укугу, адамдарды ушул бийликке баш ийүүгө, аларга жүктөлгөн милдеттерди аткарууга чакыруу.

Тартипке чакыруу бийлик мазмуну көзөмөлдөө милдеттери, тартиптин белгиленген эрежелерин бузгандарды жоопкерчиликке тартуу укугу менен да мүнөздөлөт. Жазалоочу бийлик – бул кылмышы үчүн жазалоочу-аныктоочу укуктук тартипти талап кылган, демек, өзүнүн нормалдуу жазалоосун камсыз кылуу чараларды талап кылган мамлекеттин өзүнүн маңызынан улам келип чыгат.

Бийликтин бөлүштүрүү теориясын Ж. Локк негиздеп, Ш. Монтескье өнүктүргөн, анын бүгүнкү күндөгү формасы «Федералисттин» авторлору А. Гамильтон жана Ж. Мэдисон тарабынан иштелип чыккан. Бийликтин бөлүнүшү теориясынын негизги маңызы төмөнкүчө: 1) Мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийликтери Конституцияга ылайык ар башка адамдарга жана органдарга берилет; 2) бийликтердин бардыгы тең жана өз алдынча, алардын бирөө да экинчи бир бийликти жок кыла албайт; 3) Конституция тарабынан бийликтердин бирөөнө берилген укуктан экинчи бирөөлөрү пайдалана албайт; 4) сот бийлиги саясий таасирлерден көз карандысыз аракет кылат; соттор кызмат ордунда узакка чейин иштөө укугуна ээ. Эгер кабыл алынган мыйзам Конституцияга сыйбаса, карама-каршы келсе, анда сот бийлиги мыйзамды жараксыз деп таба алат. Бүгүнкү күндө бийликтин бөлүнүшү укуктук мамлекеттерге мүнөздүү белги болуп эсептелет. Ж. Мэдисон иштеп чыккан кармап туруу жана тең салмактуулук механизм колдонуу бийликтин бөлүнүшүнүн эффективдүүлүгүн дагы бир кыйла жогорулатат. Бийликке ишене албаган Мэдисон, үч бийликтин ар биринин күчү салыштырмалуу бирдей болсун үчүн, ар бир калган эки бийликти аша чаап кетүүдөн кармап туруу үчүн механизм түзгөнгө аракет кылган. Кармап туруу жана тең салмактуулук – деп Мэдисон үч бийликтин ыйгарым укуктарынын кээ бир дал келүүчүлүктөрүн айткан. Алсак, Конгресс (АКШ) – мыйзам чыгаруучу орган экендигине карабастан, президент анын мыйзамдарына *вето* (тыпоу салуу) коё алат жана эгер Конституцияга каршы келсе соттор да конгресстин мыйзамын жараксыз деп таба алат. Сот бийлигинин органдарына кызматчыларды дайындоо Президенттин көрсөтүүсү жана Конгресстин бекитүүсү менен кармалып турат. Аткаруу органдарына дайындоолорду бекитүү укугу менен Конгресс президентти, ошондой эле бийликтин калган эки бутагына акча бөлүштүрүү укугуна ээ экендиги менен да аларды кармап тура алат. Мамлекеттик бийликтин үч бутагынын ар биринин ичиндеги бийликтин бөлүнүшү да чоң мааниге ээ, алсак, өкмөттүн ичиндеги функциялардын бөлүнүшү, парламенттин эки палатага бөлүнүшү (кызыкчылыкка, партиялык, социалдык багытка, өкүлчүлүк боюнча ж. б.). Сот бийлигинин ичинен үч бийликтин ортосундагы мамилелердин арбитра катары конституциялык соттун бөлүнүп чыгышы. Мамлекеттик бийлик ачык жана жабык структуралардын ортосунда бөлүнүшү да мүмкүн. Мындай бөлүнүү эки жол менен жүрөт: 1) ачык бийликтин жашырын аракеттери (жашырын токтомдор, буйруктар, бийлик үчүн жашырын күрөш ж. б.); 2) расмий түрдө ачык, бирок аракеттери жашырын уюмдар (коопсуздук органдары, чалгындоо ж. б.). Ачыкка чыкпаган, легалсыз, саясий жана саясий эмес структуралар болушу мүмкүн жана алар группировкалардын, коомдук кыймылдардын, ар кандай «фронттордун» күчүнө таянып, расмий

бийликке атаандаш гана болбостон, кээ бир учурларда, бир топ жогорку деңгээлдеги мамлекеттик бийликти бөлүшүп, чыныгы ээлери да болушат. Жалпы жана саясий кризис мезгилдеринде бийликтин бөлүнүшүнүн жабык формалары кеңири тарап, коом үчүн чоң коркунуч туудурат. Бийликтин бөлүнүшүнүн жабык структуралары саясаттын криминалдашына, репрессиялык акциялардын болушуна, коомго *басым* көрсөтүүгө шарт түзүп, акыр-аягы саясий *заговорго* жана көңтөрүшкө алып келиши мүмкүн. Коомдун саясий турмушун ирээттүү түрдө демократташтыруу гана бийликтин бөлүнүшү легалдуу, ачык мейкиндикке алып чыгат, анын саясий эффективдүүлүгүн жогорулатууга ыңгайлуу шарт түзөт. Ар кандай демократиялык «оюндар», бийликтин жабык формаларынын таасиринин күчөшү өтө оор кесепеттерге алып келиши мүмкүн.

3.2. Бийликтин ресурстары жана түрлөрү

Бийликтин субъектисинин (бийлик ээси) объектиге (бийликке баш ийгендер) таасир этүүдө колдонулуучу каражаттардын жыйындысы – бийлик ресурстары болуп эсептелет. Бийлик ресурстары – утилитардык, зордукчулук жана нормативдик болуп бөлүнөт. Утилитардык ресурстар – бул адамдардын күнүмдүк кызыкчылыктарына байланышкан материалдык ж. б. социалдык жыргал, бардык нерседен материалдык пайда чыгарып алууга умтулуучулук. Бул ресурстардын жардамы менен мамлекеттик бийлик кээ бир саясатчыларды эле эмес, элдин бүтүндөй бир катмарын сатып алышы мүмкүн. Бийликтин утилитардык ресурстары күткөн жыйынтыкты бербей келген учурда, б. а. кээ бир саясатчыны сатып алуу (кызмат берүү, кредит же башка жеңилдиктер ж. б.) мүмкүн болбой калган учурда бийликтин зордукчул ресурстары ишке кирет. Буларга куугунтукка алуу, кээ бир күнөөлөрүн таап сотко берүү, экономикалык «блокада» түзүү ж. б. Ал эми бийликтин нормативдик ресурстарына – жетекчи менен баш ийгендердин максаттары, кызыкчылыктары бирдей экендигине ишендирүү, бийлик ээсинин аракеттери, кылган иштери туура экендигине колдоо, көрсөтүүнү камсыз кылуу, анын айткандарын аткарууга ынандыруу кирет. Бийликтин булардан тышкары дагы көптөгөн ресурстары бар: мажбурлоо, зомбулук, ишеним, харизма, ынаным, талам, укук, салттар ж. б.

Бийлик төмөнкүдөй элементтерден турат:

1. Бийликтин булактары – авторитет, күч, кадыр-барк, мыйзам, байлык, билим, харизма, жашырын сыр, талам ж. б.
2. Бийликтин субъектилери – мамлекет жана анын институттары, саясий элиталар жана лидерлер, саясий партиялар.
3. Бийликтин объектилери – индивид, социалдык топ, масса, тап, элдин катмарлары ж. б.
4. Бийликтин функциялары – үстөмдүк кылуу, жетекчилик, жөнгө салуу, көзөмөл жүргүзүү, текшерүү, башкаруу, уюштуруу, жазалоо ж. б.
5. Бийликтин ресурстары – мажбурлоо, зордук-зомбулук, ынандыруу, сыйлык берип көтөрмөлөө, укук, салттар, коркутуу, мифтер ж. б.

Бийлик жүргүзүүнүн эки негизги ыкмасы бар, муну бийликтин «эки жүзү» деп коюшат. Биринчиси, баш ийүүчүлөрдү бийлик ээсине жаккан

иштерди жасоого түртүү. Экинчиси, бийлик ээсине каршы иш жасаган же аракет кылгандарды басуу, жок кылуу. Ушундан улам бийлик жүргүзүү – демократтык (бийликке баш ийүүчүлөр да катышат), авторитардык (чектелбеген бийлик, бирок ар бир адамдын үстүнөн толук көзөмөл жүргүзүүгө аракет кылбайт), тоталитардык (объектин үстүнөн болгон субъектинин толук көзөмөлү), конституциялык (мыйзамдын чегинде башкаруу), деспоттук (мыйзамсыз, чектелбеген, өз билгенин кылган бийлик), либералдык (адамдын эркиндигин жана укуктарын сыйлаган бийлик) ж. б. бөлүнөт.

Ресурстарына карап бийликти төмөнкүдөй түрлөргө бөлөт: экономикалык, социалдык, маданий-информациялык жана зордукчулук.

Экономикалык бийлик – бул экономикалык ресурстардын үстүнөн көзөмөл жүргүзүү, ар кандай материалдык байлыктарды менчиктөө. Бейпил жашоо мезгилинде экономикалык бийлик бийликтин башка түрлөрүнө салыштырганда биринчи орунда турат. Экономикалык бийлик материалдык байлыкты бөлүштүрөт.

Социалдык бийлик – бул кызматтарды, сыйлыктарды бөлүштүрөт, льгота менен артыкчылыктарды берет, элдин кеңири катмарын өзүнө тартыш үчүн социалдык саясаттын мүмкүнчүлүктөрү абдан кеңири.

Маданий-информациялык (маалымат) бийлик – бул, биринчи кезекте, илимдин, билимдин, информациянын жана аларды таратуу каражаттарынын жардамы менен элдин үстүнөн бийлик жүргүзүү. Буга мораль, адеп-ахлактык жана дин бийлиги да кирет. Мындай бийликти жүргүзүү каражаттарына мектеп, жогорку окуу жайлар, массалык маалымат каражаттар: радио, гезиттер, телекөрсөтүү ж. б. кирет.

Зордукчул бийлик – бул күч ресурстарына таянган жана күч колдонуу жардамы менен элдердин үстүнөн болгон көзөмөлдү билдирет. Бул бийликтин чордонун – армия, милиция, коопсуздук кызматы, сот жана прокуратура, түрмө ж. б. түзөт.

Саясий бийликтин өзгөчө белгилери: 1) мамлекеттин чегинде күч колдонуунун легалдуулугу; 2) башка бийликтер үчүн чечимдери милдеттүү болот, аларга үстөмдүк кылат, башка мекемени же ишкананы чектеп же жоюп коюуга укугу бар; 3) ачыктыгы жана жалпыга бирдейлүүлүгү, бүтүндөй коомдун атынан бийлик жүргүзөт; 4) бир борбору болот, бардык саясий чечимдер бир борбордон кабыл алынат; 5) ресурстарынын көп түрдүүлүгү.

3.3. Бийликтин легитимдүүлүгү менен эффективдүүлүгүнүн өз ара катнашы жана бири-бирине көз карандылыгы

«Легитимдүүлүк» терминин французчадан «мыйзамдуулук» же «мыйзамдашкан» деп которуп жүрүшөт. Мындайча котормо бул илимий терминдин так маанисин бербейт. Легитимсиз бийлик деле мыйзамдын чегинде жүргүзүлүшү мүмкүн. Эгер бийлик жалаң эле мыйзам чегиндеги мажбурлоого (экономикалык же психологиялык күчкө салуу ж. б.) таянса, анда анын мүмкүнчүлүгү чектелүү болот. Бийлик мамилелери табиятынан субъект менен объекттин өз ара катнашы болгондуктан, мажбурлоо менен макулдуктун өз ара байланыштарына таянат. Бийлик бул кимдир бирөөнүн үстүнөн болгон

мажбурлоосунун натыйжасы гана эмес, ошондой эле калктын ыктыярдуу түрдө, өз ниетинен бийликке баш ийишинин да натыйжасы болууга тийиш. Бийликтин бедели, калктын ага болгон ишеним даражасы, адилеттүүлүгү, ачыктыгы «легитимдүүлүк» терминин менен белгиленет.

Бийликтин легитимдүүлүгүнүн үч түрү бар: 1) Традициялык легитимдүүлүк – салтка, илгертеден бери баш ийип келе жаткан бийликке ишенүүгө негизделген. Бул падышалардын, хандардын, монархтардын, б. а. бийлиги атадан балага мураска өткөн саясий режимдин бийлиги. Традициялык легитимдүүлүк өзүнүн бекемдиги жана узактыгы менен айырмаланат. Япония, Улуу Британия, Швеция, Сауд Аравиясы ж. б. өлкөлөр буга мисал боло алышат. 2) Харизматикалык легитимдүүлүк – өзгөчө бир сапатына, укмуштай жөндөмүнө б. а. харизмага ишенүүгө негизделген. Жетекчини пайгамбарга теңеп, анын жеке керт башына сыйынуучулукту пайда кылат. «Харизма» терминин грекчеден которгондо «теңир берген жөндөм» дегенди билдирет. Адатта, харизматикалык легитимдүүлүк өткөөл мезгилдерде, революциячыл кайра курууларда же стабилдүү эмес коомдордо пайда болот. 3) Рационалдык-укуктук (демократтык) легитимдүүлүк – кабыл алынган эрежелердин, мыйзамдардын тууралыгына болгон ишенимге негизделген. Мындай эрежелерге эркин шайлоолор, мыйзам жолунун улуктугу, мыйзам алдында бийликтер менен жарандардын бирдей жоопкерчилиги, саясаттын адептүүлүгү ж. б. кирет. Легитимдүүлүктүн бул үчөөнөн башка да көптөгөн түрлөрү бар: идеологиялык, таптык, структуралык ж. б.

Бийликтин легитимдүүлүгү калктын саясий маданиятына негизделет жана ал легитимдүүлүктүн түзүлүшүнүн жарандардын баалуулук түшүнүктөрүнө дал келүүсүн билдирет. Жарандардын бийликке карата мамилеси жалаң эле баалуулук (адептүүлүк нормасында) түрүндө эмес, ошондой эле, баа берүү мамилеси, эффективдүүлүк түшүнүгү менен мүнөздөлөт.

Бийликтин эффективдүүлүгү – бул анын натыйжалуулугу, коомдогу өзүнүн функцияларын аткаруу деңгээли, жарандардын, биринчи кезекте, алардын өтө таасирдүү катмары – элитанын күтүү-тилектерин ишке ашыруу. Бүтүнкү күндө бийликтин легитимдүүлүгү менен эффективдүүлүгү – бийликтин туруктуулугунун эки эң негизги факторлору, элдин бийликке болгон ишеними жана колдоосу.

Бийликтин легитимдүүлүгү менен эффективдүүлүгү өздөрүнүн мотивдери боюнча айырмаланып турганы менен, өз ара байланышта болушат. Барып келип бийликтин легитимдүүлүгүнүн жогоруда биз сөз кылган түрлөрүнүн кайсынысы болбосун элдин бийликтин эффективдүүлүгүнө болгон үмүтү, б. а. өз талаптарын канааттандырууга карата болгон үмүтү менен аныкталат. Мисалы, көптөгөн авторитардык режимдер, башында легитимдүүлүгү жетишпеген өлкөлөр (Чили, Түштүк Корея, Бразилия ж. б.) ийгиликтүү экономикалык саясат, коомдук тартипти бекемдөө жана калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу аркылуу легитимдүүлүккө жетишишкен. Бирок, легитимдүүлүгү жетишсиз, б. а. жарандардын ишеними жана колдоосу

жетишсиз болсо, анда эффективдүүлүккө жетишүү өтө татаал. Бүгүнкү күндө көптөгөн мамлекеттер легитимдүүлүк кризисинин азабын тартууда.

Бийликтин легитимдүүлүгүнүн түшүшүнүн төмөнкүдөй белгилери бар: 1) мажбурлоо даражасынын өсүшү; 2) адамдардын эркиндиктеринин жана укуктарынын чектелиши; 3) саясий партиялардын саясий турмушка катышууга укуктук негиздеринин тардыгы; 4) эркин басма сөздүн укуксуздугу; 5) бийликтин коррупцияга батышы жана анын криминалдык курумдар менен жалгашып калышы; 6) бийликтин экономикалык эффективдүүлүгүнүн төмөндүгү. Акыркы белгиси – бийликтин легитимсиздигинин эң негизги көрсөткүчү. Революция, мамлекеттик төңкөрүш – бийликтин легитимдүүлүгүнүн түшүшүнүн эң жеткен чегин болуп эсептелет.

4. САЯСАТТЫН СУБЪЕКТИЛЕРИ

4.1. Социалдык топтор саясаттын субъектисин катарында

Кандай коомдо болбосун адамдар биринен-бири айырмаланып турушат: төрөлгөндө эле – узун-кыска, күчтүү-күчсүз, өтө шыктуу, таланттуу же ыгы жок, борпон, жашоо мезгилинде – бай-кедей, чоң кызматчы, катардагы адам ж. б. Бирдей белгилерге жана касиеттерге ээ адамдар социалдык топторду түзүшөт, ал эми бул топтордун ортосундагы айырмачылыктар, алардын укуктары жана милдеттери, тендик менен теңсиздиктин ортосундагы мамилелер социалдык катмарлануу (стратификация) деп аталат.

Социалдык катмарлануу дайыма эле социалдык топтордун тигинен (генерал менен катардагы солдаттын ортосундагы мамиле) эмес, алардын туурасынан (генерал менен анын деңгээлине туура келчү жарандык сектордогу мамлекеттик кызматчынын ортосундагы мамиле) болгон байланыштарын да мүнөздөйт.

Социалдык катмарлануу ар тараптуу жана көп түрлүү болот. Алсак, бир эле адам бир эле учурда ар кандай социалдык топторго тиешелүү болушу мүмкүн. Мисалы, бир эле киши үй-бүлөнүн атасы, кесипчилик жана улуттук топко мүчө, бул же тигил айылдын тургуну, тигил же бул партиянын мүчөсү, тигил же бул муундун өкүлү ж. б.

Ошентип, коом социалдык топтордон турганы менен бул топтордун бардыгы эле саясатка катышууга ынтызар эмес. Кызыкчылыктары бийлик аркылуу чечилүүгө муктаж болгондо гана бул топтор саясатка катышышат. Мындай учурда социалдык топтордун кызыкчылыктары ар кандай талаптар, сунуштар формасында атайын саясий чечимдерди кабыл алдыруу максатында саясий системанын «кирүүсүнө» берилет. Бирок, саясий система (бул жерде мамлекет) тарабынан кабыл алынган чечимдер дайыма эле коюлган талаптарды канааттандыра бербейт. Таасир этүүнүн эффективдүүлүгү саясий жигердүүлүктүн деңгээлине жараша болот. Айта кетчү нерсе, социалдык топтор саясий системага өздөрү түздөн-түз таасир этишпейт. Алардын өкүлдөрү катары саясий институттар (партиялар, ар кандай уюмдар) чыгышат. Жарандык коом менен мамлекеттин ортосундагы бул саясий ортомчулар өздөрү оңчул, солчул, центристтик, радикалдык, либералдык ж. б. бөлүнүшүп, өз ара татаал мамилеле болушат. Ошентсе да, алар дайыма мамлекетке басым көрсөтүп, аны сенектиктен сактап, мамлекеттин органдары коом жана жарандардын кызыкчылыгы үчүн кызмат кылууга шыктандырып келет.

Демократияга карай өткөөл мезгилди башынан кечирип жаткан бүгүнкү Кыргызстандагы байлыкты, бийликти жана статусту кайрадан бөлүштүрүү социалдык катмарланууга олуттуу таасирин тийгизүүдө. Бул жаңы социалдык процесстер менен катар эле «традициялык коомдук структуралар» (Т. Бодио кийирген термин) да сакталууда. Буларга рынок экономикасына туура келбеген мамлекеттик мекемелердин кызматкерлери, реформа анча сиңе элек кичи шаарлар менен айылдардын жашоочулары, пенсиядагылар, муталимдер, врачтар ж. б. кирет. Муундар ортосундагы ажырым, алардын жашоо баалуулуктарына карата көз караштарынын карама-каршылыктуулугу, традиция менен жаңы өнүгүүнүн кагылыштары күндөн-күнгө ачык мүнөзгө ээ болууда.

Алсак, мамлекеттик кызматкерлердин коррупцияга белчесинен баткан бөлүгү менен элдин ортосундагы, тигил же бул экономикалык чөйрөгө монополист болуп алгандар менен экономикалык өнүгүү тармагынын башка катышуучуларынын ортосундагы карама-каршылыктар коомдогу саясий мамилелерге олуттуу таасир тийгизүүдө. Расмий маалыматтар боюнча калктын 60%дан ашыгы кедейлик чегинен төмөн деңгээлде жашашат, 5–10% – байлар жана өтө байлар, ал эми элдин калган бөлүгүн жумушсуздар түзөт. Дагы бир өксүк – бул 35–40 жашка чейинки жумушка жарактуулардын массалык түрдө жумуш издеп Россия менен Казакстанга агылып кетүүсү.

Жогоруда көрсөтүлгөн маселелерди чечүүдө, социалдык чыңалууну болтурбоого багытталган мамлекеттик программалар: кедейчиликти жеңип чыгуу. 2010-жылга чейин комплекстүү өнүгүүнүн негиздери, мамлекеттик башкарууну реформалоо ж. б. ишке ашырылууда. Коррупция жана экономикалык кылмыштуулукка каршы күрөшүү да өтө маанилүү маселелерден болуп эсептелет.

4.2. Саясий элита

Демократияга оюң жетсе да колун жетпей, саясий теңсиздик өз өкүмүн толугу менен жүргүзүп турган кез. Акыркы он жылдар бою жүрүп жаткан саясий экономикалык процесстер коомдун социалдык структурасын кескин өзгөртүүгө дуушар кылды. Натыйжада бирдей эмес деңгээлдеги социалдык топтор, катмарлар пайда болду. Жакырчылыкка учураган элдин катмары күн санап өсүүдө.

Коом мыйзам ченемдүү түрдө башкаруучу азчылык жана баш ийүүчү көпчүлүккө бөлүнөт. Мындай бөлүнүүнүн негизинде адамдардын талант, жөндөмдүүлүк, интеллект жана байлык боюнча табигый теңсиздиги жатат. Өзгөчө артык, чыгаан сапаттары жана жөндөмдүүлүктөрү менен айырмаланышкан, өздөрүнүн башкалардан байлык же бийлик боюнча артыкчылыгын даана андап түшүнүшкөн, өзүнчө баш кошуп бириккен адамдардын тобу элита дегенди билдирет. Французчадан: «элита» – мыкты, тандама деп которулат. Өтө маанилүү саясий чечимдерди саясий элита кабыл алат, ошондуктан көч башында элита турат жана коомдун өнүгүүсүн багыттайт жана жетектейт.

Азыркы Кыргызстанда элита көзгө көрүнөөрчүлүктөй деңгээлге жетип, өзүнүн пайда болуу жана калыптануу этабын өттү десек болот. Кыргыз элитасын үч топко бөлсөк болот: айылдык жана райондук, шаардык жана областтык, борбордук жана республикалык.

Борбордук жана республикалык деңгээлдеги элитага чоң кызматтарга дайындоо, кредиттерди бөлүштүрүү, приватташтыруу ж. б. жогорку чечимдерди кабыл алууга тикелей катышкандар жана мындай чечимдерге олуттуу таасир эте ала тургандар кирет. Булардын саны анча көп эмес, өтө бай жана таасирдүү адамдардан 7–9, бардыгы 20–30дай киши болот. Саны аз болгону менен ичинде ынтымак болбойт, кызыкчылыктар менен таламдар ачык эле карама-каршы тирешип турушат.

Шаардык жана областтык деңгээлдеги элитага өз бизнесинен кирешеси барлар, мамлекеттик кирешелүү жана таасирдүү кызматтагылар, билими менен илиминин негизинде таасирге жетишкендер кирет. Бул орто элитанын курамы жогорку элитага салыштырганда тез өзгөрүп турат. Банкрот болуп же кызматтан түшкөндөр тез эле төмөнкү элитага тийиштүү болуп калат. Орто элитанын саны өтө деле көп эмес.

Айылдык жана райондук деңгээлдеги элита төмөнкү деңгээлди түзөт. Ар бир айылдын жөндөмдүү, эмгекчил, шылуун, күчтүү сапаттары менен айырмаланышкан, салыштырмалуу түрдө бай деп эсептелген адамдары бар. Алар адатта саясий оюндарга катышышпайт. Өздөрүнүн жашаган жерлеринде абройго жана таасирге ээ болушат. Дайыма айылдыктардын көзөмөлүндө болгондуктан, булардын мыйзам чегинен чыгып, тез эле байып кетүү мүмкүнчүлүктөрү чектелүү болот.

Элитага каршы күрөшүүнүн эч кажети жок. Баары бир чечимдер кимдир бирөөлөр тарабынан кабыл алынуусу керек, ушундан улам элиталуулук келечекте да сакталат. Бийликке бардык жарандардын тез кирүүсү жөнүндөгү иллюзиянын сакталып келатышы, элитага чыныгы татыктуу жана компетенттүү адамдардын тандалышына караганда, авантюристтердин келишине шарт түзөт жана коомду залымдик менен элиталарга баш ийдирүү коркунучун жаратат. Ушуга байланыштуу, элитаны тандоо системасын өркүндөтүп, жетишээрлик жаш куракта эле өтө кылдаттык менен тандоо жүргүзүү зарыл.

Дүйнөлүк тажрыйбада элиталарды тандап алуунун гильдиялык жана антрепрендик (ишкердүүлүк) деген эки системасы бар. Ар биринин өзүнө мүнөздүү белгилери бар. Алсак, гильдия системасынын белгилери:

1. Социализм учурундагы кызматка көтөрүү системасы. Тепкичтен тепкичке, акырындык менен төмөндөн жогору карай кызматка көтөрүү. Жабык система.

2. Формалдуу талаптардын көптүгү: партиялуулугу, жашы, эмгек стажы, билими, иштеген жеринен мүнөздөмө, ден соолугу жөнүндө справка ж. б.

3. Тандоону жетекчи өзү жүргүзөт же жетекчилердин өтө таасирдүү бөлүгү гана катышат.

4. Талапкерлердин ортосунда конкуренция болбойт.

5. Элита өз ичинен гана толукталат. Сырттан келүү мүмкүн эмес. Талапкерлер бир ыңгай саясий дөөлөттөрдү көздөйт, өкүм кылып турган элитанын биримдигин бекемдейт.

Антрепренердик системасынын белгилери:

1. Ачыктык, ар бир адамдын элитага талапкер болууга мүмкүнчүлүгү болот.

2. Формалдуу талаптар чектелүү болот.

3. Тандоочулардын кенири чөйрөсү, өлкөдөгү шайлоочулардын бардыгы камтышы да мүмкүн.

4. Талапкерлердин ортосундагы күчтүү конкуренция.

5. Элита курамынын тез өзгөрүп туруусу. Адамдын жеке сапаттары, жигердүүлүгү, элдин колдоосуна ээ болуу шыгы, идея менен программалар биринчи кезектеги мааниге ээ болот.

Кыргызстандын азыркы башкаруучу элитасы өзүнүн табиятын өзгөрткөн жок. Ал мурдагыдай эле монополиялык бийликке ээ болгондуктан, ага менчикти (элита приватташтыруу аркылуу мурунку мамлекеттик менчикти өзүнүн жеке менчигине мыйзамдаштырып алды), байлык жана бийлик ресурстарды, маалымат каражаттарды монополиялуу тескеп-тейлөө укугу берилди.

Элитага кирүүнүн гильдиялыкка көбүрөөк окшогон системасы өкүм сүрүүдө. Элитанын ичинде жетекчиге жекече берилгендикке негизделген клиенталдык-патронаждык байланыштар сакталып калды. Ооздуктоочу механизмдердин (коммунисттик идеология сыяктуу) жана көзөмөлдөөчү органдардын (бийлөөчү партия) жоктугунан мамлекеттик кызматкерлердин парага оңой эле сатылуучулугу (коррупция) мурда болуп көрбөгөндөй өстү.

Бийликтин адеп-ыймандыктан кетиши күчөдү, б. а. чиновниктер өз керт башынын кызыкчылыгы үчүн жан талашып, эл үчүн кызмат кылууга караганда жеке өзүнүн байышын биринчи орунга коюуда. Башкаруучу элитанын калктын турмуш-жыргалчылыгын кыйшаюусуз өстүрөбүз деген саясаты алгачкы жылдары ага колдоо алып келгени менен иш жүзүндө калктын көпчүлүгүнүн ишке ашпас куру кыялы бойдон кала берди. Саясий, социалдык жана экономикалык реформа жылдарында аз сандагы, бийликтеги адамдар гана өтө байып калган жалпы калктын жашоо деңгээли абдан эле төмөндөп кетти.

Мындай абалдан чыгуу үчүн эки партиялуу системаны кабыл алып, алар шайлоолор аркылуу бийликке кезектешип келип турса, анда башкаруучу элита реформаларды ишке ашыруу үчүн зарыл керек болгон калктын жетиштүү колдоосуна ээ болоор эле.

4.3. Саясий лидерчилик

Бийлик, уюм, мекеме болгон жерде дайыма лидерчилик болот. Саясий элитанын айрым өкүлдөрү башкаларга салыштырганда коомго жана чечим кабыл алууга таасир этүүдө айкын түрдө биринчиликте турушу менен айырмалана тургандыгын байкоо кыйын деле эмес.

Коомго, мамлекетке, уюмга дайыма жана чечүүчү таасир көрсөтүп туруучу инсан саясий лидер деп аталат.

Лидерчиликтин табияты көп кырдуу, аны типтерге бөлүүнүн да көп ыкмалары бар. Эң эле түшүнүктүүсү – жөнөкөй жана улуу лидерчилик. Жөнөкөй лидерлер өнүгүүнүн нугун өзгөртпөстөн башкарышат да, тарыхта сакталып калбайт. Улуу-баатыр лидерлер тарыхый өнүгүүнүн багытын өзгөртүшөт, терең саясий жана социалдык толкундоолорду жаратышат.

Лидерчилик – авторитардык жана демократтык деп да бөлүнөт. Авторитардык лидерчилик коркутуу жана күч колдонууга таянып, жеке бийлөөчүлүк кылат. Демократтык лидерчилик уюмдун же топтун мүчөлөрүнүн кызыкчылыктары менен ойлорун эске алуу менен башкарат, аларды башкарууга тартат.

М. Вебер лидерчиликтин үч тибин айырмалаган. Биринчи тиб – мурас боюнча бийликти өткөрүп берүү традициясынын ыйыктыгына ишенүүгө негизделген *салтык лидерчилик*. Мындай лидерчиликтин мисалы болуп,

аксакалдардын, жолбашчылардын, монархтардын бийлиги саналат. Экинчи тиб – лидердин шайланышынын формалдуу эрежелеринин закондуулугунун жана башкаруучулук вазийпаны ага өткөрүп берүүнү таанууга негизделген *рационалдык-легалдык лидерчилик* болуп саналат. Лидерчиликтин бул тиб бүткүл жалпы эркин шайлоо аркылуу аныкталып бекитилет, шайлоочу өкүлдөр менен лидердин таламдарын эске алууга таянат. Үчүнчү тиб – *харизматикалык лидерчилик*. Бул тип лидердин табияттан тышкары, ашкере чыгаан жөндөмдүүлүгүнө ишенүүсү, андан керемет иш күтүүсү менен байланышкан.

Огайо (АКШ) штатындагы университеттин профессору Маргарет Ж. Херманн лидерлерди имидждерине карата төрт түргө бөлгөн (имидж – англисчеден – бейне, жүзү, келбет, турпат дегенди билдирет).

Биринчи бейне (имидж) – лидер-алтан (туу алып жүрүүчү). Реалдуулукка карата өз көз карашынын болушу, каалаган келечегинин образы жөнүндөгү элестин бар экени жана ага жетүүнүн каражаттарын билээри бул лидерди айырмалап турат. Лидер-алтан болуп аткандардын мүнөзүн, анын темпин жана кайрадан өзгөртүүнүн жолдорун аныктайт. Лидерчиликтин бул тибин түшүнүү үчүн лидердин жекече касиеттерин, өзүнүн тарапкерлерине таасир көрсөтүүчү анын каражаттарын билүү маанилүү. Ушундай лидерлерге Индиянын улуттук-боштондук кыймылынын жетекчилеринин бири, күч колдонбоо философиясын түзүүчү М. К. Ганди (1869–1948), В. И. Ленин, Нобель сыйлыгынын лауреаты (1964), АКШдагы негрлердин жарандык укуктарын коргоо үчүн күрөшчү Мартин Л. Кинг (1929–1968) ж. б. кирет.

Экинчи бейне – *лидер-кызматчы*. Ал өзүнүн жолун жолдоочуларынын таламдарын алда канча так чагылдыруунун натыйжасында таанылууга жетишет. Лидер алардын атынан аракеттенет, ал топтун агенти. Мындай типтеги лидерлер практикада шайлоочулары эмнени күтүшөт, эмнеге ишенишет жана эмнеге муктаж экенин жетекчиликке алуу менен иштешет. Советтик мезгилде ушундай типтеги лидерлер партиялык бюрократтын таламдарын билдирген Л. И. Брежнев (1906–1982), К. У. Черненко (1911–1985) болгон.

Үчүнчү бейне (имидж) – *лидер-соодагер*. Анын негизги касиети ынандыруу жөндөмүндө турат. АКШнын 33-президенти (1945–1953) Г. Трумэн (1884–1972) өз мезгилинде мындай деп белгилеген: «Президенттин бийлигинин маңызы адамдарды бириктирүү үчүн жана алар эч кандай ынандыруусуз эле жасоого тийиш болгон нерселерди жасаш үчүн аларды ынандырууга аракеттенүүдө турат». Өзүнүн тарапкерлерин тарабынан бааланышын алардын керектөөлөрүн билүү менен, аларды канааттандырууну каалоо менен жетипшет. Ынандыруу жөндөмдүүлүгүнүн натыйжасында лидер-соодагер өзүнүн пландарын жана өзүн колдогондордун долбоорлорун ишке ашырууга тартат. Лидердин ушул өңдөнгөн тибинин көрүнүктүү өкүлү деп Американын 40-президенти (1981–89) Р. Рейганды (1911–2004) эсептесе болот.

Төртүнчү бейне – *лидер-өрт өчүргүч*. Тарапкерлери тарабынан тастыктаган мезгилдин өтө зарыл талаптарына ылдам жооп кайтаруусу бул лидерди айырмалап турат. Ал экстремалдык шарттарда натыйжалуу аракет

жасоого, чечимдерди тезинен кабыл алууга, кырдаалга карата адекваттуу жооп кайтарууга жөндөмдүү. Азыркы кездеги лидерлердин көпчүлүгү ушул категорияга кириши мүмкүн. Мисалы, АКШнын азыркы президенти Ж. Буш.

Лидерлер аткара турган үч жалпы функциялар: 1) абалды анализдөө жана баалай турган саясий диагноз; 2) коомдогу проблемаларды чечүүгө кызмат кылуучу багыттарды жана иш программаларды аныктоо; 3) максаттарды ишке ашырууга аткаруучуларды (кызматчыларды, бюрократтарды, калкты) мобилизациялоо.

Ал эми лидерлер аткара турган конкреттүү функцияларга төмөнкүлөр кирет:

1) **интеллигенттик**: бүткүл коом тарабынан таанылган базалык дөөлөттөр менен идеалдардын негизинде ар кыл таламдар топторун бириктирүү жана макулдаштыруу;

2) **ориентациялык**: прогресстин тенденциясын жана калктын топторунун муктаждыгын чагылдырган саясий курсту иштеп чыгуу;

3) **инструменттик**: коомдун алдына коюлган милдеттерди ишке ашыруунун жолдору менен методдорун аныктоо;

4) **мобилизациялык**: калк үчүн өнүккөн стимулдарды түзүүнүн жардамы менен зарыл болгон өзгөрүүлөрдү козгоп күчөтүү;

5) **коммуникациялык**: коомчулук, ар түрдүү уюмдар, топтор жана катмарлар менен тыгыз контакттарды түзүүнүн формаларын камсыз кылуу;

6) **адилеттүүлүктүн, мыйзамдуулуктун жана тартиптин** кепили (чиновниктердин бюрократтыгынан, мыйзам бузуу зомбулугунан, адам укугун бузуулардан ж. б.).

Лидердин функциясын анын тарыхтагы саясий ролун чектен чыгара баалоо, керт башка сыйынуучулук деп аталат. Лидерди кээде пайгамбарга теңеп жибершет, Ленин-ата, Сталин-ата дегендей, лидерлер жалпы улуттун атасы катары эсептелинип калат.

Азыркы Кыргызстандагы лидерчиликтин кээ бир өзгөчөлүктөрү бар. Биринчиден, Кыргызстандагы саясий лидерлер эң оболу жалпы максаттар менен дөөлөттөрдүн тегерегинде массанын өнүгүшүнүн, биригишинин стратегиясын иштеп чыгууга; бийлик менен коомдун өз ара аракеттеништерин ишке ашырууга, коомду мыйзамдуу эмес аракеттерден жана бюрократтыктын ээнбаштыктарынан коргоого, реформаларды жандандырууга, аларды ишке ашыруу үчүн массаны мобилизациялоого, д.у.с. тийиштүү болгон өзүнүн милдеттерин начар аткарышат же практика жүзүндө таптакыр ишке ашырышпайт. Саясий лидерлер көбүнесе болуп өткөн окуяларга жооп кылуу иштерин менен алектенишет.

Экинчиден, посткоммунисттик типтеги саясий лидерлер үчүн ишмердиктин жаңы шарттары аларды мына ушул шарттарга карата өзгөрүүлүгө жана ылайыкташууга мажбурлайт. Саясий турмуштагы көптөгөн факторлор ар кыл саясий стилдердин касиеттерин өздөрүнө бириктирген «саясий мутанттарды» калыптандырат. Саясий чечимдерди кабыл алуу технологиясынын көз карашы менен алганда, посткоммунисттик типтеги лидерлер номенклатуралык саясий стилдин талапкерлери болуп саналышат, ал

стильге жараша чечимдер тар чөйрөнүн адамдары тарабынан, жабык түрдө кабыл алынат. Көнүмүш болгон социалдык байланыштар кыйрап, олуттуу маргиналдык топтор пайда болуп жаткан өткөөл абалдын шарттарында «саясий мутанттар» топураган калайыкты өзүнүн социалдык базасы кылып алышат да, анын үнсүз колдоп беришине жетишет. Ушул мааниде алар саясатка активдүү умтулган кеңири массанын реалдуу муктаждыктарын билдирүүгө аракеттенген популисттик лидерлер катары чыгышат.

Бирок топураган калайыктын убактылуу таламдары популисттик лидерлерге өзүнүн легитимдүүлүгүн узак убакыт бою кармап турууга мүмкүндүк бербейт. Анын үстүнө бул лидерлер көбүнчө топураган калайыктын терс инстинкттерин козгоп чакыруу менен, демагогияларга баруу жана убадаларды бере берүү менен, кайсы бир идеяны (мисалы, номенклатуранын артыкчылыктарын жоюу идеясын) максатка ылайык пайдалануу аркылуу, проблемалардын маңызын жөнөкөйлөтүмүш этүү менен жана калктын бардык азап-тозогунун конкреттүү күнөкөрүнүн бейнесин түзүү менен колдоого жетишишет. Ошону менен алар бардык проблемаларды жөнөкөй жана ылдам чечүүнү сунуш кыла алышат.

Өсүп жетилген жарандык коому жана турукташып калган таламдары бар өлкөлөрдө популисттик лидерлер колдоого ээ эмес. Анткени, алар реалдуулукка өтө жөнөкөй жана примитивдүү баа берген, ишке ашпас программаларды сунуш кылышат да, калк аларга кооптонуу менен мамиле кыла баштайт. Популисттик лидерлер маргиналдык топтору көп, калкынын саясий бөлүгү жогору өлкөлөрдө көп кездешет.

Үчүнчүдөн, лидерлердин башкы дөөлөт катары бийликти көздөшү алардын эгоцентризмдин көрүнүшү болуп кызмат кылат. Алар бийликти өздөрүнө, көбүнчө өзүнүн жекече муктаждыгын канааттандырууга багытташат. Өздөрүнүн социалдык базасы болбогон соң, алардын саясий ишмердүүлүгүнүн максаты – жогорку бийликти чыңдоо, саясий үстөмдүктү топтоштуруу болуп калат.

Лидер-мутанттар Кыргызстанда саясат (советтик коомдо болбосун, азыркы коомдо болбосун) эч качан кесип болгон эмес деген кырдаалдын натыйжасы болуп саналышат. Ушундан улам Кыргызстанда дилетантизм менен элементардык саясий сабатсыздык өкүм сүрүп, анын кесепетинен саясий каталыктар менен жанжалдар көбөйүүдө. Саясат деген, өндүрүш керектебеген инженерлердин, курулушчулардын, жумушчулардын, колхозчулардын д.у.с. үлүшү эмес, акыры келип профессионалдык энчиси болушун мезгилдин өткөн талабы коюп отургандыгында. Кыргызстандагы саясий процесс барган сайын рационализмдин белгилерин көбүрөөк алышы үчүн, маданияттуу саясатчылар менен саясий активдүү шайлоочулардын диалогунун болушу үчүн, ошону менен алдын ала айтууга мүмкүн жана конструктивдүү болсун үчүн атайын окуу жайларда жаңы демократиялык генерациянын саясий лидерлерин даярдоо зарыл.

5. АЗЫРКЫ ЗАМАНДАГЫ САЯСИЙ СИСТЕМАЛАР ЖАНА САЯСИЙ РЕЖИМДЕР

5.1. Саясий система түшүнүгү жана анын түрлөрү

«Саясий система» түшүнүгүнүн мазмуну бай. Саясий система – саясий бийликти жана саясий таасирди ишке ашыра турган саясий институттардын, коомдук структуралардын, нормалардын жана дөөлөттөрдүн, ошондой эле алардын өз ара аракеттенүүлөрүнүн жыйындысы. Ошондуктан саясий системага саясатка түздөн-түз жана активдүү катышкан (мамлекет, партиялар, лидерлер д.у.с.) саясий институттар гана эмес, ошондой эле саясий прогресске кыйыр түрдө таасир этчү экономикалык, социалдык, маданий институттар, салттар, дөөлөттөр, нормалар да кирет. Аталган саясий жана коомдук институттардын түздөн-түз милдети ресурстарды (экономикалык, валюталык, материалдык, технологиялык д.у.с.) бөлүштүрүүдө жана бул бөлүштүрүүнү бардыгы үчүн милдеттүү катары кабыл алынышына калкты көндүрүүдө турат.

Саясий система ар түрдүү топтордун таламдарын тең салмакташтыруу аркылуу коомдун туруктуулугун жана прогрессин камсыз кылат. Мына ушуга негизделип, азыркы кездеги америкалык саясат таануучулар Г. Алмонд менен Дж. Пауэллдин классификациясын пайдаланып, саясий системанын төмөнкүдөй функцияларын бөлүп көрсөтсө болот.

1. Таламдарды туюндурма функция. Саясий система ар түрдүү уюмдар аркылуу ар кыл социалдык топтордун таламдарын көрсөтүп турууга тийиш. Антпесе, ал таламдар өз талаптарын туюндуруунун бөлөк, көп учурда кыйраткыч формаларын таап алышы мүмкүн.

2. Таламдарды жалпылама функция. Ар түрдүү топтордун, индивиддердин таламдары бир кыйла чачкын. Ошон үчүн аларды жалпылоо (тыянактоо), маанилүүлүк даражасы боюнча иреттеп бөлүштүрүү, талаптарды программалардын тилине которуу жана аларды бийликке чейин жеткирүү талап кылынат. Бул функцияны көп учурда саясий партиялар ишке ашырышат.

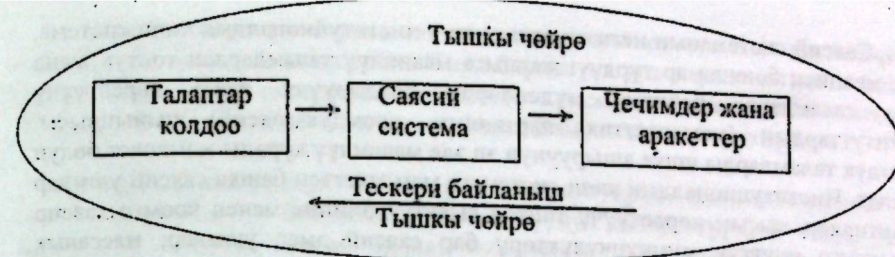
3. Эрежелерди жана нормаларды иштеп чыгуучу функция. Бул функцияны мыйзамдарды, нормативдүү документтерди басып чыгаруу менен, мыйзам чыгаруучу органдар аткарышат.

4. Эрежелерди колдонмо функция. Бул функцияны орундалууга мыйзам чыгаруучулардын буйрук-көрсөтмөлөрүн ишке ашыруучу аткаруу бийликтери укуктуу.

5. Эрежелердин колдонулушун көзөмөлдөө функциясы. Бул функцияны сот органдары жана мажбурлоо – күчтүү органдары ишке ашырышат.

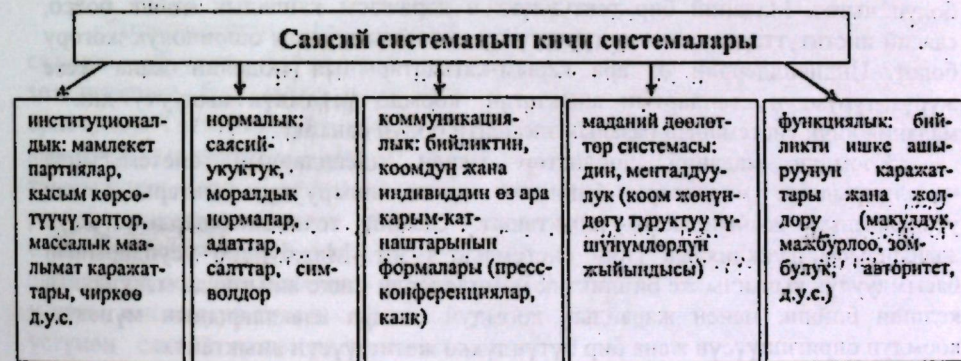
6. Саясий коммуникация функциясы. Бул саясий системанын ар түрдүү структурасынын, лидерлердин, жарандардын д. у. с. ортосунда өз ара аракеттердин ар кыл формалары жана маалымат алмашуу болушун болжойт.

Коомдун саясий системасынын структурасын аныктоонун эки ыкмасы бар. Биринчиси системалык ыкма. Ага ылайык саясий системанын тышкы чөйрө менен өз ара аракеттениши «кирүү» жана «чыгуу» принциби боюнча ишке ашырылат.

Саясат таанууга системалуу ыкма жасоону сунуштаган авторлордун бири, америкалык изилдөөчү Д.Истон (1917-ж. туулган) «кирүүнү» эки типке: талаптар жана колдоо деп ажыратат. Талап дегенди коомдогу дөөлөттөрдү жана ресурстарды көнүлдөгүдөй же жагымсыз бөлүштүрүү боюнча пикири менен бийлик органдарына кайрылуу катары аныктоого болот. Мисалы, минималдуу кызмат акысын жогорулатуу жөнүндө эмгекчилердин талаптары же билим берүүгө бөлүнүүчү каражатты көбөйтүү тууралуу талаптар д. у. с. Ресурстарды адилеттүү бөлүштүрүүнү калктын ар түрдүү топтору ар кандай кабыл алат, ошондуктан талаптар топтоло берип, саясий системаны начарлатуучу тенденцияга айланат. Бул болсо, социалдык топтордун таламдары менен керектөөлөрүнө бийликтегилер тарабынан көңүл бурулбай калышынын натыйжасы болуп саналат.

Колдоо саясий лоялдыкты (ниети дурустукту) көрсөтүүнүн, б. а. режимге берилгендиктин, жактыруу мамилесинин формасы болуп саналат жана саясий системанын күч алышын билдирет. Тыкандык менен салыктын төлөнүшү, аскердик милдетти аткаруу, бийлик институттарын урматтоо, башкаруучу жетекчилерге берилгендик, режимди коргогон демонстрацияларды өткөрүү д. у. с. колдоонун формаларынын көрүнүшү болуп саналат. «Кирүүнү» натыйжасында саясий системага тышкы чөйрөнүн таасир көрсөтүү процесси жүрөт. Талапка же колдоого болгон системанын реакциясы бул таасир көрсөтүүнүн натыйжасы болуп кызмат кылат. Дөөлөттөрдү жана ресурстарды бөлүштүрүү боюнча бийликтин авторитеттүү чечимдери жана саясий аракеттери «чыгууда» пайда болот. Алар жаңы мыйзамдардын, конкреттүү муктаждыктарга каржылоонун, саясий билдирүүнүн д. у. с. формасында көрүнүшү мүмкүн.

Саясий системанын негизги элементи – институционалдык кичи система, б. а. мааниси боюнча ар түрдүү: жалпыга маанилүү таламдардан топтук жана жеке таламдарга чейинки мүдөөлөрдү билдирүүчү жана көрсөтүүчү институттардын (мамлекеттик, партиялык, коомдук-саясий) жыйындысы. Коомдук таламдарды ишке ашыруунун эң эле маанилүү куралы мамлекет болуп саналат. Институционалдык кичи системага мамлекеттен башка саясий уюмдар – партиялар, кысым көрсөтүүчү топтор сыяктуу бийлик менен коомго таасир көрсөтүүгө олуттуу мүмкүнчүлүктөрү бар саясий эмес уюмдар; массалык маалымат каражаттары, чиркөө да кирет.

Бийлик жана таасир берүү институттары саясий, укуктук, адеп-ахлактык д. у. с. ар кыл нормалардын негизинде түркүн түрдүү ролдорду аткарышат. Саясий мамилелерди жөнгө салуучу нормалардын бүткүл жыйындысы нормалык кичи системаны түзөт. Нормалар эрежелердин ролун аткарышат, алардын негизинде саясий өз ара карым-катыштар жүргүзүлөт. Бул эрежелер Конституцияда, укуктук актыларда катталышы мүмкүн, а балким, салттардын, адаттардын, символдордун формаларында муундан муунга берилип келиши ыктымал.

Ушундай формалдашылган жана формалдашылбаган эрежелерди тутуу аркылуу саясий субъекттер өз ара карым-катышта болот. Макулдукка же жаңжалга (мисалы, ишан менен мамлекеттин ортосундагы; ар түрдүү өлкөлөрдүн саясий системаларынын ортосундагы) негизделген мындай өз ара карым-катыш формалары, алардын ургаалдуулугу жана багытталып калгандыгы коммуникациялык кичи системаны түзөт. Коммуникациялар системасы бийликтин ачыктыгын, анын диалогго барууга, келишүүчүлүккө умтулууга, ар кыл топтордун актуалдуу талаптарына жооп кайтарууга, коом менен маалымат-кабар алмашып турууга жөндөмдүү экенин мүнөздөйт.

Саясий өз ара аракеттенишүүлөр маданий-диний чөйрөнүн мүнөзү, анын бир тектүүлүгү менен шартталышкан. Кичи маданияттар (субкультура) жыйындысы, биринчи маанидеги дөөлөттөрдү аныктоочу конфессиялык (диний) система, ынанымдар, саясий жүрүм-турумдар стандарттары, саясий менталдуулук – ушулардын жыйындысы маданий кичи системаны түзөт. Ал саясий аракеттерге, ар түрдүү субъекттерге карата жасалган мамилелерге жалпыга маанилүү болгон маңыз берет, коомду турукташтырат жана өз ара түшүнүшүүнүн жана келишүүнүн матрицасы (лат. matrix – негиз, башталма) болуп чыгат. Маданият бир тектүүлүктүн даражасы канчалык бийик болсо, саясий институттардын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугу ошончолук жогору болот. Индивидуалдардын өз ара карым-катыштарынын моделин жана жеке жүрүм-турумдун стандартын аныктаган, коомдо үстөмдүк кылуучу дин – маданий кичи системанын базалык элементи болуп саналат.

Коомдун маданий дөөлөттөр менен идеалдардын системасында чагылдырылган, моделдери бийликти ишке ашыруунун ыктары менен усулдарынын жыйындысын аныкташат. Саясий технологиялардын ушул жыйындысы функциялык кичи системасы түзөт. Мажбурлоо усулдарынын басымдуулук кылышы же бийликтик мамилелерди ишке ашырууда макулдукка келиши бийлик менен жарандык коомдун өз ара алакаларынын мүнөзүн, коомдун биригишүүсүн жана бир бүтүндүккө жетишүүсүн аныктайт.

Саясий чөйрөнүн бардык кичи системалары өз ара көз карандылык мамилелери менен байланышкан. Бирин-бирине өз ара карым-катышта болуу менен, алар саясий системанын жашоосун камсыз кылышат, ал системанын функцияларынын коомдо натыйжалуу ишке ашырылышына түрткү берет.

5.2. Саясий режимдер: тоталитаризм, авторитаризм жана демократия

Саясий режим – бийликти ишке ашыруунун конкреттүү формалары жана методдору, полномочилери бийлик бутактарын уюштуруунун принциптери менен шартталган, бийлик институттарынын белгилүү бир структурасы. Саясий режим бул бийлик, коом (калк) жана жарандардын өз ара мамилелеринин мүнөзү жана ыгы.

Саясий илимде саясий режимдин алгачкы аныктаманын бирин М. Дюверже берген. Ал саясий режим деп, «партиялар системасынын, добуш берүү ыкмаларынын, кабыл алынган чечимдердин бир же бир нече типтеринин, кысым көрсөтүү топторунун бир же бир нече бөлүктөрүнүн белгилүү айкалышы» катары түшүнгөн. Азыркы кездеги башка француз саясат таануучусу Ж. Л. Кермонн «саясий режим» түшүнүгүнүн мазмунуна: 1) легитимдүүлүк принцибин; 2) институттардын курумун; 3) партиялык системаны; 4) мамлекеттин формасын жана ролун камтуу менен М. Дювержендин формуласын тактап берет. Саясий режимди мына ушундай түшүнүү европалык саясий илимде жалпыга таанымал катары эсептелип калды.

«Саясий режим» түшүнүгү мамлекеттик бийлик менен индивиддин өз ара байланыштарынын мүнөзүн билдирет. Бийликти ишке ашыруу учурунда мамлекет тарабынан пайдалана турган каражаттардын жана методдордун жыйындысы коомдогу саясий эркиндиктин даражасын жана инсандын укуктук абалын чагылдырат. Индивиддин социалдык эркиндигинин даражасына жана мамлекет менен жарандык коомдун өз ара мамилелеринин мүнөзүнө жараша режимдерди: тоталитардык, авторитардык жана демократтык деп үч типке ажыратышат. Ошондой болсо да, эң четки уюмдар катары демократия менен тоталитаризмдин ортосунда бийликтин көптөгөн арабөк (өткөөл, өтмө) формалары: жарым демократтык, жарым авторитардык, авторитарчыл-тоталитарчыл сыяктуулар кездешет.

Тоталитаризм

«Тоталитаризм» термини орто кылымдагы латындын «totalis» деген сөзүнөн, «бүткүл, бүтүн, толук» дегенди билдирет. Бирок, иш жүзүндө тоталитаризм бир катар өлкөлөрдө XX кылымдын биринчи жарымында орнотулду. Тоталитаризм – мамлекет тарабынан түздөн-түз куралдуу зомбулук көрсөтүү каражаттары менен коомдун жана ар бир адамдын жашоо-турмушунун бардык чөйрөсүн толук (тоталдык) көзөмөлгө алуу жана катуу регламентациялоо. Саясий бийлик бүткүл коомду жана конкреттүү адамды өзүнө бүт тартып кетет. Анын үстүнө бийлик бардык деңгээлдерде, башкаруучу элитага кирген бир адамдын же адамдардын бир ууч тобу тарабынан, эреже катары, жашыруун түзүлөт. Коомдун жашоо-турмушунун бардык чөйрөсүнүн үстүнөн саясий үстөмдүктү ишке ашыруу, эгерде бийлик өтө өнүккөн

жазалоочу системага, саясий террорго таянганда, коомдук пикирди тоталдык идеологиялык иштеп чыгуудан өткөргөн кезде гана мүмкүн болот. Тоталдык режимдер: көбүнесе коомдо стабилдүүлүк жоголуп, туруксуздук күчөп баратканда; экономикалык жана саясий терең кризисти, стратегиялык милдеттерди тезинен чечүү зарылдыгы сыяктуу өзгөчө чукул кырдаал келип чыкканда пайда болот. Тоталитардык режимдин орнотулушу жогоруда көрсөтүлгөн проблемаларды жеңүүнүн жана тийиштүү максаттарга жетүүнүн жолдору катары карашат. Адатта, тоталитаризмдин төмөндөгүдөй белгилерин бөлүп көрсөтүшөт:

1. Бийликтин ашкере борбордоштурулган бөлүмү пирамидалык формада болуп, анын туу чокусу – жолбашчы (лидер) же бийлөөчү топ менен бүтөт. Үстөмдүк кылуучу топ өз колдоруна мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийликтерин топтоп алып, эч бир шайлоочу органдардын алдында жооп бербейт.

2. Режимдин эч көзөмөлсүз үстөмдүк кылууга укуктуулугун ырастаган монополиялык идеология. Тоталитардык режимдерде идеологиянын мааниси – бардык калкты бир максатты ишке ашырууга баш ийдирүү зарылчылыгы менен, айталык, мисалы, фашизмде; расачыл немецтик мамлекетти түзүү идеясынын тегерегинде улутту бириктирүү зарылчылыгы менен шартталган.

3. Саясий максаттарды жана аларды ишке ашыруу каражаттарын аныктап, кадрларды тандоону жана жайгаштырууну жүзөгө ашырып жаткан түрдөгү, монополиялык бийлик жүргүзүүчү массалык партия.

4. Бутакалып таралып кеткен жазалоочу система.

5. Эркин индивиддин жана жарандык коомдун жоктугу.

6. Коомдук турмуштун бардык чөйрөсүнүн жогорку даражада милитаризацияланышы.

Тоталитардык режимдин формаларын: италиялык фашизм, немецтик улутчул-социализм жана советтик коммунизм деп үч топко ажыратышат.

Авторитаризм

Авторитаризм, адатта, тоталитаризм менен демократиянын ортосундагы арабөк абалды ээлеген режимдин тиби катары мүнөздөлөт. Бирок мындай мүнөздөмө көрүнүштүн маңыздуу белгилерин ачып бербейт, а түгүл, эгерде анын ушундай жактарын, тоталитаризмдин кайсы касиеттерин, демократиянын кайсы белгилерин авторитаризмден тапса болоорун көрсөткөн күндө да ачылбайт.

Авторитаризмге аныктама берүү учурунда маңыздык мааниге ээ боло турганы – бийлик менен коомдун мамилелеринин мүнөзү болуп саналат. Бул мамилелер ынандырууга караганда, көбүнчө мажбурлоо негизинде курулат. Режим коомдук турмушту либералдаштырган менен, так иштелип чыккан жетекчи идеологиясы болбойт. Авторитардык режим саясий ойлоодо, пикирлерде жана аракеттерде чектелген жана көзөмөлдөнүп турган плюрализмге жол бербейт, оппозициянын болушуна көнөт. Коомдун турмушунун ар түрдүү чөйрөсүндөгү – жетекчилик анчалык эле тоталдуу эмес, жарандык коомдун социалдык жана экономикалык инфраструктурасынын үстүнөн,

профсоюздун өндүрүшүнүн, окуу жайларынын, массалык уюмдардын, массалык маалымат каражаттарынын артынан катуу уюшулган көзөмөл деле жок. Бирок, режим бийлик үчүн реалдуу саясий атаандашуунун көрүнүштөрүнө, коомдун турмушунун эң маанилүү маселелери боюнча чечимдерди кабыл алууда калктын факт жүзүндө катышуусуна аёосуз катаал мамиле жасайт.

Авторитардык режимдин бир көрүнүшү болуп аскердик режимдер (Чилидеги Пиночет режими өңдүү), диктатуралар – инсандын жеке бийлиги (мисалы, Чыгыштын араб өлкөлөрүндөгү режимдер), эң акырында, теократтык режимдер, Ирандагы аятолла Хомейнинин режими сыяктуу режимдер эсептелет.

Демократия

Англиянын премьер-министри У. Черчилль (1874–1965) «эгерде мезгил-мезгили менен текшерүүгө алына турган бардык калгандарын эсепке албасак, демократия – башкаруунун эң эле жаман формасы» деп эскерткен экен. Ал муну менен ар түрдүү топтордун таламдарын такай макулдашуудан өткөрүүнү, адамдын укугунун жана эркиндигинин кепилдигин талап кылуучу ушул саясий форманын татаалдыгын баса белгилеп көрсөткүсү келген. «Демократия» грек тилинен которгондо «эл бийлиги» – дегенди билдирет, анткени demos – эл, kratos – бийлик жүргүзүү деген эки сөздөн турат.

Аристотелдин «Саясаты» 1260-жылы которулуп чыккандан баштап, саясий лексикондо эң эле көп колдонулуп келаткан «демократия» түшүнүгүнүн мааниси жөнүндөгү талаштар ушул убакка чейин бүтө элек. Демократиянын так аныктамасын тастыктап алууга мүмкүндүк бере турган, жалпы кабылданган түшүнүктөр бүгүнкү күнгө дейре жокко эсе.

Адеп демократия, монархтын же аристократтардын башкаруусунан айырмаланып, жарандардын түздөн-түз башкаруусу катары каралган. Бирок, антикалык мезгилде эле демократия башкаруунун «начар формасы» деп эсептелген. Ал учурда, гректердин шаар-мамлекеттериндеги (полистердин) жарандардын маданиятынын деңгээли төмөн болгондуктан, башкаруучуларга бул өңдүү «эл бийлиги» менен көз жазгырууларга барууга (манипуляция) мүмкүндүк алат деп болжолдошкон. Ошондуктанбы, демократия режимдери узакка жашай алышкан эмес жана охлократияга (калк топулларынын бийлиги) өтүп кетишкен, ал эми булар болсо, өз кезегинде, залымдикти (тиранияны) туудурган. Ушундан улам, Аристотель демократия менен охлократиянын ортосунда айырмачылыкты ачкан эмес жана демократияга терс мамиледе болгон. Аристотелдин демократияга баа бериши, ошондой эле, аны практикада жүзөгө ашыруу үчүн реалдуу шарттардын жоктугу, мамлекеттин ушул формасынын андан аркы тагдырына таасир берди: демократия кабылданып калды жана саясий колдонуудан сүрүлүп ташталды.

Демократиянын концепциясынын калыптануусунун жаңы этабы Улуу француз революциясы менен башталат. Дал ушул революция монархия менен элиталуулукту четке кагуучу социалдык-саясий кыймылдын максаттарын тастыктап туяндурган коомдук ой-пикирдин багыты катары демократиянын өнүгүшүнө карата түрткү берди. Демократиянын концепциясынын калыптанышы, жарандык коомдун институттарынын пайда болушунан,

индивидуалдык автономияны жана социалдык тендикти талап кылышынан келип чыккан, башкаруучулар менен букаралардын ортосундагы мамилелердин жаңы мүнөзүн негиздөө зарылчылыгы менен байланышкан.

Бирок, XVIII кылымга чейин демократия жактырылган жок. Бул болсо, бардык жарандардын башкарууга катышуусун, улуттук мамлекет (кенедей шаар-полистерде эмес) сыяктуу чоң саясий курамдарда күнүгө жана түздөн-түз катышуусун болжогон демократиянын идеалдуу модели практика жүзүндө ишке ашпастыгы менен түшүндүрүлөт. Ушунун натыйжасында демократиянын алгачкы мааниси өзгөрүп, турмуштун жаңы керектөөлөрүнө ыңгайлашууда. Коомдун прогрессин менен шартталган социалдык таламдардын өөрчүп өсүп бараткан көп түрдүүлүгү башкаруучулук функцияларды татаалдаштырып жана адистештирип жатат. Натыйжада демократиянын эл бийлиги катары адепки мааниси бийликти ишке ашыруунун реалдуу механизмдери менен улам барган сайын олуттуу түрдө ажырымдалып барууда. Мунун өзү, бул терминди түшүнүүдө белгилүү чаташууну пайда кылууда.

Азыркы кездеги демократиялык коомдордун тажрыйбасы демократиянын кээ бир жалпы белгилерин тастыктоого мүмкүндүк берет:

1. Жалпы баарына таралган мыйзамдуулук. Ал мезгил-мезгил менен өтүүчү шайлоолор формасы аркылуу эл тарабынан ырасталат, ошондой эле, бүткүл эл тарабынан шайланган өкүлдөрдүн саясий чечимдерди кабыл алуудагы чечүүчү ролуна негизделет. Эл – бийликтин булагы. Ал жалпы элдик добуш берүү менен шайланган өз өкүлдөрү аркылуу башкарат, бийликти бюрократия, массалык маалымат каражаттары, таламдар топтору д.у.с. менен бирдикте көзөмөлдөйт.

2. Адамдын жарандык, саясий жана социалдык укуктарынын кепилге алынышы.

3. Элдин эркин өткөрүп берүү жана анын аткарылышын камсыз кылуу максатында жүргүзүлгөн адилет жана баарын камтыган конкуренция (мелдештирилме шайлоолор) жана өкүлчүлүк процесси.

4. Элдин эркин калыптандыруунун жана өкмөткө таасир көрсөтүүнүн негизги механизми болуп саналган конкреттүү партиялык система.

5.3. Демократиялаштыруунун оболгөлөрү жана жолдору

Дүйнөдө демократиянын таралышы татаал жана карама-каршылыктуу процесс. Бардык эле өлкөлөр демократияга даярбы? Коомго жана адамга демократия эмнени бере алат – мамлекеттүүлүктүн бузулушун, хаос менен анархияныбы же эркиндик, тартип менен гүлдөп өнүгүүнүбү?

Элдин жогорку деңгээлдеги саясий маданияты, зарыл керек болгон экономикалык жана социалдык оболгөлөрү болгон учурда гана демократия жакшылыкка алып келе турганын тарых сабактары далилдеп турат. Мындай шарттар жок болсо демократия охлократияга – демагогдор (арам ойлуулар) жетектеген баш-аламан элдин бийлигине айланып, хаос менен анархияга, акыры жүрүп диктатордук режимдин орношуна алып келет. «Жаман», эффективдүү эмес, алсыз жана коррупцияга баткан демократия коом жана адамдар үчүн кээ бир авторитардык жана тоталитардык режимдерден да зыяндуу болушу мүмкүн.

Белгилүү бир оболгөлөрү болгондо гана демократия башкаруунун башка формаларына караганда бир катар артыкчылыктарга ээ болот. Демократиянын экономикалык, социалдык, саясий маданият жана тышкы саясат оболгөлөрүнө кыскача токтоло кетелик.

Демократиянын экономикалык оболгөлөрү:

- индустриялык жана экономикалык өнүгүүнүн жалпысынан жогорку деңгээли;

- калктын көпчүлүк бөлүгүнүн шаарларда жашашы;

- гезит, радио, телекөрсөтүү жана телефон байланыштарынын массалык өнүгүшү;

- рыноктук, конкуренттик экономиканын болушу.

Демократиянын социалдык оболгөлөрү:

- жарандардын жыргалчылык, жашоо деңгээлинин салыштырмалуу түрдө жогорку деңгээлде болушу;

- социалдык теңсиздик ажырымы анча чоң эмес болушу керек;

- киреше, байлык, бийлик, билим ж. б. жыргалдар социалдык топтун бирөөнө гана тиешелүү болбой коомдун бардык мүчөлөрүнө бөлүштүрүлүүгө тийиш. Мисалы, бир адамда байлыгы жок болсо да билими бар же бийликке мүмкүнчүлүгү кең ж. б.;

- социалдык плюрализм, б. а. элдин социалдык курамынын көп түрдүүлүгү;

- көп сандуу жана таасирдүү орто таптын болушу;

- рынок менен иштеген ишкерлер;

- калктын сабаттуулугу жана билимдүүлүгү.

Саясий маданият демократиянын оболгөлөрү катары:

- демократия жарандык саясий маданиятка таянат. Ага ылайык, жаран өзүн саясий лидерлердин чечимдерин аткаруучу катары алып жүрөт.

- мамлекетти, коомду жана адамды бир бүтүн катары караган жана инсан менен саясий институттардын мамлекетке карата өз алдынчалыгына жол бербеген тоталдык саясий маданият демократияга карай жолго бөгөт болот.

- бийликти жана анын иерархиялык түзүлүшүн бийик туткан, саясий зомбулукка көз жумду мамиле кылган маданият демократияга каршы келет.

- Тескерисинче, ойдун көп түрдүүлүгүнө жана адам укуктарын баалаганга, адамдын жоопкерчилигин жогорулатууга, анын өзүн-өзү чектөө жана компромисстерге баруу жөндөмдүүлүгүн арттырууга жол берген ачык, жекече саясий маданият демократияга жагымдуу шарттарды түзөт.

Демократиянын тышкы саясий оболгөлөрү

Демократия жалаң эле ички өнүгүүнүн натыйжасы болушу мүмкүн. Дүйнөнүн көптөгөн колонияларында, ал түгүл экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Батыш Германия менен Японияда демократия тышкы күчтөрдүн таасиринен улам орнотулган. Азыркы күндө КМШ өлкөлөрүндө, анын ичинде Кыргызстанда, демократияны орнотуу процессинде тышкы таасирдин мааниси чоң. Бирок, зарыл керек болгон ички оболгөлөр түзүлмөйүнчө тыштан киргизилген демократия туруксуз жана жашоого болгон мүмкүнчүлүктөрү

чектелген бойдон кала берет. Бүгүнкү эл аралык курч кырдаал мезгилинде демократияны орнотуу максатында көргөзүлгөн ар кандай жардамдарга жана колдоолорго кылдат мамиле жасоо зарыл. Ар бир жардамдын артында терең кызыкчылыктар жатат. Бүгүнкү күндө КМШ өлкөлөрүндө жүргүзүлүп жаткан реформалардын багыттарын изилдегенде алар эки жол менен бараткандыгы айкын болду.

Биринчиси – либералдаштыруу жолу. Батыш үлгүсүндө тез арада саясий жана экономикалык либералдаштырууну жүргүзүү бир топ кыйынчылыктардан кийин Чыгыш Европа өлкөлөрүндө өзүнүн ийгиликтерин берди. Ал эми КМШ өлкөлөрүндө чыныгы бийликтин институту болгон КПССтин жоюлушу, мамлекеттин көптөгөн функцияларынын кескин чектелиши, чагылгандай теңдик менен жүргүзүлгөн приватташтыруу (мамлекеттик менчиктин бийликте тургандар тарабынан мыйзамдуу түрдө менчиктелиши), мамлекеттүүлүк белгилеринин начарлашына, экономиканын криминалдашуусуна, өндүрүштүн кыйрашына, жумушсуздукка, баанын көтөрүлүшүнө жана акыры келип элдин жашоо деңгээлинин кескин төмөндөшүнө алып келди. Ушундан улам элдердин аң-сезиминде демократия менен либералдуулук баалуулуктарына күмөн саноо мамилеси пайда болду.

Экинчиси – «жаңы авторитаризм» жолу же реформалоонун кытайлык үлгүсү. Мунун мааниси – борбордук күчтүү бийликтин сактап калуу жана анын жардамы менен саясий туруктуулукту сактоо, рынок экономикасына өтүүнүн максат кылган түп тамырынан бери экономикалык реформаны ишке ашыруу. 1979-жылдан башталган кытай үлгүсүндөгү реформа иш жүзүндө өзүнүн натыйжалуу экендигин далилдеп койду. Батыш үлгүсүндөгү саясий институттарды киргизбесе да, кытайда демократиянын көптөгөн ички өбөлгөлөрү түзүлүп калды.

Кытай, Вьетнам жана бир катар башка өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, административдик системанын жардамын жана мамлекеттин кубатын коомду демократиялаштырууга жана экономиканы рынок мамилелерине өткөрүүгө ийгиликтүү түрдө пайдаланса болот экен.

Кыргызстан башка өлкөлөрдү жөн эле туурай бербестен, өзүнүн ички өзгөчөлүктөрүнө жараша, анын дүйнөлүк тажрыйбаны эске алуу менен демократияны куруунун өз жолун иштеп чыгуусу зарыл. Бул иште башкы ролду мамлекет жана анын башчысы, ошондой эле, башка саясий институттар: партиялар, кыймылдар жана өкмөттүк эмес уюмдар ойнойт.

Элдин мамлекетти башкарууга катышуусуна, бийлик иштерин кимдин кандай аткараарына жараша демократия – түз, б. а. плебисцитардык жана өкүлдүк болуп экиге бөлүнөт.

Түз демократия жарандардын чечимдерди даярдоого, талкуулоого жана кабыл алууга түздөн-түз катышуусун шарттайт. Ал кабыл алынуучу чечимдер жөнөкөй жана атайын адистерди жана дасыгууну талап кылбай турган учурда, анча чоң эмес жамааттарда болушу мүмкүн. Түз демократия ишканаларда, уюмдарда, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу деңгээлинде (мисалы, айылдык жана шаардык жыйындар, жарандардын жашаган жерлериндеги чогулуштар ж. б.) жүргүзүлүшү ыктымал.

Жарандардын бийлик жүргүзүүгө катышуусунун негизги каналы болуп плебисцитардык демократия эсептелет. Бирок, плебисцитардык демократия учурунда жарандардын чечим кабыл алуу жүрүшүнө тийгизе ала турган таасири чектелүү: аларга президент, өкмөт тарабынан даярдалган мыйзам долбоорун же башка чечимдерди добуш берүү аркылуу колдоо же четке кагуу укугу берилген. Референдумдар жана сурамжылоолор сыяктуу жарандардын катышуу түрү башкаруунун ар кандай деңгээлдеринде кеңири пайдаланылат. Түз жана плебисцитардык демократиянын ортосундагы айырмачылык дайыма эле жүргүзүлө бербейт.

Элдин саясий катышуусунун негизги түрү болуп өкүлдүк демократия эсептелет, анда жарандар бийлик мекемелерине өздөрүнүн кызыкчылыктарын билдирүүчү жана мыйзам кабыл алуучу өз өкүлдөрүн шайлап алышат. Өкүлдүк демократияны ишке ашыруунун түрү болуп парламент эсептелет.

Демократиянын мүнөздүү белгилерине төмөнкүлөр кирет: 1) инсан укугу жана аларды конституциялык коргоо; 2) эркин шайлоолор, алардын жардамы менен жарандар бийлик мекемелерин түзө алышат, кабыл алынуучу чечимдерге таасир бере алышат; 3) кызыкчылыктардын өкүлчүлүгү, башкача айтканда элдин эркин алардын ыйгарым укуктуу өкүлдөрү аркылуу билдирүү; 4) көп партиялуу тутумдун түзүлүш мүмкүндүгүн шарттаган саясий көп түрдүүлүк. Көп партиялуулук атаандашууга жана бийлик үчүн күрөшкөн, мыйзамдуу мүнөздөгү жана мыйзам чегинде иштеген оппозициянын пайда болушуна алып келет; 5) мыйзамдын улуктугу негизинин иштешин; 6) парламентаризм институтунун болушу. Парламентте ар түрдүү кызыкчылыктар сунушталган, ал элдин эркин жар салууну камсыздоого чакырылган; 7) бийликтин мыйзам чыгаруу, аткаруу жана соттук деп бөлүнүшү. Бийлик бутактары бири бирин тең салмактап жака көзөмөлдөп туруусу керек. Бийликтер бөлүнмөйүн коом диктатурадан, адам укугун бузуудан сырткары боло албайт; 8) массалык маалымат каражаттарынын эркиндиги. Мамлекеттиктен тышкары мамлекеттик эмес газеталар, журналдар, теле- жана радиоккомпаниялар болушу керек. Эркин басма сөздүн болушу – бул ар түрдүү маалыматты алуу мүмкүндүгү болот, мунун негизинде адам өзүнүн саясий көз карашын калыптандырат.

Сөздүн толук маанисинде демократия ар кандай уюмдарды түзүү түрү катары каралат, ал анын мүчөлөрүнүн башкарууга бирдей катышуусуна жана чечимдерди кабыл алуусуна негизделет. «Демократиялаштыруу» терминин коомдук турмуштун кайсы гана чөйрөсүндө болбосун, күч-кыймылы жана мүнөздөмөсү үчүн пайдаланылышы ыктымал. Ошентсе да демократия негиздерин ишке ашыруу үчүн негиз болуп коомдун саясий чөйрөсү жана саясий тутуму эсептелет.

Саясий транзитологиянын борбордук түшүнүгү катары тоталитардык жана авторитардык бийликтен демократиялык бийликке өтүү жүрүшүндөгү институционалдык кайра өзгөртүүлөрдү «саясий өтүү» деп түшүнөбүз. Демократияга өтүү теориясын биринчи ирет Д.Ростоу иштеп чыккан. 1970-жылы «Демократияга өтүүлөр: динамикалык үлгү аракети» аттуу эмгегинде саясий өзгөрүштүн үлгүлөрүн куруу үчүн баштапкы жоболорду жазып чыккан. Ростоу саясий күч-кыймылдын ылдамдыгын, мүнөзүн жана багытын аныктаган себептерге көңүл бурган.

Демократияга өтүү тажрыйбаларын салыштырмалуу талдоонун негизинде Ростон өтүүнүн үч негизги баскычын бөлүп көргөзөт: 1) даярдык баскычы, буга саясий күчтөр менен коалициялардын карама-каршылыгынын күчөшү мүнөздүү; 2) чечимдерди кабыл алуу баскычы, мында негизги саясий күчтөрдүн ортосунда келишимге жетишүү менен «оюн эрежеси» аныкталат; 3) жетишилген келишүүлөрдү бекемдөө жана демократиялык институттардын түзүлүшү (же «көнүшүү» баскычы).

XX кылымдын 80-90-жылдары А.Пржеворский, Ф.Шмиттер, Г.О.Доннел, С.Хантингтондун ж. б. ысымдары менен байланышкан демократияга өтүү үлгүсү иштелип чыккан. Доннел менен Шмиттер демократияга өтүүнүн үч баскычын: либералдаштыруу, демократиялаштыруу жана социалдаштырууну бөлүп көрсөтүшкөн. Либералдаштыруу деп, алар бийлик аппаратын өзгөртпөгөн жарандардын эркиндиктин институтташтыруу жүрүшүн түшүнүшкөн. Тутумдун өзү өзгөрбөйт, жыйынтыгында аппараттын камкордугу алдындагы формалдык демократиялык институттардын бийлигинен турган «камкорчу демократия» пайда болот. Демократиялаштыруу баскычында саясий бийликтин бардык түзүлүшү алмаштырылат, анткени оппозиция парламент сыяктуу жаңы институттарда чечимдерди кабыл алууга мүмкүндүк алат. Биринчи эркин атаандаш шайлоолордун жыйынтыгында жаңы саясий тутумду түзүү башталат. Демократияга өтүүнүн үчүнчү баскычы жарандарды ресоциалдаштырууну билгизет, башкача айтканда жаңы чеч-өлчөмдөр менен баалуулуктарды өздөштүрүү, демократиялык саясий жүрүш учурунда мамилелердин жаңы тутумуна акырындап кирүү.

Пржеворский өтүүнүн эки негизги баскычын: «либералдаштырууну» жана «демократиялаштырууну» бөлүп көргөзөт. Либералдаштыруу эки багытта – жогортон жана төмөнтөн ишке ашышы мүмкүн, ага туруксуздук мүнөздүү. Либералдаштыруу өзгөрүүлөрдүн уланышына өбөлгө түзүүгө жарамдуу, ошол эле мезгилде репрессияларды чакырышы, ошону менен бирге мурдагы авторитардык бийликтин кайрадан күчөшүнө алып келиши ыктымал. Өзгөрүүлөрдүн уланыш мүмкүндүгү жогортон өзгөртүүдө көбүрөөк. Эгер өзгөрүүлөр уланып олтурса, анда кийинки баскыч – демократиялаштыруу келет. Экинчи баскыч – «авторитардык бийликтен боюнсуу» жана демократиялык башкарууну «конституциялаштыруу» өндүү эки баскычка бөлүнөт. Биринчи баскыч реформаторлор менен солгундардын ортосундагы келишимдин натыйжасында келип чыгышы мүмкүн. Экинчи баскыч сүйлөшүү жолу менен ишке ашырылат. Баскычтарды өтүүнүн жана демократияга өтүү жолдорун талдоонун ылдамдыгы көбүн эсе негизги саясий күчтөрдүн жайгашына жана өз ара катышына жараша болот.

С. Хантингтон демократияга өтүүнүн бир нече тарыхый үлгүсүн бөлүп көргөзөт. Биринчи үлгүнү ал түрмөктүү деп атайт. Мында авторитардык бийликтин демократиялык бийлик менен, демократиялык бийликтин кайра авторитардык бийлик менен кезек-кезегин менен алмашып туруусу түшүндүрүлөт. Экинчи үлгү ал тарабынан экинчи аракеттин үлгүсү катары белгиленет. Жайыланууну ишке ашырып жаткан өлкөлөрдөгү демократия транзиттин экинчи аракетинен кийин гана орногон. Бул жерде авторитардык

бийлик демократиялык бийлик менен алмашкан. Натыйжалуулуктун төмөндүгүнүн себебинен демократия жеңилүүгө дуушар болгон, андан соң экинчи ирет демократиялык бийлик менен алмашкан авторитардык бийлик орногон. Үчүнчү үлгүнү америкалык саясатчы үзүлгөн демократия деп атайт. Ал демократиялык күчтөрдүн жеңилиши жана демократияга өтүүдөгү жеңилиш менен мүнөздөлөт. Төртүнчү үлгү ал тарабынан авторитардык бийликтен туруктуу демократияга өтүү менен байланыштырылат. Акырында, бешинчи үлгү – деколониялаштыруу колониялыктан кол үзгөн өлкөлөрдө демократияны мурдагы метрополиялар тарабынан «жогортон» киргизүүнү болжолдойт. Демократиялык транзиттин натыйжаларын жана жыйынтыктарын С. Хантингтон бир нече себептердин ортосундагы күрөш менен байланыштырат. Аларга ал өкмөттүн реформисттик жана консервативдик бөлүгүн, ошондой эле радикал-экстремисттик жана солгун-демократиялык оппозицияны кошот. Кезегинде өкмөттүн реформисттик бөлүгү ал тарабынан либералдуу жана демократиялык реформаторлорго бөлүнгөн. Өкмөттөгү демократиялык реформаторлор да, оппозициядагы солгун демократтар да бийликтин демократиялашуусуна кызыкдар. Ошол эле учурда консерваторлор авторитарчылыкты, ал эми оппозициянын радикал-экстремисттик бөлүгү демократиялык багытта болбогону менен, бийликтин өзгөрүшүн сактап калууга умтулгандар. Эгер реформаторлор консерваторлордон, ал эми чечүүчү маанини солгундар ойногон өкмөт оппозициядан күчтүү болгондо С. Хантингтон трансформация деп атаган демократиялаштыруу болуп өтөт деген. Эгер оппозиция өкмөттөн күчтүү болсо, ал эми солгундар радикал-экстремисттерди көзөмөлдөй алышса, анда демократияга өтүүнүн жолу эски бийликти жаңы бийлик менен алмаштыруу болуп саналат. Акырында, эгер өкмөттөгү реформаторлордун күчү менен оппозиция ичиндеги солгундардын күчү бирдей болуп калса, анда демократияга өтүүнүн жаңы үлгүсү – орун алмаштыруу түзүлөт. Трансформация учурунда башкаруучу элита авторитардык бийликти жок кылат жана бийликтеги мурдагы элитаны четтетип, бийликке жаңы элита топторунун келишин шарттаган жаңы бийлик менен алмаштырат. Өтүүнүн бул үлгүсү улантуучулуктан жана мурдагы мыйзамдуулуктан баш тартуу менен байланышкан. Орун алмаштыруу өкмөт менен оппозициянын кызматташуусу менен айырмаланат, анткени реформа жүрүштөрүн жалгыздап аткаруу алардын колдорунан келбейт. Натыйжада бийликти алмаштыруу соодалашууга жана өкмөт менен оппозициянын ортосундагы келишимдерге негизделген. Оппозиция бийликке мурдагы башкаруу элитасынын мүчөлөрүнө кепилдик берүү шарттарында кошулган. Мындай келишимдер чыңалууну жок кылып, көптөгөн курч чыр-чатактардан кутулууга мүмкүндүк берген, демек демократияга өтүү жумшак жүргөн.

1990-жылдардын башында демократиялаштыруу толкундары теориясы пайда болуп, ал саясаттаанууда курч талкууларды жараткан. Бул теориянын эң белгилүү авторлорунун бири болуп, «Үчүнчү толкун: XX жүз жылдыктын акырындагы демократиялаштыруу» деген белгилүү китептин автору С.Хантингтон эсептелет. С. Хантингтон тарабынан демократиянын өнүгүшү ар кандай мезгилдердеги ар кандай өлкөлөр менен аймактарда

демократиялаштыруунун бир кылка эместигин чагылдырган синусоиддик толкундар сыяктуу «кирүүлөр» менен «тартылуулар» түрүндө түшүндүрүлөт. Демократиялаштыруунун ар бир толкуну кертолкун менен алмашат (реверсивдүү толкун менен).

Демократиялаштыруунун биринчи (узун) толкуну болжол менен 1828-жылдары башталат да, 1926-жылы аяктайт. Анын тамырлары Америка жана Француз революцияларына дейре кетет. Бирок демократиянын чыныгы түзүлүшү XIX кылымда болуп өтөт. Бул мезгилде демократия АКШда, Францияда, Швейцарияда ж. б. 29 өлкөдө орнойт. Бул мезгилдеги демократиянын пайда болушунун негизги себептери өнөр жайлаштыруу, шаарлаштыруу, буржуазия менен ортоңку таптын пайда болушу, жумушчу таптын уюмдарынын түзүлүшү, тенсиздиктин акырындап азайышы болуп эсептелет.

Демократиялаштыруунун биринчи толкунунун ордуна биринчи реверсивдик толкун келет (1922–1942). Ал нагыз Италиядагы (1922) Муссолини орноткон фашисттик бийликтин учурунан башталат да, тоталитардык идеологиянын таасиринин күчөшү менен мүнөздөлөт. Жада калса демократиялык бийлик сакталган өлкөлөрдө да (Великобритания, Франция), Улуу депрессиянын таасири астында демократияга каршы кыймылдар күч ала баштайт. Ушул мезгилдеги авторитардык бийликке кайтып келүү 33 өлкөдө болуп өткөн.

Демократиялаштыруунун экинчи (кыска) толкуну 1943-жылдан башталып, 1960-жылдардын башына чейин барат да, 20 жылдай уланат. Демократиялык бийликтердин санынын көбөйүшү Экинчи дүйнөлүк согуштагы шериктердин жеңиши жана деколониздаштыруу менен байланышат. Кайсыл бир мамлекеттерге демократиялык жол америкалык басып алуунун жыйынтыгында таңууланган (Батыш Германия, Италия, Австрия, Япония, Түштүк Корея). Айрымдары аны өз ыктыяры менен тандап алышкан (Түркия, Греция, Бразилия, Аргентина, Перу, Эквадор, Венесуэла, Колумбия). Бул мезгилдеги демократиялык бийликтин жалпы саны 36га жеткен.

Экинчи артка кетүү толкуну 15 жылдай созулуп (1958–1975), негизинен «үчүнчү дүйнөнүн» өлкөлөрү менен байланышкан. Демократиядан жаш гана мамлекеттер кетпестен, демократиялык түзүлүш 25 жана андан көп жылдай жашап турган өлкөлөр да кете баштаган (Чили, Уругвай, Индия, Филиппиндер). Бул мезгилде демократия 30дан ашык көп өлкөлөрдө сакталып кала берген.

Үчүнчү толкун 1970-жылдан башталып, азыркы күнгө чейин уланып келе жатат. Адегенде Грециядагы (1974), Португалиядагы (1975), Испаниядагы (1977) авторитардык бийликтер кулайт. Андан кийин демократиялаштыруу Латын Америкасын (Доминикан Республикасы – 1975, Гондурас – 1982, Перу – 1988), Азиянын айрым өлкөлөрүн (Түркия – 1983, Филиппиндер – 1986, Түштүк Корея – 1988) күчагына алат. Акыры ал Чыгыш Европага жетет (Венгрия, Польша, Чехословакия, Болгария – 1989, Россия, Украина – 1991 ж.б.). 1990-жылга 45% эркин мамлекеттер демократиялык саясий тутумга ээ болушкан жана 39%га жакын дүйнө эли демократиялык коомдордо жашашкан. Хантингтон демократиялаштыруунун үчүнчү толкунунун негизги беш себебин

бөлүп көргөзөт: 1) Авторитардык тутумдардын мыйзамдуулугуна доо кетирүү; 2) 60-жылдардагы болуп көрбөгөндөй экономикалык өсүш; 3) Ошол эле жылдардагы католикттик чиркөөнүн саясатындагы олуттуу өзгөрүүлөр; 4) дүйнөлүк чоң мамлекеттердин саясатынын өзгөрүшү (куралсыздануу); 5) демонстрациялык натыйжа, же «кар тогологу» натыйжасы. Ошол мезгилдеги демократия көз карашында турган мамлекеттердин жалпы саны 40–45ке жеткен. Бирок демократиялаштыруунун үчүнчү толкунунун ордуна үчүнчү реверсивдик толкундун да келиши ыктымал. Айрым бир божомолдор боюнча ал 4–5 өлкөнүн демократиялык негизинс доо кетирет.

Демократиялаштыруунун үчүнчү толкунунун өзгөчөлүктөрү. Азыркы, үчүнчү толкун кененирээктиги, масштабынын ааламдуулугу менен айырмаланып турат. Өзгөрүүчү коомдук тутумдардын жана саясий бийликтердин баштапкы мүнөздөмөсү – Латын Америкасы менен Түштүк Европадагы авторитардык жана аскердик хунтадан баштап, СССР менен европалык социалисттик өлкөлөрдөгү тоталитардыктан кийинки авторитардыкка чейин өзгөчө айырмаланып турат. Мындай демократиялык өтүүлөр жыйынтыгында бириккен демократия түзүү жөнүндө айтууга мүмкүндүк бербейт, алар көп учурда токтоп калышат же жалган демократиялык риторика менен жаңыланган авторитардык бийликтердин пайда болушуна алып келет. С.Хантингтон «үчүнчү толкун» деп аталган өлкөлөрдөгү демократиялаштыруунун төмөндөгүдөй түрлөрүн бөлүп көргөзөт: а) трансформация; б) алмаштыруу (бөлүнүү); в) транс кайра жайгаштыруу (бошоо); булардан соң жаңы бийликтин биригүүсү жүрүп өтөт.

Анын үстүнө демократиялаштыруу жолундагы чоң тоскоолдуктар батыштагы эмес жарды өлкөлөрдө байкалат. Азыркы мезгилде демократияны экспансиялоо эмес, баш коштуруу башкы маселе болуп эсептелет. Жаңы демократияларды баш коштурууда демократиянын морт болбостугу үчүн: саясий институттарды чыңдоо жана экономикалык реформаларды жүргүзүү сыяктуу эки маселеге көңүл буруу сунушталат. Саясий институттар тутуму кайсы бир бутакта бийликтин өтө эле күчөп кетишине алып келбегидей болуп түзүлүшү керек. Саясий демократиялаштырууга караганда экономикалык реформалар татаалыраак, алар калктын калың катмарлары үчүн кыйынчылыктар менен коштолот. С. Хантингтондун ою боюнча экономикалык реформаларды шайлоолордогу жеңиштен кийин дароо эле баштоо туура болот. Реформа үчүн дайыма аткаруу бийлигинин күчтүү башчысы талап кылынат, ошондуктан жаңы демократия шартында башкаруунун президенттик же жарым президенттик түрлөрү туура келет. Ийгиликке реформаны тезирээк жана бир мезгилде жасаган өкмөттөр жетишет.

Демократиялык институттарды түзүү үчүн зарыл шарт катары 60-жылдары көптөгөн саясат таануучулар социалдык-экономикалык өнүгүүнүн жогорку деңгээлин жана жыргалчылыктын кайсы бир «босогосунун» болушун эсептешкен. Бирок, кийинчерээк бул көз карашты өтө эле детерминисттик деп эсептешип, экономикалык өнүгүш деңгээли менен демократиянын ортосунда түз байланыш болбойт деген жыйынтыкка келишкен. С.Хантингтондун ою боюнча экономикалык өнүгүштүн жетишилген босогосу демократияга өтө ала

турган өлкөлөрдү көрсөтүүгө мүмкүндүк берет; экономикалык өнүгүүнүн натыйжасында алар «транзиттик зонага» (же тандоо зонасына) туш келиши мүмкүн, ал жерде башкаруунун салттык түрлөрүн колдоо улам барган сайын кыйындай берет. Экономикалык өнүгүшү маданиятты демократияга ылайык өзгөртүшү ыктымал. Экономиканын өсүшү мусулман, будда, православ жана конфуциандык коомдорго таасир тийгизиши керек.

Демократияга өтүүнүн маанилүү шарты катары батыш саясатчылары экономиканы децентралдаштыруу (экономикадагы мамлекеттин баркынын төмөндөшүн), базар мамилелерин колдоо деп эсептешет.

Демократияга өтүү теориясындагы бир топ маанилүү маселе «социалдык жана маданий плюрализм» сыяктуу себепке ыйгарылат. Өзгөчө маани «кортонку таптын», ошондой эле ишкерлер катмарынын (бизнес-катмарга) түзүлүшүнө жана өсүшүнө берилет.

Социомаданий плюрализм саясат таануучулар тарабынан ар кандай бааланат. Коомдогу ар түрдүү субмаданияттар менен этностук, диний жана аймактык топтордун болушу сепаратисттик көз караштардын күчөшүнө алып келиши жана демократияга өтүүгө тоскоол болушу ыктымал.

Маданият менен демократия ортосундагы маселе өтө эле курч турат. Бул жерде эки маселе бар. Биринчиси, демократияны өнүктүрүүдө батыш маданияты гана негиз болуп бере алат деген тезистен келип чыгат. Экинчиси, демократияга каршы бир же эки гана маданият бар деп болжолдойт. Ушул учурда конфуциандык менен исламга көбүрөөк кайрылышат. Бирок, экономикалык тез өнүгүү көп кылымдык маданий каада-салттарды жокко чыгарат. Экономикалык жүрүш менен азиаттык маданияттын өз ара катышы демократиянын өзгөчө азиаттык түрүн пайда кылат. Буга үлгү катары Японияны көрсөтүүгө болот, андагы демократиялык саясий тутумдун үлгүсү батыш демократиясынын конфуциандык баалуулуктарга ыңгайлашуусунун айкын мисалы. Бул үлгү акырындык менен Чыгыш Азиянын бардык өлкөлөрүнө таралып баратат, андагы бекемделип бараткан демократиялык институттар өзгөрүүнүн жана атаандашуунун батыш негиздерине эмес, тил табышуу менен туруктуулуктун конфуциандык баалуулуктарына негизделген. Балким, качандыр бир учурда саясатчылар ислам же славян (православиеге негизделген) демократиясынын өзгөчө үлгүсү жөнүндө айтып чыгышаар.

Өзгөчө көңүлдү демократияга өтүүнү башкара турган кыймылдаткыч күчтөргө бөлүү керек. Демократиялык бийликтер элдик кыймылдардын негизинде аз пайда болоору, алар элиталардын ишмердигинин жыйынтыгы экендиги белгилүү. Демократиялаштыруу жолдоруна жараша революциялык же эволюциялык саясий аренага элиталардын ар кандай топтору чыга келет. Революциялык өтүү учурунда эски бийликтин учурунда башкарууга катышпаган элиталардын ортосундагы келишим жана макулдук талап кылынат. Эволюциялык жолдо өзгөртүүлөр демилгесин, бийликтин иштеп жаткан башкаруучу элитасы (радикалдык бөлүгү) колуна алат. Өтүү жүрүшү «жогортон» болгон реформа катары каралат; экинчи даражадагы маани «төмөнтөн», көпчүлүк тараптан басым керек экендиги моюнга алынса да, көпчүлүк элдик кыймылдарга берилет.

Жогорудагы саналып өтүлгөн шарттар Борбордук Азия өлкөлөрүндө, анын ичинде Кыргыз Республикасында да демократияга өтүүгө түрткү болуп берүүсү ыктымал. Бул жүрүштөгү өзгөчө маанини тарыхый өзгөрүштөгү мүмкүн варианттардын түрүн жана мазмунун көп жагынан аныктай турган социомаданий себептер ойнойт. Социомаданий себептин өзгөчөлүгүн түшүнүү үчүн коом кандай каада-салттар менен калыптанганын эске алуу маанилүү. Өзгөрүү жүрүшүндөгү каада-салт Борбордук Азия өлкөлөрүнүн коомдук турмушундагы өзгөчө жөнгө салгычтардан болуп кала бермекчи. Улам барган сайын мусулман каада-салтынын мааниси, саясий турмуштагы исламдын мааниси жогорулоодо. Дин маданиятка жана адамдардын менталитетин калыптандыруу менен алардын жүрүш-турушуна катуу таасир этүүдө. Ал демократияга өтүүгө тоскоол болушу да, ошондой эле жардам бериши да мүмкүн.

6.1. Мамлекет

Коомдун, социалдык топтордун, индивиддердин жалпы мааниге ээ таламдарын билдирүү жана көрсөтүү үчүн саясий институттар түзүлөт. *Саясий институт* – бул саясий керектөөлөрдү канааттандырууга арналган ролдор менен статустардын жыйындысы. Саясий институт эки элементтен: 1) структуралардан (уюмдар) жана 2) уюмдарды тейлеген коллективдүү түшүнүмдөрдөн, ишенимдерден (же жалпы идея) турат. Саясий институттардын ичинен мамлекетти жана анын бөлүмүн, шайлоо системасын, саясий партияларды, коомдук пикирди, массалык маалымат каражаттарын, кысым көрсөтүү топторун д. у. с. бөлүп көрсөтүүгө болот. Индивидуалдык ресурстардын эсебинен канааттандырууга мүмкүн болбогон кандайдыр бир керектөөлөрдүн келип чыгышынан улам саясий институттар пайда болот.

Мамлекет эң негизги саясий институт болуп саналат. Анткени ал бийлик өзгөртүүлөргө натыйжалуу жана чечкиндүү таасир этет. Мамлекет институтунун келип чыгышы, мурдагы институттар канааттандыра албаган жалпы керектөөлөр менен таламдарды чагылдыруу зарылчылыгы менен шартталган. Мындай жалпы зарылчылыктар менен кызыкчылыктарга коопсуздукка болгон муктаждык, индивиддердин укуктары менен эркиндиктерин сактоо, жарандык тынчтык менен укук тартиптеринин сакталышы д. у. с. кирет.

Жалпы максаттар менен таламдарды ишке ашыруудагы мамлекеттин артыкчылыгы биринчиден, ал артыкчылык жогору адистештирилгени жана башкаруучулар ортосунда эмгектин бөлүнүшү менен айырмаланат. Айталык, мыйзам чыгаруучулар укук нормаларын иштеп чыгышат, администраторлор аларды коомдун мүчөлөрүнө колдонушат, соттор болсо, жарандар менен бийликтер тарабынан укук нормаларынын аткарылышын көзөмөлдөшөт. Экинчиден, мамлекет өз чечимдерин ишке ашыруу үчүн чоң-чоң материалдык жана башка ресурстарга ээ. Мисалы, ачык социалдык конфликт чыкса чечүүчү аргумент катары чыгуучу азыркы кездеги армия менен полицияга мамлекет гана эгедер. Үчүнчүдөн, мамлекетте өз букараларын баш ийдирүүчү толук жана уюштурулган санкциялар системасы бар.

Социалдык институт катары мамлекеттин пайда болушу коомдук турмуштун татаалдашып бараткан процессин, коомдогу индивиддер менен топтордун экономикалык, социалдык, маданий таламдары менен керектөөлөрүнүн дифференциалашын чагылдырат. Ич ара дифференциалашкан бүтүндүктүн биримдигин мамлекет гана камсыз кылат. Анткени ал коомдук таламдарды жалпылап билдирүүгө жана ишке ашырууга жөндөмдүү.

Мамлекет саясий институт катары, мамлекеттик эмес уюмдардан (мисалы, партиялардан, кыймылдардан д. у. с.) айырмалоочу, коомго олуттуу таасир көрсөтүүчү бир катар сапаттуу белгилерге ээ.

Биринчиден, мамлекет бүткүл өлкө масштабындагы бирдиктүү территориялык уюм болуп эсептелет. Мамлекеттик бийлик белгилүү территория чегиндеги бардык калкка таралат. Мамлекет ушул территориянын чегинде гана калктын үстүнөн жүргүзүлүүчү мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийлигинин жогорку жана толук ээси болуп саналат.

Экинчиден, мамлекет саясий бийликтин атайын механизмге ээ органдар менен мекемелердин системасы бар өзгөчө уюм болуп саналат. Булардын жардамы менен мамлекет коомду түздөн-түз башкарат. Мамлекеттин механизмин мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана соттук бийлик институттары түзөт. Коомдун жашап турушуна нормалдуу шарттарды камсыз кылуу менен мамлекет мажбурлоочулук сыяктуу касиеттерге да ээ, б. а. күч колдончу органдары: армия, тартипти жана коопсуздукту сактоо кызматы аркылуу башкарууга да жөндөмдүү.

Үчүнчүдөн, мамлекет коомдук турмушту укуктун негизинде уюштурат. Жалпыга милдеттүү мүнөзгө ээ мыйзамдардын жардамы менен коомдун турмушун жөнгө салып туруу укугу мамлекетте гана бар. Анын үстүнө мамлекет өзүнүн атайын органдарынын (соттордун, администрациянын) жардамы менен укук нормаларынын талаптарын турмушка ашырып турат.

Төртүнчүдөн, мамлекет – бийликтин суверендүү уюму. Мамлекеттик бийликтин суверенитети өлкө ичинде же башка мамлекеттер менен алакалашууда анын бөлөк бийликтен үстөмдүгү жана көз каранды эместиги дегенди билдирет. Мамлекеттик бийликтин үстөмдүк абалы: а) анын чечимдеринин калк үчүн жалпы милдеттүүлүгүнөн; б) мамлекеттик эмес саясий уюмдардын токтомдору менен чечимдерин жокко чыгаруу мүмкүндүгүнөн; в) бир катар өзгөчө укуктарга ээ болуудан, мисалы калк үчүн милдеттүү мүнөзгө ээ болгон мыйзамдарды басып чыгаруу укугунан; г) калкка таасир этүүчү атайын каражаттарга ээ экенинен, башка уюмдарда (мажбурлоо жана күчтөө аппаратынын) жоктугунан көрүнөт.

Бешинчиден, мамлекеттин экономикалык өз алдынчалыгын камсыз кылган мажбурлоо менен өндүрүлүп алынуучу салыктар жана башка төлөмдөр системасынын болушу.

Мамлекеттин түзүлүшү адатка ылайык башкаруунун формалары жана территориялык түзүлүштүн формалары аркылуу мүнөздөлөт. Башкаруунун азыркы формаларынын ичинен монархия жана республика бөлүнүп турат. Алардын ортосундагы айырмачылыктар бийликтин булагы жана жогорку бийлик институттарын уюштуруу ыкмаларында турат. Монархия өз кезегинде абсолюттук-чектелбеген жана конституциялык, парламенттик-чектелген болуп экиге бөлүнөт.

Башкаруунун республикалык формасы бийликтин бардык институттарынын жогортон төмөнгө чейин шайланууга негизделет жана ал президенттик республика жана парламенттик республика деп экиге бөлүнөт. Кыргызстан жарым президенттик республика катары мүнөздөлөт. Салыштырып түшүнүү үчүн башкаруунун калган формаларына мисалдарды келтирелик: АКШ – президенттик республика, Молдова – парламенттик республика, Улуу Британия – конституциялык монархия, Сауд Аравиясы – абсолюттук монархия ж.б.

Территориялык түзүлүш формасы боюнча мамлекет унитардык, федеративдик жана конфедеративдик болуп бөлүнөт. Унитардык мамлекеттин курамында администрациялык-территориялык бөлүктөр гана болот жана алар суверенитетке ээ эмес. Тескерисинче, федерация – тең укуктуу мүчөлөрү болуп эсептелген бир нече мамлекеттердин бирикмеси (мис., Россия, Германия, АКШ ж.б.). Конфедерация кайсы бир актуалдуу проблемаларды – аскердик, энергетикалык, экологиялык ж. б. чечиш үчүн убактылуу түзүлгөн өз алдынча мамлекеттердин бирикмеси. Кыргызстан унитардык мамлекет болуп эсептелет.

Мамлекеттин социалдык милдети анын функцияларынан, б. а. актуалдуу милдеттерди ишке ашыруу боюнча анын ишмердигиндеги башкы багыттардан көрүнөт. Адатта, мамлекеттин функциялары ички жана тышкы болуп бөлүнөт. Ички функциялар өлкөнүн калкынын ар түрдүү таламдарын канааттандырууну камсыз кылат. Буларга: экономикалык, социалдык, экологиялык функциялар, ошондой эле, укук тартибин коргоо, каржылык көзөмөлдөө функциялары кирет. Тышкы функциялар башка мамлекеттер менен өз ара пайдалуу экономикалык, саясий, маданий-техникалык, экологиялык жана аскердик кызматташууларды орнотууга, өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн камсыз кылууга багытталган.

Мамлекет өзү ааламдашуу доорунда чон өзгөрүүлөргө туш келе баштайт. Ушундан улам Роберт Купер тарабынан сунушталган мамлекеттердин типологиясы көңүлдү өзүнө бурат. Ал боюнча, азыркы мезгилде мамлекеттердин үч түрү бар:

1. «Азыркыдан кийинки», бул көбүн эсе жер шарынын ар кайсы бурчтарында ааламдашуу жүрүшүнө жигердүү катышкан өнүккөн батыш өлкөлөрү, Түндүк Американын, Батыш Европанын жана Чыгыш Азиянын индустриядан кийинки өлкөлөрү. Өлкөлөрдүн бул тобу өзүнө адамзаттын бешинчи бөлүгүн гана камтып турганы менен дүйнөлүк өнүгүштүн бардык чөйрөлөрүндөгү таасир берүүчү негизги каражаттарга ээ.

2. «Азыркы» же салттык мамлекет-улуттар, негизинен ааламдашуу жүрүшүнө анчалык тартылыша элек батыштагы эмес өлкөлөр. Акыркы 20–30 жылда өз аймактарында ааламдашуу анклавы өндүү бир нерсе түзүп алышкан, бирок аларга тышкы жана ички саясаттын багыттарын аныктоону уланткан салттуу коомдун зор дүйнөсү каршы турат. Бул көп учурда алардын өнүгүшүндөгү эки доминанттын карама-каршылыгын чагылдыруучу социалдык-экономикалык жана саясий кризистерге алып келет. Мамлекеттердин бул тобуна Чыгыш Европанын, Түштүк-Чыгыш жана Түштүк-Батыш Азиянын жана Латын Америкасынын көпчүлүк өлкөлөрү кирет.

3. «Азыркыга чейинки» же азыркынын алдындагы, башкача айтканда мамлекет-улут түзүү жолундагылар жана тарап кетүүгө ачык багыт алгандар. Бул топто дүйнөлүк жүрүштөрдөн өз алдынча бөлүнүү багыты, салттык багыттардын аябай басымдуулук кылаарлыгы байкалып турат. Ушуга байланыштуу чыныгы экономикалык жана саясий маселелерди чечүү экинчи орунда калат. Бул топко Африканын, Түштүк жана Түштүк-Батыш Азиянын,

Латын Америкасынын айрым өлкөлөрүн кошууга болот. Азыркыга чейинки мамлекеттерди *каази-мамлекет* деп эсептесе болот, анткени андагы мамлекеттик институттар начар жана зомбулук аппаратына түздөн-түз, монополдук көзөмөл жүргүзө албайт.

Азыркы мамлекет көп деңгээлде улуттук эркиндик жөнүндөгү салттык көз караштарга толугу менен жооп берет. Анын эркиндиги оң мүнөздө болот, мамлекет улуттук өнөр-жайлуу экономикага ээ. Азыркы мамлекеттер ортосундагы мамилелер күчтүн тең салмактуулук негизинде курулушу ыктымал, бирок ошол эле учурда кызматташтык менен институтташтыруунун олуттуу элементтерин камтышы мүмкүн.

Азыркыдан кийинки мамлекет – бул такыр бөлөк маселе. Бул жерде азыркы мамлекеттин негизинин өзү кол салуудан коргоону камсыз кылуучу эркиндик – мурдагы маанисин жоготуп коёт. Азыркыдан кийинки мамлекеттер өздөрүнүн ички иштерине сырттан киришүүгө жол беришет, анткени алар анын ордуна, башкаруунун супер улуттук деңгээлиндеги таасир сыяктууларды алышат.

Ошентип, XXI кылымдын биринчи жарымында дүйнөлүк саясатта улуттук мамлекеттин жана бардык өлкөлөрдөгү мамлекеттик бийликтин баркынын түшүшү күтүлөт. Бул ааламдашуу менен шартталган. Азыркыга чейин ааламдашуу жүрүшүнө улуттук экономикаларды, баарынан мурун өнүгүп бара жаткан жана өткөөл экономикалуу өлкөлөрдү кошкон, жалпыга бирдей «адилет» үлгү пайда боло калган жок. Ааламдашуунун мындай үлгүнүн жок шарттарында андан аркы өнүгүшү жана улуттук мамлекеттин социалдык маанисинин төмөндөшү планетанын калкынын көпчүлүк бөлүгүнүн социалдык корголбогондугунун аябагандай катуу өсүшүнө, мунун натыйжасы катары дүйнөдө башкаруучу идеологиялык негиздер менен саясаттардын күтүлбөгөн өзгөрүүлөрүнө алып келиши ыктымал.

6.2. Саясий партиялар

Саясий аренада ар түрдүү саясий күчтөр аракеттенишет. Алардын кээ бирлери ар кыл саясий акцияларды ачык түрдө ишке ашыргандыктан аларды реалдуулар деп аташат; башкалары топтордун таламдарын ишке ашыруунун тымызын формаларын артык көрүшөт. Кийинкилерин латентчилдер (тымызындар) деп аташат, булар – лоббилер, катышы бар топтор, клиентелдер, б. а. жекече көз карандылык мамилелердин негизинде көрүнүктүү саясий ишмерлердин айланасына топтолгон бир пикирдештердин бирикмеси. Таасирдүү патрону (пири) кетээри менен булардын саясий ишмердүүлүгү да токтойт.

Саясий аренада ачык аракеттенген реалдуу саясий күчтөрдүн эң эле таасирдүүлөрү болуп партиялар саналышат. Алар топтук жана индивидуалдык таламдарды көрсөтүп чыгышат жана билдиришет, ошондой эле жарандык коомдун башкы элементи болуп кызмат аткарышат. Партиялардын жана партиялык топтордун өз ара аракетсиз коомду жана анын саясий системасын элестетүү кыйын. Ошентип, саясий күчтөр «жарандык коомдо пайда болуп, анын топторунун таламдарын билдирип жана көрсөтүп чыгуу менен

мамлекеттин жана жарандык коомдун ортосундагы туташтырып туруучу звено болуп саналышат. Таламдар боюнча уюмдашылган бардык эле топторду партия деп атоого болбойт. Башка саясий күчтөрдөн партияны айырмалоочу белгилери бар:

Биринчи белгиси, партия – бул уюм, б. а. убактысы боюнча алганда адамдардын жетишерлик узак бирикмеси экенинде турат. Уюмдун узак убакыт аракеттениши өздөрүнүн шыктандыруучулары жана уюштуруучулары менен пайда болуп жана жоголуп турган клиентелдерден, фракциялардан, кликалардан аны айырмалоого мүмкүндүк берет.

Партиянын экинчи белгиси – борбордук жетекчилик менен такай байланыштагы жергиликтүү туруктуу уюмдардын болушу.

Үчүнчү белгиси болсо, партиянын максаты – бийликти жеңип алуу жана ишке ашыруу. Бийликти ишке ашырууга умтулуу – партияны кысым көрсөтүү топторунан айырмалоого мүмкүндүк берет. Эгерде партия шайлоолордо бийликти жеңип алуу, ал бийликти депутаттардын парламенттеги жана өкмөттөгү иши аркылуу жүзөгө ашыруу максатын койсо, а кысым көрсөтүү топтору бийликти тартып алууга аракеттенбестен, бийлик чөйрөсүнөн сыртта туруп алып, ага таасир көрсөтүүгө умтулушат.

Партиянын төртүнчү белгиси – элдик колдоону, добуш берүүдөн баштап, алгачкы активдүү мүчөсү болуу менен камсыз кылуу. Бул белгиси боюнча партия шайлоолорго жана парламенттик ишмердикке катышпаган саясий клубдардан айырмаланат. «Саясий партия – улуттук жана ошондой эле жергиликтүү деңгээлдерде жашап жаткан, бийлик алуу жана жүргүзүү максатында багытталган жана ушул максаты менен элдин колдоосуна умтулган, тынымсыз аракеттеги уюм».

Саясий партиялар жарандардын бийликке таасир этиши үчүн жаңы мүмкүндүктөрдү түзүү менен саясат дүйнөсүн олуттуу түрдө өзгөртүп жиберешти. Мурда шайлоочулардын укуктары шайлоо аяктаары менен «бүтүп калган». Шайланган талапкер өзүнүн шайлоочуларына баш ийүүгө таптакыр милдеттүү эмес болгон. Шайлоолордон кийин ал жөн гана коомдун өкүлү болуп калган. Партиялар пайда болгондон тартып, депутат эч кандай демилге көтөрбөйт, партиянын гана эркин билдирет, анын колдоосуна таянат. Анткени, партиялар уюмдашышкандыктан, алар коомдук пикирди, өкүлчүлүктү мобилизациялоодо жана социалдык топтордун саясий таламдарын ишке ашырууда көп эсе натыйжалуураак болуп чыгышты.

Экономикалык, социалдык жана маданий өнүгүү деңгээли ар кандай, конкреттүү тарыхый жана улуттук салттары бар коомдордо саясий партиялардын ролу жана мааниси да бирдей эмес. Бирок партиялардын кээ бир жалпы функцияларын бөлүп көрсөтүүгө болот.

Ар түрдүү топтор менен индивиддердин ар башка таламдары менен керектөөлөрүн макулдаштыруу жана жалпылаштыруу функциясы эң эле маанилүүсүнөн болуп саналат. Бул жалпылаштырылган таламдарды программаларда, талаптарда, ураандарда тастыктоо, эң акырында, аларды бийлик структурасына чейин жеткирүү – таламдардын өкүлчүлүк функциясынын иши.

Мындан тышкары, партиялар бийлик органдарын баш ийдирүү же көзөмөлдөө менен, саясий институттардын өз ара аракеттенүүлөрүнүн эрежелерин иштеп чыгууга, колдонууга жана ишке кийирүүгө катышуу менен «өкмөттүк» функцияларды да аткарышы мүмкүн.

Социалдык топтордун таламдарын көрсөтүү жана билдирүү, аларды бийлик органдарына жеткирүү менен партия коммуникациялык функцияны ишке ашырат, б. а. бийлик менен коомдун өз ара байланыштарын камсыз кылат. Агитациянын жана пропаганданын каражаттары менен белгилүү баалуулуктарды жана стереотиптерди жайылтуу менен саясий партиялар саясий социалдаштыруу функциясын, б. а. саясий тажрыйбаны, салттарды, маданиятты кийинки муундарга өткөрүп берүү функциясын жүзөгө ашырат. Акырында, жетекчи кызмат орундарына мыкты талапкерлерди тандоо менен партиялар элита курамынын сапатынын жакшырышына түрткү берет. Партиялар мына ошентип саясий рекруттоо функциясын ишке ашырат. Бирок тоталитардык системаларда саясий партиялар бийлик жүргүзүү функциясын түздөн-түз аткарып калышы мүмкүн. Адатта, алар бийлик функцияларын бүтүндөй өз колуна топтоп алышкан (мурдагы СССРде) монополиялуу бийлөөчү партиялар.

Адатта, конкуренттүү өлкөдө бир нече партиялар болот. Саясий партиялардын жыйындысы жана алардын ортосундагы өз ара байланыштар партиялык система деп аталат. Конкреттүү өлкөдөгү партиялардын саны: маданий-диний чөйрө, салттар, экономикалык өнүгүү, социалдык бөлүмдөр д. у. с. көптөгөн факторлордун аракеттеринин натыйжасы болуп саналат.

Партиялык системалар сандык жана сапаттык критерийлер боюнча айырмаланышат.

6.3. Партиялардын жана партиялык системалардын сандык критерий боюнча типологиясы

Сандык критерийи боюнча мындайча ажыратылат:

1) жалгыз партия монополиялуу түрдө бийлик жүргүзүп жаткан жерде бир партиялуу система болот. Адатта бул система тоталитардык жана авторитардык режимдер үчүн мүнөздүү. Коммунисттик партиясы бар мурдагы СССРдеги партиялык система буга мисал болуп берет;

2) бир нече партиялардан турушкан, бирок, урунттуу басымдуулук кылып, эң эле таасирлүүлөрүнөн экөө болгон жерде кош партиялык система болот. Айталык, Улуу Британиянын лейбористтик жана консервативдик партияларынын бийликке кезектешип келүүлөрү кош партиялык системага классикалык мисал. Өлкөдө социал-демократтык да, коммунисттик да, башка партиялар да бар болгон менен, бирок алардын коомго таасири өтө чектелүү;

3) эки жана андан да көп партиялардын саясий турмуштагы активдүү ролун болжогон система – бул көп партиялык система. Партиялардын саны социалдык таламдардын тармакталып кеткен системасын чагылтып турат. Мындай партиялык система компромисстерди (лат. *compromissum* – өз ара эңке

келишүү менен жетишилген макулдашуу) издөөгө умтулат, анткени бир дагы партия айкын үстөмдүккө ээ боло алышпайт. Батыш Европанын партиялык системалары көп партиялуулуктардын мисалы болуп саналышат. Айталык, Италияда партиялардын саны – 14, Голландияда – 20дан ашуун, д. у. с.

Саясий сахнада ат салышып жатышкан партиялар коомго жана бийликке карата таасирлеринин масштабы менен айырмаланышат. Партиялардын саясий таасири үч критерийден: 1) партиянын мүчөлөрүнүн санынан; 2) партия үчүн добуш беришкен шайлоочулардын санынан; 3) шайлоолордо партия тарабынан алган депутаттык мандаттардын санынан куралат. Партиялар парламенттеги депутаттык орундардын бөлүштүрүлүшүнө жараша, саясий чечимдерди кабыл алуу процессине алардын таасир көрсөтүүсүнүн даражасы боюнча, б. а. саясий салмагы боюнча айырмаланышат.

Саясий салмагы боюнча партиялардын төрт тибин: 1) мажоритардык партия, б. а. мандаттардын абсолюттуу көпчүлүгүн жана өзүнүн саясий курсун жүргүзүүгө укук алган партия; 2) мажоритардыкка шыгы бар партия, б. а. партиялар менен бийлик кезегин алууга келгенде келерки шайлоодо жеңип чыгууга жөндөмү бар партия; 3) үстөмөн абалдагы партия, б. а. депутаттык орундардын салыштырмалуу көпчүлүгүн алган партия; 4) миноритардык партия, б. а. минималдуу сандагы мандатка ээ партия болуп бөлүнүшөт.

6.4. Эгемен Кыргызстандагы саясий партиялардын тарыхы. Көп партиялык системанын калыптанышы.

Кыргызстандагы саясий партиялардын түзүлүш жана өнүгүү тарыхын үч баскычка бөлүп кароого болот:

- Биринчи баскыч, 1987–1991-жылдар: – СССР мамлекетинин шартында саясий уюмдарды түзүү аракеттери, уюштуруу иштеринин колго алынышы.

- Экинчи баскыч, 1991–1995-жылдар: – СССРдин кыйрашы, КПССтин жоюлушу менен өз алдынча алгачкы саясий партиялардын түзүлө башташы, алардын эл арасында активдешүү аракеттери.

- Үчүнчү баскыч, 1995-жылдан бүгүнкү күндөргө чейин – демократиялык Кыргызстанды курууну өз максаты кылып алышкан саясий партиялардын көп түрдүүлүгү жана алардын идеологиялык багыттары. Көп партиялык системаны курууга карай багыт алуу.

Биринчи баскыч. 1903-жылы март айында болуп өткөн РСДРПнын 2-съездинде большевиктер менен меньшевиктер болуп экиге бөлүнгөн, анан, 1917-жылы 25-октябрда, Петрограддагы пролетардык революциянын толкунунда бийликке келген Орусия коммунисттик (большевиктер) партиясынын айрым майда бөлүкчөлөрү кыргыз жергесинде ошол революцияга чейин эле пайда болуп, совет бийлиги жеңгенден кийин Кыргызстанда да коммунисттик партиянын бийлиги орногон.

Эгер Кыргызстандагы саясий партиялардын тарыхын «Алаш-ордо», солчул эсерлер партияларынын аймактык бөлүмдөрүнөн баштасак, анда партиялык системанын өнүгүү процессинин хронологиялык чектерин бир

кийла узартууга болот. Ал тургай Кыргызстандагы партиялык системанын калыптануу процессинин так мезгили жана орду катары – 1917-жылдын жайын, Пишпек шаарын айтууга толук негиз бар.

1918-жылы Жети-Суу ревкому «Алаш» партиясынын облустук жана уездик уюмдарын жоюуга токтом чыгарганына карабастан, алар 1920-жылдын мартына чейин жашап келишкен. Монархиялык бийликти көздөгөн Колчактын күчтөрү басып киргенден баштап «Алаш» партиясынын жергиликтүү уюмдары Совет бийлиги тарабында болуп, контрреволюцияга каршы күрөшүшкөн. Лениндин өмүрүнө кол салуу окуясынан улам башталган «кызыл террордун» шарапаны менен «Алаш» партиясынын жергиликтүү уюмдарынын ишмердиги контрреволюциячыл деп табылып, 1920-жылы толугу менен жоюлган. Бул партиянын мүчөлөрүнүн бир бөлүгү эмигрант болуп (Мустафа Чокаев ж. б.), дагы бир бөлүгү контрреволюцияга, басмачылык кыймылга кошулуп кетишкен, үчүнчү бөлүгү Совет бийлигин колдоочулардын катарына өтүп, сабатсыздыкты жоюуда, маданиятты өнүктүрүүдө көп эмгек сиңиришкен. Алардын арасында И.Арабаев, А.Сыдыков, К.Тыныстанов ж. б. болушкан.

73 жылга жакын жашаган тоталитардык мамлекет болгон Советтер Союзундагы жападан-жалгыз саясий партия, өзү коомдук уюм болуп туруп мамлекеттик бийликти толугу менен менчиктеп алган, билип-билбей, тактап-тактабай, чын-төгүнүнө жетпей туруп эле миллиондогон бейкүнөө адамдарды куугунтукка алган, өлкөдөгү көптөгөн башка улуттар сыяктуу эле, кыргыздардын да эс-тутумун, салт-санаасын, ой-мүдөөсүн марксист-лениндик-коммунисттик филтерден өткөрүп, жумурай журтту манкуртка айландырган КПСС менен анын күжүрмөн отряды болгон Кыргызстан Коммунисттик партиясынын жан кейиткен, көкүрөк түтөткөн ишмердиктери жөнүндөгү чындыкты жазганга, ишмердигин туура түшүнгөнгө бүгүнкү күндөгү биздин коомдук аң-сезимибиздин деңгээли жетиштүү деп айтууга негиз бар.

Совет заманынын акыркы жылдарында Кыргызстандагы көп партиялуулуктун пайда болуу башатында «Ашар» козголушу, «Үй куруучулар кыймылы» сыяктуу социалдык маселелерди көтөргөн уюмдардан тышкары (алар 1989-жылы июндан баштап калыптана башташкан), «Асаба» саясий кыймылы (1990-жылдын апрелинде түзүлгөн, анын лидери Кадыр Матказиев болгон), «Демос» талаш-тартыш клубу, «Современник-Замандаш» жана «Поиск-Издөө» саясий клубдарынын тибиндеги «теориялык жактан эркин талаш-тартыштардын толкуну» чоң роль ойногон. Бирок, бул уюмдар коммунисттик багытта болбосо да, алар Коммунисттик партияга саясий оппозиция боло алышкан эмес.

1988-жылдын декабрында Каракол шаарында Кыргызстан жаштар союзу (КЖС), (Ысык-Көл клубу) уюшулган, ал формалдуу эмес, жаштардын коомдук-саясий кыймылы катары түзүлгөн. Негизги максаттары: - маалымдуулукту жана демократияны күчөтүү; - кыргыз элинин улуттук кызыкчылыктарын коргоо; - улуттук аң-сезимди өнүктүрүү; - Кыргызстандын көз карандысыздыгы үчүн күрөшүү ж. б. Курамы жаш интеллигенттерден, студенттерден, жаш жумушчулардан турган. Алгач саясий аренага 1989-жылы 22-январда «жер-суулардын тарыхый аттарын калыбына келтирүү жана кыргыз тилине

мамлекеттик статус берүү талабы менен чыккан, жыйынга 400дөн ашуун адам катышкан. 1989-жылы февралга карата 180 туруктуу мүчөсү жана активисттери болгон. КЖС өз ишмердүүлүгүн Бишкекте жана Ошто жүрүзүүгө аракет кылган. Каракол шаарында жана Бишкекте активдүү үгүт иштерин жүргүзүп, Прибалтика республикаларынын гезиттерин өз алдынча көбөйтүп, аларды жаштар арасында таркатышкан. Ысык-Көл облустук партиялык, советтик жетекчилердин куугунтуктоосунун, кысымынын кесепетинен КЖС Ысык-Көл облустук комсомол уюмунун алдындагы «Ысык-Көл» клубуна айланууга аргасыз болгон. 1989-жылы кыргыз тилине мамлекеттик статус берүү жөнүндө мыйзамды колдоого 20 миңден ашуун кол чогулткан. Ушул эле жылдын сентябрынан баштап «Ашар» кыймылын колдоодо Ысык-Көл аймагында үгүт иштерин жүргүзүүгө, каражат топтоого көмөктөшкөн. 1990-жылы Кыргызстан Демократиялык кыймылын түзүүгө активдүү катышкан жана анын курамына коллективдүү мүчө катары кирген, ушуну менен ал өз алдынча коомдук кыймыл катары ишмердигин токтоткон. КЖСнын төрагасы Ыласең Таалайбек болгон.

Кыргызстандагы көп партиялуулук системасынын жаралышында «Ашар» уюмунун маани чоң. Кыска убакыттын ичинде анын мүчөлөрү бийлик алдына экономикалык, социалдык гана эмес, саясий маселелерди да коё башташкан. «Ашар» коомдук-саясий кыймылынын уюштуруу конференциясы 1989-жылы 15-июлда болуп, ага 32 баштапкы уюмдан 250 делегат катышкан. «Ашардын» уставы мамлекеттик каттоодон 1991-жылы 20-декабрда өткөн.

1989-жылдын май-июнь айларында батирлерде жашап жүрүшкөн миңдеген кыргыз жаштарынын Фрунзе шаарынын тегерегиндеги жерлерди үй куруу үчүн өз алдынча басып ала башташы «Ашардын» түзүлүшүнө себеп болгон. Кыймылдын уюштуруу конференциясын даярдоо учурунда, уставын каттоодон өткөрүүгө бийлик тарабынан бут тосуулар болгон. Бийликтегилердин максаты бул жаңыдан пайда болуп жаткан кыймылга саясий мүнөз бербей, аны жалаң гана экономикалык ишмердүүлүк менен чектеп, кыймылдын ордуна чакан чарбалык кооператив түзүп коюу эле.

Бирок, райондук эле каттоодон өткөндүгүнө карабастан «Ашар» кыймылы тез арада күч алып, кийинки айларда жалпы улуттук кыймылга айлана баштаган. Кыймылдын курамына коллективдүү мүчө болуп киргендердин саны күн санап көбөйүп, анын баңктагы эсебине чоң суммадагы акча которулган. 1999-жылы август-сентябрь айларында үй куруучуларды курулуш материалдары менен камсыз кылуу маселесин чечүүгө келгенде «Ашар» кыймылынын активисттери менен бийликтегилердин ортосунда кагылышуулар башталган.

Ушул мезгилден баштап «Ашарды» саясий кыймылга айландырууну жактоочулар менен саясатка кийлигишүүнү каалабагандардын ортосунда пикир келишпөөчүлүктөр күч алып, бул кыймылдын ичинде эки агымдын, эки канаттын пайда болушуна алып келген. Уюштуруу конференциясы «Ашардын» Кеңешинин төрагасы кылып Ж.Усуповду (Жумагазы Усуп – Чоң аюу), аткаруу комитетинин төрагалыгына Ж.Жекшеевди шайланган. «Ашар» кыймылынын саясатташкан канатын Ж.Жекшеев жетектеген. Бул багыттын саясий ишине

каршы болгон Кеңештин көпчүлүк мүчөлөрү, б. а. «десаясатташкан» бөлүгү, аткаруу комитетин таркатуу жөнүндө чечим кабыл алып, анын ордуна «убакылуу уюштуруу комитетин» түзүшкөн. Бул чечим 1990-жылы январдагы жаштардын толкундоолору учурунда кабыл алынгандыктан, «Ашар» кыймылынын көптөгөн катардагы мүчөлөрү таркатылган аткаруу комитети тарабында кала беришкен.

1990-жылы февралдын башында Ж.Жекшеев жана кыймылдын дагы бир катар лидерлери совет бийлигинин кысымы астында Фрунзе шаарынан чыгып кетүүгө аргасыз болушкан. 1990-жылдын жазынан «Ашардын» саясатташкан канаты жалпы улуттук саясий оппозициянын борборуна айланган. 1990-жылы 25-майдан баштап алар «Кыргызстан демократиялык кыймылынын» курамына киришкен.

Жер участокторун (тилкелерин) бир ирээт бөлүп берүү жана «Ашар» коомун түзүү менен жаштардын үйгө, турак-жайга болгон муктаждыктары толугу менен чечилген эмес. Фрунзенин айланасынан улам жаны жерлерди басып алуулар улантыла берген. Ошентип, 1990-жылы сентябрда үй куруучулардын «Көк-Жар», 1991-жылы июнда «Бишкек», «Келечек» сыяктуу ыктыярдуулар коомдору түзүлгөн.

1990-жылы апрелде Ош шаарында да беш миңден ашык (үй-бүлө башчыларынан турган) мүчөлөрү бар үй куруучулардын «Ош аймагы» бирикмеси уюшулган. Буга чейин, 1989-жылдан баштап Ош шаарында кыргыздардын «Элдик демократтык фронту» жана өзбектердин «Адолат» бирикмелери болгон.

«Ашар» ж.б. коомдордун негизги максаттары – өздөрүнүн мүчөлөрүн жеке менчик үй куруу үчүн жер участоктору менен камсыз кылуу, архитектурадагы улуттук стилди кайра жаратуу жана өнүктүрүү, кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, тилин, салтын жана үрп-адатын үйрөнүү ж. б. болгон. Кыргыздардын улуттук аң-сезиминин өзгөрүшүнө, алардын саясий жигердүүлүгүнүн жана жалпы саясий маданиятынын өсүшүнө «Ашар» коомдук-саясий кыймылы өзүнүн тарыхый окуяларга бай бир жылдык ишмердигинде чоң таасир тийгизген.

1990-жылдын март айында СССР Жогорку Советинин 3-курултайында өлкөнүн Конституциясынан 6-берененин (КПССтин жалгыз партия катары мамлекетти башкарууга карата үстөмдүгү) алынып салынышы, андан көп узабай эле «Коомдук бирикмелер жөнүндөгү» мыйзамдын кабыл алынышы, башка союздук республикалардагы сыяктуу эле, Кыргызстанда да саясий мүнөздөгү коомдук уюмдарды жана саясий партияларды уюштурууга, расмий каттоодон өткөрүүгө совет бийлиги мезгилинде биринчи жолу мыйзамдуу шарттарды түзгөн.

Жогоруда кең кылынган саясий кырдаал Кыргыз коомчулугунун жалпы маанайына чоң таасирин тийгизип, коомдук пикирде өзгөрүү боло баштаган. Жер-жерлерде ар кандай өкмөттүк эмес уюмдар түзүлө баштаган: «Демилге», «Көк-Жар», «Мемориал», «Дыйкан Ордо», «Эколог», «Акыйкат», «Ак-кеме», «Жаш тарыхчылар ассоциациясы» ж. б. ондогон коомдук, бейформал уюмдар түзүлүп, алардын көпчүлүгү КДКга биригишкен. Анын курамына ошол

күндөрү 25 коомдук ар кандай уюмдар баш кошконун жар салышкан. КДКнын уюштуруу курултайынын өтүшү ошол кездеги жаңылык окуя, тарыхый мааниси бар иш чара экендигине карабастан «Советтик Кыргызстан», «Советская Киргизия» сыяктуу өкмөттүк массалык маалымат каражаттары курултай жөнүндө, ал болгонго чейин да, ал болуп өткөндөн кийин да бир кичине кабар же бир сүйлөм маалымат беришкен эмес. Бул кыймылдын ишмердигине кыскача токтоло кетели.

КДК – улуттук кайра жаралуу багытындагы, Кыргызстандын формалдуу уюмдарынын демилгеси менен түзүлгөн коомдук кыймыл болгон. Уюштуруу конференциясы 1990-жылы 26-27-майда Бишкек шаарында өткөн. 1990-жылы 11-ноябрда Кыргызстанда биринчи жолу КДК Адилет министрлигинде саясий уюм катары каттоодон өткөн. Бул окуяны өлкөдөгү көп партиялуу саясий системанын башталышы катары караса болот. 1993-жылдын 29-майынан Кыргызстан Демократиялык кыймылы партиясы болуп кайра түзүлгөн.

Ар кимиси өз алдынча, чачыранды аракет кылган, бирок баардыгы коммунисттик режимге каршы күрөшүшкөн 24 коомдук уюмдар биригишип, КДК уюшулган. Алардын катарына «Асаба», «Ашар», «Атуулдук демилге», «Боорукер», «Ак-Кеме» (Ленинграддагы кыргыз студенттеринин жердешчилиги), Базар-Коргон, Жалал-Абад, Ысык-Көл, Кара-Балта, Майлы-Сай, Ош, Каракол, Талас, Токмок, Чолпон-Ата ж.б. шаар жана кыштактардагы уюмдар кирген. 1991-жылдын февралына карата КДК 34 өз алдынча уюмдарды бириктирип, мүчөлөрүнүн жалпы саны 300 миңден ашкан.

«Славян фонду», «Кыргызстан социал-демократтары», «Мемориал» клубу ж. б. Республикадагы жашаган ар түрдүү улуттардын өкүлдөрүнөн турган уюмдардын КДКга мүчө болуп кириши бул кыймылга интернационалдуу мүнөз берген. КДКнын уюштуруу конференциясына 301 делегат чечүүчү добуш менен катышып, 83 адамдан турган Кеңеш жана 19 мүчөдөн турган Башкарма шайланган. Башкарманын 5 тең төрагалыгына: К.Акматов, Ж.Жекшеев, Т.Тургуналиев, К.Матказиев жана Т.Дыйканбаевдар шайланган.

Конференция кабыл алган убактылуу Программда Республиканын суверенитетин талап кылуу, демократтык жарандык коомду куруу жана базар экономикасына өтүү көрсөтүлгөн. Программа жана Уставдан тышкары, конференцияда төрт резолюция кабыл алынган: 1) Литвада блокаданы алып таштоо жөнүндө; 2) демократиялык кыймылдын активисттерин аңдууну токтотуу жөнүндө; 3) 1916-жылдагы геноцид жөнүндө жана 4) карапайым калкка каршы куралдуу күч колдонбоо жөнүндө.

КДКнын саясий аренага чыгышы кыргыз коомчулугу тарабынан ар түрдүүчө кабыл алынган. Бул кыймылдын республикалык партиялык жетекчилик менен мамилесинин начардыгы аны «улутчул кыймыл» деп айыптоого шыкак берген. Бирок, Ош окуялары мезгилиндеги, 1990-жылдын 6-7-июндарында, Бишкектеги Өкмөт үйүн курчап алган жаштардын митинги менен бийлик жалпы тил табышууда, КДКнын активисттери алгылыктуу иштерди жасашкан. Студенттер жана кыргыз улутундагы жаш жумушчулар КДКнын социалдык базасын түзүшкөн. КДК кыргыз айылдарында өтө белгилүү болгон.

1990-жылы октябрдагы Жогорку Кеңештин күзгү сессиясында Республиканын Президентин шайлоодо КДКнын активисттери Өкмөт үйүнүн алдында ачкачылык уюштуруп, шайлоонун жүрүшүнө иштиктүү таасир тийгизишкен. КДКнын Программасы 1991-жылы 10-февралда кыймылдын I курултайында кабыл алынган. Ал программа 6 бөлүктөн турган: 1) учурдагы абал, 2) коомдук-саясий жана мамлекеттик системаны демократташтыруу боюнча милдеттер, 3) КДКнын улуттук саясаты, 4) экономика, 5) жаратылышты коргоо, 6) социалдык жана маданий турмуш.

Программда КДК өзүн КПССке карата оппозициялык кыймылдеп билдирген, Президентти жана анын программасын колдоорун айтышкан. КДКнын Союздук Келишимге карата мамилеси жөнүндөгү анын I курултайда кабыл алган Резолюциясында «Жогорку Кеңеш республиканын аймагында референдумду өткөрбөөгө тийиш», — деген талап коюлган. «КДК кабарлары» гезитинин биринчи номеринин нускалары типографиядан эле бийлик тарабынан конфискацияланган.

Кыргызстанда коммунисттик партократиянын мамлекеттик жогорку бийликтен четтетилиши, бийликке Президент баш болгон демократтык күчтөрдүн келиши менен өлкөдөгү социалдык-саясий кырдаал кескин өзгөрө баштаган. Кыргызстан суверендүү (15-декабрь 1990-жыл) жана көз каранды эмес (31-август 1991-жыл) мамлекет деп жарыяланган. КДК кыргыз элинин жана республикада жашаган жалпы калктын саясий, социалдык, руханий кулчулуктан бошонушуна, өз эркине, оюна ээ болушуна, өз күчүнө ишенишине чоң салым кошкон.

Кыргызстандагы демократия жана эркиндик үчүн болгон улуттук жана жарандык кыймыл тез аранын ичинде КДКнын рамкасынан чыгып, массалык коомдук кыймылдын мүнөзүнө ээ боло баштаган. Кыргызстандын Президентинин демократиялык багытта иштей башташы менен КДКнын Программасынын негизги максаттары мамлекеттик саясатка айланган. Кыймылдын буга чейинки популярдуулугу өлкөдө демократиялык саясий режим орногондон кийин мурдагы эффективдүүлүгүн жогото баштаган.

КДКнын көптөгөн активисттери эгемендиктин алгачкы жылдарында мамлекеттик бийлик органдарынын жогорку кызматтарына көтөрүлүшкөн, экинчи бир бөлүгү ишкерликке, фермерликке, бизнес кылуу жагына өтүшкөн. Жаңы демократиялык мамлекетти, анын саясий системасын калыптандырууда жалпы мүнөздөгү сөздөрдөн, ураандардан саясий майданда чечкиндүү аракет жасаган, ар тараптан иштелип чыккан, конкреттүү сунуштары бар, саясий күрөш майданында туруктуу, кайраттуу иштей турган саясий партияны түзүү зарылчылыгы келип чыккан. КДК Кыргызстанда көп партиялуулукту калыптандырууну талап кылып, 1990-жылдын 22-28-октябрында саясий ачкачылык өнөктүгүн уюштурган. Анын сүрөөнү астында Кыргызстан Компартиясынын лидери А.Масалиев президенттикке шайлана албай, 27-октябрда алгачкы Президент болуп ошол учурдагы демократиячыл канаттын өкүлү катары эсептелген академик А.Акаев шайланган.

Экинчи баскыч, 1991-1995-жылдар: — СССРдин кыйрашы, КПССтин жоюлушу менен өз алдынча алгачкы саясий партиялардын түзүлө башташы,

алардын эл арасында активдешүү аракеттери социалдык-экономикалык койгөйлөрдү чечүүгө багытталган «Ашар», «Үй куруучулар биримдиги», «Көк-Жар» ж. б. у. с. коомдук-саясий кыймылдардын дүркүрөп өсүшүнө байланыштуу. Алар алгач саясаттан алыс болушкан, бирок ошол кездеги жагдай, мамлекеттик бийлик органдарынын басымы алардын чыныгы экономикалык суроо-талаптарын саясий суроо-талаптарга өзгөртүүсүн шарттаган.

1991-жылдын 14-февралында президент А.Акаевдин бир катар коомдук-саясий, улуттук-маданий бирикмелердин өкүлдөрү менен жолугушуусу өткөрүлгөндө, КДК конструктивдүү ишмердүүлүккө киришип, интеллектуалдык катмарды калыптандыруу, улуттук ишкерликти, бизнести түзүү жана өнүктүрүү сыяктуу милдеттерди аткарууга шарт түзүшү керек деген каалоо-тилек билдирген³⁰. Кийинчерээк КДК ички өзөгүн жоготуп, жаңы саясий шарттарда багытын өзгөртө албай калган. 1991-жылы 9-10-февралда КДКнын Бишкек шаарында өткөрүлгөн биринчи съездинин жүрүшү кыймылдын ишмердүүлүгүндө татаал, талаш-тартыштуу процесстер болуп жатканын көрсөткөн, ага кирген айрым бирикмелердин, алардын ичинде «Ашар» менен «Асабанын» ортосундагы пикир келишпестикти ачыкка чыгарган.

Мына ушундай социалдык-экономикалык жана саясий кырдаалда КДКнын ичинде жикке бөлүнүүлөр башталган. КДК ичинде, ал түзүлүп өз ишмердигин баштаганда эле байкалган, бара-бара убакыттын өтүшү менен күч алып, тереңдеп жана кеңейип келген үч саясий агым болгон: радикалдык, улутчул-патриоттук жана центристтик. Ушул агымдар жыйынтыгында өз алдынча саясий партияларды түзүү деңгээлине өсүп жетилишкен. КДКнын ичинен бөлүнүп чыккан партиялардын катарына: «Эркин Кыргызстан», «Асаба» жана «Ата-Мекен» кирет³¹. Кыймылдын калган мүчөлөрү 1993-жылы 29-майда КДК саясий партиясын түзүшкөн.

КДКдан бөлүнүп чыккан «Эркин Кыргызстан» (ЭрК) демократиялык саясий партиясы Кыргызстанда биринчи жолу расмий түрдө катталган, Советтер Союзу жашап турган мезгилдеги Компартияга альтернатива катары өзүн көрсөткөн алгачкы саясий партия болуп саналат. Уюштуруу съезди 1991-жылы 10-февралда болуп, мамлекеттик расмий каттоодон 1991-жылы 4-октябрда өткөн. Уюштуруу съездинде бардык облустардан 104 делегат катышып, партиянын жетекчилигине Ө.Текебаев шайланган.

«ЭрК» партиясы 1991-жылы 17-августта парламент маселеси жөнүндө референдум өткөрүү тууралуу Жогорку Советтин Президиумуна кайрылган. Кайрылуунун мазмуну республикада туруктуу иштей турган, профессионалдуу, күчтүү парламент түзүү болгон. Партиянын эксперттик тобу мажоритардык-пропорционалдык системага ылайык шайлоолор жөнүндө Мыйзамдын долбоорун иштеп чыгышкан.

«ЭрК» партиясынын II съезди 1991-жылы 7-ноябрда болуп өткөн. Анда партиянын Уставы менен Программасы кабыл алынган. Ө.Текебаев партиянын төрагасы, Т.Тургуналиев партиянын аткаруу комитетинин төрагасы болуп шайланышкан. Ушул мезгилден баштап партиянын жетекчи органынын ичинде лидерлик үчүн тымызын атаандаштык, ич ара каршылашуу, жабык күрөш башталган. Пикир келишпөөчүлүктөр өзгөчө партиянын стратегиялык багытын аныктоодо күч алган.

1990-жылы июнда болуп өткөн Ош окуяларына байланыштуу Бишкектеги митингдерде өтө популярдуулукка жетишкен Т.Тургуналиев ал мезгилдерде бийликти, жергиликтүүдөн жогоркуга чейин, катуу сындап турган. Радикалдык талаптарды коюу менен бирге ал коомдун өнүгүү процессиндеги позитивдүү учурларды көрө биле алган эмес. Ушундан улам бийлик түзүмдөрү менен позитивдүү иштер боюнча биргелешип иштөө методдоруна Т.Тургуналиев жетиштүү мааны берген эмес.

Ал эми эл депутаты Ө.Текебаев бул маселеде либералдык-центристтик көз карашты карманган. Партиянын ичиндеги ушул сыяктуу тирешүүлөр акыры жүрүп партиянын-радикалдык жана либералдык болуп экиге бөлүнүшүнө алып келген. 1992-жылы 2-ноябрда «ЭрК» партиясынын III съезди болуп, анда либералдык-демократтык көз караштагы Ө.Текебаев, К.Кененбаева, У.Орозалиев ж.б. бир топ делегаттар съездден чыгып кетишип, ошол эле күнү өздөрүнчө съезд өткөрүшүп, «Ата-Мекен» саясий партиясын түзүшкөн.

«ЭрК» партиясынын III съездинин калган делегаттары 27 адамдардан турган Саясий кеңешти түзүшүп, анын төрагалыгына Т.Тургуналиевди шайлашкан. «ЭрК» партиясы экономиканы жана саясатты радикалдуу кайра куруу багытын көздөп, колхоз менен совхоздорду тез арада таркатууну, парламенттин өзүн-өзү таркатуусун, Президентти кайра шайлоо талаптарын койгон. «ЭрК» газетасы чыгарылып баштап, кыска мезгилден кийин, пикир келишпестиктерден улам чыкпай калган. «ЭрК» партиясында кыргыз жазмасын латын арибине өткөрүү жөнүндө (1991-жылдын күзүндө) жана кыргыз жумуриятынын Конституциясы жөнүндө (1991-жылы июнда) мыйзам долбоорлору иштелип чыгып, Жогорку Советтин кароосуна коюлган.

1994-жылы 12-сентябрда «ЭрК» партиясы Коммунисттер партиясы жана коомдук беш бирикме менен биргелешип, парламенттин өзүн-өзү таратуусун жогорудан уюштурулган жана өлкөнүн жетекчилиги жактырган саботаждын натыйжасы деп эсептеп, демократиялык күчтөрдүн конгрессин өткөргөн. Партия референдум өткөрүүгө жана эки палаталуу парламентти ишке киргизүүгө каршы чыккан.

«ЭрК» партиясынын курамында бир катар өз алдынча коомдук уюмдардын болушу («Дыйкан ордо», «Жут», «Ата-Журт», «Ак-Өргөө» ж. б.) анын өзгөчө белгилеринен болгон. Партиянын кийинки мезгилдердеги ишмердиги жалпысынан алганда реформанын жүрүшү жөнүндөгү, адатта 3–8 пунктардан турган, кескин талаптарды койгон, газета беттериндеги билдирүү, кайрылуулар жана тегерек столдорду өткөрүү менен чектелген. 1995-жылы 5-февралдагы Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоодо «ЭрК» партиясы 80 талапкерди көрсөтүп, анын ичинен төртөө эл депутаты болуп шайланышкан:

³⁰ Акаев А. На встрече с представителями общественных объединений // Слово Кыргызстана. 1991. 4 мар.

³¹ Чиналиев У.К. Политические партии Кыргызстана. – М., 1999. – С. 15.

Досбол Нур уулу, Турсунбай Бакир уулу, С.Жээнбеков, Ө.Субаналиев. 1995-жылы «ЭрК» партиясынын саясий Кеңешинин төрагасы Турсунбай Бакир уулу болгон.

КДКнын бөлүнүүсүнүн натыйжасында «ЭрК», анын ичинен «Ата-Мекен» саясий партиялары пайда болгон сыяктуу эле, «Асаба» партиясы да түзүлгөн. «Асаба» – улуттук кайра жаралуу партиясынын уюштуруу съезди 1991-жылы 2-ноябрда болуп, расмий каттоодон 1991-жылы 30-декабрда өткөн.

«Асаба» улуттук-демократиялык саясий уюмун түзүү жөнүндөгү идея кыргыз жаштарынын 1990-жылы февралдагы чыгууларынан улам келип чыккан. Социалдык базасын кыргыз улутундагы жаштар түзгөн, түзүлүү учурунда жети жүздөн ашуун мүчөлөрү болгон. Программасы отуз беш пункттан турган. Ошол программадан кээ бир үзүндүлөрдү келтирели: 1-пункт. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгын жана суверенитетин калыбына келтирүү; 8-пункт. Кыргыз Республикасынын аймагында 15 жыл жашаганда гана анын жараны боло алат; 13-пункт. Көп партиялуу системаны түзгөнгө аракеттенет; 17-пункт. Бүткүл бийликти шайланма органдарга берүү, КПССтин бардык мүлкүн элге берүү; 18-пункт. Ишканалардагы парткомдорду жоюу; 28-пункт. Рынок экономикасына өтүү, туташ приватташтыруу негативдүү кесепеттерге алып келиши мүмкүн, ошондуктан атайын программаны иштеп чыгуу зарыл. Мына ушундан кийин гана жерди, ж. б. объектилерди жеке менчикке сатууга болот ж. б.

КДКны түзүүдө «Ашар» сыяктуу эле «Асаба» коомдук уюму да маанилүү ролду ойногон жана анын коллективдүү мүчөсү болуп келген. Ал кездеги «Асаба» кыймылынын негизги ишмердүүлүк формасы митингдерге, демонстрацияларга чыгуу, ар кандай жүрүштөрдү жасоо болгон. 1990-жылы 22–30-октябрда болуп өткөн он экинчи шайланган Кыргыз ССР Жогорку Советинин экинчи кезексиз сессиясындагы Президентти шайлоо учурунда коммунисттик режимге каршы чыккан. Өкмөт үйүнүн алдындагы ачарчылык уюштуруунун демилгечилеринин бири «Асаба» кыймылы болгон. Биринчи күнү ачарчылыкка чыгышкан 9 кишинин алтоо «Асабадан» эле.

1991-жылы июль айында 1916-жылдагы кыргыздардын көтөрүлүшүнүн 75 жылдыгына арналган Бишкек-Каракол багытындагы 13 күнгө созулган жөө жүрүш акциясын өткөрүүнүн демилгечиси да «Асаба» кыймылы болгон. 1994-жылы сентябрда «Асаба» саясий партиясынын демилгеси жана колдоосу менен «1916-жылдагы кыргыздардын жана казактардын көтөрүлүшү» – деген китеп жарык көргөн.

1994-жылы 8-октябрда «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы өзүнүн жаңы Программасын кабыл алган. Анда базар мамилелерине өтүүгө багытталган Президенттин стратегиялык курсун колдой тургандыктары ачык белгиленген. «Партиянын программасынын негизинде ар бир адамга инсан катары мамиле жасоо принциби жаткан. Ар бир адам–инсан, кайталангыс дүйнө, ал гүлгө окшош. Мамлекет – көп гүлдүү килемдей. Гүлдөр канчалык көп ачылса, анда мамлекет ошончолук күчтүү гүлдөйт. «Асаба» партиясы өзүнүн программасын «Гүл» деп атаган. «Гүл» программасында партиянын милдеттери төмөнкүчө аныкталган: «Биздин коом – бир чоң үй-бүлө. Адам өз

үй-бүлөсүндө жүргөндөй сезип, өзүнүн бардык мүмкүнчүлүктөрүн ачкандай шарттарды түзүп берүүнү өзүбүздөн негизги милдетибиз деп эсептейбиз. Адамдын гүлдөшү үчүн 5 шарттын болушу зарыл: материалдык жыргалчылык, руханий жыргалчылык, улуттар аралык ынтымак, ички саясий стабилдүүлүк, тышкы коопсуздук».

«Аз болсо да, саз болсун» – деген принцип менен партияга кабыл алууда катуу талаптар коюлары «Асабанын» программасынын корутундусунда айтылган. Анын артыкчылыктарынын бири адеп-ахлак маданиятын, патриотизмди калыбына келтирүү, ал эми ар кандай көйгөйлөрдү чечүүдө – улуттук кызыкчылыктарды эске алуу болуп саналган.

1996-жылга карата «Асаба» партиясынын негизинен кыргыз, казак, дунган жаштарынан турган, эки миңден ашык мүчөсү болгон. Эки палаталуу Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоодо (1995-жыл, 5-февраль) «Асаба» партиясынан 32 талапкер көрсөтүлүп, алардын экөө эл депутаттары болуп шайланышкан: Ө.Мамаюсупов жана Д.Садырбаев. «Асаба» партиясынын Борбордук Кеңешинин төрагасы Базарбаев Чапырашты болгон.

Кыргызстан Республикасынын Жогорку Советинин 1991-жылы 21-августагы ГКЧПнын жеңилишинен кийин өткөрүлгөн кезексиз сессиясынын 1991-жылы 31-августагы токтому менен Кыргызстан Коммунисттик партиясы жоюлгандан кийин кайрадан, эми аталышын бир аз өзгөртүү менен – Кыргызстан коммунисттеринин партиясы (ККП) түзүлгөн. Бул эгемендүү Кыргызстандагы төртүнчү саясий партия болуп изсептелет. Анын түзүлүшү Кыргызстандагы көп партиялуулуктун өнүгүшүнүн экинчи баскычындагы маанилүү окуялардан болгон. Былтыр эле таркатылган тоталитардык башкарууну туу туткан компартиянын кайрадан жаралышына жол берүү өлкөдөгү демократиялык өнүгүү багытынын реалдуулугу жөнүндө жана саясий плюрализмдин бар экендигинен кабарлап турган окуя болгон.

ККПнын уюштуруу конференциясы 1992-жылы 20-июнда болуп, мамлекеттик каттоодон 1992-жылы 17-сентябрда өткөн. ККПнын негизги максаттары: социалдык-экономикалык өнүгүү багытында социалисттик түзүлүштү жактайт, жалпы адамзаттык баалуулуктардын артыкчылыгын тааныйт деп аныкталган. Базар экономикасына өтүү, партиянын Программасында көрсөтүлгөндөй акырындык менен жүрүүгө тийиш, менчиктештирүү учурунда эмгекчилерди тоноону, спекуляцияны ж. б. кылмыштарды токтотуу зарыл. Саясат жана идеология багытында Кыргызстанда укуктук мамлекетти курууну, көз карандысыздыкты жана суверенитетти камсыз кылууну көздөгөн. Өзүн парламенттик типтеги партия деп эсептеген. Республиканын бардык облустарында жана Бишкек, Ош, Каракол, Кара-Балта, Балыкчы, Талас, Ташкөмүр, Кант шаарларында ККПнын баштапкы уюмдары болгон. 1993-жылы мартта партиянын I съезди болуп, Программага жана Уставга өзгөртүүлөр жөнүндөгү маселени караган. 1994-жылы июнда ККП БАКтын пленуму болуп, анда өз өтүнүчү боюнча кызматтан бошоп кеткен Ж.А.Аманбаевдин ордуна Ш.М.Сыдыковду Борбордук аткаруу комитетинин төрагасы кылып шайлашкан. 1995-жылы 5-февралдагы Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоодо ККПдан 17 талапкер

көрсөтүлүп, алардын ичинен экөө: А.М.Масалиев жана Ш.М.Сыдыковдор депутат болуп шайланышкан. Орусиянын жана КМШга кирген башка өлкөлөрдүн коммунисттик партиялары менен ККП тыгыз байланышта болгон.

«ЭрК» саясий партиясынын лидерлеринин ортосундагы пикир келишпестиктерден улам «Ата-Мекен» партиясы түзүлгөнү³² жөнүндө жогоруда учкай айтылган. «Ата-Мекен» партиясынын уюштуруу съезди 1992-жылы 7-ноябрда болуп, расмий каттоодон ошол эле жылдын 16-декабрында өткөн. Ошентип «Ата-Мекен» партиясы «ЭрК» партиясынан бөлүнүп чыгып, партиянын төрагалыгына К.Кененбаева, анын орун басарлары болуп Ө.Текебаев, У.Орозалиев, К.Бердалиев шайланышкан.

«Ата-Мекен» партиясынын программалык максаттары уюштуруу съездинде кабыл алынган декларацияда берилген. Анда демократтык идеялар: мыйзамдуулукту жактоо, адамдардын жана азчылык этностук топтордун укуктарын сыйлоо менен биз реформаны активдүү колдойбуз, рыноктук экономиканын базасын түзүүнү кубаттайбыз – деп белгилешкен. Партиянын либералдык-центристтик принциптери төмөндөгүдөй болгон: 1) коомдук турмушта компромисс жана консенсус жолу; 2) коомду эволюциялык реформалоо; 3) «эски» жана «жаңыны» оптималдуу айкалыштыруу; 4) мамлекеттик күчтүү социалдык саясат (Байларга – эркиндик, кедейлерге – камкордук).

Партиянын Уставында адамдын укугу мамлекеттин кызыкчылыгынан жогору турган жарандык коомду түзүү, менчиктин бардык түрлөрүнүн тең укуктуулугун, жеке демилгенин эркиндигин камсыз кылуу максаттары коюлган. Мыйзам долбоорун иштеп чыгуу «Ата-Мекен» партиясынын ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүнөн болгон. Жогорку Кеңештин кароосуна бул партия тарабынан бдан ашык мыйзам долбоорлору коюлган: Конституциянын долбоору, Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо жөнүндөгү мыйзамдын долбоорлору ж. б. Эгемендиктин алгачкы шайланган парламентинде «Ата-Мекен» партиясынын фракциясы болгон.

«Ата-Мекен» партиясы социалдык-либералдык принципти колдошкон, б. а. калктын социалдык-экономикалык турмушунда мамлекеттин ролу күчтүү болууга тийиш деп эсептешкен. Өнүгүүнүн мындай жолу либерализм менен социализмдин принциптеринин өз ара айкалышын билдирген. Алардын көз караштары боюнча социал-либерализм менен социал-демократия бирине-бири өтө жакын агымдар. Бирок, социал-демократиядан айырмаланып, «Ата-Мекен» партиясы таптык да, этностук да, диндик да эмес. Алар өздөрүн элдик партия, компромисстердин, социалдык консенсустун жана ортокчулуктун партиясы деп эсептешкен.

Өлкөнүн бардык облустарында «Ата-Мекен» партиясынын баштапкы уюмдары болгон. 1995-жылы 5-февралдагы Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо кампаниясына активдүү катышкан партиялардын бири. «Эмгек, Тартип, Адилеттүүлүк», «Кедейлерге мамлекеттик камкордук жана жеке демилгеге эркиндик» ж. б. ураандары менен чыккан. «Ата-Мекен» партиясынан

депутаттыкка 45 талапкер көрсөтүлүп, алардын жетөө депутат болуп шайланышкан: Мыйзам чыгаруу жыйынына: Ө.Текебаев, А.Кадырбеков, Ж.Жоробеков, Р.Ачылова; Эл өкүлдөр жыйынына: М.Айбалаев; Ж.Орозбаев, В.Диль. Партиянын II съездинде (1994-жыл 19-ноябрь) анын кеңешинин төрагалыгына Ө.Текебаев, орун басарлары болуп К.Кененбаева, У.Орозалиев жана А.Адаханов шайланышкан.

«Ата-Мекен» партиясы башка партияларга салыштырмалуу бир кыйла активдүү болгон. Демократиялык багытта бул партия жарандык коомду куруу, жеке менчиктин бардык түрлөрүнүн тең укуктуулугу, базар экономикасын түзүү үчүн күрөшкөн. Партия мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгүнө зор көңүл бурган, ал легендарлуу парламенттин кароосуна Конституциянын жана жети мыйзамдын долбоорлорун сунуш кылган.

Партиянын кезектеги III съездинде (1995-жылдын 18-ноябры) Ө.Текебаев өлкөнүн президенттигине талапкер катары көрсөтүлгөн. Партиянын мүчөлөрү каттоодон өтүү үчүн зарыл болгон добуштарды топтогон жана ал Борбордук шайлоо комитетинде катталган, бирок кийинчерээк Жогорку сот БШКнын чечимин эч негизсиз эле жокко чыгарган. 1998-жылы 14-февралда «Ата-Мекен» партиясынын IV съезди болгон жана анда партиянын аталышы «Ата-Мекен социалисттик партиясы» болуп өзгөртүлгөн. Бул партия Кыргызстандагы саясий процесстерге таасир берүүчү реалдуу саясий күч болуп калган.

Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясы кабыл алынган мезгилге карата КДК массалык кыймыл катары өзүнүн милдеттерин аткарып, ал кыймылдын коомду демократташтыруу боюнча койгон талаптарынын бир бөлүгү аткарылып, ал эми негизгилери болсо мамлекеттик саясатка айланып калган. КДКны колдогон калк эми Президенттин демократиялык режимди курууга багытталган саясатын колдоп, КДКнын көптөгөн активисттери мамлекеттик бийлик структурасына кызматка өтүп, кыймылдын саясий багытына макул эместер өздөрүнчө саясий партияларды түзүп кетишкен («ЭрК», «Ата-Мекен», «Асаба» саясий партиялары).

Ошентип, КДКнын жетекчи курамында анын ишине бекем берилген, «онго» да «солго» да ообогон, аз сандагы топ гана калган. Мына ушул топ КДК партиясын түзүүнүн демилгечиси болгон. Кыргызстан Демократиялык кыймылынын 1993-жылы 29-майда болуп өткөн III съезди КДК партиясынын (КДКП) уюштуруу съезд катары тарыхта калган. Мамлекеттик каттоодон 1993-жылы 15-июлда өткөн.

Уюштуруу съездинде КДКПнын жаңы Уставы жана Декларациясы кабыл алынган. Бул документте КДКП центристтик багыттагы партия деп жарыяланган, коомдун эволюциялык жол менен өнүгүшүн жакташкан. «Башкысы – бул адам» – партиянын негизги урааны болгон. Декларацияда өкмөттүн кандай болуш керектиги жөнүндө бир катар талаптар коюлган. КДК партиясынын ишмердүүлүгүнүн негизги формаларынын бири митингдер жана пикеттерди уюштуруу эсептелген. КДКП демилгеси менен уюшулган экономиканын учурдагы абалы боюнча конференцияда жетекчиси Ч.Жақыпова болгон «Стратегиялык изилдөөлөр борбору» түзүлгөн. АКШдагы эл аралык республикалык институт жана эл аралык мамилелердин Улуттук

³² Ибраһимов Т., Исхаков Г. Политические партии Кыргызстана. Справочник. – Б.: 2000. – С. 116.

демократиялык институту уюштурушкан Алматыдагы, Бишкектеги жана Оштогу конференцияларга КДК партиясынын өкүлдөрү активдүү катышкан. 1995-жылы 5-февралдагы Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоо өнөктүгүнө КДКП активдүү катышып, бардыгы 28 талапкер көрсөтүлгөн. Алардын ичинен экөө Мыйзам чыгаруучу жыйынын депутаттары болуп калышкан: Ж.Жекшеев жана У.Мукамбаев. КДК партиясынын Кеңешинин төрагасы Ж.Жекшеев болгон.

Өлкөнүн эгемендик мезгилинде түзүлгөн саясий партиялардын алтынчысы болуп Кыргызстан социал-демократиялык партиясы (КСДП) эсептелет. КСДПнын уюштуруу съезди 1993-жылы 25-сентябрда болгон. Мамлекеттик каттоодон 1993-жылы 19-октябрда өткөн. Партиянын Координациялык Кеңешинин биринчи Координатору болуп Ж.Ибраимов шайланган.

КСДПнын негизги максаттары – республикада социалисттик жана капиталисттик системалардын жакшы жактарын пайдаланууга негизделген жогорку жашоо деңгээли бар чыныгы демократиялык, укуктук, жарандык коомду куруу болуп эсептелген. Демократиялык коомдун КСДП таянган негизги баалуулуктары катары: гуманизм, прогресс, эркиндик, адилеттик жана социалдык коргоо идеялары жарыяланган. Саясий экстремизмди пайда кылуучу ар кандай революциячыл идеологияга каршы экендиктерин бийдиришкен. Базар инфраструктурасы, анын укуктук негиздери түзүлгөнгө чейин коомдук жана экономикалык иштерге мамлекеттин жеңил кийлигишүүсүнө КСДП жол берген.

1994-жылы 24-сентябрда КСДПнын II съезди болуп, анда партиянын аракеттеринин Программасы кабыл алынган. 1994-жылы 22-октябрдагы жергиликтүү кеңештерге депутаттарды шайлоого КСДП жигердүү катышкан. 1995-жылы 5-февралдагы парламенттик шайлоодо КСДП көрсөткөн талапкерлердин ичинен 13 адам Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйынына депутат болуп шайланышкан: А.Ш.Атамбаев, М.М.Айбалаев, Ж.Казакбаев, К.Идинов, М.Мамасандов, А.Н.Марышев, Б.Нурунбетов, И.Ш.Өмүркулов, Ш.Садыбакасова, Э.Төрөбаев, Ж.Төлөбердиев, Т.Анаркулов, А.Э.Эркебаев. Ал эми 7 адам Мыйзам чыгаруу жыйынына: Р.А.Ачылова, Ж.Б.Бокошев, Ж.Жоробеков, Б.Жураев, А.Кадырбеков, М.Ш.Чолпонбаев, И.Д.Кадырбеков депутат болуп шайланышкан (депутаттарды шайлоо партиялык тизме менен болбогондуктан кээ бир талапкерлерди эки же андан көп партиялар көрсөткөн учурлар кездешкен). КСДПнын жетекчи курамында беш тең төрага болгон. 1994-жылдын февралында партиянын Координациялык Кеңешинин Координатору болуп А.Ш.Атамбаев шайланган.

Өлкөдө өтө тездик менен ишке ашырыла баштаган жер жана агрардык реформалардын фонунда айыл чарба маселелерин чечүүнү атайын максат кылган Агрардык партия мамлекеттик расмий каттоодон 1993-жылы 26-ноябрда өткөн. Агрардык партия дыйкандардын кызыкчылыгын көздөйт жана коргойт, агрардык реформаны ишке ашырууну, рынокту арзан азык-түлүк менен толтурууну максат кылган партия деп жарыяланган. Агрардык партиянын Программасына жана Уставына ылайык төмөндөгүдөй милдеттери

болгон: 1) коллективдүү чарбалардын эмгекчилерин, фермерлерди, арендаторлорду, заводдун жумушчуларын, токойчуларды, мугалимдерди жана партиянын планын ишке ашырууну каалагандардын бардыгын өз катарына тартуу; 2) мамлекеттик уюмдардын кароосуна зарыл болгон сунуштарды киргизүү; 3) айылдын кызыкчылыгы үчүн мыйзамдын чегинде ар түрдүү коомдук-саясий иш-чараларды өткөрүү; 4) агрардык реформанын ишке ашырылышына көмөктөшүү жана ал процесстин иреттүүлүгүнө жетишүү ж. б. «Токой жөнүндөгү мыйзамды» иштеп чыгуу зарыл деп эсептешкен. Сууну жана ирригациялык курулуштарды рационалдуу пайдалануу максатында «Суу жөнүндө мыйзамдын» кабыл алынышын сунуш кылышкан.

Кыргыз Республикасында жер жана агрардык реформаны тереңдетүү боюнча кабыл алынган мамлекеттик указдардан кийин Агрардык партиянын ишмердүүлүгүндө бир топ жандануулар байкалган. Республиканын ондон ашуун райондорунда баштапкы партиялык уюмдары түзүлгөн. Мамлекеттик бийлик түзүмдөрү менен тыгыз байланышта иш алып баруу Агрардык партияга мүнөздүү белгилерден болгон.

1994-жылы өлкөдө төрт жаңы саясий партиялар түзүлгөн. Мамлекеттеги саясий партиялардын тогузунчусу болгон Кыргызстан биримдик партиясынын (КБП) уюштуруу конференциясы 1994-жылы 9-апрелде болуп, мамлекеттик расмий каттоодон өткөн эле жылы 8-июнда өткөн. КБПнын саясий Кеңешинин бардык мезгилдеги координатору А.М.Муралиев болгон. 2003-жылы КБП акаевчилердин «Алга Кыргызстан» партиясына «өз демилгеси» менен кошулган.

КБПнын максаты – инсандын, жарандын укугун, саясий, экономикалык эркиндигин көздөгөн олуттуу демократтык коомду, жаңы укуктук мамлекетти куруу болгон. КБПнын социалдык базасын ортоңку социалдык катмар: интеллигенттер, ишкерлер, фермерлер, илимий кызматчылар ж. б. түзгөн. Башка саясий партиялардан айырмасы КБПнын өзү түзүлгөндө эле демилгечилер тобу тарабынан иштелип чыккан, уюштуруу конференциясы талкуулап бекиткен, өлкөнү кризистен чыгаруу боюнча Программасынын болгондугунда. Ал Программада коомдук өнүгүүнүн бардык тармактары камтылып, конкреттүү сунуштар жана ишке ашыруу механизмдери көрсөтүлгөн.

КБП өзүн центристтик багыттагы партия деп эсептеген. Парламенттик жол менен бийликке келүүнү, Программасын ишке ашырууну көздөгөн. 1994-жылы 6-октябрда КБПнын демилгеси жана каржылоосу менен Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 70-жылдыгына карата республикалык илимий-теориялык конференция уюштурулган. КБП «Кут билим» гезити, Кыргыз радиосу («Демократия сабактары» берүүсү), «Азаттык» радиосу, «Слово Кыргызстана» гезити ж. б. менен өз ара тыгыз байланышта иш алып барган. Адам укугу жана демократия маселелери боюнча КБП ПРООН менен бирдикте бир катар иш чараларды өткөргөн. Биримдик партиясы 1994-жылдын декабрында А.Акуновдун «Шайлоодон кантип жетүү керек» деген китебин жарыкка чыгарган. Депутаттыкка талапкерлерге китепче чоң жардам көрсөткөн. 1995-жылы 5-февралдагы Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоодо КБП

көрсөткөн талапкерлердин арасынан алтоо эл депутаттары болуп шайланышкан. Мыйзам чыгаруучу жыйынга А.Артыков, К.Байболов, М.Жангарачева. Эл өкүлдөрү жыйынына Е.Исмаилов, И.Токоев, Б.Фаттахов. 1995-жылы 16-мартта болуп өткөн КБПнын II съезди кийинки шайлоолорду мажоритардык-пропорционалдык же таза пропорционалдык өкүлчүлүк системасында жүргүзүү боюнча «Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо мыйзамына өзгөртүүлөрдү кийирүү жөнүндө» сунуштардын долбоорун иштеп чыккан. Бул сунуштар башка саясий партиялардын, көптөгөн депутаттардын колдоосуна ээ болгон.

1994-жылы жаз-жай айларында акаевчилер тарабынан легендарлуу парламентти таркатууга тымызын даярдыктар жүрө баштаган шарттарда Кыргызстан агрардык-эмгек партиясы түзүлүп, мамлекеттик каттоодон 1994-жылы 10-октябрда өткөн. Партиянын уюштуруучусу, анын Борбордук Кеңешинин төрагасы Ү.С.Сыдыков болгон. 1994-жылы 22-октябрда болуп өткөн жергиликтүү кеңештерге депутаттарды шайлоодогу бул партиянын катышкандыгы жана ишмердиги жөнүндө маалыматтар жок. 1995-жылы 5-февралда болгон Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоого Кыргызстан агрардык-эмгек партиясы өз талапкерлерин көрсөтүп, партиянын Борбордук Кеңешинин төрагасы Ү.С.Сыдыков Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйынына депутат болуп шайланган.

Кыргызстан агрардык-эмгек партиясы менен катарлаш эле Кыргызстан аялдарынын демократиялык партиясы түзүлүп, мамлекеттик каттоодон ал да 1994-жылы 10-октябрда өткөн. Бул партияны түзүүнүн демилгечилеринин жана уюштуруучуларынын бири, анын төрайымы Т.А.Шайлиева болгон. Негизги максаттары жана милдеттери: 1) Кыргыз Республикасынын коомдук-саясий турмушунда аялдардын катышуусун активдештирүү; 2) коомду жана мамлекетти башкаруу ишине аялдарды кеңири тартуу; 3) чечимдерди кабыл алуунун бардык деңгээлдериндеги бийликтин шайланма органдарында аялдардын өкүлдөрүнүн санын көбөйтүү ж.б. Аялдар партиясы жаңы түзүлгөнүнө карабастан жергиликтүү кеңештерге депутаттарды шайлоого (1994-жылдын 22-октябры) жигердүү катышканга үлгүргөн. Кыргызстан аялдарынын демократиялык партиясы 1995-жылы 5-февралдагы Жогорку Кеңештин биринчи чакырылышына депутаттарды шайлоого өз талапкерлерин көрсөтүп, партиянын лидери Т. А.Шайлиева Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйынына депутат болуп шайланган.

Ушул эле жылы Экономикалык биримдиктин демократиялык партиясы түзүлгөн. Ал партия мамлекеттик расмий каттоодон 1994-жылы 10-декабрда өткөн. Негизги максаттары жана милдеттери: 1) эркин жана социалдык адилеттүү коомго карай кыймыл; 2) мамлекеттин принциптерине жана жалпы социалдык баалуулуктардын артыкчылыгына негизделген демократиялык коомду куруу ж.б. Экономикалык биримдиктин демократиялык партиясы жаңы түзүлгөндүктөн 1995-жылы 5-февралда болуп өткөн Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоого жигердүү катыша алган эмес. Бул партиянын өкүлдөрү саясий партиялардын жолугушууларына, мамлекеттик бийлик органдары менен иш алып барууга жана саясий ишмердүүлүктүн башка түрлөрүнө жигердүү катышып турушкан.

1994-жылы 14-ноябрда Адилет министрлигинде А.Таштанбеков жетектеген «Афганистандагы согуш ардагерлеринин жана башка локалдык жанжалдарда катышкандардын саясий партиясы», Нур уулу Досбол жетектеген «Жаңы Кыргызстан партиясы» каттоодон өтүшкөн, ошол эле жылдын 12-декабрында В.И.Хон жетектеген «Кыргыз Республикасынын экономикалык кайра жаралуу партиясы» каттоодон өткөн. 1995-жылы 27-декабрда Д.Үсөнөв жетектеген «Эл партиясы» жана Р.К.Айтматов жетектеген «Өнөр жай, айыл чарба кызматкерлеринин жана аз камсыздалган үй-бүлөлөрдүн кызыкчылыктарын коргоо партиясы» каттоодон өтүшкөн. Бул партиялардын баары демократияны, суверенитетти колдошкон, бир кыйла актуалдуу көйгөйлөр боюнча өздөрүнүн карманган позициялары менен бири-биринен айырмаланышып турушкан.

Азаттыктын биринчи беш жылындагы же өлкөдөгү көп партиялуулуктун тарыхынын экинчи баскычындагы саясий партияларды алар карманган идеологиялык багыттарына карата үчкө бөлүп карасак болот:

- Биринчиси, өздөрүн «демократтар» деп атап, коммунисттик партияга оппозициялык маанайда каршы турган, тоталитардык режимди биротоло талкалап, саясатта жана экономикада демократиялык, радикалдуу реформаларды жактагандар;

- Экинчиси, консерваторлор, КПССтин жетекчилиги менен бул убакка чейин келген саясий жана экономикалык структураларды сактап калууну самагандар;

- Үчүнчүсү, улуттук-патриоттор, коммунисттик идеологиядан биротоло кутулуп, ошол эле мезгилде Батышты туурабаган, түпкү улуттун (кыргыздын) кызыкчылыгынан келип чыккан саясий жана экономикалык реформаларды жүргүзүүнү каалагандар.

Үчүнчү баскыч, 1995-жылдан бүгүнкү күндөргө чейин демократиялык Кыргызстанды курууну өз максаты кылып алышкан саясий партиялардын көп түрдүүлүгү жана алардын идеологиялык багыттары.

1990-жылдардын экинчи жарымында Кыргыз Республикасында расмий түрдө каттоодон өткөн 17 партия иштеген. Алардын эң ирилери болуп Коммунисттер партиясы (лидери А.М.Масалиев – 2004-жылы августта каза болгон), «Ата-Мекен» (Ө.Ч.Текебаев), «Эркин Кыргызстан» (Турсунбай Бакир уулу), Кыргызстан демократиялык кыймылы партиясы (Ж.Жекшеев), Кыргызстан Социал-демократиялык партия (Ж.Шаршеналиев), «Асаба» (Ч.Базарбаев), «Кыргызстан биримдик партиясы» (А.Муралиев), Аялдардын демократиялык партиясы (Т.Шайлиева), Эмгекчи дыйкандар партиясы (У.Сыдыков), Жаштар партиясы (А.Кан), (1996-жылдын октябрынан бери Бизнесмендердин саясий партиясы), Коргоо партиясы (А.Айткеев), «Манас эл» рухий кайра жаралуу партиясы (Ч.Айтматов), «Бей-бечаралар» элдик партиясы (М.Эшимканов) ж.б.у.с.

Бул партиялардын программалык максаттары менен милдеттерине жараша солчулдарга (Кыргызстан коммунисттери партиясы), центристтерге (Элдик партия, Социал-демократиялык партия, Агрардык партия, Кыргызстан демократиялык кыймылы партиясы, Коргоо партиясы, «Бей-бечаралар»,

«Манас эл»), улутчул багыттагы радикалдык-республикачыларга («Эркин Кыргызстан»), «Асаба», ошондой эле центристтердин позицияларына жакын кээ бир партиялар) бөлүштүрүүгө болот.³³

Бардык партиялар өздөрүн «демократиянын принциптерин жактоочулар, калктын белгилүү бир катмарынын кызыкчылыктарын көздөөчүлөр» катары жарыялашкан. Аларда индивидуалдуу мүчөлүктүн так формасы, кабыл алуу шарттары, мүчөлөрдүн укуктары жана милдеттери, ички структуралары болгон. Бирок алардын бири да коомдук кызыкчылыктарды бир кыйла толугураак чагылдыра албай, аны менен бирге коомдун жашоосун көзөмөлдөө укугуна татыктуу болууга мыйзамдуу шарттар да жок болгон.

Саясий партиялардын сан жагынан көптүгүнө карабай, аларды толук баалуу саясий институттар катары баалоо али эртелик кылат десек болот. Кыргызстандагы саясий партиялардын өнүгүшүнө мыйзамдардын жеткилен эместиги терс таасирин тийгизген. Мурда алардын ишмердүүлүгү «Коомдук бирикмелер жөнүндө» мыйзам менен жөнгө салынчу, бирок анын көптөгөн кемчиликтери болгон жана 1997-жылы 19-ноябрда ага редакциялык кээ бир тактоолор киргизилген. Мисалы, улуттук-маданий коом менен саясий партиянын ортосунда зор айырмачылык бар, анткени алардын максаттары менен милдеттери, түзүлүү принциптери жана социалдык базасы, ошондой эле структурасы жана ишмердүүлүк формасы ар башка. Коомдук-саясий турмушта жана саясий системада алар ар түрдүү орундарды ээлешет эмеспи.

Ошондуктан 1999-жылдын 25-майында Кыргызстандын Жогорку Кеңеши кабыл алган «Саясий партиялар жөнүндөгү» мыйзамда саясий партияларды түзүүнүн укуктук негиздери, алардын укуктары менен милдеттери, ишмердүүлүктөрүнүн кепилдиги аныкталган. Бул мыйзамда биринчи жолу коомдук бирикмелерди жана саясий партияларды өздөрүнүн ичинде дифференциациялоо каралган. Муну саясий жаңылануу боюнча алдыга жылган кадам катары бзалоого болот. Анын маңызы саясий системанын институттарынын ролу жана статустук позицияларынын дифференциацияланышынын тереңдешинде десек болот.

1999-жылы «Адилет» партиясы мамлекеттик каттоодон өткөн. Республиканын бардык жерлеринде баштапкы уюмдары уюшулган. Жетекчи органдары катары Саясий Кеңеш жана Саясий Кеңештин бюросу эсептелген. Саясий Кеңешинин төрагасы Т.Касымов, бюро мүчөлөрү: А.Бөрүбаев, К.Жумалиев ж. б. болгон. «Адилет» партиясынын ардактуу мүчөсү катары Ч.Айтматовдун ысымы жарыяланган. Партиянын мүчөлөрүнүн саны 45 миңден ашат деп маалымат беришкен. Партиянын стратегиялык милдеттери-укуктук мамлекеттин калыптанышына, демократиялык реформалардын ишке ашуусуна парламенттик-президенттик башкарууга көмөк көрсөтүү эсептелген. 2000-жылы бир мандаттуу округдар боюнча Жогорку Кеңешке «Адилет» партиясынан 10 адам шайланган.

«Ар-намыс» саясий партиясы 1999-жылы 9-июлда түзүлүп, расмий каттоодон 1999-жылы 19-августта өткөн оппозициялык багыттагы партия

болгон. Саясий кеңешинин төрагасы Ф.Ш.Кулов, штаб жетекчиси Э.А.Алиев болгон. 2000-жылы 2-апрелде өткөн партиянын II съездинде баштапкы партиялык уюмдар үчүн иштөөнүн жашыруун шарттарына өтүүгө чечим кабыл алынган.

2000-жылы өткөн президенттик шайлоодо «Ар-Намыс» партиясы Ө.Текебаевди президенттикке ал эми Ф.Куловду премьер-министрликке талапкер катары көрсөткөн. Бул тандем эгемендүү Кыргызстандын саясий тарыхындагы алгачкы өздүк тажрыйба болгон. Партиянын негизги максаты – чыныгы укуктук, демократтык мамлекетти түзүү жолу менен калкка татыктуу жашоону камсыз кылуу деп жарыяланган. Урааны – ар-намыс, тартип, жыргалчылык. 2001-жылы 3-ноябрда Кыргызстан элдик Конгресси түзүлгөн. Ага «Ар-Намыс» (Э.Алиев), «Эркиндик» (Т.Т.Тургуналиев), «Ата-Мекен» (Ө.Ч.Текебаев) жана Эл (Бей-бечаралар) (М.Эшимканов) партиялары киришкен. Конгресстин төрагалыгына Ф.Кулов шайланган. 2002-жылы Конгресстин курамына КСДП (А.Атамбаев) кошулуп, ал эми «Эркиндик» анын курамынан чыгып кеткен.

Кыргызстанда партиялар көп түзүлө баштаганы менен алар саясатта өзгөчө ролду ойногон эмес. Партиялардын бир бөлүгү парламентте иш алып барышкан, бирок алардын ар бири абдан аз мандатка ээ болгондуктан, мыйзам чыгаруу процессине маанилүү таасир тийгизе алган эмес. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү партиялардын негизинде түзүлгөн эмес, ошондуктан бир да партия анын курамына жана өкмөттүн ишмердүүлүгүнө кандайдыр бир таасирин тийгизе албайт эле. Партиянын жашоосуна зарыл болгон шарт анын социалдык базасы, тагыраак айтканда, калктын катмарлары болуп саналат, алардын кызыкчылыктары саясий деңгээлге чыгарылышы керек эле, бирок көптөгөн партиялар өздөрүнүн социалдык базаларын көрсөтүшкөн эмес же алар тууралуу апыртып билдиришкен. Мисалы, «Кайран эл» партиясы Кыргызстандын бүткүл элин өзүнүн социалдык базасы катары жарыяласа, «Аялдардын демократиялык партиясы» өлкөдөгү бардык аялдарды өзүнүн социалдык базасы деп жарыялаган.

2003-жылы 7-сентябрда Б.Акаеванын демилгеси менен «Жаңы-Заман» биримдик жана өнүгүү партиясы, «Манас-Эл» руханий кайра жаралуу партиясы, «Кыргызстан Биримдик партиясы», Кыргызстан кооператорлор партиясы жана «Жаңы Кыймыл» партиясынын биригүүлөрүнүн натыйжасында «Алга, Кыргызстан!» биримдик жана өнүгүү партиясы түзүлгөн. Саясий Кеңештин төрагасы, партиянын Уставына ылайык, алты айда бирден алмашып турган. 1-төрагасы Б.Бегалиев, акыркысы Т.Макарова болушкан. Азыркы депутат Р.Жээнбеков бул партиянын саясий кеңешинин мүчөсү болгон. Партиянын 56 райондук жана шаардык бөлүмдөрү, 688 баштапкы уюму жана 6523 мүчөсү бар деп жарыяланган. Негизги максаты жаңы кубаттуу экономикалык жана социалдык секирик жасоо. «Жетиген»-Кыргызстандын жети күчү-программасы иштелип чыккан: Биримдиктин күчү, Муундардын күчү, Суунун күчү, Жерлердин күчү, Жолдордун күчү, Тарыхтын күчү, Эркиндиктин күчү. 2003-жылдын 12-декабрында жума сайын чыгуучу «Алга, Кыргызстан!» газетасы болгон. Саясий багыты боюнча оңчул центристтик

³³ Чинализ У.К. Политические партии Кыргызстана. – М.: 1999. – С. 15.

партия катары чыккан. Эмблемасы менен туусу болгон. Урааны: «Күчтүү Кыргызстан үчүн!». Бул партиянын ылдам эле тамыр жайып, иш-чараларды байма-бай өткөрүп, коомчулукка тез алынган анын акаевчилер тарабынан түзүлгөндүгү, анын бийликтин партиясы экендиги менен түшүндүрсө болот. 2005-жылы 24-марттагы мамлекеттик төңкөрүштөн кийин «Алга, Кыргызстан!» партиясы саясий аренадан өзүнөн өзү жоголуп кеткен. Анын мурунку тарапкерлери «Мекеним Кыргызстан» коомдук кыймылын түзүшүп (лидерлеринин бири У.Барктабасов болгон), кийин аны саясий партияга айлантишкан. Бул партия өз кезегинде 2010-жылдагы парламенттик шайлоого да, 2011-жылдагы президенттик шайлоого да талапкерлерин койгон.

2003-жылы Орусиядагы жана Казакстандагы Кыргыз диаспораларынын «Замандаш» ассоциациясы уюшулган. Ал өзүнүн максатын Кыргызстандык эмгек мигранттарынын кызыкчылыктарын коргоо деп жарыялаган. Бул ассоциациянын негизинде 2007-жылы «Замандаш» партиясы түзүлгөн. Партиянын программасынын «Тышкы саясат» бөлүмүндө Орусия гана стратегиялык өнөктөш болуп саналгандыгы айырмаланып көрсөтүлгөн. Башка өлкөлөр менен тышкы саясий мамилелерди өнүктүрүүдө Борбордук Азия, КМШ өлкөлөрү жана дүйнө коомчулугу менен коңшулук жана достук мамилелерди чыңдоо артыкчылыктуу болуп саналаары белгиленген.

2006-жылы 14-ноябрда Ошто «Ата-Журт» саясий партиясы түзүлүп, лидерлигине К.Ташиев шайланган. Анын штабы Жалал-Абадда жайгашкан. К.Ташиев 2005-жылдагы парламенттик шайлоодо депутат болуп шайланган, ал эми бакиевдик режим учурунда, 2007-2009-жылдары өзгөчө кырдаалдар министри болгон. Премьер-министр Д.Үсөнов менен кер-мур айтышып, 2009-жылы декабрда министрлик кызматынан бошотулган. Ушундан улам 2010-жылы 7-апрелден кийин эл тарабында болуп, Жалал-Абад облусунун губернаторлук кызматын ага сунуштаганда баш тарткан. 2010-жылдын 10-октябрдагы парламенттик шайлоого катышкан 29 саясий партиянын ичинен биринчи орунду ээлеп, 257 100 добуш алып, 8,47% менен, Жогорку Кеңештеги 28 орунду «Ата-Журт» партиясы алган. 2011-жылдагы президенттик шайлоодо партия лидери К.Ташиев 266,189 добуш алып (14,32%), үчүнчү орунду ээлеген. Азыркы учурда бул партия парламенттик оппозиция катары эки комитеттен жетектөөдө. Ал эми анын айрым мүчөлөрү өз фракциясынан чыгып, башка депутаттык топторду түзүүнү улантышууда. Коомчулукта бул партия бакиевчилер партиясы катары кабылданаган. 2010-жылдагы парламенттик шайлоо алдында партия лидерлеринин К.Бакиевди Кыргызстанга алып келебиз деген убада-агитациялары элдин эсинде калган. Анын үстүнө бул партиянын тизмеси менен депутат болгондордун көбү бакиевдик режим кезде жогорку мамлекеттик кызматтарда турушкан адамдар экендиги да коомчулуктун кыжырын келтирген.

«Республика» партиясы 2007-жылы 5-июнда түзүлгөн. 2010-жылы анын кезексиз съездинде партиянын лидери болуп Ө.Т.Бабанов шайланган, ошол эле жылдын 30-июнунда Ө.Бабанов Жогорку Кеңешке болгон шайлоодо «Республика» партиясынын катышуусу тууралуу расмий билдирүү жасаган. 2010-жылдын 10-октябрдагы парламенттик шайлоого катышкан 29 саясий партиянын ичинен төртүнчү орунду ээлеген бул партия 210 594 добуш менен,

(6,93%) Жогорку Кеңештен 23 депутаттык орунду «Республика» партиясы алган. 2011-жылдын декабрынан 2012-жылдын августуна чейин партия лидери Ө.Бабанов өлкөнүн премьер-министри болуп, У.Ташбаевге окшогон М.Бакиевдин досторун жогорку кызматтарга койгону менен коомчулуктун эсинде калган. Азыркы учурда бул партия парламенттик оппозициянын катарында. Бул партиянын жергиликтүү кеңештерде да өкүлдөрү бар.

Мамлекетти башкаруунун Кыргызстан үчүн кайсы формасын тандап алуу керектиги жөнүндөгү талаш-тартыш 2005-жылы 24-марттагы окуялардан кийин башталган. Ал кезде коомчулук президент К.Бакиевден конституциялык реформа жүргүзүүнү талап кылган, бирок реформа жүргүзүлгөн эмес. Президент К.Бакиевдин колдоосу менен 2007-жылы октябрда «Ак-жол» саясий партиясы түзүлүп, ушул эле жылдын 16-декабрында өткөн кезексиз парламенттик шайлоодо жалпы 90 депутаттык орундун 71не ээ болгон.

«Ак-жол» партиясы менен болуп өткөн парламенттик шайлоонун жыйынтыктарын чыгаруу боюнча принципсиз жана кылмыштуу «сөөдалашууга» барышкан КСДП – 11 орун, ал эми ККП – 8 депутаттык орундарды алышкан. Шайлоочулардын басымдуу көпчүлүгүнүн добушун алган «Ата-Мекен» партиясы парламентке таптакыр эле кирбей калганы, албетте, коомчулуктун кыжырын келтирген. «Ак-жол» партиясы К.Бакиевден толук көз каранды болгон сыяктуу эле, ал партия абсолюттук көпчүлүккө ээ болгон төртүнчү чакырылыштагы Жогорку Кеңеш да президенттин «чөнтөк парламентти» болуп калган. 2010-жылы 7-апрелдеги элдик революциядан кийин «Ак-жол» партиясы өзүнөн-өзү жоюлуп, ал ээлик кылган кыргыз парламентти Убактылуу өкмөт тарабынан мөөнөтүнөн мурда таркатылган.

2007-жылы 16-декабрдагы жыйынтыгы орой бурмаланган парламенттик шайлоодон кийин «Ак жол» партиясынын өкүлдөрү парламентте басымдуулук кылганда, Коомдук парламент түзүлүп, ага оппозициялык көз караштагы саясий күчтөр кирген. Кыргызстанда «бакиевдик» авторитардык режим күч менен кулатылгандан кийин, 2010-жылы 27-июнда референдум өткөрүлүп, бийлик президенттиктен парламенттик башкаруу формасына өткөн. Анткени президенттик башкаруу формасында бийлик бир адамдын колунда болуп, бир үй-бүлөнүн же кландын кызыкчылыктарын көздөгөн бийлик түзүмү орноп калган. Натыйжада, өлкөдө президенттик авторитаризм өкүм сүрүп, социалдык-экономикалык көйгөйлөр көбөйүп, элдин президенттик бийликке карата ишеними жоголгон. Социалдык адилеттикти орнотуу үчүн эл бийликти күч менен кулатуу үчүн күрөшкө чыккан. Бакиевдик кылмыштуу бийлик кулатылгандан кийин коомчулук парламенттик башкаруу формасын колдогон.

Өткөн шайлоолор Кыргызстандын партиялык системасы жетишээрлик деңгээлде өнүкпөгөндүгүн көрсөткөн. Өкмөттү түзүүнүн партиялык-парламенттик механизми чектелген катары мүнөздөлүп, эки тенденцияга ээ. Биринчи тенденция, абсолюттуу көпчүлүктүн учурдагы шайлоолук пропорционалдык системасы жана оңчулдар менен солчулдарга так бөлүнгөн массалык колдоого алынган эки блоктуу көп партиялуулукту түзүү тенденциясы; экинчи тенденция – чыгыш өлкөлөрүнүн көпчүлүгүнө мүнөздүү болгон бийликтин күчү менен бир партиянын үстөмдүгүн орнотуу менен анын системасын калыптандыруу тенденциясы.

Акыркы жылдардагы жалпы элдик референдумдардан жана мыйзамдык өзгөртүүлөрдөн кийин деле жагдай алмашылып, партиялардын ролу өтө маанилүү боло алган жок. Бул өзгөчө 2007-жылдагы парламентке 100%дык партиялык тизме менен болгон шайлоодо байкалган. Парламенттин үзүрлүү иштешине электораттын ишенбестиги ачыктан-ачык билинген. Жергиликтүү жана чет элдик байкоочулардын иликтөөсүндө жаңы Жогорку Кеңеш үчүн добуш берүүгө 60%дай гана потенциалдуу шайлоочулар катышканы маалымдалган. Шайлоочулардын үстүнөн кошуп жазуулар, фальсификацияга жол берилгени эл аралык да, жергиликтүү да байкоочулар тарабынан айтылган. Бийлик түзгөн «Ак жол» партиясынын пайдасы үчүн административдик ресурстар кеңири пайдаланылганы тууралуу көп сөз болгон. Бул бийликтегилердин атуулдук жоопкерсиздиктеринин бир көрүнүшү катары бааланган.

Демократияны бекемдөөнүн маанилүү шарты көп партиялык системанын өнүгүшү экендиги белгилүү. Убагында КПССтин бийликтеги монополиясын мыйзам жүзүндө жоюп, саясий партиялар жөнүндө мыйзам кабыл алып койсок эле демократияга, гүлдөп өнүгүүгө бат эле келебиз деген кыялдар ишке ашкан жок.

Кыргыз коомунда кайсы бир партияга мүчө болуу же анын позицияларын жактоо, колдоо боюнча өзгөчөлүктөр көп. Тарыхый жактан байкоо жүргүзсөк кыргыз коомунда идентификация партиялык эмес, уруулуктун жана жердешчиликтин негизинде жүрүп келатканын байкоого болот. Азыркы партиялык түзүлүштөрдүн негизин алсак башкаларда жок кыргыз феноменин көрүүгө болот. Партия мүчөлөрүнүн саны анын лидеринин кайсы жерден, кайсы уруудан экендигине көбүрөөк байланыштуу болууда десек жаңылыппайбыз. Бул жагдай 2010-жылы 10-октябрда өткөн парламенттик шайлоодо дагы байкалган.

2010-жылдын 1-июнуна карата Кыргызстандын Адилет министрлигинде 115 саясий партия каттоодон өткөн. 7-апрелдеги кандуу окуядан кийин каттоодон өткөн партиялардын саны кескин көбөйгөн. 2010-жылдын 1-августуна карата каттоодон өткөн партиялардын саны 152ге жеткен.

2010-жылы 10-октябрдагы парламенттик шайлоо калыс, мурдагыдай бийликтин кысымы жок, административдик ресурстар колдонулбай өтөрү жарыя кылынгандан кийин партиялардын саны дагы арбып, саясий күрөш кыйла эле курч өтөрү белгилүү болгон. Байкоочулардын баамында, мурунку бийлик жетекчилеринин бир тобу кыска убакыт ичинде «Ата Журт», «Бүтүн Кыргызстан», «Республика», «Акыйкат», «Мекен ынтымагы», «Каганат» ж. б. партияларын түптөөгө жетишишкен. Капчыгы калып, саясий дымагы демдүү жаны күчтөр, жаңы уюшулган партиялар добуштарды майдалап бөлүп кетүүсү мүмкүн экендигин серепчилер алдын ала эле айтып чыгышкан.

2010-жылдын 10-октябрдагы парламенттик шайлоого катышкан 29 саясий партиянын бири дагы көпчүлүк добушту алган эмес. 2010-жылы 1-ноябрда БШК акыркы жыйынтыкты жарыялап, эки босогодон беш партия өткөнүн биротоло бышыктаган: Жогорку Кеңештеги 28 орунду Ата-Журтка

(257 100 добуш, 8,47%), 26ны КСДПга (237 634 добуш, 7,83%), 25ти Ар Намыска (229 916 добуш, 7,57%), 23тү Республикага (210 594 добуш, 6,93%) жана 18ди Ата Мекенге (166 714 добуш, 5,49%) бөлгөн.

Калган добуштар босоголордон өтпөй калышкан 24 партиялардын ортосунда бөлүнүп кеткен. Шайлоочулардын катышуусу 55,31%га жеткени айтылган. «Бүтүн Кыргызстан» босоголорду кайрадан санап чыгуу талабын коюу менен, акыркы жыйынтыктарды тааныбай, сотко кайрылган. Акыркы жыйынтыктарга каршы бул жана башка бир нече партия, анын ичинде «Бүтүн Кыргызстан», тарабынан берилген арыздар четке кагылган. Жаңы парламентке 28 аял депутат (23,33%) жана улуттук азчылыктардын 14 депутаты (11,66%) кирген.

Ошентип, босоголордон өтүшкөн беш партиянын биргелешип топтогон добуштары өлкө боюнча катталган шайлоочулардын жалпы санынын 36,29%ын гана түзгөн. Бул жагдай толук мыйзамдуу болгонуна карабастан, бүгүнкү күндө да, парламентти таркатууну жактоочулар тарабынан негизги аргумент, далил катары көрсөтүлүп келүүдө. Кандай болгондо да, бүгүнкү Жогорку Кеңештин партиялык жана персоналдык курамы, депутаттардын жеке билим, маданий жана кесипкөйлүк деңгээли, идеологиялык багыттарынын ар түрдүүлүгү ошол кездеги өлкөдөгү жалпы кырдаалды, көз караштардын жалпы шайлоочулар арасындагы бөлүнүшүн жана жакынкы келечекке карай ишеним-үмүттөрдүн даана жана так чагылышын көрсөтүп турган.

Акыры көп талаш-тартыш, партиялар ортосундагы «жыгылыштардан» кийин 2010-жылы 16-декабрь күнү КСДП, «Ата Журт» жана «Республика» фракциялары парламенттик көпчүлүктү түзүү боюнча коалициялык макулдашууга келишкен. «Ата Журт» партиясынын өкүлү А.Келдибеков парламент төрагасы болуп шайланган. Жогорку Кеңеш депутаттарынын көпчүлүк добушуна ээ болгон Социал-демократтардын лидери А.Атамбаев өкмөт башчысы болуп шайланган. Бул көрүнүштү Кыргызстандын партиялык негиздеги парламенттик башкарууга койгон алгачкы кадамы катары баалоого болот. Кыргызстандын мындай аракети бир эле Борбордук Азияда эмес, жалпы постсоветтик аймакта чыныгы көп партиялуу системаны калыптандырууда өтө олуттуу саясий мааниге ээ экенин баса белгилеп кетүүгө болот.

Азыркы учурда Кыргызстанда көп партиялуу система пайда болду, ийгиликтүү иштеп баштады деп айтуу али эрте. Анын үстүнө Кыргыз Республикасында саясий чечимдерди кабыл алуу процессине партиялардын таасир этүү деңгээли төмөн бойдон кала берүүдө. XX кылымдын башында Кыргызстанда «Алаш», «Шуро-и-Исламия», «Туран» жана башкалар сыяктуу бир нече саясий бирикмелер гана иштеген болсо, Кыргыз Республикасынын эгемендүү өнүгүшүндө анын саясий системасы жүздөгөн саясий партиялар жана уюмдардан түзүлгөн.

Саясий партиялардын өнүгүүсү өлкөдөгү саясий режимге жана Кыргызстандын саясий жашоосуна партиялардын катышуусунун конституциялык мүмкүнчүлүгүнө жараша ар түрдүү темп менен жүрүүдө. Эгемендүү Кыргызстанда партиялардын түзүлүүсүнүн тарыхы жыйырма жылдын тегерегиндеги гана убакытта болгон жана саясий уюмдардын көп

түрдүүлүгүнө позитивдүү чагылдырылган. 2014-жылдын 1-январына карата өлкөдө 350 саясий уюмдар бар экендиги белгилүү. Партиялардын бир тобун көп жашаган партияларга кошууга болот, анткени алар өткөн кылымда түзүлгөн, бирок мындай уюмдардын көпчүлүгү өз маани-маңызы боюнча кайсы бир лидерди колдогон топ катары гана калышкан. Ал эми партия лидерлери чыңыгы көп партиялуулук шартында тышкы саясат көп багыттуу прагматизм дипломатиясына жетелей турганын али түшүнүшкөн жок. Ушул жагдайдан улам кыргызстандык партиялар кайсы бир деңгээлде батышчыл (демократиячыл), орусиячыл (авторитардык), коммунисттик, улутчул жана диний (мыйзамсыз Хизб ут Тахрир партиясын эске алсак) деп жиктелип жатканын байкоого болот.

Парламенттин курамындагы беш партиянын үчөө гана (КСДП, «Ата-Мекен» жана «Ар-Намыс») 10 жылдан ашык убакыттан бери иштеп келе жатат. Калган экөө «Ата-Журт» жана «Республика» жаңы партиялар. Булар саясий олимпте аз гана убакыт иштеп жатышат, ошондуктан эки партиянын тең курамына карата көптөгөн маселелер келип чыккан. Парламенттин фракцияларынын ишмердүүлүктөрү партия түзүүнүн бир кыйла курч көйгөйлөрүн, партиялык идеология менен анын мүчөлөрүнүн ортосундагы бирдиктүү позициянын жоктугун ачыкка чыгарууга мүмкүндүк берген.

Жогорку Кеңешке саясий партиялар аркылуу шайланган депутаттардын тизмесине мурда саясатка тиешеси болбогон криминалитеттин, шоу-бизнестин, ишкер чөйрөнүн өкүлдөрү кирип калышкан. Партиянын катарында таанымал адамдардын жоктугуна байланыштуу шоу-бизнестин өкүлдөрү, ал эми шайлоо кампанияларын каржылыгандыгы үчүн бизнестин өкүлдөрү мандаттарга ээ болушкан. «Кокустан» келип калган адамдар жаңы түзүлгөн партиялардын арасында гана эмес, мурдагы уюмдардын тизмелеринде да болгон, бул акыры-аягында парламенттеги партиялык фракциялардын кризисин пайда кылган.

Кыргызстандагы саясий күрөш мурдагыдай эле идеологиялык эмес, практикалык мүнөзгө ээ. Кыргыз Республикасынын өткөөл мезгилдеги экс-президенти Р.И.Огулбаева бийликтеги кээ бир партиялардын платформасын түшүнбөй тургандыгын мойнуна алган. Бирок бул уюмдардын мүчөлөрүнүн парламенттеги ишин карап көрсөк, алар кайсы жол менен, тагыраак айтканда, кайсы саясий багыт менен жүрүү керектиги боюнча өздөрү так билишпейт. Жогорку Кеңешке кирген партиялардын көпчүлүгү өлкөнү өнүктүрүү стратегиясын сунуштай алышкан эмес. Бул айрыкча өкмөттү түзгөн коалициянын мисалында байкалып турат, алар азыркыга чейин реалдуу экономикалык программаны сунуш кылыша элек.

Жалпылап айтканда, партиялардын шайлоочулар менен болгон байланышы начар десек болот. Социологиялык изилдөөлөр шайлоочулардын 2-3%ы гана ал партияларга ишене тургандыгын көрсөтүп, ал партиялар мамлекеттин саясатына тийиштүү деңгээлде таасирин тийгизе албастыгын белгилеген. Партиялардын бир бөлүгү парламентте болсо да, алар реалдуу саясий күчтү көрсөтө алышкан эмес, анткени мыйзам чыгаруу процессине таасир этүү үчүн алар жетишерлик мандатка ээ эмес болгон.

Саясий партиялардын өтө чоң тобу Кыргызстанда демократиялык мамлекетти куруу максатын койгон, базар мамилелери өнүккөн экономиканы жактаган либералдык маанайдагы партиялардын катарына кирет. Улуттук-патриоттук партиялар менен кыймылдардын да спектри ар түрдүү. Алар сөз жүзүндө Кыргызстанда моноулуттук мамлекетти түзүүгө, кыргыз улутунун үстөмдүгүн бекемдөөнү ачык билдиришкендери менен, расмий түрдө көбүнчө жымсалдатуу менен ойлорун айтышат.

Оппозициянын болушу – идеялык-саясий жактан ар кандай ойлордун эркиндигине, алардын айтылышына, турмушка ашырууга мүмкүнчүлүк түзүлгөн, коомдун жаңа мамлекеттин демократиялуулугунун маанилүү критерийлеринин бири. Ал – саясий системаны башаламандыктан, коррупциядан, ойлонулбаган жаңа бир жактуу чечим кабыл алуудан сактоочу натыйжалуу каражат. Аларга мүнөздүү мамилелерди эстесек, Кыргызстандагы оппозициялык эки агымды бөлүп көрсөтүүгө болот:

Биринчи агым – коомду либералдаштырууга каршы чыгуучу, өзөгүн кыргыздын тарыхый, улуттук салттарына негизделип, аларды кайрадан калыбына келтирүү чакырыгы түзгөн улутчулдук идеяны тараткан консервативдик-салттуу агым. Коммунисттик багыттагы партиялар менен кыймылдар өткөнгө кайрылуу урааны менен көп чыккандыктан ушул агымга туура келишет.

Экинчи агым – либералдык агым. Бул агым бийликтеги жетекчилердин иштери менен байланышкан башкаруунун авторитардык-бюрократиялык ыкмаларына, экономикадагы зомбулукка нааразы орто буржуазиянын, интеллигенциянын, майда буржуазиялык ж. б. катмардагылардын кызыкчылыктарын билдирет.

Иштелип чыккан жаңа колдоого ээ болуш үчүн коомчулуктун кеңири катмарына жеткирилген реалдуу өнүгүү программасы жок болгондуктан Кыргызстандын кандай коомдук түзүлүштү, демократиянын кандай моделин курууга аракеттенип жатканы абстракттуу маселе бойдон калууда. Ушундан улам, бүгүнкү мезгилди өткөөл мезгил деп аташ да кыйын. Кандай коомдук түзүлүштү курууга өтүп жатабыз? – түрк моделиндеги капитализмгеби, же швейцариялык социализмгеби, жапондук конституциялык монархиягабы же америкалык полиархиягабы? Айтор Кыргызстандагы саясий процесстин өнүгүүсүнө терең структуралык кризис мүнөздүү десек болот.

Жаңы идеологиялык ар кандай ураандарга жамынып алып, Кыргызстандагы мамлекеттик жогорку бийликтегилер кайрадан эле коомдук түзүлүштүн авторитардык формасын орнотууга багыт алып жатышкандай жагдайды байкоого болот. Мамлекеттик бийлик элдин жыргалчылыгы үчүн эмес, тескерисинче, элдин байлыгын талап-тоноо (приватташтыруу, рейдерчилик), мыйзамдарды одоно бузуу аркылуу пайда табуу, бийлик абалынан пайдаланып байлык топтоо үчүн иштеп келгени өкүнүчтүү. Кылымшкерлик менен коррупция, кошоматчылык менен паракорчулук мамлекеттик бийлик түзүмүндө дагы деле басымдуулук кылып, элдин демократияга болгон, мыйзамдын күчүнө болгон ишеними күн сайын азайып бараткандыгын байкоого болот.

Кыргыз Республикасынын тышкы карыздарынын күн санап көбөйүп баратышы Африка жана Латын Америкасындагы өлкөлөрдөн аянычтуу тагдырын көз алдыга элестетет. Өнүккөн Батыш жана Чыгыш өлкөлөрүнөн алган карыздарды жана ал карыздардын жылдык проценттерин төлөө үчүн жыл сайын Кыргызстандын улуттук кирешесинин 50%га жакыны сарпталышы күтүлүүдө. Мунун өзү Кыргыз мамлекетинин саясий жана экономикалык көз карандысыздыгын жоготуп алууга алып келиши мүмкүн. Карыз берген бай өлкөлөрдүн Кыргызстандын мамлекеттик бийлигине койгон саясий жана экономикалык шарттары, алардын эксперттеринин көзөмөлү астында жүргүзүлүп жаткан менчиктештирүү процесси бүгүнкү күндө, өнүккөн айыл-чарбасын толук кыйроого алып келген. Өнөр жайы, ири завод-фабрикалар иштөбөй токтоп калган, жумушсуздук күч алып, социалдык чыңалуу чегине жеткен. Бул кыйынчылыктардан улуттун кызыкчылыгы үчүн, илимий жактан иштелип чыккан, Кыргыз руханий өзгөчөлүгүн сактап калууга багытталган жана ага таянган коомдун бардык сфераларын чечкиндүү модернизациялоо жана терең реформаны жүргүзүү гана чыгармакчы.

Кыргызстанда иштин түзүлүшү партиялык системаны түзүүнүн жай темпте болушунун себеби эмнеде? Биринчиден, жогоруда белгиленгендей, көп партиялуулук боюнча Кыргызстанда жетишерлик тажрыйба жок. Экинчиден, эл аралык тажрыйба көрсөткөндөй, негизинен саясий жактан пассивдүү болгон айыл калкы көбүрөөк болгон агрардык өлкө болуп саналган Кыргызстандан айырмаланып, индустриалдуу, көбүнчө урбанизацияланган мамлекеттерде партияларды түзүү интенсивдүү өнүгөт. Үчүнчүдөн, партиялардын социалдык базасын саясий элиталар, кландар, туугандар арасындагы байланыштар түзгөндүгүндө. Кыргызстанда калктын жарымынан көбү коомдун жакыр катмарына кирет. Мындан тышкары, кыргызстандыктарда саясий маданияттуулук калыптана элек, азырынча саясий таасирдүү партияларды түзүү кыйын болууда. Жалпысынан, Кыргызстанда жарандык коомдун калыптануу процесси, анын зарыл компоненти болуп саналган саясий партиялар, алардын бийликке катышуусунун укуктук негиздери эми гана түзүлө баштады десек туура болот.

Экономикалык реформалардын улантылышы жана тереңдетилиши менен ортонку катмарды калыптандыруу үчүн зарыл болгон өбөлгөлөр түзүлүүдө. Коомдун структурасы акырындап татаалдашып, бул партиялардын өздөрүн саясаттын субъектилерин катары таануусуна жана алардын активдүүлүгүнө, демилгесине стимул болууда. Саясий партиялар реформаларды колдоо үчүн шайлоочуларды мобилизациялап, мамлекеттик бийликтин легитимдүүлүгүнүн өсүшүн шарттап, саясатты анализдөө алардын ишмердигинде негизги ролду ойношу керек эле.

Бирок, коомдо чыныгы кошпартиялуу (же көп партиялуу) система калк таламдарынын туруктуу топтору түзүлүп, алар бийлик структураларында өз өкүлчүлүгүн талап кылганда гана пайда болушу мүмкүн. Бул процесс коомдо менчиктин ар түрдүү формаларынын өнүгүүсүнүн табигый натыйжасы болууга тийиш. Эч качан жогортодон таңуулоого болбойт.

6.5. Шайлоо системасы. Демократтык түрдө уюштурулган коомдордун ажырагыс элементи болуп шайлоо системасы саналат. Шайлоо системасы же шайлоо режими – парламенттин, өкмөттүн жана электораттын (шайлоочулар) ортолорундагы өз ара мамилелерди аныктай турган эрежелер жыйындысы. Ошондой эле шайлоо системасында дагы башка эрежелер бар. Алардын жардамы менен букаралар башкаруучуларды дайындашат, мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бийликтердин шайкештиги, алардын легитимдүүлүккө жеткени же анын алынып ташталганы аныкталат. Шайлоо системалары бейтарап болушпайт, алар саясий режимге олуттуу таасир көрсөтүшөт.

Ар кайсы өлкөлөрдүн шайлоо системалары ар башка болгондуктан, демократиянын институционалдык типтери да көп түрдүү. Азыркы шайлоо системаларынын артыкчылыгы, өкүлчүлүк принциби менен бийликтин натыйжалуулугун айкалыштырууга аракеттенген шайлоо режимдери бар экенине карабастан, кандай өкмөт артыгыраак: күчтүүсүбү же өкүлдүүсүбү дегенди далилдөөгө айландырып жибергенинде. Акыры келип, шайлоо системалары ар түрдүү социомаданий чөйрөнүн тарыхый өзгөчөлүктөрүнө, мазмунуна жана бир тектүүлүгүнө, саясий инфраструктуранын жетиктигине жараша ар түрдүү жолдор менен коомдо саясий стабилдүүлүктү камсыз кылууга аракеттенишүүдө.

Шайлоо (электоралдык) системаларынын тигил же бул модификациялары менен ар түрдүү өлкөлөрдө пайдаланылып келаткан негизги типтери болуп, мажоритардык жана пропорциялык системалары саналышат. Алар: 1) бийликтин жогорку органдарына талапкерлерди шайлоо үчүн добуш берүү жолдору боюнча; 2) партиялардын саны жана алардын ролдору боюнча; 3) парламенттик көпчүлүктө түзүүнүн жолдору боюнча айырмаланышат.

Мажоритардык система (көпчүлүк принцибине негизделген) учурунда ар бир шайлоо округунан бирден депутат шайланат. Кимде ким эң эле көп сандагы добуш алса, ошол адам шайлоонун жеңүүчүсү болуп таанылат. Добуштардын көпчүлүгүнүн өзү абсолюттук (б. а. 50%+1 добуш) жана салыштырмалуу (б. а. атаандашына караганда көп) болушу мүмкүн. Шайлоолордо бир нече талапкер көрсөтүлгөн учурда биринчи турда эле абсолюттук көпчүлүккө жетишүү өтө татаал. Ушул себептен мажоритардык система бир эле тур менен өткөрүлчү өлкөлөрдө (мис., Улуу Британия) бир округта эки талапкер добушка коюлат да, кимиси 50%дан азыраак добуш алса жеңүүчү болуп эсептелет. Ошондой эле мажоритардык система пайдаланылган башка өлкөлөрдө (мисалы, Франция) талапкерлер бири да добуштун талап кылынган санын ала албаса (добуш берүүгө бардык катышкандардын 50%+1 добуш), экинчи турга эң көп добуш алышкан эки талапкер чыгат. Экинчи турда шайлоочулардын добушунан салыштырмалуу көпчүлүгүн алган талапкер жеңүүчү болуп таанылат. Бир катар өлкөлөрдө, мисалы АКШда, мындай эреже бар, ага ылайык, абсолюттук көпчүлүктү жеңип алган талапкер (50%+1 добуш) ошол шайлоо округундагы шайлоочулардын бардык добушун алат. Уттурган талапкер бул шайлоо округунан бир да добуш албай калат.

Пропорциялык өкүлчүлүк системасында же пропорциялык шайлоо системасында парламенттеги орундар шайлоолордо партиялык тизмелер

боюнча алынган добуштардын санына ылайык бөлүштүрүлөт. Ар бир партия жалпы улуттук шайлоолордо ага берилген добуштун саны канча болсо, парламентте ошого дал келе турган сандагы орунду алат. Орундардын бул жалпы саны ар бир шайлоо округунан партиянын алган мандаттарынан түзүлөт. Мисалы, мына ушул шайлоо округунан парламентте жети депутат болууга тийиш. Ар бир партия шайлоочулардан чогулткан добуштарына жети орундан канчасы пропорциялуу туура келсе, ошончосун алат. 50% добуш алган партия төрт мандатка ээ болот (тегеректөө принцибинде ишке ашырылат), калган партиялардын шайлоолордон алышкан добуштары пропорциялуу түрдө парламенттеги орундардын санына жараша сунушталат.

Бир катар өлкөлөрдө, аралаш, пропорциялуу-мажоритардык шайлоо системасы орун алган. Айталык, Германияда парламентарийлердин биринчи жарымы мажоритардык система аркылуу бир тур менен (салыштырмалуу көпчүлүк системасы) шайланышса, ал эми бундестагдын депутаттарынын экинчи жарымы пропорциялык системанын негизинде партиялык тизме боюнча шайланышат.

Добуш берүүнүн мажоритардык жана пропорциялык системалары көбүнесе аткаруучу бийликтин натыйжалуулугун аныкташат. Күчтүү өкмөт мажоритардык система үчүн мүнөздүү анда бир партиядан турган өкмөт шайлоодо жеңип чыккан партия тарабынан түзүлөт. Пропорциялык системада саясий күчтөр бытырандыланып, натыйжада коалициялык кабинеттер түзүлөт. Аткаруучу бийликтин натыйжалуулугу парламенттик көпчүлүктүн кандай жол менен түзүлгөнүнө байланыштуу.

Парламенттик режимде же майда партиялардын коалициясынан, же парламентти көзөмөлдөп турган мажоритардык партия тарабынан түзүлгөн парламенттик көпчүлүккө таянса, өкмөт күчтүү болушу мүмкүн. Бир партиялуу өкмөт мажоритардык системага мүнөздүү, анткени ал парламенттеги бир партиялуу көпчүлүккө таянат. Пропорциялык өкүлчүлүктүн учурунда өкмөт, адатта, шайлоочулардын негизги массасынын атынан биргелешип чыгып жатышкан партиялардын коалицияларынын негизинде түзүлөт.

Президенттик системада парламенттик көпчүлүк президенттин партиясына караганда башкача көз караштарды тутушу мүмкүн. Бирок мунун өзү, АКШнын тажрыйбасы ырастагандай, саясий системанын туруктуу болушуна кедерги болбойт.

Демек, мажоритардык жана пропорциялык шайлоо системалары парламенттин, өкмөттүн жана электораттын ортосунда белгилүү өз ара мамилелерди орнотот. Шайлоо моделин эми гана тандап алып жаткан өлкөлөр электоралдык системалар менен башкаруу формаларынын натыйжалуу жана натыйжасыз айкалышууларын түшүнүү керек.

6.6. Шайлоо системасы жана башкаруу формасы: эффективдүү айкалыштарды издөө

Күчтүү жана эффективдүү өкмөттөр шайлоо системасы менен башкаруу формаларынын төмөндөгүдөй эки айкалышын камсыз кылышат. Башкаруунун парламенттик формасы менен өкүлчүлүктүн мажоритардык системасы

кошулган учурун биринчи вариант десе болот. Бул – британиялык вариант. Шайлоодогу күрөшкө эки партия катышат, алардын бирөө жеңүүчү болуп чыгат. Жеңип чыккан партия парламент менен өкмөттү көзөмөлдөп турат. Жалгыз партиялык өкмөт парламенттик көпчүлүккө таянат, бул болсо, ага өз алдынча саясий курсту жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Ырас, кошпартиялуулуктун шартындагы мажоритардык системанын олуттуу кемчилиги болот: электоралдардын ылым тартууларындагы олку-солкулук оппозициялык партияны бийликке алып келиши мүмкүн. Бийлик башында партиялардын кезектешүү принциби саясий курстун алмашуусуна жана коомдун өнүгүүсүндөгү ордун басып, иш улантуучулуктун начарланышына алып келет.

Экинчи вариант – мажоритардык система менен башкаруунун президенттик формасынын айкалышы. Бул жерде аткаруучу бийликтин мүмкүнчүлүктөрү анын жалпы улуттук шайлоолордо түздөн-түз түзүлүшү менен аныкталышат. Мындай практиканын үлгүсү болуп АКШ саналат. Саясий партиялар начар болгон учурда шайлоо күрөшү күчтүү лидерлердин жарышына айланат, анткени алар башкаруу мандатын парламенттен эмес, элден алышат.

Парламенттик модель пропорциялык өкүлчүлүк системасы менен эффективдүү өкмөт түзүшпөйт, бирок белгилүү бир шарттарда ал өкмөт жөндөмдүү болушу ыктымал. Муну үчүнчү вариант десе болот. Бул модель Франция менен Улуу Британиядан тышкары, бардык батыш өлкөлөрүнө таралган. Буларда өкмөттөр партиялардын коалициясынын негизинде түзүлүшөт, партиялар коалициясы сакталып турганда, өкмөт ал коалицияга таянууга жана өзүнүн башкы багытын жүргүзүүгө жөндөмдүү.

Президенттик системанын пропорциялык өкүлчүлүк менен айкалышы өтө эле туруксуз болуп саналат. Анткени добуш берүү партиялык тизме менен өткөрүлөт, болочок парламент саясий жактан бир тектүү эмес жана бытыранды келет. Президенттин партиясы мындай шартта парламентте үстөмдүк кылуучу партия болуп саналбайт. Президент өкмөттү парламенттин катышуусуз түзөт, ошондуктан парламент өкмөттү колдоого аракеттенбейт. Ушундай системада аткаруучу бийлик менен мыйзам чыгаруучу бийлик ортосундагы конфликт өзлөрү менен кошо түптөлөт. Бирок, эгер президент парламенттин колдоосуз башкара албаса, анда ал парламент менен келишүүгө тийиш, же болбосо, ансыз башкаруу керек. Парламентсиз башкарган учурда демократиянын өкүлчүлүк институттарынын өнүкпөй калуу коркунучу турат.

Кыргызстанда шайлоонун абсолюттук көпчүлүк принцибине негизделген мажоритардык системасы 2003-жылы 2-февралдагы референдумга ылайык киргизилген. Мурдагы, 2000-жылы парламенттик шайлоолор мажоритардык-пропорционалдык система боюнча жүргүзүлгөн. 2005-жылы парламенттик шайлоолордо жалгыз мандаттык округдар боюнча, б. а. Кыргызстандын территориясы 75 шайлоо округуна бөлүнүп, 75 депутат шайланган. Ал эми 2010-жылы 10-октябрда пропорциялуу система боюнча партиялык тизме менен парламенттик шайлоо болуп өткөн. Жыйынтыгында парламентке 5 партия өттү, «Ата-Журтка» парламентте – 28 орун, КСДПга – 26 орун, «Ар-Намыска» – 25 орун, «Республикага» – 23 орун, «Ата-Мекенге» – 18 орун тийди.

6.7. Жарандык коом

Жарандык коом жеке инсандардын бири-бирине карата абсолюттук эркин чөйрөнү түзөт. Ал коом жекече таламдарды ишке ашыруучу жана индивидуалдык тандоону иш жүзүндө жүргүзүүчү эркин индивиддердин өз ара катыша турган социалдык, экономикалык, маданий мейкиндиги түрүндө көрүнөт.

Тескерисинче, мамлекет деген саясий жактан уюмдашкан субъекттердин: мамлекеттик куумдардын жана мамлекет ишине тутумдаш саясий партиялардын, кысым көрсөтүүчү топтордун д.у.с. тоталдык түрдө регламенттелген өз ара мамилелеринин мейкинин элестетет. Жарандык коом менен мамлекет бири-бири өз ара толукташып турат. Өсүп жетилген жарандык коомсуз укукчул демократтык мамлекетти түзүүгө мүмкүн эмес, анткени дал ошол ан-сезимдүү эркин жарандар гана адамдын жамаатташ жашоосунун рационалдуу формасын калыптандырууга жөндөмдүү. Ошондуктан жарандык коом эркин индивид менен борбордоштурулган мамлекеттик эрктин ортосунда бекем байлаштырып турган звено болуп саналат. Мындан тышкары дезинтеграцияга, башаламандыкка, кризиске, бүлүнүп төмөн түшүүгө каршы аракеттенүү, ошондой эле, автономдуу инсандардын укуктары менен эркиндиктеринин ишке ашырылышы үчүн шарттарды камсыз кылуу мамлекетсиз эч мүмкүн эмес.

Азыр саясат таанууда жарандык коом бийликке тиешеси жок байланыш жана структуралардын татаал жана көп деңгээлдүү системасы катары каралууда. Жарандык коом — мамлекеттин алкагынан тышкары эсана анын кийлигишүүсүз өнүгүп жаткан инсандар ортосундагы мамилелердин жыйындысы эсана мамлекеттен көз каранды эмес коомдук институттардын системасы. Жарандык күндөлүк кызыкчылыктар ар кандай болгондуктан, демек, жарандык коом да бири-бири менен байланышкан чөйрөлөрдөн турат, аларды шарттуу түрдө төмөнкүдөй түшүндүрсө болот.

Индивиддердин жашоо турмушун камсыз кылуу тамак-ашка, кийим-кечекке, турак жайга д.у.с. болгон негизги (базалык) керектөөлөрү өндүрүш мамилелеринин чегинде инсандар ортосундагы өз ара байланыштардын деңгээлинде канааттандырылат. Бул керектөөлөр профессионалдык, керек-жарактык, дагы бөлөк бирикмелер жана ассоциациялар сыяктуу коомдук институттар аркылуу ишке ашырылат.

Тукум улантууга, ден соолукка, балдарды тарбиялоого, руханий жактан өркүндөөгө жана диний ишенимге, маалыматка, баарлашууга д.у.с. болгон керектөөлөр диний, үй-бүлөлүк-никелик, этностук дагы башка өз ара катнаштарды камтыган социомаданий мамилелердин комплексинде ишке ашырылат. Ушул керектөөлөр үй-бүлө, чиркөө, билим берүүчү жана илимий мекемелер, чыгармачыл кошуундар, спорттук коомдор д.у.с. институттар аркылуу канааттандырылат.

Акырында, инсандар аралык мамилелердин жогорку деңгээлин саясий турмушка катышуу зарылчылыгы түзөт. Ал зарылчылыктар ар бир индивиддин баалуулук ориентациясына жана саясий ылым тартууларына жараша болот. Бул деңгээлде индивидде конкреттүү саясий көз караш түзүлөт. Индивиддер менен

топтордун саясий ылым тартуулары таламдар топторунун, саясий партиялардын, кыймылдардын д.у.с. жардамдары менен ишке ашырылат. Ошентип, коомдо индивиддин керектөөлөрүнүн деңгээлине (баштапкы, социалдык, маданий, саясий) жараша адамдар ортосундагы мамилелердин аларга тийиштүү деңгээлдери түзүлөт да, алардын алкагында ошол керектөөлөр канааттандырылат.

Өнөр жайы өнүккөн азыркы өлкөлөрдө жарандык коом эбегейсиз көп сандагы өз алдынча аракеттенишкен адамдардын топторунан ар кыл багытты көздөгөн топтордон турган коом болуп саналат. Айталык, АКШдагы жарандык коомдун курамын бүт баарын кучагына камтыган өндүрүштөгү, саясаттагы, руханий чөйрөлөрдөгү, жеке жана үй-бүлөлүк турмуштагы ар түрдүү социалдык таламдарды чагылдыруучу түркүн тармактар, жарандардын түмөн-түрдүү ыктыярдуу ассоциациялары, лоббисттик топтор, муниципалдык коммуналар, соопчулук фондулары, таламдар боюнча клубдар, чыгармачыл жана кооперациялык бирикмелер, керек-жарак, спорттук ж. б. коомдор, диний, коомдук-саясий жана бөлөк уюмдар менен кошуундар түзүшөт. Бул өз алдынча жана мамлекеттен көз каранды эмес коомдук-саясий институттар жарандардын ишенимине кирүү үчүн күрөштө, кээде, бири-бири менен өтө катуу тирешкен убактары болот, саясаттагы, экономикадагы, адеп-ахлактагы, коомдук турмуштагы, өндүрүштөгү социалдык каргаша-кесепеттердин бетин ачып, курч сындашат жана ашкерелешет.

Бүгүнкү күндө АКШда жарандардын 70%дан ашыгы эки же андан көп ассоциацияларда активдүү катышып жатышат. Айталык, 200 керек-жарак уюмдарында 70 миллион жаран мүчөлүктө турат. Жарандар топторунун жана бирикмелеринин бул тармактары күн сайын индивиддердин жана топтордун өздөрү турмушта өзүлөрүн көрсөтүү үчүн шарттарды түзүү, алардын күндөлүк керектөөлөрүн билдирүү жана жүзөгө ашыруу, ошол эле убакта мамлекеттин саясий үстөмдүктү өз колуна топтоо далалаттарын токтотуу максатында аракеттенишет.

Кыргызстанда жарандык коомду калыптандыруу жолунда бир катар кыйынчылыктар орун алган. Эң оболу мурдагы советтик тоталитардык режим тарабынан түзүлгөн туруктуу стереотиптер, баалуулуктар системасы жарандык коомдун экономикалык, социалдык жана маданий өбөлгөлөрүн көп жагынан четке кагып таштоодо. Биринчи кезекте, жеке менчик, теңсиздик, конкуренция, базар сыяктуу жалпы адамзаттык баалуулуктар психологиялык ыңгайсыздыктарды туудурат. Реформачылар тарабынан кетирилген каталардын жана жаңылыштыктардын натыйжасында, бул универсалдуу дөөлөттөрдү турмушка кийирүүнүн жүрүшү калктын басымдуу көпчүлүгүндө жашоо деңгээлинин такай төмөн түшүү шарттарында ишке ашырылууда, ушундан улам демократия, конкуренция, рынок сыяктуу баалуулуктарды кабылдабай четке кагып келүүдө.

Өтө кыска мөөнөттүн ичинде тарыхый ар түрдүү этаптан калган милдеттерди чечип жаткан кезде, модернизациялоо процессинин

ыкчамдатылган мүнөздө жарандык коомдун калыптанышына өз таасирин тийгизүүдө. Бул мурдагы социалдык структураны өтө ылдам жана радикалдуу трансформациялоону талап кылат.

Мына ушундай шартта мамлекет жарандык коомдун калыптануу процессинин демилгечиси жана кепили болсо болмок. Анткени, индивиддердин жана топтордун өзүн-өзү реализацияланышына жана алардын күндөлүк таламдарынын канааттандырылышына укуктук, экономикалык, саясий жана маданий жактан өбөлгө түзүп турат. Мамлекеттин өзү болсо, практика жүзүндө көбүнчө укуктук конституциялык мамлекеттин белгилерине ээ болууга тийиш. Жарандык коомдун калыптануу процессин жасалма тездетүүгө мүмкүн эмес, ал табигый темп менен өнүгөрү айдан ачык. Анткени, жетилген жаран инсандын индивидуалдык негизинен келип чыгуучу өзүн-өзү андоосу өнүккөн аң-сезимден башталат. Буларды өнүктүрүү, биринчи кезекте инсандын өзүнүн күч-аракети менен, өзүн-өзү такай өркүндөтүп турушу аркылуу болот.

7. САЯСИЙ ИДЕОЛОГИЯ ЖАНА МАДАНИЯТ

7.1. Дүйнөлүк саясий идеологиялар

Адамдын ишмердүүлүгү, өзгөчө саясий ишмердүүлүгү ар качан максат коюучулугунда жана ойлонуштурулгандыгында. Адамдын ишмердигинде, мейли шайлоолордогу добуш берүүлөрдө болсун, мейли саясий акцияларга катышууда болсун, же өкүлчүлүктө, андан да администрациялык органдардагы иште болсун конкреттүү багыттары бар. Саясий ишмердүүлүктүн багыттуулугу жана ыкмалары акылга сыярлык түзүлүшү бар коом жана адамдардын мүнөз-жоруктарынын маңызы менен маанисин аныкташкан приоритеттүү дөөлөттөр жөнүндөгү түшүнүктөр аркылуу аныкталат.

Конкреттүү топтор менен индивиддер үчүн актуалдуу болгон жана алардын таламдарын билдирүүчү дөөлөттөр менен фактылар туурасындагы ырастоолор идеология деп аталат. Саясий идеологиялар дайыма эле болгон эмес, алар Агартуучулук доорунда жаралган. Анткени ал доордо прогресс жана акылга сыярлык коомдук түзүлүш жөнүндө идея пайда болгон. Адамдардын максаттуу ишмердигинин мүмкүнчүлүгүн негиздөө идеялар жөнүндөгү илимди талап кылды. Анда көксөгөн коом жөнүндөгү түшүнүктөр берилген. Коомдук турмушта идеологиянын ролу алардын функциялары менен шартталган. Саясий идеологияларды саясий дүйнөтааным катары чыккан, ишеним күчүнө ээ болушкан дөөлөттөрдү камтыгандыгына негизденип, төмөндөгү функцияларга бөлсө болот:

1) багыттоочу функциясы – коом, социалдык прогресс, инсан жана бийлик жөнүндөгү негизги түшүнүктөрдү камтуу менен ал адамдын ишмердигине маңыздуулуктар менен багыт көздөөлөрдүн системасы табыштала тургандыгын көрсөтөт;

2) мобилизациялоочу функциясы боюнча алда канча өркүндөтүлгөн коомдун идеалдары сунушталат, саясий идеологиялар саясий ишмердүүлүктүн түздөн-түз мотивдери катары эсептелет да коом, социалдык топтор аларды ишке ашырууга мобилизацияланышат;

3) интеграция функциясы боюнча саясий идеологиялар саясий аракетке дүйнөнүн фундаменталдуу картинасынын чегинде маңыздуулук берүү менен, ага индивидуалдык же топтук кызыкчылыкка караганда жогору маани ыйгарат. Саясий идеологиялар жекече таламдарга каршы турушат, ошону менен интеграциялоочу фактор катары чыгышат;

4) амортизациялоочу функциясы боюнча саясий идеологиялар коомдун, топтордун, индивиддин керектөөлөрү менен аларды канааттандыруунун реалдуу мүмкүнчүлүктөрү ортосунда дал келбестик пайда болгон учурда социалдык чыңалууну бошондотот. Сунушталган идеалдар шыктандыргыч мааниге ээ болгондуктан жолу болбой калган индивидди, топту ал идеалдарды ишке ашыруу боюнча кайрадан активдүү аракеттерге умтулууга мажбурлайт.

5) саясий идеологиялар кайсы бир социалдык топтун таламдарынын базасында пайда болушу мүмкүн жана бул таламды башка топтордун таламдарына карама-каршы койгондо ал белгилүү социалдык топтун таламдарын билдирүү жана жактоо функциясын аткарат.

Саясий идеологиялар жогоруда айтылган функцияларын саясий аң-сезимдин башка формаларынан (мисалы, саясий психологиядан) аны айырмалап турган эки касиетинин натыйжасында аткарышат: 1) тоталдык маанилүүлүккө же глобалдуулукка жетүүгө талаптануусу; 2) нормативдүүлүгү. Ар кандай саясий идеология башка идеологияларды басып жок кылууга, дүйнөнү өзгөртүүгө өзүн арнагандыгын билдирүүгө жана көтөрүп чыккан идеяны ишке ашыруу үчүн бардык мүмкүнчүлүктү пайдаланууга умтулат. Ошондуктан идеологиянын тарапкерлери өзүлөрү таратып жаткан дөөлөттөр менен нормаларды колдоосу зарыл. Идеологияны пропаганда менен чаташтырбоо керек. Эгерде идеология саясий түшүнүмдөрдүн жашоо формасы болуп эсептелсе, саясий пропаганда аларды таратуунун негизги каражаты болуп саналат.

Саясий идеологиялар эки негиздеме боюнча айырмаланышат: 1) социалдык-саясий парадигма боюнча, б. а. көксөгөн коомдун моделин сунуштоо боюнча; 2) прогресске жана аны ишке ашыруунун технологиясына карата мамилеси боюнча. Эгерде биринчи негиздеме боюнча саясий идеологияларды «оңчулдарга», «орточулдарга» («центристтерге») жана «солчулдарга» (социалисттик багытты көздөгөндөр) бөлсө болот. Ал эми социалдык өзгөрүүлөргө карата мамилелер боюнча такай терең революциячыл өзгөрүүлөрдү жакташкан радикалдарды жана бекемделип орноп калган саясий партияны сактап калууга умтулушкан консерваторлорду атаса болот. Булардын ортосунда ырааттуу реформаларды жактаган орточо саясий багыттагылар турат.

«Оңчул» идеологиялар прогресс идеясын эркин конкуренция, рынок, жеке менчик жана ишкерчилик идеалдарына негизделген коом менен байланыштырышат. Бирок, «оңчулдардын» саясий-социалдык көз караштары бирдей эмес. Алар саясий идеологиялардын бүтүндөй спектрин өтө ашынган оңчулдардан (фашизмдин бардык ар түрдүү көрүнүштөрү, расизм) либералдык-демократчулдарга чейин өзүнө камтышат.

«Солчул» саясий спектрдеги идеологиялар социалдык прогресс идеясын теңчиликке, социалдык адилеттүүлүккө жетүү, инсандын ар тараптан өсүшү үчүн коомду такай кайра өзгөртүүлөрдөн көрүшөт. Бирок теңчилик менен адилеттик дөөлөттөрүнүн жүзөгө ашырышын «солчулдардын» өздөрү ар түрдүүчө элестетишет. Коммунисттер коомду кайрадан өзгөртүүнүн радикалдык жолдорун жактап, пландуу экономиканын, коомдук менчикке артыкчылык берүүнүн, эмгегине жараша акы төлөө принцибин ишке ашыруунун натыйжасында теңчилик менен адилеттикке жетишүү болоорун болжолот. Социалисттер менен социал-демократтар социалдык өзгөрүүлөрдө революцияга караганда реформаларды артык көрүшөт. Теңчилик менен адилеттикти алар натыйжалардын теңчилиги катары эмес, «старттардын» теңчилиги катары, б. а. өз алдынча турмушка киришкен индивиддер үчүн болжолдуу түрдө бирдей социалдык мүмкүнчүлүк түзүү катары түшүнүшөт. Социалисттер коммунисттерден айырмаланып, натыйжалуу экономиканы жана жетилген жарандык коомду түзүүдө жеке менчикке артыкчылык беришет.

Либерализм

Тарыхта биринчи саясий идеология – либерализм идеологиясы (XVIII к.) болгон, анын негиздөөчүлөрү Дж. Локк (1632–1704), Т. Гоббс (1588–1679), А. Смит (1723–1790) болушкан. Либерализм жаңыдан жаралып келаткан буржуа өндүү индивиддин өз алдынча обочолонуу жана калыптануу процессин идеологиялык жактан негиздеп чыккан. Экономикалык жактан активдүү, бирок саясий жагынан укуксуз буржуазия өзүнүн бийликке умтулуусун либералдык саясий доктрина түрүндө билдирди. Бүгүнкү күндө либерализм биринен-бири айырмаланган, бирок либералдык дөөлөттөрдүн бүткүл базасын камтыган концепциялардын жыйындысы болуп саналат.

Инсандын табигый укуктары менен эркиндиктеринин (жашоого, эркиндикке жана жеке менчикке) ыйыктыгы жана ажыратылбастыгы, алардын коом менен мамлекеттин кызыкчылыктарынан приоритеттүүлүгү жөнүндөгү жобо либералдык идеологиянын баштапкы тезиси болуп саналат. Классикалык либерализмдин базасында пайда болгон неолиберализм анын бир катар идеяларын өзгөрттү. Асыресе, анда мамлекеттин социалдык функциясы, ошондой эле, экономикалык жана социалдык чөйрөлөргө мамлекеттин кийлигишүүсүнүн чектери олуттуу кеңитилди.

Консерватизм

Консервативдик саясий доктринанын уңгу дөөлөттөрү болуп тартип, туруктуулук жана традициялуулук саналат. Консерватизмдин саясий идеалы – бийликти элита жүргүзгөн күчтүү мамлекет жана таасын саясий стратификация, эркиндик болсо бийликке баш ийүү жана ага лоялдуулук көрсөтүү катары түшүндүрүлөт. Консерватизм жаңы таптын идеологиясы эмес, тескерисинче, ал тарых сахнасынан кетип жаткан эски таптардын, мисалы аристократиянын жаны шарттарга карата реакциясы.

Бирок, белгилей кетүүчү нерсе, классикалык консерватизм неоконсерватизмдин рейганизм (АКШ), тетчеризм (Англия) сыяктуу уникалдуу формасына өзгөрүп өткөндүктөн, алар алгачкы идеяларынан өтө эле алыстап кетишти. Биринчиден, консерватизмде айрым инсандын укуктарынын жана эркиндиктеринин жолу улук экенин таануу боюнча урунттуу эволюция болуп өттү, мамлекеттин экономикалык жана социалдык функцияларына олуттуу чектөөлөр болду, бул болсо, мамлекеттик менчикти жекече ээликтештирүүдөн жана социалдык программанын кыскартылышынан байкалды. Экинчиден, доктриналык жаңычылдыкты кийирүү менен неоконсерватизм батыш коомунун орто табынын кеңири катмарынын идеологиясына айланды.

Коммунизм

XIX кылымдын орто ченинде Батыш Европада марксизм жаралды. Ал өнөр жай көңөрүшүнөн улам пайда болгон пролетариаттын идеологиясы болуп калды. Марксизм «жаркыраган коммунисттик келечекти» куруунун революциячыл методдоруна басым жасаган ашкере радикалисттик идеология.

Жаңы коом материалдык баюуну жана пайда көздөөнү жек көрүүчү, «жалпы жыргалчылыкка иштеп жатканына канааттануу сезими» тибиндеги

моралдык стимулдарга багытталган жаңы адамдын болушу менен мүнөздөлгөн. Социалдык системанын ар түрдүү элементтерин бириктирген эң эле маанилүү механизми болуп коммунисттик партия саналат. Багыттоочу жана жетектөөчү күч катары анын функцияларын толук бойдон ишке ашыруу үчүн, аны бийлик курмуна айландыруу, мамлекет менен чырмалышып бирге өсүүсү болжолдонгон.

Фашизм

Фашизм конкреттүү таптардын жана социалдык топтордун кызыкчылыктарын көздөгөн либерализм, консерватизм жана коммунизмден айырмаланып, расалык артыкчылык, улуттук таандыктуулук идеясына таянат. Бул болсо, улуттук кайра жаралуу жана дүйнөдө ким экенин өзү ырастоо максаттарынын тегерегинде калкты интеграциялоону камсыз кылат.

Фашизмдин италиялык фашизм жана немецтик улутчул-социализм сыяктуу түрлөрү, технологиялык модерндештирүүнү ишке ашырып жаткан коомдордун терең экономикалык кризистеринен улам келип чыккан.

Улуттук немец мамлекетин өнүктүрүү үчүн «жашоо мейкиндигин Чыгышты көздөй кеңейтүү», «бүтүндөй расаларды жоюу» жана «азык-түлүк менен жабдууну камсыз кылуу» пландаштырылган.

Коммунизм менен фашизмдин учурунда жаңы коомду куруу принциптери окшош болгон. Атап айтканда, коомду бир идеологияга (коммунизмде бул идея «жаркыраган келечек» үчүн болсо, фашизмде «арий расасынын артыкчылыгы» деген идея болгон) тоталдуу баш ийдирүү; саясий системанын башкы элементи болгон партиянын монополиялуу бийлик жүргүзүшү (коммунисттик жана улутчул-социалисттик); коомдун саясий стабилдүүлүгүн жана идеялык биримдигин камсыз кылууда саясий террорду пайдалануу жана күч колдонуучу органдарга таянуу.

Социал-демократизм

Либерализм менен катар эле көбүнчө центристтик саясий багытты туткан социал-демократизм идеологиясы да практикада жашоого жөндөмдүү жана социалдык жактан натыйжалуу болуп чыкты. Мындан жүз жыл мурда пайда болгон бул идеология өзүнүн таң каларлык прагматизмин көрсөттү. Дүйнөдө радикалдык өзгөрүүлөр болуп жаткан учурда көптөгөн саясий идеологиялар урап жатышса, социал-демократизм өз таасирин жер-жерлерде күчөтө баштады.

Социал-демократтык идеология марксизмдин ичинде «солчул» идеология катары жаралса да, бүгүнкү күндө центристтик күчтөрдүн саясий доктринасы болуп саналат. Эч качан ортодоксалдык мүнөзгө ээ болбогон теориялык жоболорунун ийкемдүүлүгү ага социалдык чындыктын өзгөрүүлөрү менен бирдикте органикалык түрдө өзгөрүүлүгө мүмкүндүк берди.

Азыркы кездеги социал-демократия ар түрдүү багыттардагы саясий ой-пикирдин, мисалы, марксизм менен либерализмдин жетишкендиктерин өзүнө сиңирип, батыш коомунун жумушчу, интеллигенция, ишкерлер сымал кеңири катмарларынын таламдарын билдирүүчү идеологияга айланды. Ушундан улам социал-демократизм идеологиясына кызыгуу чоң. Анткени ал көнүмүш саясий идеологиялардан айырмаланып, глобалдуулук менен катуу нормативдүүлүккө талапкерленбейт.

Азыр дүйнөдө жогоруда каралып өткөн идеологиялардан башка, мисалы, экологизм, улутчулдук сыяктуу конкреттүү таптардын таламдары менен байланышпаган идеологиялардын да таасирлери бар.

7.2. Саясий маданият

Өзүнүн пайда болгон күнүнөн тартып саясат коомдук турмуштун негизги чөйрөлөрүнүн бири катары дөөлөттүк-нормалык өлчөмгө ээ болуп келген. Анда адамдардын коомдук жыргалчылык, коомдун эң адилеттүү түзүлүшү жөнүндөгү ойлору билдирилген. Бардык саясий институттар, алардын социалдык максаты, бийлик менен инсандын өз ара аракеттери коомдогу саясий маданият менен аныкталган.

Биринчи жолу «саясий маданият» терминин XVIII кылымда немец агартуучусу И. Гердер (1744–1803) пайдаланган. Албетте, ал ошол кезде саясий маданият концепциясы илим менен практикага ушунчалык таасир этерин ойлогон эмес. Саясий маданияттын түшүндүрмөчүлүгү мүмкүнчүлүгү анын өлчөмдөрүнүн көп маанилүүлүгү жана көп кырдуулугу менен аныкталат. *Саясий маданият – дөөлөттөрдүн, жол-жоболордун, ынанымдардын, көздөгөн багыттардын жана аларды туюндуруучу, жасалы кабыл алынган символдордун жыйындысы.* Ал саясий тажрыйбаны тартпке келтирип, коомдун бардык мүчөлөрүнүн саясий жүрүм-турумун жөнгө салат. Саясий маданият саясий идеалдарды, дөөлөттөрдү, жол-жоболорду гана эмес, ошондой эле саясий турмушта колдонулуп жаткан нормаларды да камтыйт. Ошентип саясий маданият саясий жүрүм-турумдардын эң эле типтүү үлгүлөрү менен эрежелерин, бийлик – индивид – коомдун өз ара аракеттерин аныктайт.

Саясий маданият концепциясын иштеп чыгууда америкалык политолог Г.Алмонддун (1911-ж. туулган) эмгеги зор. Ал америкалык дагы бир изилдөөчү С. Верба (1917-ж. туулган) менен бирге 50-жылдары «Жарандын маданияты» деген китепти жазышкан.

Г. Алмонд менен С.Верба саясий маданияттын үч идеалдуу «таза» тибин: патриархалдык, букарачыл саясий маданияттар менен жарнакташтык маданиятына ажыратышты.

Патриархалдык саясий маданият жергиликтүү дөөлөттөрдү (кландын, тайпанын, уруунун дөөлөттөрүн) көздөп, жергиликчил патриотизм, бүлөчүлдүк, коррупция формасында көрүнөт. Индивиддин глобалдык саясий маданиятты кабылдоо дараметин чамалуу, ал конкреттүү саясий ролдорду (мисалы, шайлоочунун) аткарбайт. Маданияттын ушул тибин көз каранды эмес жаш мамлекеттерге мүнөздүү, буларда саясий маданият жергиликтүү субмаданияттар менен өтмө кат болуп аралашып калган.

Букарачыл саясий маданият деген индивиддин саясий системага пассивдүү жана четте калгандай мамиле жасай турганын болжойт. Индивид саясий жактан аң-сезимдүү болсо дагы, салттарды көздөйт. Бийликке баш ийүү менен индивид ал бийликтен ар кандай жыргалчылыктарды (социалдык пособиелерди, кепилдиктерди д.у.с.) күтөт жана анын буйрукчул бийлигинен кооптонот.

Шериктешүү маданияты саясий активдүүлүгү, кызыгып берилүүсү жана рационалдуулугу менен айырмаланат. Жарандар саясий маданиятка активдүү таасир этүүгө, мыйзамдык таасир көрсөтүү каражаттарынын (шайлоолор, демонстрациялар д.у.с.) жардамы менен анын ишине багыт берүүгө умтулушат.

Бирок практикада саясий багыттардын идеалдык типтери таза түрүндө кездешпейт, алар бирин-бири сүрүп чыгарбастан, жанаша жашап турушат. Мисалы, Улуу Британиянын XX кылымдагы саясий маданияты монархия институтунун атынан чыккан букарачыл маданият менен шериктешүү маданиятын айкалыштырып турган.

Г. Алмонд менен С.Вербанн концепциясына ылайык, батыш өлкөлөрүнүн саясий маданияты аралаш маданияттын түрү болуп саналат, муну алар жарандык маданият деп аташты. Анын эң эле мүнөздүү белгиси – жарандардын рационалдуу – активдүү жүрүм-туруму, а бул болсо, демократтык саясий системага ылайык келет. Г.Алмонд менен С.Верба жарандык маданиятынын идеалдуу тибинин мазмунун анын аркалоочусуна таандык сапаттардын топтому аркылуу аныкташкан. Алар: 1) жеке өзү үчүн улуттук мамлекеттин ишмердүүлүгүнүн маанисине жалпысынан оң баа берүү жана бул фактыны терең аңдап туюу; 2) өкмөттүн ишмердигине өтө кызыгуу жана аны жакшы билүү; 3) өз улутунун саясий институттары үчүн сыймыктануу сезими; 4) өзүнө официалдуу инсандар тарабынан теңдикте жана кунт коюп мамиле жасала тургандыгын күтүүсү; 5) саясат маселесин калайык алдында же достору менен тааныштарынын чөйрөсүндө талкуулоону каалоосу; 6) оппозициялык маанайын ачык жана лоялдуу көрсөтүү; 7) жалпы улуттук иш-чараларды, мисалы, шайлоолор боюнча кампанияларды өткөрүү менен байланыштуу болгон канааттануу сезими; 8) өкмөттүн саясаты жөнүндөгү оюнун компетенттүүлүгү жана бул саясатка жекче же айрым жарандар менен бирдикте көмөк көрсөтүү милдетин терең сезүүсү; 9) эңбаштык аракеттерге каршы ийгиликтүү чараларды көрүү максатында укуктук жол-жоболорду пайдалануудагы компетенттүүлүк; 10) шериктешүү демократиясы мамлекеттик башкаруунун зарыл жана каалаган системасы болуп санала тургандыгына ишенүү.

Постсоветтик Кыргызстандын саясий маданияты дегенде саясий ишмердүүлүктүн ар кыл дөөлөттөрүнүн, жол-жоболорунун жана стандарттарынын синтези түшүнүлөт. Советтик типтеги букарачыл маданияттын коммунисттик дөөлөттөрүнүн жана идеалдарынын жараксыздыгын салтанаттуу түрдө жарыялоо активдүү жарандык маданияттын тезинен калыптанышына алып келет деп божомолдоо да туура. Жарандык маданияттын өзүнүн калыптануу темпи жана динамикасы бар. Алар социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн таасиринде болсо да, алар менен дал келишпейт. Мына ошон үчүн маданий өзгөрүүлөрдүн табигый жүрүшүн каалаган жагын көздой сүйрөй тарткан болмок беле.

Рынок мамилелеринин, өз алдынча чарбалык субъекттин, менчиктин социалдык таламдарынын ар кыл формаларынын калыптанышы саясий багыттардын типтеринин өзгөрүшүн шарттайт. Бирок объективдүү өнүгүп жаткан социалдык дифференциация процесстери саясий субмаданияттардын ар

кыл формаларынын калыптанышын гана болжолдойт да, ага катуу талап менен буйруй албайт. Саясий активдүүлүктүн маңызы жана мааниси конкреттүү топтун жана индивиддин социалдык-экономикалык абалы менен аныктала турган конфессионалдык жана этностук жактыруусунун жана түшүнүмдөрүнүн негизинде калыптанышы ыктымал. Бирок, практика көрсөткөндөй, саясий жүрүм-турумдун маданий кодунун өзгөрүшү абдан жай өтөт. Ошондуктан башкаруучу элитанын саясий чечимдери көп учурда саясий шериктешүү маданиятына ээстелип, реалдуу үстөмдүк кылуучу букарачыл саясий маданият менен айкалыштырылбай калат. Бул саясий институттардын жаңы структурасынын мурдагы букарачыл маданияттын стандарттарына ылайык келбей калышы саясий кризистер менен жаңжалдарга негиз болот.

7.3. Саясий социалдашуу

Калктын кенири катмарларынын саясий чараларга катышуусунун кулач жайышы, саясатка кызыгуунун өсүшү бүгүнкү күндө дүйнөлүк өнүгүүнүн глобалдык тенденциясы болуп саналат. Саясаттын татаал дүйнөсүнө жаңы муундар да аралашууда, бул болсо, коомдогу саясий максаттар менен дөөлөттөргө карата алардын мамилелерин калыптандырат. Муундардын алмашуу процессинде социалдык организмдин бүтүндүгүн сактап калуу үчүн саясий ынанымдар менен саясий турмуштун стандарттарын бир муундан экинчи муунга өткөрүп берүү ишке кандайча ашырылып жатканын, демек, өз алдынчалуу жана жоопкерчиликтүү саясий субъекттин калыптанышы кандайча өтүп жатканын билүү өтө маанилүү.

Саясатты түшүнүп, ага өз алдынча катышуу үчүн инсанда саясий билим, тажрыйба, маданият болушу зарыл. Бул сапаттар саясий субъектке анын саясий ролун жана функциясын ишке натыйжалуу ашырууга, ар кыл күчтөрдүн саясий оюндарынын барымтасы болуп калбоого жардам берет. Индивиддерде саясий тажрыйба менен маданият төрөлгөндөн эле калыптанып калбайт, аларды өмүр бою өздөштүрүп отурушат. Индивиддин же топтун конкреттүү коомго таандык саясий маданият нормалары менен дөөлөттөрүн өздөштүрүү процесси саясий социалдашуу деп аталат. Бул болсо индивид менен топко саясий ролдору менен функцияларын натыйжалуу аткарууга ошону менен бирге коомдун өзүн жана саясий системаны сактоого мүмкүндүк берет.

Саясий социалдашуу концепциясы АКШда 50-жылдардын акырынан тартып активдүү калыптана баштайт. Ал батыш коомунун расмий саясий институттарынын кризисинен улам, б. а. ал институттар жарыяланып келген демократтык дөөлөттөрдү жаңы муундар тарабынан ыктыярдуу түрдө кабыл алынышын камсыз кыла албаганынан келип чыккан. Кризис бийликтин парага сатылышынын өсүп баратышына, постиндустриялык коомдо пайда болгон жаңы топтордун таламдарынын ал бийлик тарабынан канааттандырылбай жатканына карата индивидуалдык жана массалык аң-сезимдин реакциясы болгон. Индивидди системадан саясий оолактатуу бийлик институттарына ишенбөөчүлүктүн күчөшүнө, саясий абсентизмге (латынча *absens*, *absentis* – катышпагандык, болбогондук, болгон эместик), акырында, расмий бийликтерге каршы массалык чыгууларга алып келген. Саясий социалдашуу системасынын

кризисинин көрүнүшү – 60-жылдардагы батыш коомунун саясий системасына каршы жаштардын массалык чыгууларына кошулуп кеткен муундар жаңжалы болуп калды. Ошондой эле өнүккөн өлкөлөрдө 70-жылдары негрлердин жана башкалардын расалык толкундоолору, 80-жылдары согушка каршы, экологиялык, феминисттик массалык кыймылдар өтө чочулатты.

Саясий социалдашуу – индивид менен бийликтин өз ара карым-катыштарынын процесси. Мунун натыйжасында саясий өнүгүүнүн учулаштыгы, бир муундан экинчи муунга саясий дөөлөттөрдү өткөрүп берүү ишке ашырылат.

Бийлик менен индивиддин өз ара карым-катыштары диалогто, консенсуска же конфликтке негизделиши мүмкүн. Бул болсо, коомдо үстөмдүк кылуучу саясий маданияттын тиби, анын бир тектүүлүгү же анын ичиндеги ар түркүн субмаданияттар менен шартталган. Маданий бир тектүүлүк даражасы, тарыхый, улуттук салттар, ошондой экономикалык жана социалдык мамилелердин таасириндеги диний чөйрө конкреттүү коомдун саясий социалдашуусунун эң эле туруктуу белгилерин аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Батыштын саясат таануусунда индивидге саясий жүрүм-турумдардын белгилүү бир үшүлөрүн сунуштоочу саясий дөөлөттөр менен нормалардын мүнөзүнүн негизинде саясий социалдашуунун бир нече типтерин бөлүп көрсөтүшөт.

Социалдашуунун гармониялык тиби индивид менен бийликтин ызааттуу диалогун камсыз кылган маданий бир тектүү чөйрөнүн, жетик демократиялык салттар менен жарандык коомдун болушун болжолдойт. Ушул өңдөнгөндү биз британиялык-америкалык маданияттан байкай алабыз. Бийлик менен индивид, эрсеже катарында, жалпы кабыл алынган идеалдарга, нормаларга жана дөөлөттөргө өтө берилишкен. Бул жаңы муундардын саясий турмушка кыйналбай аралашып кетишине мүмкүнчүлүк берет.

Батыш Европанын өлкөлөрүндө саясий социалдашуунун плюралисттик тиби басымдуулук кылат. Мында инсан бийлик менен түздөн-түз катышпайт. Көп сандаган ар кыл субмаданияттардын болушунан улам индивиддин алгачкы саясий социалдашуусу анын өзүнүн маданий-этностук топторунун же партияларынын идеалдары менен дөөлөттөрүнүн чектеринде өтөт. Бирок конфессионалдык-маданий көп түрдүүлүк болсо да саясий өз ара аракеттердин катышуучулары консенсуска жетишишет. Анткени либералдык цивилизациянын дөөлөттөрү болуп саналган (эркиндик, жеке менчик, индивидуализм, адам укуктары, демократия, плюрализм д. у. с.) бирдиктүү маданий «код» жана социалдык топтордун көпчүлүгүнүн бакубат турмуш деңгээли консенсуска жетишүүгө ыңгайлуу шарт түзөт. Либерализмдин идеалдарынын жолун жолдогон индивид бөлөк саясий субмаданияттардын дөөлөттөрүн кабылдоого жөндөмдүү келип, саясий ышкысы жандуу жана сергек болот.

Батыштан башка цивилизациянын коомдорунун саясий социалдашуусу жаңжалдуулук тиби менен мүнөздөлөт. Анткени калкынын көпчүлүгүнүн жогорку деңгээлдеги жакырчылыгы, индивиддин жергиликтүү клан, уруу, тайпа дөөлөттөрүн катуу тутушу ар кыл асылдыктарды аркалоочулар менен

бийлик ортосунда макулдашууга жетишүүнү кыйындатат. Маданий жактан бир тектүү эместиктен улам бул коомдордо саясий зомбулук күчтүү. Индивиддин жергиликтүү дөөлөттөр менен саясий турмуш нормаларын өздөштүрүүсү бөлөк саясий субмаданияттарды аркалоочулар менен кырчылдашкан катуу күрөштө ишке ашырылып келген.

Батыш авторлору саясий социалдашуунун дагы бир гегемониялык тибин бөлүп көрсөтүшөт. Мында адамдын саясатка аралашуусу жалаң гана кайсы бир таптын (буржуазиянын же пролетариаттын) же кайсы бир диндин (айталык, исламдын) же саясий идеологиянын (мисалы, коммунизмдин, либерализмдин, фашизмдин д.у.с.) дөөлөттөрүнө багытталганынан деп болжолдонот. Саясий социалдашуунун бул тиби бөлөк дөөлөттөргө карата антагонисттик мамиледе турган жабык саясий системалар үчүн мүнөздүү. Совет мезгилиндеги Кыргызстандагы жана социалисттик система өлкөлөрүндөгү саясий социалдашуу да так ушундайча ишке ашырылган.

Саясий нормалары менен дөөлөттөрүнүн айырмалары жоюлуп бараткан, б. а. анемия менен мүнөздөлгөн өткөөл коомдордогу (Кыргызстан өңдүү) инсандардын саясий турмушка кирүү процесстери өзгөчө кызыгууну туудурат. XX кылымдын 80-жылдарына чейин советтик Кыргызстанда коммунизм менен капитализмдин дөөлөттөрүн активдүү карама-каршы коюу менен байланышкан саясий социалдашуунун гегемониялык тиби үстөмдүк кылып келген. Инсандын ички дүйнөсүнө КПССтин саясий максаттарын сиңирүү процессин көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берүүчү саясий социалдашуу системасы түзүлгөн. Социалдашуу институттарынын баары (үй-бүлө, мектепке чейинки мекемелер, мектептер, жогорку окуу жайлар, балдар жана жаштар уюмдары, КПСС) саясий тарбия берүүнүн бирдиктүү системасынын механизми болуп саналган. Бирок социалдашуу процесси тоталдык көзөмөлдө турса да, айрым бир социалдык топтор коммунизмден айырмаланган либералдык дөөлөттөр аркылуу саясий субъективдүүлүккө жетишишкен. Мындай топторго чыгармачыл интеллигенцияны, соода жана тышкы соода кызматкерлерин, дипломаттарды д.у.с. кошууга болот.

90-жылдардын башында КПССтин монополиялык жана мамлекеттик, официалдуу идеологиясы – коммунисттик идеологиянын кыйрашы менен саясий социалдашуунун мурдагы системасы да жоюлду. Дөөлөттөрдүн эски системалары өз кадырын өзү кетирип бүткөн кезде (калктын олуттуу бөлүгү ошол системаны көздөп келатышына карабастан), ал эми жаңы демократтык саясий дөөлөттөр массалык аң-сезим менен жүрүм-турумга али сиңе элек учурда кыргызстандык коом анемия (нормасыздык) абалында калууда. Саясий социалдашуунун мурдагы агенттери азыр ар түрдүү саясий багыт алып, көбүнчө конъюнктура менен эгонизмге ылым тартууда. Мисалга алсак, үй-бүлө институту бүгүнкү күндө өтө эле туруксуз түзүм болуп саналат, ал эми анын мүчөлөрү баланын саясий ылым тартууларын калыптандырууда олуттуу таасир көрсөтө албай саясий тажрыйбасыздык кылып жатат. Балдардын, өспүрүмдөрдүн жана жаштардын уюмдарында экономикалык жана

идеологиялык кризисти баштарынан кечирип, саясий тарбия берүүгө мүмкүнчүлүгү келбей жатат. «Тарбия берүүнүн максаты эмне?» деген проблема да азырынча чечилбеген бойдон калууда.

Кыргызстанда жарандык коомдун жоктугунан улам жаңыдан жаралып келаткан партиялык системада социалдашуу институту катары азырынча жарытылуу натыйжа бере албай жатат. Партия масса арасында олуттуу саясий тарбия жүргүзүү ордуна көбүнчө жетекчиликтин тайпалык таламдарын тейлөө менен алектенишүүдө.

Индивидуалдык саясий ылым тартууларын калыптандырууда массалык маалымат каражаттарынын (ММК) ролу чоң. Бирок рынок шартында мамлекеттик эмес ММКлардын жашап турушу нускаланыш санына (тиражына) байланыштуу болгондуктан, ал эми гезит-журналдар жамааттардын менчиги болуп саналгандыктан, алардын аркалаган маани-максаты да өзгөрүп турат. Жашоо үчүн ММК объективдүү жана эч кимге жан тартпаган маалыматтарды берүү ордуна, улам жаңы окурмандарды өзүнө буруу үчүн сенсация, чыр-чатактарды көбүрөөк жарыялайт. Мамлекеттик массалык маалымат каражаттары, анын басма сөздөрү да, электрондук каражаттары да реформалардын натыйжаларын ашыра баалап жиберүү менен өлкөдөгү окуяларды өтө эле бир жактуу чагылдырышат. Булар башкаруучу элитанын социалдык заказдарын аткарып жатышат.

Инсандын саясий социалдашуусунун бир бүтүн системасынын жоктугунан улам индивиддердин саясий көз караштары лидерлер, гезит-журнал, радио-телекөрсөтүү жана партиялардын таасири менен эмес, алардын экономикалык абалы менен шартталып жатат. Мындай кырдаалда конкреттүү экономикалык (мисалы, доллардын курсу) жана саясий окуялар саясий социалдашуунун эң эле кубаттуу факторуна айланат, булар болсо индивиддин абалын өзгөртүп жиберешет.

8. САЯСИЙ ӨНҮГҮҮ ЖАНА МОДЕРНИЗАЦИЯ

8.1. Коомдук саясий өнүгүүдөгү реформалар жана революциялар

Саясат таанууда негизинен саясий өзгөрүүлөрдүн идеялуу түрүнө төмөнкүлөр кирет: саясий реформалар, революциялар, мамлекеттик төңкөрүштөр, сейрек учурда конституцияны жаңылоо (реставрациялоо) жана аны толук түрдө же айрым жерлерине өзгөртүү киргизүү (ревизиялоо). Бирок коомдук өнүгүүнүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, бышып жетилип калган саясий, социалдык жана маданий-социалдык өзгөрүүлөргө жетишүүнүн саясий жолу негизинен реформалар менен революциялар болуп эсептелет.

Улуттук-мамлекеттик чектин ичиндеги саясий өзгөрүүнүн бир түрү – бул саясий реформа. Көрсөтүлгөн термин баарынан мурда саясий процесстин эволюциялык жана күч колдонулбаган мүнөзүн чагылдырат. Кайсы бир саясий системанын улуттук коомдун көп түрдүү кызыкчылыгы жана талабы, жаңы структуралык факторлорго (экономикалык, социалдык, анын ичинен, этникалык ж. б.) утуру ылайыкташуу жөндөмдүүлүгү, сырткы чөйрөнүн тийгизген таасирин эске алып, тез-тез өзгөрүлүп турушу менен анын туруктуулугун камсыз кылат. Реформанын эң көрүнүктүү мисалы катары, аткаруу бийлигинде (өкмөттө ж. б.) партиялык система же парламент аралык күчтөрдүн катышын жана анын таасирине жараша конституциялык өзгөртүү киргизүү, жаңыча түзүү болуп эсептелет. Кайсы бир саясаттын узак убакыт бою туруктуулугун сактап турушу – өзгөрүүлөрдүн жоктугунан белгиси эмес, тескерисинче курч кырдаалдарды алдына ала көрө билүү, саясий-нормативдик механизмдерди тынч жол менен түзөтүү, системалык реформалоонун ийкемдүү, чебер жана күч колдонулбаган методу аркылуу жүргүзүлгөндүгүнүн далили болуп саналат.

Саясий өзгөрүүлөрдүн бардык түрлөрүнүн ичинен эң сейрек, адаттан тышкаркы кубулуш революция – кандайдыр бир коомдук топтун алдын ала түшүнүү менен коллективдүү күч колдонуп, бийликти алышы болуп саналат. Негизги белгилерине карата саясатчылар революцияны үчкө бөлүп жүрөт: 1) социалдык каада-салт, үрп-адаттын негизин толук, түп-тамырынан бери өзгөртүү; 2) ага мобилизацияланган адамдардын чоң массасы катышат; 3) революциялык процесс сөзсүз түрдө күч колдонуу (зордук) менен коштолот.

Революциянын классикалык үлгүсүнө («улуу революциялар») 1789–93-жылдардагы Француз революциясын, 1917-жылкы Октябрь революциясын жана 1911-жылдан 1949-жылга чейин созулган Кытай революциясын киргизишет. Ал эми 1688-жылы атактуу Англия революциясын британиялыктардын өзү англиялык улуу көтөрүлүш деп атаганга көнүп алышкан; эң негизгиси бул көтөрүлүш коомдун социалдык-экономикалык түзүлүшүнө радикалдуу өзгөрүүлөрдү киргизген эмес. Кийинки бир нече кылымдардын ичинде жогоруда көрсөтүлгөндөрдөн тышкары дүйнөнүн ар кайсы мамлекеттеринде болуп өткөн көп сандагы тарыхый окуяларды илимий негизде кандайдыр бир деңгээлде революция деп кароого болот.

Саясат таанууда революцияны классификациялоонун төмөнкүдөй жөнөкөй жолдору колдонулат: 1) мамлекеттик деңгээлдеги саясий

революциялар; ар кандай закондуулукту өзгөртүү менен ар кайсы институттарды капасынан бир түрдөн экинчи түргө айландыруу (1830- жана 1848-жылы Франциядагы революциялар). 2) Коомду өзгөртүүгө байланышкан революциялар (1789-жылы Франциядагы, 1917-жылы Россиядагы, ошондой эле 1918-19-жылдары Германиядагы); көпчүлүк учурда ал мамлекеттин согушта жеңилишине байланыштуу тез ишке ашкан же күчөп келе жаткан жеринен токтоп калган. 3) Жаңы мамлекеттин түзүлүшүнө себеп болгон революциялар (1787-жылы Америкадагы революция); алар көбүнесе көп улуттуу империялардын кулашы же колониялардан ажыроонун негизинде жаралат (1918-жылы Австро-Венгрия).

Мындан революциянын азыркы же ар бир классикалык концепциясы так жана адекваттуу (толук) түшүндүрө албайт деген тыянак чыгарууга болот. Болгону ар бири революциялык процесстин кээ бир элементтеринин айрым жактарын гана чагылдыра алат. Иш жүзүндө бул процесстерди изилдеп, жыйынтыктоонун негизинде ар бир революция эч качан революционерлер көздөгөн натыйжаны бере албайт деген тыянак чыгарууга болот. Көп учурда теңирден тескери натыйжа берип, мурункудан дагы көбүрөөк адилетсиздикке, тенсиздикке, эзүү жана эксплуатациянын күчөшүнө алып келген учурлар болгон. Мындай фактылардын негизинде, XX кылымдын аягында революцияны прогрессивдүү өзгөрүүлөрдүн синоними катары караган миф иш жүзүндө жокко чыгарылды. Азыркы мезгилде революцияны тарыхтын жеткен жогорку логикасы деп кароого мүмкүн болбой калды. Мурункудай революциялык зомбулукка багытталган идеологиялык доктриналар кескин азайып, коомдук өнүгүүнүн социологиялык жана саясий концепциясы боюнча акырындык менен эволюциялык өзгөрүүнүн артыкчылыгы белгиленүүдө.

8.2. Саясий модернизация – саясий уюмдаштыруунун традициялык формаларынан чыгуу жолу

Модернизация – бул көнүмүш болуп калган агрардык коомдон азыркы заманга ылайык, индустриалдык же кийинки он жылдык көрсөткөндөй, постиндустриалдык коомго өтүү.

«Традициялык коомду» жана «азыркы замандын коомун» модернизациялоо теориясы базалык категория катары М. Вебер көрсөткөн социалдык аракеттин типологиясы боюнча негизделет.

Традициялык коом – негизинен агрардык коомду түшүндүрөт. Калктын басымдуу бөлүгү айыл жеринде жашап, айыл-чарбасына тиешелүү примитивдүү эмгекке же өнөргө негизделген жөнөкөй өндүрүштүн үстүндө эмгектеншет. Традициялык коом өзүнүн көпчүлүк мүчөсүнүн жекече статусу төмөн, тигинен же туурасынан социалдык ыкчамдыкка ээ болуу мүмкүнчүлүгү жок, жабык социалдык структурасы менен айырмаланат. Бул жакта турмуш-тиричиликтин бардык түрүнө диний аң-сезим үстөмдүк кылса, саясий бийлик өзүнүн авторитардык мүнөзү менен чектелет. Традициялык коом жаратылышы жагынан солгун болуп, инновацияга да тоң моюндук кылат.

Азыркы коомдо кандайдыр бир максатка негизделген рационалдуу социалдык аракеттер басымдуулук кылат. Анын технологиялык базасы катары

өндүрүш каражаттары эсептелгендиктен, илим менен техниканын тез өнүгүүсүнө шарт түзүлөт. Азыркы коомдо айылдыктарга салыштырмалуу шаар тургундары басымдуулук кылып, мындай коомдун социалдык структурасы ачык мүнөзгө ээ болгондуктан, ал туурасынан жана тигинен социалдык ыкчамдыкта өнүгүүгө мүмкүнчүлүк алат. Азыркы коомдо бийлик менен башкаруу системасы рационализациялаштырылган. Жыйынтыктап айтканда, мындай коом өнүгүүнүн өз алдынча күчтүү потенциалына ээ болот.

Традициялык коомду өзгөртүүгө ар кандай факторлор же себептер, согуштагы жеңилүүлөр же басып алуулар (анын ичине колонияга айландыруу да кирет), алдыга өнүккөн өлкөлөр менен «батышчыл» элементтерди киргизип, шартка ылайык индустриалдуу өлкөлөрдөн билим алган «модернизаторчу» элитардык топтор түрткү болот. Кандай гана болбосун ички карама-каршылыктарга дуушар болгондо традициялык коом өзүнүн өткөөл деңгээлине көтөрүлөт.

Модернизация же анын натыйжасында түзүлгөн азыркы коомдун негизин төмөндө көрсөтүлгөн объективдүү себептерге таянат:

Улут ичиндеги мамилелерди *бирдиктүү кодко* жеткирүү, бир территориялык мейкиндик, этникалык жана тилдик консолидация, азыркы типтеги саясий система жана мамлекет – улуттук түзүлүштүн оңтойлуу бөлүгөсү.

Индустриализацияны ишке ашыруу, социалдык структураны сапаттуу түрдө алдыга жылдыруунун шарты, анын негиздери саясий сферанын азыркы, өнүккөн абалы.

Жалпы улуттук кайра өндүрүүнүн комплексин калыптандыруу, өзүнүн өсүшүнө өзү жардам берген режимде бириктирилген транспорттук жана информациялык инфраструктуралар менен бекемдөө.

Урбанизация (б.а. айыл жашоочуларынын эсебинен шаарлардын өсүшү) жашоо-тиричилик жана жүрүм-турумдардын негизинде шаар маданиятынын калыптанышына таасир тийгизген коомдук өнүгүүнүн багыты.

Өндүрүш каражаттарынын өнүгүшүнө индустриалдык форманын үстөмдүк кыла башташына байланыштуу *калктын* социалдык жана территориялык жандануусу *жогорулап*, анын негизинде коомдук жана институционалдык катнаштагы көнүмүш (традициялык) типтин терс көрүнүштөрүнүн жоюлушу.

Жогоруда белгиленген структуралык жылдыруулардын таасири алдында *саясатты инсандын* өзүн-өзү реализациялай турган сферасынын бирине карап *өзгөртүү*, ал эми индивиди көз карандысыз (автономиялуу), өз алдынча ой жүгүртүп, андан кийин чектелген топтон (община) тышкары эркин, саясий процесске катышкан субъектиге айландыруу.

Өз ишин коомдук кызыкчылыктын бардык түрүн камтыган өкүлчүлүк режиминде иштөө менен баштаган *жаңы саясий институттарды түзүү*.

Белгилей кетсек, модернизациялоонун эң башкы, ажырагыс теорияларынын бири саясий өнүгүүнү социалдык-экономикалык жетишкендиктерге көз каранды болушун таануу.

Коомдук өткөөл мезгилдеги саясий сфераны модернизациялоо баарынан мурун жаңыдан түзүлө баштаган улуттук-мамлекетте улам күчөтүлгөн мүнөздө массалык колдоочуларды калыптандыруу, аны менен кошо өзүнө көбүрөөк жарандарды тарта турган институттарды уюштуруу, социализациялоо процессине багытталат. Сөз азыркы учурдагы дүйнөнүн үчүнчү өлкөлөрү жөнүндө гана жүргөн жок. Иш жүзүндө көрсөтүлгөндөй, көптөгөн батышка тиешелүү коомдор узак убакыт бою (XIV–XVIII кк.) өткөөл мезгилди башынан кечиришип, алдынкы өлкөнүн статусун жакында, XIX кылымдын башынан орто ченине чейин, өндүрүш революциясы аяктагандан кийин алышты.

Саясий сферада жүргүзгөн модернизациялык процесстин бир нече аспектиси болот. Биринчиден, экономикалык жана социалдык-маданий өзгөрүүлөрдүн натыйжасында мурунтан бери калыптанган этникалык топтор улутка айланат. Экинчиден, мамлекеттик бийлик жана башкаруу системасы жөнгө салынат. Үчүнчүдөн, саясий модернизациялоо процессинин мезгилинде массалык түрдө элдин калың катмары саясий иштерге тартылат, анын негизинде саясий бийликтин легитимдүү типтери жана легитимдештирүүнүн механизми алмашылат.

Саясий модернизациялоо авторитардык диктатурага таандык, капысынан, ой келди жасалган ойдо-ылдый кыймылдарга жол бербеген, бир калыпта, акырынкы менен улам бирин ишке ашыруунун натыйжасы экенин Р. Даль далилдеген. Либералдуу жакка багытталган саясий модернизациянын башкы белгилеринин бири – бул авторитаризмге карата жасалган терс мамиле болуп саналат.

С.Хантингтондун пикиринде традициялык коомдо саясий модернизациялоону баштоого стимулдуу бири, саясий элитаны реформага түртө турган кээ бир ички жана тышкы факторлордун бир жерден дал келиши болуп саналат. С.Хантингтондун түшүнүгүндөгү коомдук саясий институттарды жана алардын саясий аң-сезимин демократиялаштыруунун негизинде ишке ашкан саясий модернизациялоо социалдык мүнөздөгү бир катар факторлор менен коштолот. Реформаны баштоодо бийлик элитасы кандай гана максат көздөбөсүн сөзсүз түрдө түздөн-түз детерминизмдик (табияттын жана коомдун бардык көрүнүштөрүнүн, айрыкча адамдын эркинин жана жүрүм-турумунун закон ченемдүүлүгү) өзгөрүүлөргө алып барат. Социалдык-экономикалык өнүгүү, индустриализациялоого багыт алган ар бир кадам сөзсүз түрдө агартуу системасын өнүктүрүүгө, алдынкы техникалык жана табигый-илимий идеяларды пайдаланууга жардам берет. Аны менен бирге өлкө өзүнүн жүзүн сырткы дүйнөгө бурса, анда илимий-техникалык информациялар менен кошо жашап жаткан саясий режимдин бузулбастыгы жана пайдалуулугуна ишенбөөчүлүк жарата турган саясий жана философиялык идеяларды дагы сиңирип алышы мүмкүн. Ошондуктан модернизациялоо процесси коомдук социалдык структураны өнүктүрүүнүн негизги бөлүгү болгондуктан, андай идеялар туура эле даяр болуп калган аң-сезимге кабыл алынат.

Жаңыдан өзү саясий процесстердин көп жактуулугун интерпретациялап жаткандыктан, жаңы, дисциплина (бул сөз негизи «илимдер»

деген түшүнүктөн төмөн турат, бирок контекстке карата «илимдер» десек да болот) аралык теорияны талап кылууда. Иш жүзүндө өнүгүүнүн жалпы парадигмасын (илимий изилдөөнүн негизинде жаралып, илимий коом тааныган илимий жетишкендиктердин жыйынтыгы) илимий жактан иштеп чыгуунун объективдүү зарылчылыгы жаралды. Жакын арада жарык көргөн тажрыйба көрсөтмөлөрүнө негизделген илимий изилдөөлөр боюнча ал саясий системанын ыңгайлашкан (адаптацияланган) мүмкүнчүлүгүн жогорулап жатышы, тез аранын ичинде өзгөрүлүп жаткан реалдуулукта анын ийкемдүүлүгүн сактап калышы белгиленип жатат. Мындай мамиле процесстин жыйынтыгын эмес, анын өзүн так сүрөттөөнү талап кылат, анткени ал саясий өнүгүүнүн феноменин таанып-билүү мүмкүнчүлүгүн кеңейтет.

8.3. Авторитаризм жана тоталитаризмден демократияга өтүү

Транзитология – кээ бир өлкөлөрдүн тоталитардык жана авторитардык саясий системадан демократияга карай багыт алуусундагы саясий процесстерди окута турган саясий илимдин бир бөлүгү. Транзитология саясий модернизациялоо теориясы менен тыгыз байланышта турат. Алар теориялык-методологиялык планда (категориялык аппарат жана методологиялык мамиле аркылуу) жана персоналдык деңгээл (көрүнүктүү саясат таануучулардын көпчүлүгү саясий билимдин тигил же бул жагын камтыган эмгектери менен белгилүү) жагынан дагы жакын болушат. Бирок саясий модернизациялоонун теориясы жаңыдан өнүгүп жаткан «үчүнчү өлкөлөрдүн» маселесине багытталса, анда транзитологиянын көңүл чордонун азыркы коомдун негизги структуралары эчак калыптанып бүткөн мамлекеттерде жүрүп жаткан саясий процесстер ээлеп, анын үстүнө сөз кээ бир учурда демократиялаштыруунун кайталанышы жөнүндө жүрүшү мүмкүн. Өлкөнү демократиялаштыруу маселеси алгач, согуштан кийинки жылдары тоталитардык-фашисттик режимдин калдыктарынан кутулуу зарылчылыгына, мурун демократиялык режимди баштан өткөрүү тажрыйбасына ээ болгон Германияда, Италияда жана Япониядагы авторитаризм менен милитаризмдин натыйжасын жоюуга байланыштуу келип чыккан. Бул өлкөлөр ал учурда индустриалдык жактан абдан өнүгүп турган, ал эмес Германия менен Италияда фашисттер бийликке келерден он жыл мурун демократиялык типтеги саясий режим өкүм сүргөн. Кийинчерээк бул маселе авторитардык бийликтин кучагында калган мезгилден демократиялык принципке кайткан Түштүк Европанын кээ бир мамлекеттеринде – Испания, Португалия жана Грецияда да көтөрүлүп чыккан. Ошол эле учурда мындай өзгөрүүлөргө Латын Америкасындагы мамлекеттер да туш келип, ал жакта дагы аскер диктатурасы демократиялык жол менен шайланган өкмөткө өз ордун бошото баштаган. Бул жерде сөз афро-азия көпчүлүк өлкөлөрүндөй демократияны кайрадан жаңылап түзүү жөнүндө эмес, демократияга кайтуу тууралуу жүрүп жатат.

Саясий илимге ылайык авторитаризмден демократияга өтүүнүн негизги формалары болуп: эволюция, революция, согуш жолу менен басып алуулар эсептелет. Эволюция жолу бийлик элитасын чукул жана тезинен алмаштыруусуз эле демократиялык реформаны иш жүзүнө ашыруу

мүмкүнчүлүгүнө ээ. Революция – саясий режимди радикалдуу түрдө тез арада алмаштыруу. Согуш жолуна болсо тоталитардык же авторитардык режимдин согушта жеңилишинен кийин ал жерге сырттан алынып келген демократияны орнотуу мүнөздүү. Экинчи дүйнөлүк согуш аяктагандан кийин оккупациялык шартта Япония жана Германияда саясий демократиянын негизи салынган.

Өзүнүн көз карашына ылайык кайталангыс жана бекемдүүлүктүн натыйжасынын негизинде С. Хантингтон демократияга өтүүнүн төмөнкү моделдерин белгилейт: 1) бир багыттуу же классикалык; 2) бир циклга биригүү; 3) диалектикалык.

Бир багыттуу моделдин үлгүсү болуп Улуу Британия, ошондой эле Түндүк Европа өлкөлөрү эсептелет. Бул модель үчүн демократиялаштыруу маселесин акырындык менен чечүү, анын кайталанбастыгын камсыздоо мүнөздүү. Тигил же бул өлкөнүн демократиялык жол менен өнүгүп жатышына коомдук саясий институттардын структурасындагы закон чыгаруучу бийликтин (парламенттин) ролу жана ал аткарган иш-чаралар негиз болот. Бул процесстин аягына чыгышы, б. а. стабилдүү демократиялык системанын орношу менен парламенттик-демократиялык институттар анын негизги жана ажырагыс бөлүгү болуп калат. Эң башкысы, кайсы бир өлкөдөгү мамлекетти башкаруу формасынын өзгөчөлүктөрү жана ага ылайык бийлик бутагын бөлүштүрүүдө эмес, саясий чечим чыгарып жаткан маалда парламент баарынан мурун коомдо жашап жаткан бардык социалдык топтордун кызыкчылыгын камсыз кылып, ага анык таасир тийгизип турушу зарыл. Эч кандай революциялык толкундоолорсуз парламенттик принцип орногон жерлер салмактуулук жана бара-бара жетүүнүн жолу менен айырмаланып турат. Анын үлгүсү катары азыркы мезгилдеги Түндүк Европадагы кээ бир стабилдүү өлкөлөрүн киргизүүгө болот. Анын ар биринде парламенттик принциптерди бекитүү жана демократиялык шайлоо системасын орнотуу үчүн жүз жылга жакын убакыт кеткен. Мисалы, Норвегияда парламент 1824-жылы түзүлгөнү менен анын саясий системасындагы парламенттик принцип 1884-жылы бекемделсе, эркек адамдар үчүн шайлоо укугу 1898-жылы, ал эми аялдар үчүн 1913-жылы кабыл алынган. Швециядагы риксдагдын азыркы түрү 1809-жылы пайда болгону менен ал эки жолу – 1866-жылы жана 1974-жылы олуттуу өзгөрүүлөргө учурап, жалпыга тиешелүү шайлоо укугу эркектер үчүн 1909-жылы – аялдар үчүн 1921-жылдан баштап кирген. Парламенти алгач 1834-жылы түзүлгөн Данияда мындай кырдаал кичине башкача абалда болгон. Ал жерде жалпыга тиешелүү шайлоо укугу эркек калк үчүн тез эле – 1849-жылы бекитилсе, аялдар ага 1915-жылы гана ээ болушкан. Буга окшош тенденциялар Исландиянын саясий өнүгүүсүндө да кезигет.

Жогоруда көрсөтүлгөн өлкөлөрдүн бардыгына акырындык менен жана бара-бара жетишилген демократиялык өзгөрүүлөр алардын кийинки саясий стабилдүүлүгүн камсыздаган.

Бир багытка биригүү модели алгач Латын Америкасындагы өлкөлөрдүн тажрыйбасын жыйынтыктоонун натыйжасында негизделген. Бул жердеги өлкөлөрдүн көпчүлүгүндө демократиялык багытка өтүү аракети алгач испандык колониялык үстөмдүктөн арылышына байланыштуу XIX кылымда

башталган. Бирок Латын Америкасындагы өлкөлөрдүн көбүндө стабилдүү демократиялык режим толук түрдө орногон жок. Көптөгөн учурларда демократиялык бийлик аскердик төңкөрүш жана аскер диктатурасынын негизинде үзгүлтүккө учурап, жарандык режимдин авторитардык мүнөзгө айланышы тез-тез байкалып турат. Авторитардык мезгилдер демократиялык мезгилдерге (тескерисинче салыштырууга да болот) алмашылып турат. Латын Америкасындагы өлкөлөр өзүнүн демократиялык багытка өтүүдө мындай бир циклга түшүүсү, социалдык-экономикалык жана маданий-социалдык факторлорду бирдей карабагандыгынын натыйжасы болуп эсептелет. Латын Америкасынын мындай өкүнүчтүү тажрыйбасын 1960-жылдардан баштап, Азия жана Африкадагы кайрадан жаралып жаткан көптөгөн өлкөлөрдө кайталанып, ар дайым ал жерлерде демократиялык же авторитардык башкаруу тез аранын ичинде бири-бирин алмаштырып турду.

Диалектикалык модель Германия менен Италиядан тышкары Испания, Португалия жана Грецияда орун алган. Аталган мамлекеттердин саясий модернизациялоо жолунда абдан алдыга озуп кетти. Бирок ал мамлекеттердеги демократиялык өзгөрүүлөр кайталангыс бойдон калды. Бул мамлекеттерде жеңишке жеткен тоталитардык жана авторитардык саясий режимдер демократиялык институттарды толук бойдон жокко чыгарды. Кийинчерээк кайрадан калыбына келтирилген демократияны «танууну тануу» катары кароого болот, ошондуктан демократиялык өнүгүүнүн мындай жолу «диалектикалык» модель деген аталууга ээ болгон.

Демократиялык жолго түшүүдөгү көптөгөн мамлекеттердин тажрыйбасын жыйынтыктоонун негизинде мындай өнүгүүнүн төмөнкүдөй үч негизги жолу бар деген тыянак чыгарса болот: 1) авторитардык режимдин кризиси жана аны либерализациялаштыруу; 2) демократияны орнотуу; 3) демократияны консолидациялаштыруу.

Авторитардык же тоталитардык режимдин кризиси анын закондуулугун таануунун деңгээли чукул арада түшүп кетишинин натыйжасында башталат. Тарыхый тажрыйбалар көрсөткөндөй, мындай режимден баш тартуунун себептерине кандайдыр бир себептер менен харизматикалык таланты бар жол башчылардан ажыроо, эч кандай жакшы натыйжа алып келбеген авторитардык же тоталитардык бийликтин негизинде калктын массалык түрдө учурда үстөмдүк кылып жаткан идеологиядан иренжиши кирет. Мындай режимдин кризиске учуроо кырдаалында «катуу» же «жумшак» жолун колдоочулардын ортосунда саясий күрөш башталат. Биринчилери репрессиялык жол менен болсо дагы учурдагы режимди сактап калууга аракет кылса, экинчилери карама-каршылыкты күчөтпөө үчүн келишүүгө же айрым реформаларга барууга болот деп эсептейт. «Жумшак» жолун колдоочулар жеңишке жетсе, анда ал режимди либерализациялаштырууга жол ачылат. Бул жердеги либерализациялаштыруу деген сөз жарандарга айрым укуктар менен эркиндиктерди берүү, «чектелген демократия» деп аталып жүргөн кээ бир элементтерди киргизүүнү түшүндүрөт. Өз бийлигин сактап калуу үчүн мамлекет башында турган элита саясий режимдин сырткы көрсөндүүлүгүн

көрсөтүүгө аракет кылат. Либерализациялаштыруунун жыйынтыгында жарандык коомдун (эгер ал түзүлүп бүтсө) ролу жогорулап, анын активдүүлүгүнүн күчөшүнө шарттар түзүлөт. Булардан тышкары либерализациялаштыруу дегенибиз, авторитардык (же тоталитардык) режимдин андан аркы эрозияланып, чирип бүтүшүн жана акырындык менен анын кийинки этабы – демократиянын орношун билдирет.

Демократияны орнотуу процессинин ажырагыс бөлүгү болуп, бир жагынан бир-бирине атаандаш партиялык системаны түзүү, экинчи жагынан мамлекеттик бийликтин механизмдерин демократиялык жол менен институционализациялоо (кандайдыр бир коомдук кыймылдарды, түзүлүштөрдү бир тартиптеги, уюмдашкан мекемеге айландыруу) болуп эсептелет. Демократияны орнотуу этабында жаңы саясий системанын конституциялык негизи жаралат. Ошондой болсо дагы жүзөгө ашкан өзгөрүүлөрдү кайра артка кайырбоо үчүн анын кийинки, үчүнчү этабын – демократияны чыңдоону аягына чыгаруу керек. Бул этапта демократиялык институттарды толук легитимдештирүү аяктап, коом саясий бийликтин жаңыча механизмдерине ыңгайлаша баштайт. Ар кандай өлкө, региондордо демократияга өтүүдөгү тажрыйбаларга негиздеген саясат таануучулар мындай өткөөл мезгилдин төмөнкүдөй закон ченемдүүлүгү бар деген жыйынтыкка келишкен: рынок экономикасы менен саясий демократия өз ара органикалык жана ажырагыс байланышта болот; демократия жолуна түшүү үчүн технологиялык, маданий-социалдык жана социалдык-экономикалык өнүгүүнүн белгилүү бир деңгээлине жетишүүсү; демократиялаштыруунун социалдык базасы катары ошол коомдо жетектөөчү абалды ээлеген ортоңку таптын болушу; жарандык коом курулмайын демократияны орнотуу мүмкүн эместиги.

3.4. «Демократиялаштыруунун үчүнчү толкуну» жана демократияны транзиттөө теориясы

1970-жылдын ортосунан демократияга каршы турган режимдерди кулатуунун глобалдуу процесси иш жүзүндө жер шарынын бардык континентин жана региондорун өз кучагына алды. С. Хантингтон бул процессти «демократиялаштыруунун үчүнчү толкуну» деп атайт. Анын ою боюнча «демократиялаштыруунун биринчи толкуну» жүз жылдан ашык – 1820-жылдан 1926-жылга чейинки мезгилди камтып, Европа жана Америка континентиндеги көптөгөн өлкөлөрдүн башынан өткөн. 1926-жылы Италияда Муссолининин фашисттик диктатурасы орнотушунан тарта демократиянын саны солгундашын мүнөздөгөн кетеничтөө же «артка кайтуу механизминин» толкуну менен бирге тоталитардык жана авторитардык мүнөздөгү саясий режимдин саны өсө баштаган. 1942-жылдан, же экинчи дүйнөлүк согуштун бурулуш жылдарынан «демократиялаштыруунун экинчи толкуну» башталып, С. Хантингтондун пикиринде ал 1962-жылга чейин созулган. Андан кийин Латын Америкасы, Азия, Африка, ал гана эмес, Европада өлкөлөрүндө (мисалы, 1967-жылы Грецияда) чиркелишкен аскердик төңкөрүштөрдүн негизинде

кайрадан артка чегинүү процесси байкалган. Андан кийин алгач Түштүк Европа өлкөлөрүнүн (Испания, Португалия, Греция), анын артынан Латын Америкасы жана Чыгыш Азия өлкөлөрү демократиялык өзгөрүүлөргө учурашы менен «демократиялаштыруунун үчүнчү толкуну» башталган.

«Демократиялаштыруунун үчүнчү толкунунун» жеткен чегин 1980–1990-жылдар аралыгындагы эч качан кулабастай сезилген Советтер Союзундагы, Борбордук жана Чыгыш Европадагы коммунисттик режимдердин кулашы болуп эсептелет. Ушул мезгилден баштап, посткоммунисттик өнүгүүнүн процесстери жаңыдан, өз алдынча калыптанып келе жаткан илимий транзитология сабагын окуудагы негизги объектисине айланды. Алгач, мурунку социалисттик өлкөлөрдө демократиялык режимдерди орнотуу маселеси саясий модернизациялоо жана транзитологиялык концепциянын теориясынын негизинде изилденип келген. Посткоммунисттик өлкөлөрдө келечектеги жаңы экономикалык жана саясий институттарды орнотууда Германия, Италия, Түштүк Европа, Латын Америкасындагы өлкөлөрдүн тоталитардык жана авторитардык режимден кийин башынан өткөргөн тажрыйбасын салыштыруу аркылуу бааланган.

Посткоммунисттик мезгилдеги өткөөл процесстерин изилдеген А. Лейпхарт, А. Штепан жана Ф. Шмиттер сыяктуу батыштын саясат таануучулары бүгүнкү күндөгү Чыгыш Европа жана постсоветтик өлкөлөрдө жүрүп жаткан процесстер өзүнүн өзгөчөлүгү боюнча «демократиялаштыруунун үчүнчү толкунунун» таасирин башынан өткөргөн башка региондордогу процесстер менен окуяларга абдан окшоштугун белгилешкен. Муну менен кошо башкача бир көз караштын калыптанганын да эске алууга болот. Мисалы, америкалык саясат таануучу С. Терри тоталитардык жана авторитардык бийликтин ордуна демократиялык бийлик орноткон мурунку өлкөлөрдөн айырмаланып, посткоммунисттик өлкөлөрдүн алдында салыштырмалуу түрдө бери дегенде эле беш негизги маселе турганын эскертет.

Биринчи айырмасы, посткоммунисттик өлкөлөр бир эле убакта рынок экономикасы менен плюралисттик демократияны курууга аракет кылып жатышы. Экинчи айырмасы, посткоммунисттик өлкөлөр радикалдуу түрдө ишке ашкан кайра куруу жана өндүрүштү модификациялоо учурунда толук кандуу иштеп жаткан өнөр жай секторлорунунун негизги бөлүгүн толугу менен демонтаждоону баштарынан кечиришти. Үчүнчү айырмасы посткоммунисттик өлкөлөрдөгү этникалык жактан көп түрдүүлүгүнүн өтө жогору болушуна байланышкан. Посткоммунисттик жана поставторитардык өткөөл процесстериндеги төртүнчү айырманы С. Терри *жарандык коомдун маселесине байланыштырат*. Посткоммунисттик өнүгүүнүн *бешинчи айырмасын* С. Терри эл аралык абалдан көрөт.

Батыштын көрүнүктүү саясат таануучулары менен экономисттеринин көпчүлүгү пландуу экономикадан рынок экономикасына өтүүнүн негизги шарттарынын бири саясий өзгөрүү экенин, бирок Б. Н. Ельцин жана анын жактоочулары 1991-жылы күздө олуттуу саясий өзгөрүүлөрдү жүргүзүүгө боло

турган ыңгайлуу учурду коё берип, чоң жаңылыштык кетиргенин белгилешет. Транзитология тармагы боюнча белгилүү адистер Х. Линц жана А. Щепандын пикиринде саясий мүнөздөгү өзгөрүүнүн ордуна экономикалык өзгөрүүнү жогору коюшу менен Б. Н. Ельцин өтө чоң жаңылыштык кетирген. Ал өзүнүн мындай аракетинин натыйжасында мамлекетти дагы, демократияны дагы, экономиканы дагы алсыраткан. Азыркы Россиянын посткоммунисттик өнүгүү мезгилинде жүргөн көптөгөн кризистер саясий тажрыйбасы жок жана билимсиз жаш экономисттердин эсептөөсүнүн натыйжасында пайда болуп, көздөгөнүнө жетүүнүн узак мөөнөтүнүн ордуна алар сунуштаган кыска мөөнөттүн курмандыгына чалынды.

Транзитология саясий модернизациянын мурунку концепцияларынан айырмаланып, демократиялаштырууну бир сызык менен багыт алган процесс катары эле карабай, ага жетүүнүн ар кандай түрлөрүн, а. и. пессимисттик жолдорун дагы сунуштайт. Келечекте келе турган демократияны баалоодо бүтүнкү күнү пессимизм посткоммунисттик өлкөлөрдүн көпчүлүк бөлүгүндө басымдуулук кылат. Азыраак бөлүгү демократиялык багыттан баш тартуу жолу менен коммунисттик режимди кайрадан жандандырууга байланыштырышат. Балким улуттук диктатуранын же авторитаризмдик элементтерди камтып, узак убакытка созулган башка саясий режимдердин орношу дагы мүмкүн. Ф. Шмиттер белгилегендей, поставторитардык өткөөл мезгилди башынан кечирип жатышкан өлкөлөрдүн алдында автократия же демократияны тандап алуу жолунан башка дагы бири: же автократия менен демократиянын элементтерин камтыган гибридик режим, же «туруктуу, бирок бекемделбеген демократия» жолу болуп эсептелет.

Америкалык саясат таануучу Ч. Гатинин пикиринде демократиялык өзгөрүүлөрдү жана экономикалык реформаларды ийгиликтүү аяктоонун мүмкүнчүлүгү Борбордук Европадагы мурунку коммунисттик өлкөлөрдүн жана Балтика деңизинин жээгинде жайгашкан постсоветтик республикалардын чакан тобунда гана бар. Ч. Гатинин ою боюнча гибридик режимдер посткоммунисттик шартта деле кезигиши мүмкүн. Жогоруда көрсөтүлгөн топторго кирбеген чыгыш европалык мамлекеттерди, ошондой эле ал Россияны, Украинаны, Белоруссияны жана Молдавияны жарым авторитардык режим сакталган өлкөлөрдүн тобуна киргизет. Бул өлкөлөрдө мелүүн рыноктук реформалар аткарылып, сыртынан караганда эркин, иш жүзүндө бийлик тарабынан манипуляцияланган шайлоолор жүрүп, бийлик эркин прессанын болушуна жол берет, бул топко кирген кээ бир өлкөлөр үчүн транзитологияда кабыл алынган «делегацияланган демократия» деген түшүнүккө ылайык, башкача айтканда демократиялык системанын анык бийлиги бир колго, мисалы президенттин колуна топтолот. Үчүнчү топко Закавказье жана Борбордук Азиядагы мурунку сегиз советтик республиканы киргизишет. Тоталитардык башкаруунун орду авторитардык режим менен алмашылды деп эсептеген Ч. Гати бул өлкөлөрдү «жеңилгендер» деп атап, жакын аранын ичинде демократиялык системаны орнотуу жана рынок экономикасын түзүүгө

мүмкүнчүлүгү жок экенин белгилейт. Белгилеп кете турган нерсе, мындай классификациялоонун ичинде субъективизмдин чоң үлүшү да орун алган. Анткени ал Балтика деңизинин жээгиндеги мамлекеттерде жергиликтүү эмес калктын маселеси чечиле электигине карабай, аларды демократиялаштырууда чоң ийгиликтерге жетишкен өлкөлөрдүн тобуна кошуп жүрүшөт.

Жыйынтыктап айтсак, постсоциалисттик өнүгүүдө транзитологиялык концепциялардын али жеткиликсиз экендигин белгилөөгө болот, анткени ага Чыгыш Европанын көпчүлүк өлкөлөрү жана мурунку советтик республикалардын жаңы саясий-экономикалык системага өтүүдө абдан эле артта калышы себеп болууда.

9. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК АДАМ УКУКТАРЫ ЖАНА ЭРКИНДИКТЕРИ

9.1. Адам укуктары жана эркиндиктери

Мамлекет тарабынан жарандарына берилген укук, эркиндик, милдеттердин жыйындысы (биримдиги), ошол мамлекеттин демократтуулугунун даражасын толук жана ар тараптан мүнөздөйт. Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекитилген укук жана эркиндиктер адамдын чыгармачылыгынын бардык тармагын: эмгек, саясат, социалдык-экономикалык чөйрө, жеке эркиндик ж. б. өзүнө камтыйт. Конституцияда укук жана эркиндиктин ишке ашырылышынын кепилдиктери да көз жаздымда калтырылган эмес.

Кыргыз Республикасынын жарандарынын адам укугу жана эркиндиктеринин негизинде төмөнкү принцип-жоболор жатат (өзөгүн түзөт).

Адам укугунун жана эркиндиктеринин эл аралык укуктун принцип жана нормаларына ылайык таанылыш жана кепилдениш принциби. Бул болсо Кыргыз Республикасында Адам укугунун жалпы Декларациясы, укуктар жөнүндөгү Эл аралык пактылар, укуктар жана эркиндиктер жөнүндөгү ратификацияланган конвенциялар ж. б. ишке ашырылат.

Укук жана эркиндиктин ар адамга төрөлгөндөн таандык экендигин жана ажыратылгыстыгын таануу принциби: Конституцияда укук жана эркиндиктерди чектөөгө багытталган ар түрдүү иш-аракеттер мыйзамсыз деп табылат. Коомдун бардык мүчөлөрүнүн укуктары жана эркиндиктери бирдей. Эч кимдин коомдун башка мүчөлөрү ээ болгон укук жана эркиндиктерден ашык укук жана эркиндиктерге ээ болушу мүмкүн эмес. Себеби бул Конституцияда көрсөтүлгөн Кыргыз Республикасынын жарандарынын тен укуктуулук принцибине каршы келет. Конституция конституциялык укук жана эркиндиктердин чектелишине эки учурда гана мүмкүндүк берет: 1) 17-беренеге ылайык адам укугу жана эркиндиктери мыйзам тарабынан башка адамдардын укук жана эркиндиктерин, коомдук коопсуздукту камсыз кылуу, Конституцияны түздөн-түз коргоо максатында; 2) 15-беренге ылайык өлкөдө өзгөчө абал киргизилгенде. Бирок бул учурда да мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын кийлигишүүсүнөн коргогон укуктар өзгөрүүсүз сакталат.

Адам укугун жана эркиндиктерин Конституцияда дайыма жүзөгө ашырылып турган укуктар катары тааныйт. Ал мыйзамдын маңызын, мазмунун жана колдонулушун аныктайт. Мыйзам чыгаруучу, аткаруучу бийликтерди, жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасын милдеттендирип, сот адилеттиги тарабынан камсыз кылынат (16-берене). Конституцияга дал келген нормалар менен жарандар сыяктуу эле мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын да жетектелиши -- конституциялык укук жана эркиндиктердин дайыма иш жүзүнө ашырылышын чагылдырып турат.

Конституция бардык адамдардын мыйзам жана сот алдында бирдейлигине негизделген. Мамлекет жынысы, расасы, улуту, тили, теги, дини,

саясий жана диний ишенимдери, коомдук уюмдарга тиешелүүлүгүнө ж. б. жагдайларга карабастан, адамдардын бирдейлигин жана тендигин кепил кылат. Социалдык, расалык, укуктук, тилдик жана диндик тиешелүүлүктөн улам жарандардын укуктарын чектөөнүн бардык түрлөрүнө тыюу салынат. Ошондой эле, аял менен эркектер бирдей укук жана эркиндиктерге жана аларды ишке ашыруу үчүн тен мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында негизги укук жана эркиндиктердин эсепке алынышы, башка жалпы таанылган укук жана эркиндиктердин таанылбагандыгы катары түшүндүрүлбөшү керек. Бул принцип Конституцияда бекитилген адам жана жарандын укуктары жана эркиндиктери башка жаңы укуктар менен толукталышы мүмкүн дегенди билдирет.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында эл аралык келишимдер бекиткен укуктар жок деген түшүнүктүн өзү туура эмес. Бул укук жана эркиндиктер Конституция тааныган жана бекиткен укуктар менен катар эле иш жүзүнө ашат.

Байланыштарынын түрдүүлүгү жана татаалдыгы укук жана эркиндиктерди логикалык аякталган, ар тараптуу классификациялоого мүмкүндүк бербейт. Укук жана эркиндиктердин жалпылыгын негизинен 8 топко бөлсө болот. Укук жана эркиндиктердин негизгилерине төмөнкүлөр кирет:

Жеке укук жана эркиндиктер: жашоого болгон укук; тулку боюна жана ар-намысына эч кимдин тийбестиги укугу; жеке эркиндик жана коопсуздук укугу; жеке турмушка киришпөө укугу; кат алышуу эркиндиги жана анын купуялуулугу; менчик күтүү укугу; турак жайдын кол тийгистик укугу.

Адамдын жана атуулдун эркиндиктери: өлкөнүн аймагында жүрүүтө, барар жана турар жерин тандап алуу эркиндиги; ой-санаа, идея; пикирлерин эркин билдирүү жана таркатуу эркиндиги; дин тутуу эркиндиги; экономикалык эркиндик.

Атуулдун коомдун иштерин башкаруу укугу: шайлоо жана шайлануу укугу; референдумга катышуу укугу; индивидуалдык же коллективдик арыздарды берүү укугу.

Социалдык-экономикалык укуктары: эмгектенүү укугу; эс алуу укугу; ден соолугун сактоо жана медициналык жардам алуу укугу; социалдык камсыздануу укугу.

Социалдык-маданий укуктар: билим алуу укугу; эне жана баланын мамлекет тарабынан корголушу.

Адам жана атуулдун укук жана эркиндиктеринин юридикалык кепилдиктери: укук жана эркиндиктердин мамлекеттик корголушунун кепилдиги; укук жана эркиндиктердин соттук корголушунун кепилдениши; юридикалык жардам алуу укугу; кылмыштан улам жапа тарткандардын укуктарын коргоо; кылмыш же башка укук бузуулар аркылуу келтирилген зыяндын ордун толтуруу.

Инсанды кылмыштык куугунтуктоодон коргоонун юридикалык кепилдиктери: Соттун өкүмү чыгарылганча адамдын күнөөлүү деп саналбашы (презумпция невиновности); мыйзамды бузуу жолу менен алынган далилдерди колдонууга тыюу салынышы.

Конституциялык милдеттер: салык төлөө милдети; айлана-чөйрөнү жана жаратылышты коргоо милдети; аскердик кызмат өтөө милдети; тарыхый жана маданий эстеликтерди коргоо милдети.

Демек, мамлекет адамдын укуктары жана эркиндиктеринин кепилденишинин камсыз кылышы үчүн өз кезегинде коом үчүн, мамлекет үчүн зарыл болгон милдеттерди аткарышы абзел.

9.2. Адамдын жашоого, бедел-баркка болгон укугу

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 21-беренесине ылайык, ар бир адам ажыратылгыс жашоо укугуна ээ. Эч кимдин өмүрү өзүм билемдик менен кыйылышы мүмкүн эмес. Өлүм жазасына тыюу салынат. Ар бир адамдын жашоого болгон укугу төрөлгөндө эле ага таандык болот да адамдын ажырагыс укугу деп эсептелет. Демек, Конституция адам, анын укуктары жана эркиндиктерин коомдун башкы баалуулугу деп тааныйт.

Жашоого болгон укук адам өз турмушунун жана жашоосунун кожоюну дегендикке жатат. Адам өзүнүн жашоосу тууралуу маселелерди өзү гана, эч кимдин кийлигишүүсүз чече алат. Бир адамдын бөлөк бир адамдын жашоосуна кол салуусу кылмыш деп эсептелип, жаза коркунучу алдында тыюу салышат. Мамлекет, анын органдары айтылган конституциялык тыюуну сактап (колдонуп) гана чектелбестен, Кыргыз Республикасынын жалпы калкынын жашоосун коргоого зарыл чаралардын бардыгын кабыл алышы керек. Ушул максатта мамлекет:

- кылмыштуулук менен, биринчи кезекте террордук жана башка адамдын жашоосуна болгон кол салуулар менен жигердүү күрөшүү, бул багытта кылмыш жасаган бир да кылмышкерди жазасыз калтырбоосу;

- мекеме, уюм, бирикмелерде машина жана механизмдерди иштетүүнүн эрежелерин, коопсуздук техникасын сактоону камсыз кылуусу;

- жол кырсыктарынын санын кыскартууга чараларды көрүү, адамдар жапа чеккен жолдо жүрүү эрежелерин бузгандарга карата чараларды колдонуусу;

- калктын ден соолугун коргоо жана иш жүзүндө медициналык жардам көрсөтүү боюнча чараларды иш жүзүнө ашыруусу зарыл.

Жашоого болгон укук менен адамдын бедел-баркына болгон укугу тыгыз байланышкан. Бедел-барк деп адамдын өзүн-өзү, өзүнүн интеллектуалдык сапаттарын, б. а. адам өзү тууралуу ойлогондорун таанып билүүсү, сезүүсү таанылат. Коомдук жашоонун субъектиси катары адам биологиялык жаныбар катары гана эмес, өзүнүн руханий жан-дүйнөсүнүн байлыгы, жасаган иштери, жүрүм-туруму менен бааланат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 22-беренесинде адамдын бедел-баркы ыйык жана кол тийгис деп жарыяланат. Демек ал мамлекет тарабынан корголот. Кыйноого же адамгерчиликке сыйбаган мазактоочу иш-

аракеттерге бир да киши дуушар болууга тийиш эмес. Адамдын өзүнүн ыктыярдуу макулдугу болмоюнча адамды медициналык, биологиялык, психологиялык тажрыйба сынагынын объектисине айландыруу мыйзамдан тышкаркы иш деп саналып, мыйзам чегинде жазаланат.

Конституция инсандын кадыр-баркын төмөндөткөн бардык аракеттерге тыюу салат. Мыйзамда адам жөнүндө жалган сөздөрдү, ошондой эле жарандын кадыр-баркын, беделин түшүрүүчү маалыматтарды таркатуу да кылмыш катары каралат (мисалы, адамды паракор, фашист ж. б. деп айтуу).

Адамдын беделин түшүрүүчү аракеттер өзүнчө адамдар гана эмес, медициналык мекемелер, ошондой эле ички иштер органдары тарабынан да жүргүзүлүшү мүмкүн. Конституция ким тарабынан жасалганына карабастан, адам беделин түшүрүүчү аракеттерди кылмыш деп тааныйт.

Ички иштер органдарына күнөөлөнгөнгө күнөөсүн моюнга алдыруу максатында одоно мамиле кылуу, кыйноону колдонууга, ошондой эле, медициналык мекемелерге адамдын үстүнөн ыктыярдуу макулдугусуз кандай болсо да тажрыйба жүргүзүүгө тыюу салынат.

9.3. Адамдын жеке эркиндигине жана коопсуздугуна, жеке турмушуна жана турак жайына эч кимдин кийлигишпөө укугу

Адамдын жеке эркиндигине болгон укугу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 24-беренесинде бекитилген. Анда ар бир адам жеке эркиндикке жана коопсуздук укугуна ээ деп айтылат. Камакка алуу, камакта кармалууга соттун чечими менен гана уруксат берилет. Соттун чечими болмоюнча адамды 48 сааттан тышкары камакта кармоонун өзү мыйзамсыз деп табылат.

Эркиндик адамдын өзүн коомдо инсан катары калыптандыруунун зарыл шарты катары каралат. Адам өзүнүн каалоосу боюнча кесибин, ишин, тута турган динин, жашай турган жана иштеген жерин, өлкөнүн саясий жашоосуна катышуунун түрлөрүн тандап алат. Ал коомдун башка өкүлдөрүнө тоскоолдук келтирбегендей, өзү каалагандай жашайт. Ар бир өлкөдө адамдын эркиндиги ошол өлкөнүн ишке ашып жаткан мыйзамдары менен ирээтке келтирилип турат. Демек адам, мыйзамдан тышкары иш кылганча жана мыйзамды бузганча толук эркин деп айтса болот. Ошол эле учурда адам өзүнүн жүрүм-туруму тууралуу мамлекетке, анын органдарына отчет беришинин зарылчылыгы жок. Мамлекет сүрөтчүгө эмне тартып, жазуучуга кантип жазуу керек деген көрсөтмө бере албайт.

Адамдын эркиндиги чындык болсун үчүн Конституция бул эркиндиктин негизги параметрлерин бекиткен. Булар: жеке өмүрүнө кол тийгистик, жеке турмушуна жана турак жайына кол тийгистик.

Жеке кол тийбестик институту өзүнө адамдын тулку боюна кол тийбестик менен катар эле анын рухуна кол тийбестигин – адамдын бедел-баркынын ыйыктыгын камтыйт. Ички иштер органдары тарабынан кылмыш кылган деп шек саналган адам анын жасалган кылмышка тиешелүүлүгүнүн далили болгон учурда гана 48 саат камакта кармалышы мүмкүн. Сот гана күнөө коюлган адамды камакка алуу жөнүндө чечим чыгарат.

Адамдын жеке турмушунун мазмунун инсандын коом жана мамлекетке көз карандысыз болушу, анын салыштырмалуу автономдуулугун түзөт. Адамдын жеке турмушу өзүнө тууганчылык жана достук мамилелеринде, үй-бүлө турмушундагы, жактыруу жана жактырбоо, кызыгуу жана ойлонуу, адамдардын ортосундагы болгон мамилелердин эркиндигин камтыйт. Конституция адамдын жеке турмушунун жана үй-бүлөлүк мамилелеринин купуялуулугун, кат алышуу, телефон, телеграф аркылуу кабарлашуунун эркиндигин жана анын купуялуулугун тааныйт жана коргойт. Тинтүү, жеке иш кагаздарды алуу, кат алышууга кийлигишүү мыйзам тарабынан каралган негизде жана тартипте жүргүзүлөт. Бул учурда тергөөчү же тинтүү жүргүзгөн орган кызматкери тинтүүдөн улам ачылган адамдын жеке турмушунун жашыруун жактарын түзгөн маалыматтардын жалпыга жарыяланбоосу үчүн шарттарды түзүшү керек.

Конституция ошондой эле адамдын уруксатысыз анын жеке турмушу тууралуу маалыматтарды чогултуп, сактап жана таркатууга тыюу салат. Бул тыюу ММКга да кээ бир инсандардын жеке турмушу тууралуу документтерди, сүрөттөрдү басып чыгарууга карата тиешелүү.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 30-беренеси турак жайдын кол тийгистигин тааныйт. Кимдир бирөөнүн турак жайына анда жашагандардын эркине каршы соттун чечиминин негизинде же мыйзам тааныган кырдаалдан башка учурларда гана кирүүгө болот. Башка учурларда бул аракеттер мыйзамсыз деп таанылат. Турак жайдын кол тийгистигинин мазмунун анда жашаган адамдардын макулдугусуз кирүүгө салынган тыюу түзөт. Ар бир адам өзүнүн үйүндө же квартирасында жалгыз жашоого укуктуу. Бул учурда турак жай деп үй гана эсептелбестен адам убактылуу жашаган мейманканадагы, пансионаттагы оруну да эсептелет. Турак жайга адамдын уруксатысыз кирүү укугуна мыйзамдык негиздери болгон соттун, салык органдарынын, ички иштер органынын прокуратуранын кызматкерлери ээ. Мисалы, соттук чечимди аткаруучу турак жайга андагыларды соттун чечими менен көчүрүү үчүн кириши мүмкүн. Алдын ала тергөө жүргүзүү органдарынын кызматкерлери тинтүү жүргүзүү, кылмыш жасаган деген күнөө коюлган адамды кармоо үчүн барымта уюштуруу максатында турак жайга тургундун макулдугусуз кириши мүмкүн.

Демек, Конституция адамдын эркиндигин гана таанып тим болбостон, башка адамдар жана мамлекеттик органдар тарабынан анын эркиндигине каршы мыйзамсыз кол салууларына каршы чараларды кабыл алат.

9.4. Кыргыз Республикасынын аймагында жүрүү, барар жана турар жерин тандап алуу эркиндиги

Кыргыз Республикасында ар бир адам ары-бери эркин жүрүүгө, барчу жана жашоочу жерин тандап алууга укуктуу. Ар бир адам Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары эркин чыгууга укуктуу.

(Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 25-беренеси)

Кыргыз Республикасынын Конституциясы ар бир жаранга өлкөнүн аймагында кандайдыр бир чектөөлөрсүз, эркин жүрүүгө; барар жана турар жерин өзүнүн каалоосу менен тандап алуу эркиндигин тааныйт.

Адамдын туруктуу жашаган жери деп адам ар дайым жашап турган үй, квартира, жатакана, пансионат таанылат. Тургун ал жерге жеке менчик ээси катары же ижарага алуучу катары ээ болот. Барар жери деп жарандын туруктуу жашаган жеринен башка аймактагы убактылуу турган жери түшүндүрүлөт. Жарандын убактылуу турган жер катары көбүнчө кызматы боюнча командировкага, эс алууга, дарыланууга жана башка жумуштары менен баргандагы мейманканалар, эс алуу үйлөрү, санаторийлер эсептелет. Жарандардын эркин жүрүүгө болгон укуктары жабык аскердик шаарчаларда, экологиялык кырсыктын чөйрөсүндө, чек ара чөйрөсүндө жана башка, өзгөчөлөнгөн шарттар жана жашоо режими киргизилген аймактарда чектелиши мүмкүн. Мындай режим өзгөчө же аскердик абал учурунда же болбосо коркунучтуу инфекциялык оорулардын таркап кетүү коркунучу туулганда киргизилиши мүмкүн.

Кыргызстандан чет өлкөлөргө чыгуу чет өлкөлүк паспорттордун жардамы менен ишке ашырылат. Аны алуу үчүн жашаган жери боюнча ички иштер органдарынын паспорттук столдоруна кайрылса болот. Андай паспорттор ар бир каалоочуга эч кандай чектөөлөрсүз берилет. Бирок кээ бир категориядагы жарандар үчүн чектөөлөр киргизилиши мүмкүн. Бул категорияга бул же тигил себептерден улам убактылуу Кыргыз Республикасын таштап кетүүгө акысы жок адамдар кирет. Бул адамдар – аларга каршы кылмыш иши козголгон же болбосо мыйзамдын негизинде өкүм чыгарылган адамдар. Ошондой эле кызмат орду боюнча мамлекеттик жашыруун сырларга тиешеси бар адамдар да чет өлкөгө эркин чыга алышпайт. Чет өлкөлүк паспортту берүүдөн убактылуу баш тартуу үчүн болгон негиз мыйзам аркылуу таанылат.

9.5. Дин тутуу эркиндиги

Ар ким диндик жана башка ишенимдерди эркин тандоого жана тутууга укуктуу.

(Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 32-беренеси)

Дин тутуу эркиндиги бул адамдын эркин жана ачык, өзү каалаган динди тутуу же тутпай – атеист болуу укугун билдирет. Ошол эле учурда ар бир адам диний же атеисттик көз караштарды таркатуу эркиндигине ээ. Мындай аракеттердин бардыгы мыйзам ченемдүү деп саналат жана коом же мамлекет тарабынан айыпталууга жатпайт.

Дин тутуу эркиндиги өзүнө адамдын диний уюмдардын, секталардын мүчөсү болуу, эч тоскоолсуз диний окуу жайларында билим алуу, диний адабияттарды басып чыгаруу жана таркатуу укуктарын камтыйт. Андан тышкары ар бир адам жаңы дин негиздөө жана диний уюм түзүү эркиндигине ээ.

Дин тутуу эркиндигинин кепили болуп Кыргыз Республикасынын динге негизделбеген мамлекет экендигинин таанылышы (Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-беренеси) жана диндин мамлекеттен ажыратылышы

эсептелет. Динге негизделбеген мамлекет болгондуктан мечит жарандык абалдын актыларын каттоодо, мыйзамды ишке ашырууда, кээ бир кызматкерлердин кызмат ордуларына дайындалышында мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүнө кийлигише албайт.

Дин аскер, мамлекеттик жана муниципалдык агартуу мекемелери, бейтапканалар сыяктуу мамлекеттик органдардын бөлүгү да боло албайт. Диндин мамлекеттен ажыратылышынан улам мамлекет диний уюмдардын жана анын мүчөлөрүнүн мыйзамдуу ишмердүүлүгүнө кийлигише албайт. Мамлекет мыйзам бекиткен тартипте гана диний уюмдардын уставын каттап, алардан салык жыйнайт жана мыйзамды бузган уюмдардын ишмердүүлүгүн токтотуу жөнүндөгү маселени чечет. Бирок ошол эле мезгилде диндин мамлекеттен ажыратылышы динге ишенгендердин укуктарын чектөө дегендикке жатпайт. Диний уюмдардын бардык мүчөлөрү, алардын ичинде дин кызматкерлери Кыргыз Республикасынын толук укуктуу жарандары болушат. Демек, алар башкалар сыяктуу эле өлкөнүн саясий жашоосуна жигердүү катышууга, б. а. мамлекеттик бийликтин органдарына шайлоо жана шайланууга укуктуу.

Дин тутуу эркиндигинин кепили болуп, мамлекеттик жана муниципалдык агартуу системасынын динден ажыратылгандыгы эсептелет. Мамлекет окуп жаткандардан диний билимдердин кандайдыр бир деңгээлин же сөзсүз бир динди тутууну талап кылбайт. Мектепке чейинки мекемелерде жана окуу жайларда динге окутуу же тарбиялоо, ата-энесердин жана балдардын өзүлөрүнүн каалоосу менен гана ишке ашырылат.

Коомдун коопсуздугун сактоо максатында, диний негизде саясий партияларды түзүүгө мыйзам тыюу салган. Өзүлөрүнүн жеке максаттарында дин кызматкерлери диний уюмду пайдаланууга укугу жок. Диний уюмдар жана дин кызматкерлери саясий максаттарды жана багыттарды көздөбөшү керек.

Диний ырым-жырымдарды жасоо эркиндиги аны ишке ашыруу учурунда адамдардын укук жана эркиндиктери, коомдук тартип жана коопсуздук бузулуп, адамдардын өмүрү жана ден соолугуна зыян келтирбеген учурда гана мыйзам ченемдүү деп эсептелет. Диний уюмдардын адамдардын ден соолугуна, өмүрүнө зыян келтирүү жана башка жарандардын укуктарына бузуу менен байланышкан иш-аракеттери Конституциянын негизинде кылмыш деп таанылып, ал эми күнөөлүүлөр кылмыш жазасын тартуулары керек.

9.6. Ой-пикирлерди эркин билдирүү укугу

Ар ким эркин ой жүгүртүүгө жана өзүнчө пикирге ээ болууга укуктуу.

(Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 31-беренеси)

Кыргыз Республикасынын Конституциясы ар бир жаранга эркин ойлоону жана аны билдирүү эркиндигин ыйгарат жана анын ишке ашырылышынын кепили болот. Бул эркиндик Кыргыз Республикасынын ар бир жаранынын чыныгы маалымат, идея, ой-пикирин, баалоосун, өз каалоосу жана ыктыярдуулугу менен ачык түрдө, кылмыштуулук же башка жазага тартылуудан коркпой айта алаарын түшүндүрөт.

Конституция мамлекеттик органдарга же кызмат адамдарына жаран кылмыш иши боюнча күбө катары чыккан учурдан башка убакта жарандарга

тигил же бул ой-пикирди, көз караштарды айтууга мажбурлап, таңуулаганга тыюу салат. Кылмыштуулук сыяктуу эле мыйзам бузуулар менен күрөшүү бүткүл коомдун милдети болуп эсептелет. Ошондуктан ар бир жаран бул күрөшкө катышууга, анын ичинде кылмыш иши боюнча күбө катары чыгууга милдеттүү.

Ой-пикирди эркин билдирүү эркиндиги жарандын мыйзамда тыюу салынбаган жол менен жазуу же оозеки түрүндө, аңгемелешүү же көпчүлүккө жарыялоо, ММКлар аркылуу өзүнүн сезимин, ойлорун пикирин чагылдыруусун түшүндүрөт. Бирок ошол эле учурда жарандын көпчүлүккө жарыялаган маалыматтары далилдүү фактылар менен чындыкты чагылдырышы керек. Зарылчылык болгон учурда жаран бул фактыларды алган булактарды атап берүүсү зарыл.

Конституция керек маалыматтарды алуу үчүн ар бир жаранга маалыматтын булактарын эркин издеп, таап алууга мүмкүндүк берет. Мамлекеттик органдар жана кызмат адамдары жарандардын мындай чыгармачылыгына тоскоол боло алышпайт. Тескерисинче, алар ар бир адамга анын укук жана эркиндиктери менен байланышкан документ жана материалдар менен тааныштырууга милдеттүү.

Ой-пикирди эркин билдирүү эркиндиги – чыныгы маалыматты берүү эркиндигине барабар жана бул эркиндиктен кыянаттык менен пайдаланууга эч келишпейт.

Конституция мамлекет, коом, социалдык катмарлар, жарандар үчүн коркунуч туудура турган сөз эркиндигинен кыянаттык менен пайдаланууга тыюу салат.

Конституция:

- мамлекеттик сырды ачыкка чыгарууга;
- башка адамдардын ар-намысын жана баркын кемсинтүүгө;
- улуттук, этностук, расалык, диний жек көрүүчүлүктү, гендердик жана башка социалдык үстөмдүктү үгүттөп, кодулоого, касташууга же күч колдонууга чакырган үндөөлөргө (31-берене, 4);
- социалдык, расалык, улуттук, диний же тилдик артыкчылыкты көрсөтүп үгүттөөгө;
- атайылап (ойлонуштуруп) жарандарды, мамлекеттик органдарга жана кызмат адамдарына жалаа жаап, кемсинтүүгө тыюу салат.

Жогоруда айтылган тыюу салууларды бузуу – кылмыш деп таанылып, күнөөлүүлөр жазага тартылат.

9.7. Саясий укуктар жана эркиндиктер

Адамдын жана коомдун өзүнүн кызыкчылыгына жана максаттарына ылайык аракет кылуу мүмкүндүгү. Саясий эркиндиктер мыйзам тарабынан бекитилип, жарандардын саясий ишмердүүлүккө катышуу укугу жана мүмкүндүгүнүн системасы катары чагылдырылат. Адамдын саясий укуктары жана эркиндиктери төмөнкүлөрдү өзүнө камтыйт:

- 1) жарандардын саясий партияларды жана коомдук уюмдарды түзүү укугу;

- 2) чогулуш, митинг, демонстрацияларды уюштуруу эркиндиги;
- 3) мамлекеттин иштерин башкарууга катышуу укугу.

Коомдук уюмдарга биригүү укугу жарандарга өздөрүнүн кызыкчылыктары боюнча биригүү мүмкүнчүлүгүн берет. Биригүү тең укуктук жана ыктыярдуулук принциптерине негизделиши керек. Кимдир бирөөнү уюмга кирүүгө же анда өз ыктыярсыз мүчө кылып кармоого мажбурлоого башка бирөөнүн укугу жок. Бирок бул уюм, бирикмелердин ишмердүүлүгү мыйзам чегинде болуп, мамлекетке зыян келтирбешин керек. Ар бир уюмдун мүчөсү башкалар сыяктуу эле бирикменин маселелерин чечүүгө, анын ишмердүүлүгүнө катышууга, жетекчи органдарын шайлоого тең укуктары бар. Мамлекет коомдук бирикмелердин укугун жана мыйзамдуу таламдарын сактоону камсыз кылат. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын Адилет Министрлигинин каттоосунан 190 саясий партия жана 5517ден ашык коомдук бирикме өткөн.

Жарандардын тынч чогулуу, жыйын жана демонстрацияларды эркин өткөрүү укугу мамлекеттин демократияга өтүүсүнүн дагы бир белгиси. Ушул укугун чынында ишке ашырылышынын шарттарында гана жарандар өзүлөрүнүн ой-пикирин, кызыкчылыктарын ачык жана төсөөлсүз билдирүү мүмкүндүгүнө жетишет.

Конституция Кыргыз Республикасынын жарандарынын мамлекеттин ишмердүүлүгүнө түздөн-түз жана өкүлдөрү тарабынан катышуу укугун мыйзам чегинде бекиткен. Конституциянын 2-беренесинде: *«Кыргызстандын эли өз бийлигин ушул Конституциянын жана мыйзамдардын негизинде түздөн-түз шайлоолордо, жана референдумдарда, ошондой эле мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын системасы аркылуу жүзөгө ашырат»* деп айтылат. Жарандардын мамлекеттин иштерине катышуусу, алардын шайлануу жана шайлоо укуктары менен чагылдырылган. Кыргыз Республикасынын жарандары Жогорку Кеңештин депутаттарын, Президентти, Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдарынын депутаттарын шайлоо менен өздөрүнүн шайлоо укуктарын ишке ашырат. Ошондой эле, алар мамлекеттин маанилүү маселелерин, республикалык жана жергиликтүү маанидеги мыйзамдарды, чечимдерди талкуулоого жана кабыл алууга катышууга, мамлекеттик кызматка турууга бирдей укуктуу. Ошол эле убакта ар бир жаранга Конституция жана Кыргыз Республикасынын Мыйзамдары мамлекеттик бийликке жана жергиликтүү башкаруу органдарына шайланып, анын курамында ишмердүүлүк кылуу укугун ыйгарган. Жарандар өздөрүнүн өкүлдөрү аркылуу мамлекеттин ишине катышуу укугу, атуулдардын мамлекеттик жана жергиликтүү органдарында алар тарабынан шайланган, демек алардын атынан жана кызыкчылыгынан улам аракет кылган адамдардын болушу менен түшүндүрүлөт. Бирок ошол эле учурда ар бир эле адам мамлекеттик иштерге катыша албайт. Шайлоо укугуна адам 18 жашка толгондо гана ээ болот. Сот тарабынан иштөөгө жараксыз деп табылган, психикалык оорулуулар жана соттун өкүмү менен жазага тартылып,

эркиндигинен ажыратуу жайларында жүргөндөр да шайлоого катыша алышпайт. Камакка алынган адам сот тарабынан иши каралганча шайланып жана шайлоо укугунан ажыратылбайт.

9.8. Экономикалык эркиндиктер

Кыргыз Республикасынын жарандарына берилген экономикалык укуктардын эң маанилүүлөрүнө төмөнкү укуктар кирет: ар ким өз мүлкүнө, өз ишмердигинин натыйжаларына ээ болуу, колдонуу жана тескөө укугуна ээ; ар ким экономикалык эркиндикке ээ, өз жөндөмдүүлүгү менен мүлкүн мыйзамда тыюу салынбаган ар кандай экономикалык ишмердүүлүк үчүн эркин колдонууга укуктуу; ар ким эркин эмгектенүүгө, эмгекке жөндөмдүүлүгүн пайдаланууга, кесибин жана иштин түрүн тандоого, коопсуздуктун жана гигиенанын талаптарына жооп берген эмгектик коргоого жана эмгек шарттарына укуктуу, ошондой эле мыйзам менен белгиленген жашоо минимумунан төмөн болбогон эмгек акы алуу укугуна ээ (42-берене).

Рыноктук экономиканын негизин эркин иш жүргүзүү мүмкүндүгү түзөт. Мурдагы капиталисттик лагердин өлкөлөрүнүн бардыгынын экономикасы рынок экономикасынын шарттарына байланыштуу өнүгүп, жашоо деңгээлинин жогорулашына жетишкен. Мындай ийгилик жеке адамдардын эркин иш жүргүзүү мүмкүндүгү, жеке демилгелер жана катуу атаандашуусу менен байланышкан. Кыргыз Республикасындагы экономикалык реформалардын максаты да элдин жашоо деңгээлин жогорулатып, өлкөнүн экономикалык негизин бекемдөө. Демек, Конституция эркин иш жүргүзүү эркиндигин бекемдөө менен келечектеги экономиканын пайдубалын коюуга шарт түздү.

Пайда алууга багытталган эркин иш жүргүзүү ишмердүүлүгүн транспорт, материалдык каражаттар, чийки заттар түрүндөгү менчикке ээ болгон адам жүргүзө алат. Мыйзамдарга ылайык, жарандардын жеке менчигинде кээ бир нерселерден башкалардын бардыгы мүлк боло алат. Адамдардын менчиги боло албаган нерселердин катарына наркотик же радиоактивдүү заттар кирет.

Кыргызстанда жарандар жерди пайдалануу укугуна гана ээ. Мыйзам менен аныкталган шарттарда жана өлчөмдө жер тилкелери жарандарга пайдаланууга берилиши мүмкүн. Жерди сатууга жана сатып алууга тыюу салынган.

Жарандардын экономикалык укуктары менен катар экономикалык чектөөлөр киргизилген. Алар: монополиялуулукка жана туура эмес атаандашуучулукка алып келген экономикалык ишмердүүлүккө тыюу салуу; менчикти, мүлктү мураска калтыруу укугу; менчик ээсинен мүлктү соттун чечими боюнча гана ажыратуу мүмкүндүгү; мамлекеттин керектөөсүнө алынган мүлктүн ордуна алдын-ала жана толук баасы менен толтуруп берүү.

Конституция туура эмес атаандаштыкка тыюу салат. Демек атаандаштык күрөштү башкаларга зыян келтире тургандай жалган, туура эмес маалымат, товардын даярдалышы, сапаты жөнүндөгү так маалыматтарды кардарлардан жашыруу, башкалардын товардык маркаларын пайдалануу ж. б. аракеттер мыйзам тарабынан туура эмес деп саналат.

Ошондой эле монополияга да жол берилбейт. Ишкердин же уюмдун өндүрүш, товарларды өткөрүү жана кызмат көрсөтүү чөйрөлөрүндөгү

арткычылык абалы ошол чөйрөдөгү атаандаштыктын өнүгүшүнө тоскоол болуп, товар жана кызматтардын баасынын чексиз өсүп кетишине алып келет. Натыйжада, монополияга ээ болгондордон башка ишкерлер сыяктуу эле өлкөнүн башка жарандары да жабыр тартышат. Кыргыз Республикасында бул иштерди теске салуу милдетин Монополияга каршы комитети аткарат.

Конституцияга ылайык, ар бир жаран өз мүлкүнөзү каалагандай пайдаланат жана өз керегине жумшайт. Мүлк – кол тийгис жана ыйык. Кээ бир учурларда кылмыш кылгандыгы үчүн гана мүлкүнөн ажыратуу жаза катары колдонулат. Бирок бул учурда да мындай жазанын сот тарабынан чыгарылышы зарыл.

Менчик укуктарынын катарына мурас калтыруу укугу кирет. Ар бир мүлк ээси өзүнүн мүлкүн өз каалоосу боюнча мураска калтыруу укугуна ээ. Бул укук да башка укуктар сыяктуу эле Конституция тарабынан бекитилип, мыйзам тарабынан корголот.

9.9. Эс алуу укугу

Ар ким эс алууга укуктуу. Эң узак иш убактысы, жумалык эс алуунун эң кыска мөөнөтү жана жыл сайын акы төлөнүүчү өргүү, ошондой эле эс алуу укугун ишке ашыруунун башка негизги шарттары мыйзам менен аныкталат.

(Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 44-беренеси)

Эс алууга болгон адамдын конституциялык укугу экономикалык гана эмес, физиологиялык да мааниге ээ. Тыныгуусуз эмгектенүү адамдын денсоолугунун начарлашына жана адамдын эрте картайышына алып келет. Ошондуктан Конституция ар бир эмгекчиге эс алуу укугун ыйгарат.

1. Конституция тарабынан эмгек мөөнөтүнүн узактыгы белгиленген. Кыргыз Республикасы тарабынан 40 сааттык жумушчу жумасы же болбосо 5 күндүк жумушчу жумасында 8 сааттык жумушчу күнү бекитилген. Кээ бир категориядагы жумушчуларга нормаланбаган жумушчу күнү орнотулган. Бул учурда күнүнө 8 сааттан ашык иштегенине карабастан эмгегине кошумча акы ала албайт. Бул режимде мамлекеттик кызматкерлер, ишкана администрациялары иштейт.

2. Дем алыш күндөрү эс алуу. Жалпы кабыл алынган дем алыш күнү – жекшемби. Башка дем алыш күнү катары – ишемби же дүйшөмбү каралат. Жумасына беш күн иштеген адамдар эки күн дем алышат. Калкты тейлөө ишканаларында иштеген жумушчулардын категориясы жумасына бир гана күнү эс ала алышат. Жекшемби күнү жалпы жумушчу күнү деп Кыргыз Республикасынын өкмөттүн токтому менен гана жарыялана алат. Дем алыш күнү беш жумуш күнүнөн кийин сөзсүз болушу керек.

3. Майрам күндөрү эс алуу. Бул өлкөнүн турмушундагы белгилүү даталар же окуяларга байланышкан, бардык жумушчулар үчүн орнотулган жумуш эмес күнү. Кыргыз Республикасында төмөнкү майрам күндөрү жумушчу эмес күндөр деп жарыяланган:

1-январь – Жаңы жыл

7-январь – Православдык майрам (Христостун туулган күнү)

8-март – Аялдардын эл аралык күнү

21-март – Нооруз майрамы

1-май – Эмгек майрамы

5-май – Кыргыз Республикасынын Конституциясынын күнү

9-май – Жеңиш күнү

31-август – Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгынын күнү.

7-ноябрь – Улуу Октябрь Социалисттик революциясынын күнү.

Ай календары боюнча аныкталуучу «Орозо айт» жана «Курман айт» мусулман майрамдары жумушчу эмес, майрам күндөрү болуп саналат.

4. Майрам күнү дем алыш күнгө туш келип калса, дем алыш күнү майрамдан кийинки жумуш күнүнө жылдырылат. Кыргыз Республикасынын аймагында эмгектенген ар бир адам эмгектик жана социалдык эс алууга чыгууга укуктуу. Эмгектик эс алуу – жыл сайын берилип, эмгек акысы төлөнөт. Анын мөөнөтү жумушчу күндөр менен эсептелет. Негизги минималдык эс алуунун мөөнөтү 4 жумушчу жумасынан кем болбошу керек. Мындай эс алууну алгандар алты күндүк режимде иштеген категориядагы адамдар. Башка категориядагы жумушчулар 24 эмгек күнүнөн узагыраак мөөнөткө эс ала алышат. Бул категорияга кире турган адамдар тууралуу Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексинде айтылып кеткен. Мисалы, бул категорияга мугалимдер да кирет. Кээ бир категориядагы адамдарга саламаттыгына зыян келтирген эмгек шарттары үчүн кошумча эс алуу күндөрү бекитилген. Эс алууга кетип жаткан жумушчулар өздөрүнүн орточо айлык акысын ала алышат.

Андан тышкары эс алуунун социалдык да түрү болот. Бул эс алууга: балдарды багуу боюнча, өндүрүштөн ажыратылбаган окууга байланыштуу, чыгармачылык эс алуусу, жеке жана үй-бүлөлүк себептерден улам жана декреттик эс алуулар кирет. Социалдык эс алуу балдарын багуу, өндүрүштөн ажыратылбаган түрдө билим алуу, үй-бүлөлүк жана башка социалдык максаттарды ишке ашыруу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү максатында берилет. Социалдык эс алууга чыккан учурда эс алган адамдын жумуш орду жана Эмгек кодексинде же келишимде чагылдырылган учурларда эмгек акысы да толугу менен сакталат. Бул эс алуулар негизги эмгектик эс алуудан тышкары берилет. Андан тышкары акысы сакталбаган эс алуунун түрү да бар. Ага чыгуунун шарттары Кыргыз Республикасынын эмгек кодексинде чагылдырылган (133-берене).

Бирок эс алуу укугу бардык эле иштегендер үчүн эмес, эмгек келишими боюнча мамлекеттик же менчик ишканада иштегендер үчүн гана тиешелүү. Эмгек келишимине кол коюу менен гана Кыргыз Республикасынын жараны Конституция тарабынан бекитилген эмгек күнүнүн узактыгы, эс алуу жана майрам күндөрү, төлөнүүчү эс алуу менен пайдалана алат. Ишкерлер, жеке ишкананын уюштуруучулары жумушчу күнүнүн узактыгын өзүлөрүнүн кароосуна ылайык беките алышат. Алар мамлекет тарабынан бекитилген режим катары эле, өзүлөрү натыйжалуу болот деген режимди да кабыл ала алышат. Же тескерисинче жумушчу күнүн кыскартуунун эсебинен эс алуу күндөрүн көбөйтө алышат. Бирок Эмгек кодексинде аныкталган норма боюнча ар бир адам жумасына 42 сааттан кем эмес убакыт эс алгандай шартта эмгектениши керек.

9.10. Эне менен баланын мамлекет тарабынан корголушу

Үй-бүлө – коомдун негизи. Үй-бүлө, ата болуу, эне болуу, балалык – бүткүл коомдун камкордугуна алынат жана мыйзам менен артыкчылыктуу корголот.

Ар бир бала анын дене-боюнун, акыл-эсинин, ички руханий, ыймандык жана социалдык өнүгүүсү үчүн зарыл болгон жашоо деңгээлине укуктуу.

Мамлекет жетим балдарды жана ата-энесинин камкордугунан ажыраган балдарды багууну, тарбиялоону, окутууну камсыз кылат.

(Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 36-беренеси)

Эне менен баланын мамлекет тарабынан корголушу өзүнө энени сыйлоо, эне менен баланын кызыкчылыктарын коргоо, үй-бүлөнү бекемдөө жана коргоо, жарандардын үй-бүлөлүк укуктарын камсыз кылуу боюнча бир катар иш-аракеттерди камтыйт. Мамлекет энелер үчүн бир катар жеңилдиктерди бекиткен. Алар:

Эне жана ата балдарды тарбиялоодо бирдей укуктарга жана бирдей милдеттүүлүктөргө ээ. Үй-бүлөнүн бузулушу ата-энени ата-энелик милдеттеринен бошотпойт. Балдардан бөлөк жашаган ата же эне баланы тарбиялоо боюнча материалдык жардам берип, аны тарбиялоого сөзсүз катышуусу керек. Өздөрүнүн ата-энелик милдеттерин кыянатчылык менен пайдалангандар же аткарбагандар сот тарабынан ата-энелик милдетинен чектелип же биротоло ажыратылат. Ата-энелик милдеттен ажыратуу ата-эненин баланы тарбиялоодогу ата-эненин материалдык жардамынан бошотпойт. Бойго жетип, эмгекке жарамдуу балдар ата-энеси жөнүндө кам көрүп, материалдык же башка жардам көрсөтүүгө милдеттүү.

9.11. Социалдык камсыз болуу укугу

Жарандарга улгайганда, ооруп, же эмгектенүүгө жараксыз болуп калганда, багып-көрөөрүнөн ажыраганда мыйзамда каралган тартипте жана жасадайларда социалдык жактан камсыз кылуу кепилдиги берилет.

Мамлекеттин экономикалык мүмкүнчүлүгүнө жараша пенсия, социалдык жардам мыйзамда каралган жашоо минимумунан кем эмес өлчөмдө жашоо деңгээлин камсыздайт.

Ыктыярдуу социалдык камсыздандыруу, социалдык камсыздоонун кошумча түрлөрүн түзүү жана кайрымдуулук колдоого алынат.

Мамлекеттин социалдык ишмердиги жарандын өзү жана өз үй-бүлөсү үчүн экономикалык жыргалчылыкка өзү жетишүүгө болгон экономикалык эркиндигин, жигердүүлүгүн жана мүмкүнчүлүгүн чектеген мамлекеттик камкордукка айланып кетпешин керек.

(Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 53-беренеси)

Социалдык камсыздоо – кандайдыр бир себептерден улам, тиричилик кылууга жетиштүү каражаттары жок адамдарга коом жана мамлекет тарабынан материалдык жардамдын көрсөтүлүшү. Бул абал адамдан көз каранды эмес. Мындай абал пенсияга чыкканда, ооруп калганда, майыптыкка чыкканда, үй-бүлөлүк себептерден улам (балдарды тарбиялоо) эмгекке милдеттүүлүгүн аткара албаганда, баккан адамынан айрылганда түзүлүшү мүмкүн. Бирок Конституцияда көрсөтүлгөн социалдык жардам боюнча пенсия же пособие

алуунун мүмкүн болгон тизмелери толук эмес. Себеби, өлкөдө жашоо ушунчалык кыйын, татаал болуп турганда мамлекет тарабынан социалдык камсыздоого муктаж болгон адамдардын саны жана категориясы күн санап өсүүдө.

Социалдык жардам жумушсуз калгандарга да көрсөтүлөт. Бирок социалдык жардам деп акчалай жардамды гана саноо туура эмес. Мамлекеттин жардам көрсөтүүсү балдар үйлөрүн, карылар үйлөрүн, мектеп-интернаттарды зарыл нерселер менен камсыз кылуусун да камтыйт. Эмгекке жарамсыздык убактылуу оорунун, жумушчу орунда алган жаракаттан же өндүрүш травмасынан улам келип чыгуусу мүмкүн. Жумушчу орунунан же өндүрүштөн алган жаракат үчүн ал адам убактылуу эмгекке жарамсыздыгынан улам, мурдагы иштеген жеринен орточо айлык акысынын өлчөмүндө пособие алат. Ооруган же жумушчу ордуна зыян тартып, убактылуу эмгекке жараксыз болгон адам эмгек стажына байланыштуу орточо айлык акысынан 50-100%га чейинки пособие ала алат.

Инвалиддикке чыккан, б. а. узак убакытка эмгекке жараксыз болуп калган адамдар толук айыкканга же жашы боюнча пенсияга чыкканга чейинки мезгилде пенсия алып турушат. Жашкурагы боюнча пенсиялар пенсиялык жашка чыккандарга берилет. Пенсия жашы аялдар үчүн – 20 жылдык стажы бар 58 жаш, эркектер үчүн – 25 жылдык стажы менен 63 жаш эсептелет. Пенсиялык жашка жетип, бирок керек болгон стажы жокторго азыраак өлчөмдөгү пенсия берилет.

Багарынан ажыраган, эмгекке жараксыз үй-бүлө мүчөлөрү: жубайы, балдары, ата-энеси – багарынан ажырагандыгына байланыштуу пенсия алышат. Мамлекеттик пенсиялар жана социалдык пособиелер мамлекет тарабынан өзгөчө фонддордон бөлүнгөн да, жарандар тарабынан кандайдыр бир акы төлөөсүн талап кылбайт. Бирок бүгүнкү күндө жумушчулар өзүнүн келечектеги пенсиясына айлык акысынын 30%ын төлөшөт.

9.12. Адамдын саламаттыкты сактоо жана медициналык жардам алуу укугу

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 47-беренесине ылайык ар бир жаран ден соолугун сактоого жана республиканын саламаттык сактоо тармагындагы мекемелеринен акысыз пайдаланууга укуктуу.

Ден соолукту сактоо – адамдын физикалык жана психикалык ден соолугун сактап, чыңдоого, керек учурда медициналык жардам көрсөтүүгө багытталган иш-аракеттердин жыйындысы. Медициналык жардам түшүнүгүнө жарандардын ден соолугун чыңдоодогу жардам менен катар эле ооруларды, эмгекке жараксыздарды, инвалиддерди кароо менен байланышкан жардам кирет.

Бирок мындан тышкары республикада акы төлөнүүчү ооруканалар дагы өз ишмердүүлүгүн жүргүзүүдө.

10. САЯСИЙ КОНФЛИКТТЕР

10.1. Саясаттагы конфликттердин мазмуну жана мааниси

Саясат ичинен карама-каршылыктуу жана конфликттүү болот. Конфликт – саясатты өзгөртүүнүн негизги булактарынын бири. Демократтык саясий институттар жалаң эле консенсуска жетишүүнүн куралдары катары пайдаланылбастан, кээде чыңалууну күчөтүүнүн да куралдары катары пайдаланышы мүмкүн. Чын-чыныгыга келгенде адамдардын саясий коомдоштугу дайыма кызматташтыкты да, атаандаштыкты да өзүнө камтыган алардын өз ара аракеттери аркылуу түзүлөт. Жалпысынан алганда, саясий конфликт – бул бийлик укуктарды же бийлик ресурстарды бөлүштүрүүдө бирине-бири каршы чыгып талашуучу эки же андап көп тараптардын (топтордун, мамлекеттердин, адамдардын) өз ара эрегишүү аракеттеринин бир түрү (же натыйжасы). Конфликт – бул саясат субъекттеринин (элита, лидер ж. б.) өз ара аракеттеринин мүмкүн болгон варианттарынын бири.

Конфликттер пайда болгон түшүнбөстүктөр, карама-каршылыктар, жарандардын нааразычылыктары жөнүндө коомго жана бийликтегилерге кабар берип, түзүлгөн кырдаалды колго алууга, саясий процесстеги пайда болгон толкундоолорду басууга ыңгайлуу жагдайларды түзөт. Бийликтин туруксуздукту, коомдун бөлүнүп-жарылуусу конфликттер пайда болгондун кесепети эмес, тескерисинче, ошол саясий карама-каршылыктарды жөнгө салганды билбегендиктен, кээ бир учурларда тигил же бул конфликттерге жөн эле билмексенге салып, көз жумду мамиле кылгандыктан улам пайда болууда. Бүгүнкү күндө мамлекеттик башкаруу органдарындагы кызматкердин басымдуу көпчүлүгүнүн конфликт деген эмне, ал кандайча пайда болот, кандай этаптары бар, аны жөнгө салуу жана чечүүнүн жолдору жөнүндө билимдери жокко эсе.

Саясат таануу илими бүгүнкү күндө саясий конфликттердин негизги үч булагын бөлүп көрсөтөт. *Биринчиси*, саясат субъекттеринин статустарынын, алардын бийликтеги функцияларынын, кызыкчылыктарынын жана таламдарынын дал келбөөчүлүгүн аныктаган коомдук мамилелердин ар түрдүү формалары жана аспекти. Бул негизинен башкаруучу жана контрэлитанын ортосундагы саясий конфликттердин булагы.

Экинчиси, адамдардын, топтордун, партиялардын ж. б. саясий идеалдар жана баалуулуктар боюнча, тарыхый жана актуалдуу окуяларды баалоо боюнча ажырымдары, ошондой эле саясий көрүнүштөр жөнүндөгү субъективдүү түшүнүктөрүнүн ар түрдүүлүгү. Мындай конфликттер мамлекеттүүлүктү реформалоонун жолдору жөнүндөгү ар кандай көз караштар кагылышканда, коомдун жаңы саясий түзүлүшүнүн негизи түптөлүп жатканга, терең социалдык кризистен чыгуунун жолдорун издөөдө пайда болот. Кыргызстандын бүгүнкү күндөгү мисалында алып караганда – бул коммунисттик жана либералдык-демократтык идеялардын ортосундагы келишпестиктер. Буларды чечүү муундардын алмашышы аркылуу жүрөт да көп убакытты талап кылат.

Саясий конфликттердин үчүнчү багытына жарандардын окшотуу (идентификация) процесси, социалдык жана саясий системадагы өзүнүн орду түшүнүп-билүүнү аныктоочу өзүнүн тигил же бул социалдык группага, этноско, динге же башка бир бирикмеге тиешелүүлүгүн аңдап билүүсү кирет. Мындай конфликттер өздөрүн жаңы мамлекеттин жараны катары сезүүгө туш болгон өзгөрмөлүү туруксуз коомдорго мүнөздүү. Көбүнесе Кыргызстанда Совет бийлиги жоюлгандан кийин ушундай абал түзүлдү, адамдардын бийлик менен болгон өз ара мамилелеринин алар көнүүгө тийиш болгон жаңы эрежелери пайда болду. Совет мезгилиндеги тендик идеясы мээсине сиңип калган бүгүнкү күндөгү көптөгөн кедей кыргыздар өздөрүнүн кедей экендигин аңдап биле албай, өздөрүн баймын деп эсептеп, анан чыныгы байды көргөндө өзүн кимге окшотууну издеген процесс жүрүп жатканын байкоо анча кыйын эмес.

Саясий конфликт негизинен төмөнкү функцияларды аткарат: 1) коомду турукташтыруу; 2) карама-каршылыктарды чечүүгө жана коомду жаңыртууга ыңгайларды түзүү; 3) баалуулуктарды кайрадан тактоого шыктандырат; 4) жаңы структуралардын айкындалышын тездетет; 5) конфликттин катышуучуларынын ким экендигин мыкты түшүнүүнү камсыз кылат. Эскертип кетүүчү нерсе, жогорудагы функциялар конфликтке ишмий мамиле жасаган учурларда гана аткарылышы мүмкүн. Ал эми саясий конфликттерге көз жумду мамиле жасалса, анда төмөнкүдөй кесепеттерге алып келиши мүмкүн: 1) коомду бөлүп-жарып, ажырымдарды тереңдетипти мүмкүн; 2) адамдардын бөөдө өлүмүнө жана материалдык баалуулуктардын кыйрашына алып келиши мүмкүн; 3) бийлик мамилелериндеги ыңгайсыз өзгөрүүлөргө алып келиши мүмкүн.

Конфликт төмөнкүдөй формаларда болушу мүмкүн. «Курч» жана «жумшак» формалары – бул тараптардын бири-бирине болгон соккуларын мүнөзүнө жараша аныктоо. Конфликт «ачык» жана «кабык» формаларда болушу мүмкүн – бул конфликтке катышуучулардын эмоциялык чыңалууларынын жогору же төмөн болушуна жараша болот.

10.2. Саясий конфликттерди башкаруу

Саясат таануу илиминде конфликттердин жүрүшүн көзөмөлдөөгө жана аларды башкаруунун натыйжалуу формаларын жана ыкмаларын издөөгө көп көңүл бурулат. Конфликтти көзөмөлдөөгө аны жөнгө салууга эмес, кайрадан күчөтүүгө жана тынымсыз улантууга ынтызар болгон күчтөр да аракет кылышат. Алар көзөмөлдөө кырдаалын өз кызыкчылыктары үчүн натыйжалуу пайдаланууну көздөшөт. Мындай учурларда оппозициялык күчтөр бийлик сунуштаган бардык иш-чара, аракет варианттарын дайыма четке кагып, өз талаптарын улам курчутуп, бийликтин демократияга каршы деп күнөөлөп, улам жаңы шылтоолорду издешет. Өз кезегинде башкаруучу элита да оппозиция кабыл албагандай иш чараларды жана шарттарды сунуштап, акырындап оппозициянын күчү кетет, ичинен бытырайт, коомчулук алдында оппозиция лидерлеринин беделин түшүрөбүз деп үмүттөнүшөт.

Көп учурларда конфликтти башкарууга мамлекеттин борбордук бийлиги аракет кылат, кээ бир учурларда конфликтке катышпаган үчүнчү тарап конфликтти башкаруусу мүмкүн. Конфликтти ким башкарбасын эрегишкен эки тарапты жөнгө салуунун жолдорун издөөдө төмөнкүдөй зарыл маселелерди чечүүгө тийиш:

- конфликттин андан ары өсүшүнө жана аны жөнгө салуунун социалдык баасы бир далай жогорулап кетүүсүнө бөгөттөрдү коюу;

- көмүскөдөгү, латенттүү, ачык эмес конфликттерди ачык формага чыгаруу. Көзөмөлгө алынбаган процесстерди азайтуу, кокусунан болуп кетүүчү кагылышууларды кескин кыскартуу, антпесе аларды ыкчам жөнгө салуу бир кыйла кыйындыкка турат;

- саясий конфликттин агымынан пайда болуучу социалдык толкундоолордун даражасын төмөндөтүү, анын саясий турмуштун башка тармактарына тарап кетишине жол бербөө. Антпесе жөнгө салуу иши дагы кошумча ресурстарды жана энергияны талап кылышы мүмкүн.

Бул зарыл маселелерди чечүү конфликтти башкаруучунун негизги максатына – конфликтти жөнгө салууга же аны толук чечүүгө жараша болот. Конфликтти жөнгө салуу каршылаш тараптарды негативдүү «ачууга алдырма» кесепеттерден арылтууну жана эрегишүүнүн курч мүнөзүн алып таштоону көздөйт. Мындай компромисс конфликттин себептерин толугу менен жоо албайт, ошондуктан буга чейин жөнгө салынган мамилелер кайрадан курчуп кетиши мүмкүн.

Эреже катары, саясат таануу илиминде конфликттин өнүгүшүнүн үч этабы белгиленет: *Биринчиси*, пайда болуу этабы. Каршылаш тараптардын түзүлүшү. Саясий кызыкчылыктардын күч алышы. Биринчи кезектеги максаттардын белгилениши. Күрөштүн стратегия жана тактикасынын иштелип чыгышы, каражаттар менен методдордун аныкталышы. Союздаштарды издөө. *Экинчиси*, өнүгүү этабы. Иш жүзүндөгү аракеттер. Күчтөрдү көргөзүү, аларды пайдаланышыбыз мүмкүн деп коркутуу. Күчтөрдү пайдалануу. Куралдуу зомбулук. *Үчүнчүсү*, чечүү этабы. Бул этап эки бөлүктөн турат: убактылуу чечүү же компромисс жана толук чечүү.

Саясий конфликттин *пайда болуу этабында* каршылаш тараптардын чыңалуусу ачык сезилип, талаш-тартыштын предметтери аныктала баштайт. Конфликттин бул этабы «аэропорттогу учууга камданып, мотору гүлдөгөн учакка» окшогону менен эрегишүүнүн өнүгүү келечеги кандай болоорун али айтыш кыйын.

Конфликттин бул этабында анын жүрүшүн көзөмөлдөөнү жана башкарууну көздөгөн конфликтти башкаруучу субъекттин башкы максаты башталган каршылашуунун түпкү себептерин, анын кагылышуучуларынын чыныгы максаттарын ачып көрсөтүү болуп эсептелет. Мындай анализди жүргүзүү зарыл, бирок бир топ татаал иш. Анткени, каршылаш тараптар көп учурларда, эрегишүүнүн чыныгы себептерин жаап-жашырып, будамайлап, ачык айтышпайт. Кээде кандайдыр бир себептерден улам пайда болгон

конфликт өзүнүн өнүгүшүндө башка, жаңы саясий максаттарды көздөп кетиши да мүмкүн. Мындай учурларда конфликттин өзүнө ыңгайлуу өнүгтө өнүгүшүн күткөн оппозициялык күчтөр да болот.

Эгерде конфликтти башкаруу субъекти катары мамлекеттик бийлик чыкса, практикада көбүнчө ушундай болот; анда ал төмөнкү үч моделдин бирөөнү тандап алышы мүмкүн: 1) пайда болгон конфликтти тоготпой коюу. Анда конфликт тереңдеп, курчуп, саясий турмуштун башка чөйрөлөрүнө тарап кетиши мүмкүн; 2) конфликттин мүнөзүнө, себебин жана маңызына так, ачык баа берүүдөн качуу. Конфликтке карата өздөрүнүн ар түрдүү көз караштарын билдирип жатышкан калктын ар кыл катмарларына жана саясий күчтөргө «скагуу» үчүн болгон аракет. Бирок, мындай болгондо, абалдын кийинки өнүгүшүн көзөмөлгө алуу жана башкаруу бийлик үчүн бир топ кыйындыкка туруп калат; 3) конфликтти жөнгө салууга жана чечүүгө активдүү катышуу.

Акыркы моделди тандаган учурда бийлик өз ишмердигине так анализге таянуусу керек. Конфликттин пайда болуу себептерин изилдөө аны чырчатактын башталышына себеп болгон шылтоолор менен алмаштырып алуу коркунучунан сак болуу керек. Илимий туура жүргүзүлгөн анализ саясий чыңалуунун бутактарын табууга эле эмес, аны чечүүгө да негиздерди түзөт.

Бардык учурларда тең бийлик, конфликтти башкаруучу катары каршылашкан тараптардын бири-бири менен аракеттеринин нормаларын жана эрежелерин так аныктоого милдеттүү. Ушунун өзү башталган конфликтти институтташтырууга (уюмдашкан иерархиялуу структура, тартнике келтирилген жана багытталган аракеттер, башкарууга жана уюштурууга жөндөмдүү лидерлер, туруктуу жетектөөчү группа ж. б.), тирешүүлөрдүн жүрүшүн жана өнүгүшүн дайыма көзөмөлдөөгө мүмкүн болгондой чектерди коюуга жардам берет. Конфликттерди институтташтыруу мындай кырдаалда мамлекеттин коопсуздугун гана камсыз кылбастан, көп учурларда конфликттин өзүнөн-өзү жоюлуп кетишине да өбөлгөлөрдү түзөт.

Конфликтке катышып жаткан тараптардын тирешүүлөрүнө көз салып турган социалдык чөйрөнү конструкциялоо чоң мааниге ээ. Бул иш чаралар коомдук пикирди максатка ылайык багыттайт жана мобилизациялайт, конфликттешип жаткан тараптардын бирөөсүн (же бардыгын) айыптайт же колдойт, башкаруучу режимге каршылардын иш-аракеттеринин чөйрөсүн кысат; мамлекеттик бийликтин туруктуулугун күчөтүүгө жардам берет.

Конфликтти жөнгө салуунун стратегиялык жана тактикалык максаттарын аныктоо менен катар, бийлик «техникалык» жактан да даярдануусу керек: 1) Конфликттин себептерин изилдөөгө жана аны чечүүгө тартылган эксперттер жана аналитиктер мыкты адистерден болууга тийиш. 2) Байланыштардын бардык түрлөрү, окуялар жөнүндөгү кабарларды кайрадан карап чыгуучу борборлор, алардын материалдык-техникалык камсыз болуусу толук жана ишенимдүү болушу керек. 3) Конфликтти жөнгө салууга тартылган бийликтин ар кандай деңгээлдери менен бөлүктөрүнүн ортосундагы өз ара байланышты мурункудан жакшыртуу зарыл. 4) Бийлик институттарынын структурасын абалды эффективдүү көзөмөлдөө үчүн ыңгайлаштыруу керек. 5) Чечкиндүү түрдө күч колдонууга бийлик механизмдери даяр болууга тийиш. Ушул иш-

чаралардын бардыгы мамлекеттин колундагы ресурстарга жараша болуп, бийликтин абройун кармап турууга конфликттин өсүшүнөн бийликтер коркпойт, аны көзөмөлгө алууга кудурети жетет деген элдин ишеничин бекемдөөгө жардам берүүсү керек.

Конфликттин өнүгүү этабы. Конфликттин андан ары өнүгүшүнө жараша бийликтин ишмердиги да кеңейе берет. Бул этапта чатакташкан тараптардын колдоочулары да, каршылары да айкындала баштайт, конфликт кеңири тарап баратабы, же анын чөйрөсү тарып, жоюлуп баратабы дайын болуп, билинип калат. Кантсе да ал көзөмөлгө ала турган факторлор көбөйөт.

Мындай учурда бийлик чечим кабыл алыш үчүн келип жаткан көптөгөн маалыматтардын ичинен такталганын тандоого, аларды тез алууга жана өтө кеңири маалыматтарга таянууга тийиш. Маалымат чогултканда тараптардын ишмердигинин көрүнөө жактары жөнүндө эле эмес, алардын жашыруун кылык-жоруктары жана ой пландары жөнүндө да толук кабардар болуу зарыл.

Маалымат чөйрөсүн кеңейтүү менен, бийлик эрегишкен тараптардын образын (позициясын, компромисске барышы мүмкүнбү, максаттары кандайча өзгөрүшү мүмкүн ж. б.) жана өзүнүн мурда кабыл алган иш-чараларын тагыраак тактоого мүмкүндүк алат. Ушундан улам конфликт же басандап баратканы же кеңейип, күчөп баратканы белгилүү болот. Эгер ал басандап баратса, анда, түшүнүктүү деп, бийлик акырындык менен ага жумшаган ресурстарын да азайта баштайт. Ал эми конфликт уламдан-улам чыңалып баратса, анда бийлик башка тактикалык аракеттерди ишке ашырууга мажбур болот.

Карама-каршылыктардын курчушу аларга катышкан конфликттүү топтордун санынын көбөйүшү жана бул мамилелерге элдердин эмоционалдык тартылышынын жогорулашы менен коштолот. Баалуулуктар деңгээлинде, биринчи кезекте, тараптардын адеп-ахлактык өзүн-өзү баалоосу, сыймык жана намыс жөнүндөгү түшүнүктөрүнө байланышкан конфликттер өзгөчө курч мүнөздө өтөт. Мындай учурларда конфликттин бүтүшүн тараптар же жеке утулуш катары кабылдашып, келишимге баруудан таптакыр баш тартышат. Кандай гана абал болбосун, тараптардын аргасыз чектен чыккан (өлтүрүү, талкалоо ж. б.) иштерге баруусуна бийлик жол бербөөгө тийиш. Бирок тараптардын иши да, бийликтин чечимдери да мыйзамдын чегинен чыкпоосу зарыл. Айта кетүүчү нерсе, коом үчүн агрессивдүү жана коркунучтуу күчтөргө каршы мыйзам чегинде бийлик коркутуу же зомбулук чараларын пайдаланышы мүмкүн.

Чыңалып бараткан конфликтти ыңгайлуу жагдайга багыттап үчүн бийлик социалдык чөйрөнү дайыма конструкциялап турушу керек, тараптардын жүрүм-туруму жөнүндө, алардын позицияларынын өзгөрүшү жөнүндө, абалдын жүрүшүнө карата бийликтин баа берүүсүн, кризистен чыгуунун жолдорун коомчулукка тынымсыз маалымдап туруу керек. Коомдук пикирге таянуу менен бийлик тараптардын жүрүм-турумуна эффективдүү таасир эте алат.

Жалпылап айтканда, конфликттешкен тараптардын ортосундагы өз ара мамилелердин негизги үч тибин бөлүп караса болот: 1) *Конфликттик* –

тараптар дайыма бирине-бири каршы, оппозициялык пикирлерин билдирип турушат. 2) *Индивидуалдык* – тараптардын бирөө экинчисинен үстүнөн, анын укуктары менен кызыкчылыктарын тоготпой, үстөмдүк кылууга, артыкчылыктарды алууга аракет кылат. 3) *Кооперативдик* – тараптардын башка кызыкчылыктарды сыйлоого, карама-каршылыктардан чыгуунун жолдорун биргелешип изилдөөгө даяр экендигин билдирүүсү.

Конфликттин аяктоо этабында бийликтин аракеттери мыйзамдын чегинде, өзүнүн иш методдорун дайыма тактоо жана өзгөртүү аркылуу тараптардын чыңалуусун азайтуу жана аларды элдештирүү нугуна бурууга багытталат.

Конфликттин бүтүү этабы. Саясий күчтөрдүн өнүгүү келечеги көбүн эсе конфликттин жыйынтыгына, б.а. анын кандайча бүткөнүнө жараша болот. Конфликттин аякташынын негизинен эки варианты бар: 1) тараптар жарашууга, макулдашууга жетишишет; 2) жарашуу мүмкүн эмес, кырдаал тунгуюкка капталат, конфликтти чечүү мүмкүн эмес. Бул эки варианттын ортосунда көптөгөн башка варианттар да бар. Алсак, тараптардын жарашуусу конфликтти жөнгө салуунун толук же жарым-жартылай мүнөзүнө ээ болушу мүмкүн. Кээде конфликт өзүнөн-өзү чечилиши мүмкүн, талаш маселе өз актуалдуулугун жоготот, конфликтке катышкан саясий тараптар чарчап жана тажап бүтүшөт, ресурстар түгөнөт.

Жарашууга – келишим, компромисс, баш ийдирүү, эпке келүү (уступка) аркылуу жетишсе болот. Саясат таануу илиминде жарашуунун эки жалпы жолун бөлүп карашат.

1. Конфликтти тынчтык жолу менен жөнгө салуу төмөнкүлөрдүн натыйжасында жетишилет: тараптар өзүлөрүнүн баштапкы позицияларын сактоонун негизинде компромисске жетишүү; ич ара эпке келүүгө негизделген макулдашуу; тараптардын бирөөнүн же бир нечесинин ресурстары түгөнгөндө эрегишүү; тирешүү, каршылашууну улантууга мүмкүн болбой калат; талаш-тартыштын жүрүшүндө тараптар бирин-бири сыйлоого, укуктарын жана кызыкчылыктарын түшүнүүгө жетишишет. Жарашуунун бул жолу бир тараптын өз эркин тануулоосунун эмес, бардык тараптардын активдүүлүгүнө негизделет.

2. Аргасыз кылуунун, кыстоонун негизинде жарашуу, же тараптардын бирөөсүнө каршылашынын аргументтерин тоготпой коюуга мүмкүнчүлүк берген «командалык стилди» пайдалануу. Тараптардын өз ара мамилеринин мүнөзүнүн бир тараптан танууланышынын негизин төмөнкүлөр түзүшү мүмкүн:

- күчтөрдүн жана ресурстардын тараптардын биринде өтө көп болушу жана алардын калган тараптарда жетишсиздиги. Күчтөр таптакыр тең эмес;

- аныкталган нормаларга жана эрежелерге ылайык, тараптардын бирөөнү изоляциялоо, бөлүп коюу, анын статусун төмөндөтүү, ал тараптын позициясынын алсыздыгын, анын жеңилгендигин күбөлөндүргөн башка чараларды көрүү;

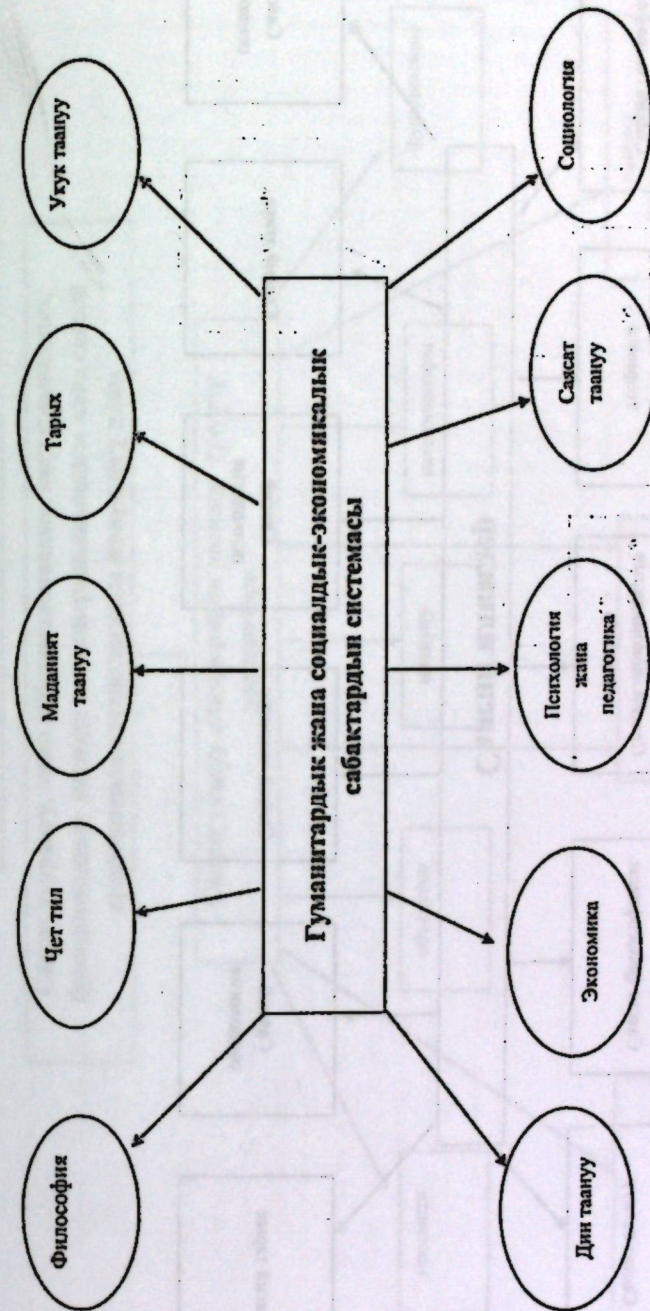
- жоюу, «каршылашты тоталдык жок кылуу», душманды жок кылуунун натыйжасында тынчтыкты орнотуу.

Жарашуунун типил же бул жолун тандоодо бийлик элдин жана региондун маданий, тарыхый жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн дайыма эске алуусу зарыл. Жарашууга жана макулдашууга жетишүүнүн кеңири тараган каражаттарынын бири *сүйлөшүүлөр*. Сүйлөшүүлөр учурунда тараптар өз көз караштарын билдиришет, бири-биринин аргументтерин угушат жана түшүнүүгө аракеттенишет, күчтөрдүн чыныгы катнашы такталат, жарашуунун шарттары белгиленет. Сүйлөшүүлөр эпке келүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн теңдейт, каршылаштардын «жаман ойлору» таш кабат, конфликттин ортодогу чекитин табуу жеңилдейт. Жалпылап айтканда, сүйлөшүүлөр процесси «соодалашуунун» атайын технологиясына негизденет.

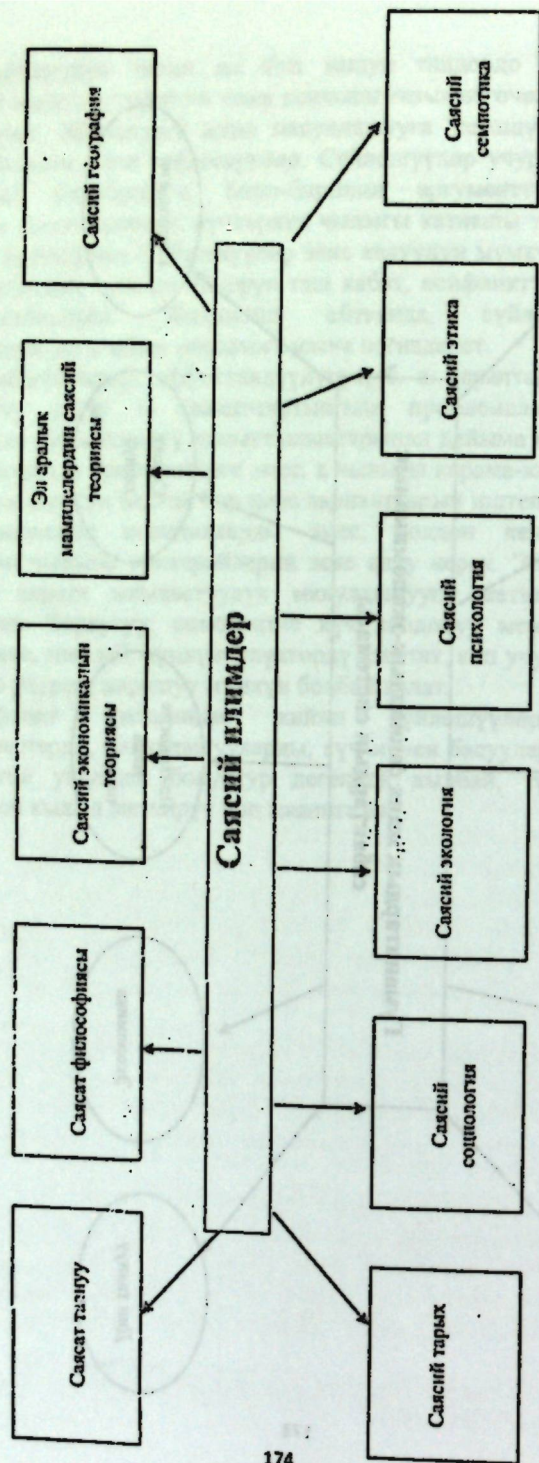
Сүйлөшүүлөрдүн эффективдүүлүгүн, б. а. тараптардын канааттануусун жогорулатуу үчүн: 1) талаш-тартыштын проблемаларын ага катышкан тараптардын субъективдүү кызыкчылыктарынан дайыма ирээттүү түрдө бөлүп кароо; 2) көңүлдү принциптерге эмес, а чыныгы карама-каршылыктарга буруу; 3) чечимдин мүмкүн болгон бир нече варианттарын иштеп чыгуу; 4) партиялык же идеологиялык позицияларды эмес, колдон келишинче, күчтөрдүн катышынын чыныгы критерийлерин эске алуу керек. Эпке келүү убадалары, партнёрго карата ыкыластуулук макулдашууга жетишүү мүмкүнчүлүгүн жогорулатат. Коркутуу, оппонентке күч колдонуу менен басым көрсөтүү, тескерисинче, мындай мүмкүнчүлүктөрдү азайтат, көп учурларда сүйлөшүүлөр үзгүлтүккө учурап, жарашуу мүмкүн болбой калат.

Конфликт аяктагандан кийин сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгын (компромисстерди, макулдашууларды, күч менен басууларды) элге утулуш же айла жоктон ушундай болуптур дегендей кылбай, түшүнүктүү жана эл колдогондой кылып жеткирүү чоң мааниге ээ.

II БӨЛҮМ. СХЕМАЛАР

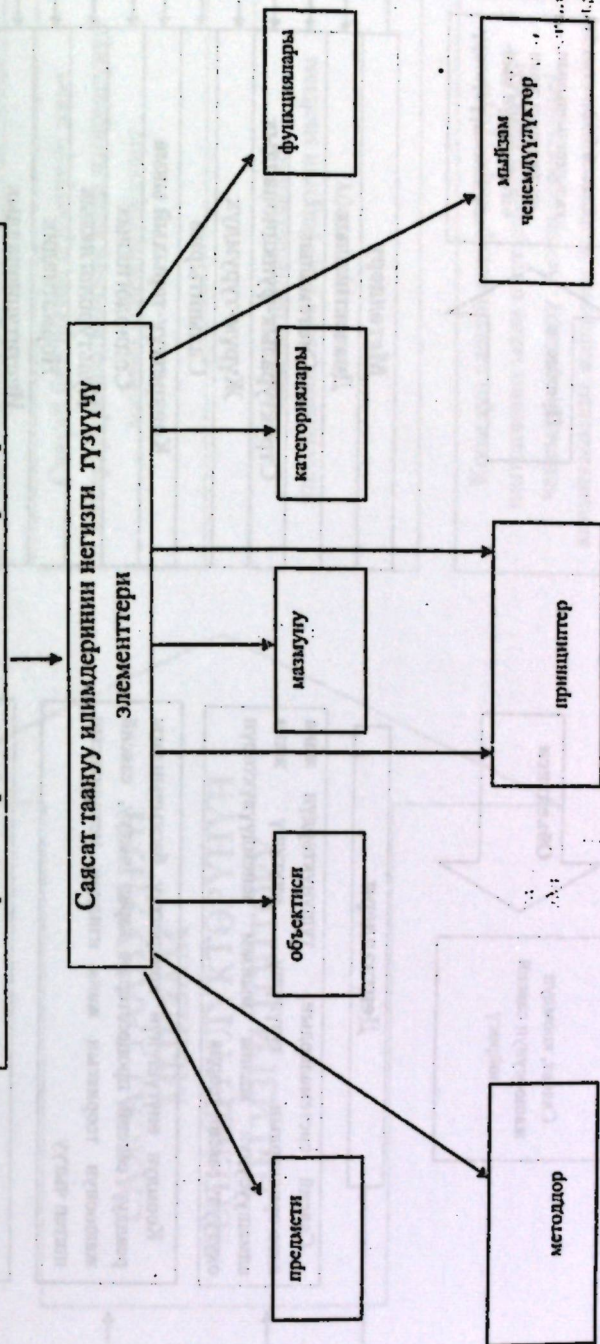

САЯСІЙ ІЛИМДЕРДИН СИСТЕМАСЫ

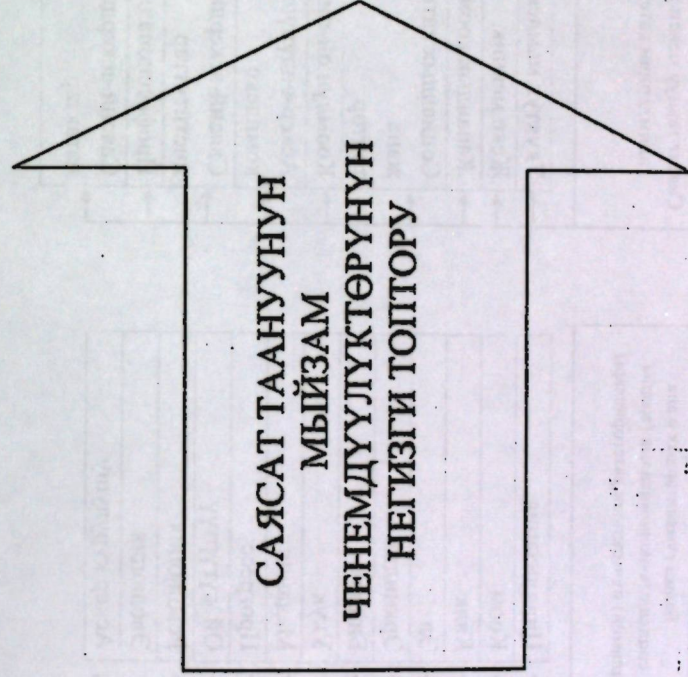
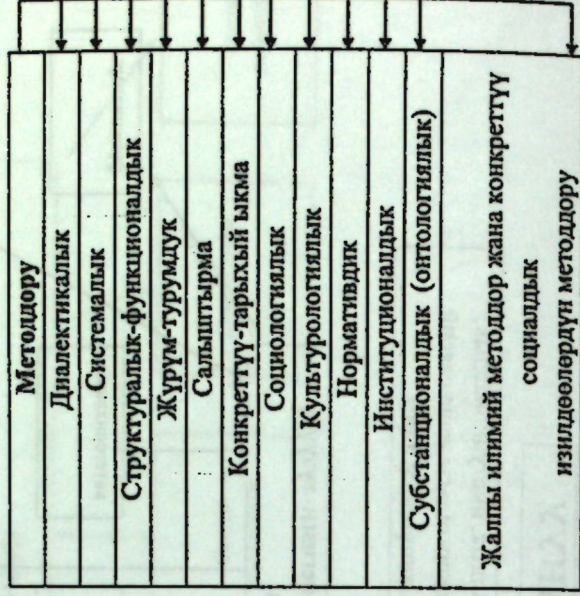
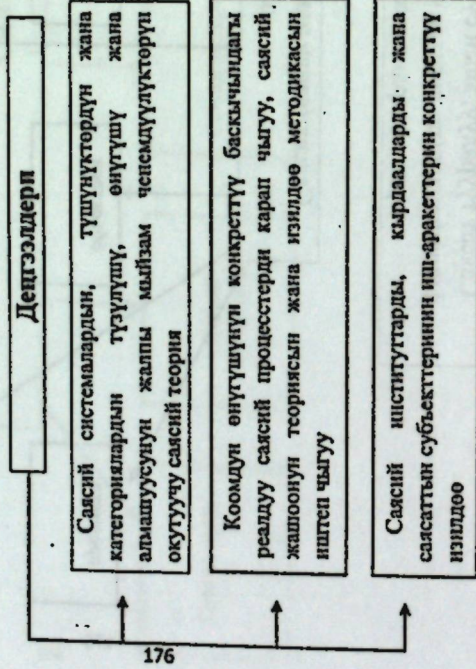
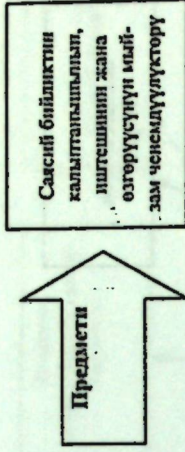
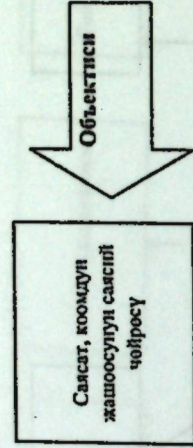

СЯСАТ ТААНУУ

Саясат тууралуу, анын субстанционалдык, институционалдык, функционалдык негизде чагылдырылышындагы жана саясий процесстердин технологиясы жөнүндөгү илим

САЯСАТ ТААНУУ

Саясий кызыкчылыктардын, көз караштардын, концепциялардын, теориялардын пайда болушунун, өнүгүшүнүн, иштешинин мыйзам ченемдүүлүктөрү

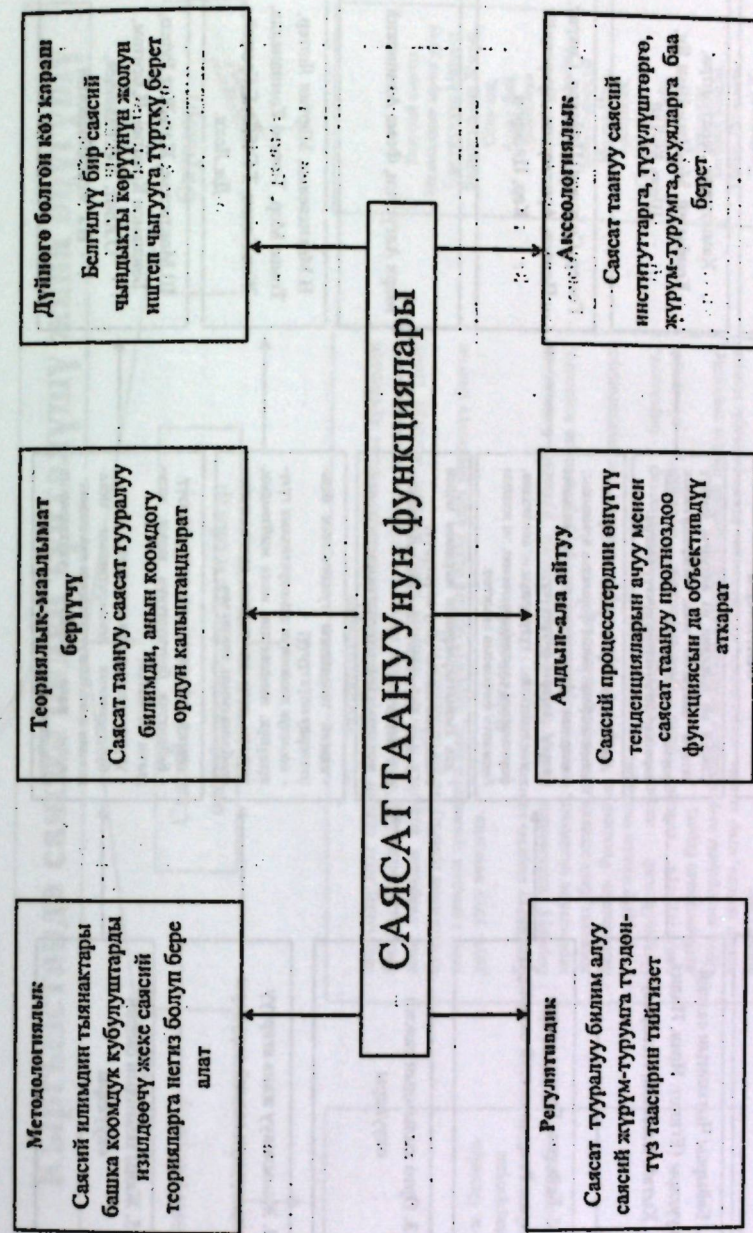
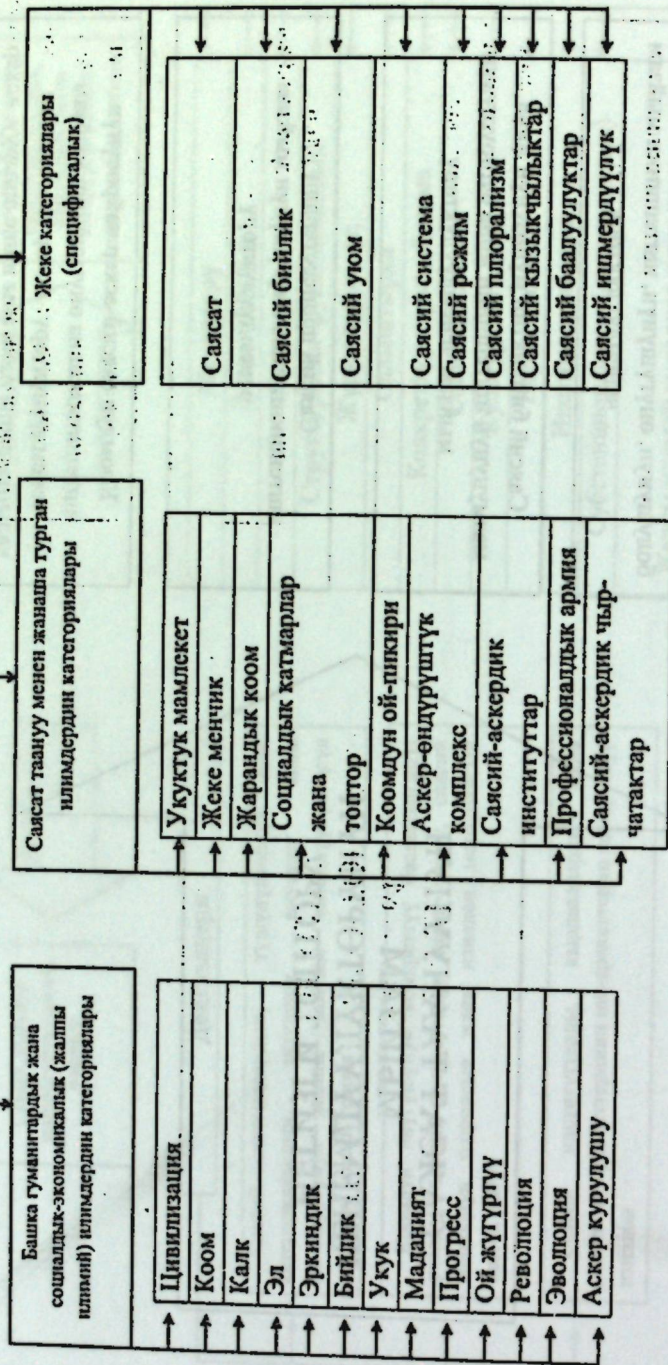
Саясий бийликтин мүнөзүнүн жана мазмунунун иштешинин жана өзгөрүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү

Саясий процесстердин иштешинин жана өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү

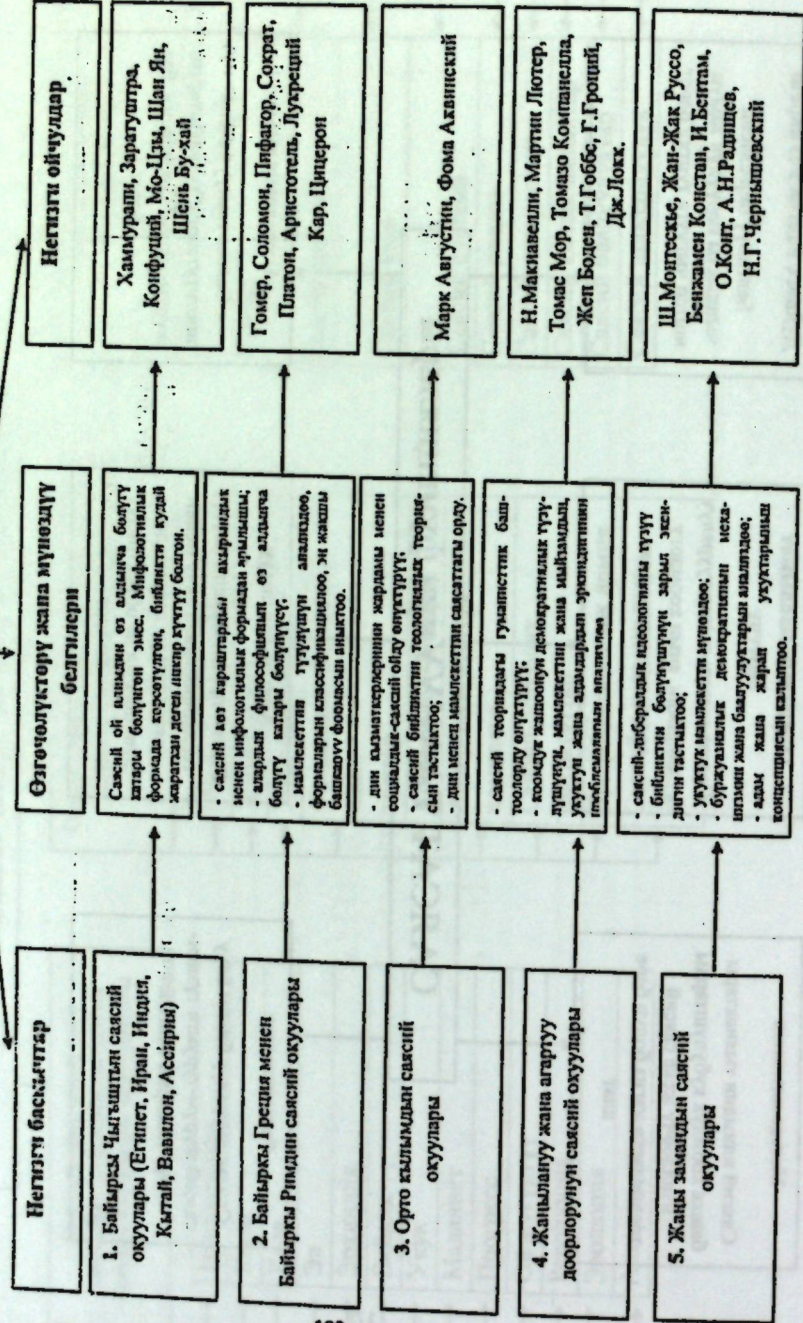
Коомдун саясий-аскер чөйрөсүнүн иштешинин жана өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү. Аскер саясатынын калыптанышы жана аны ишке ашыруу, аскер күчтөрүн колдонуу

САЯСАТ ТААНУУНУН категорияларынын системасы

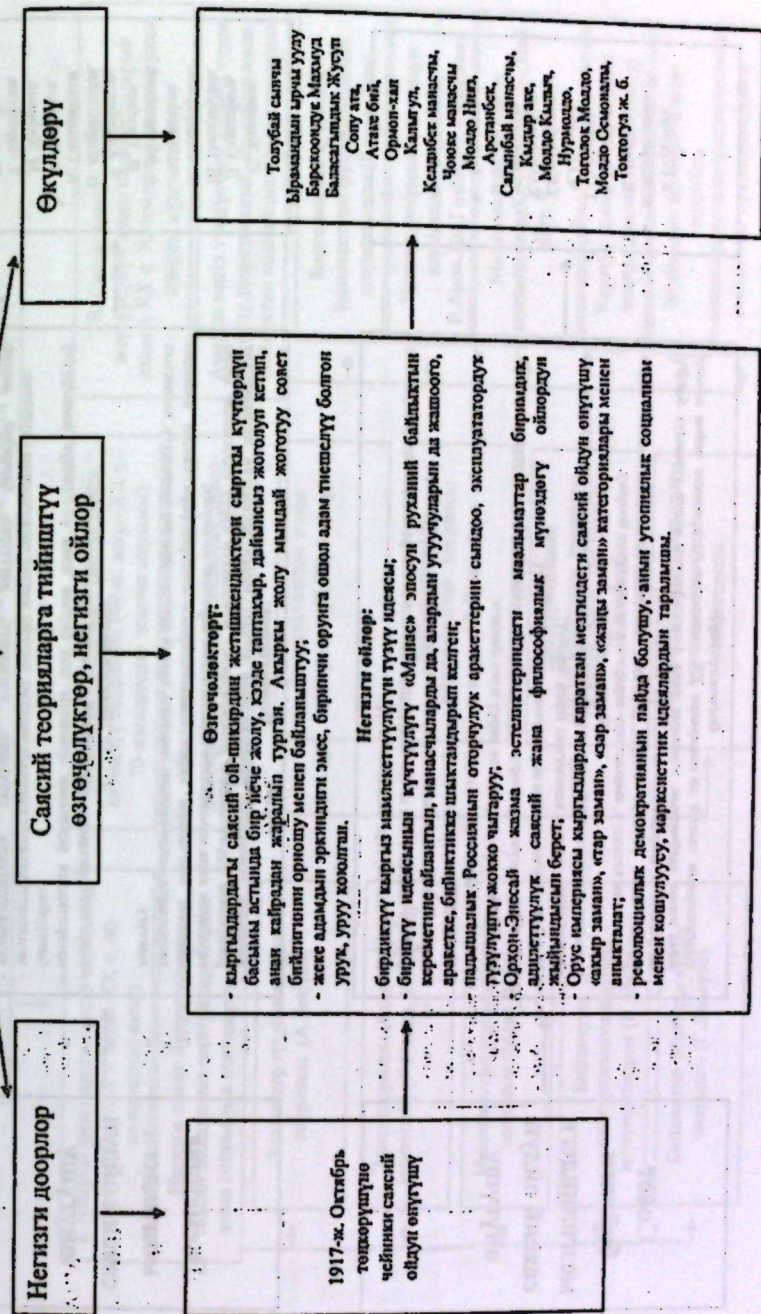
Саясат таануу колдонгон категориялар

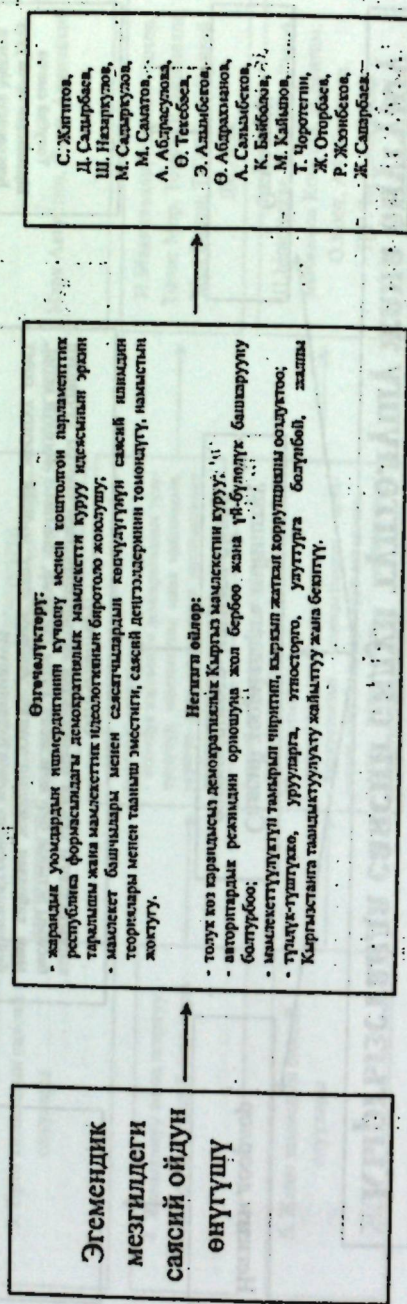
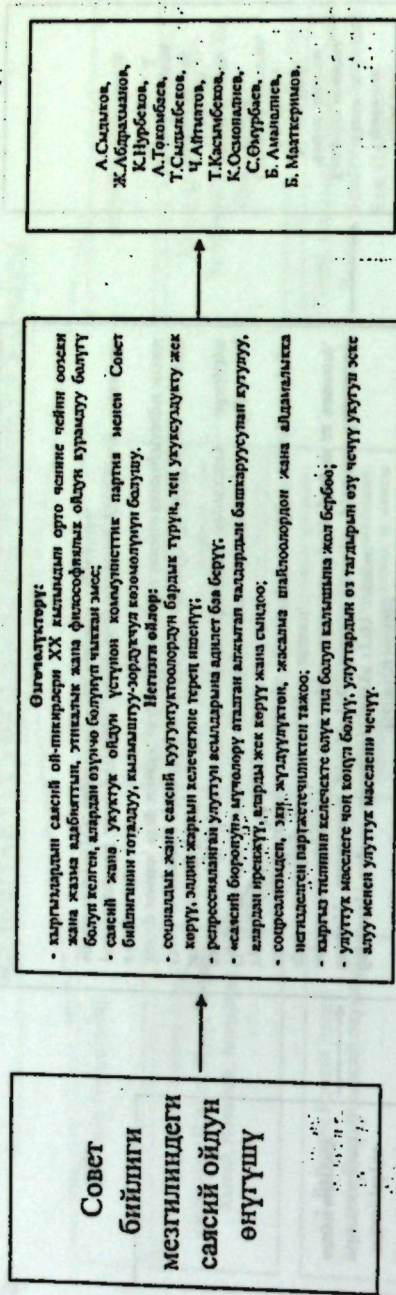

**САЯСИЙ ОЙДУН
КАЛЫПТАНУУСУНУН ЖАНА ӨНУГҮҮСҮНҮН ТАРЫХИ**

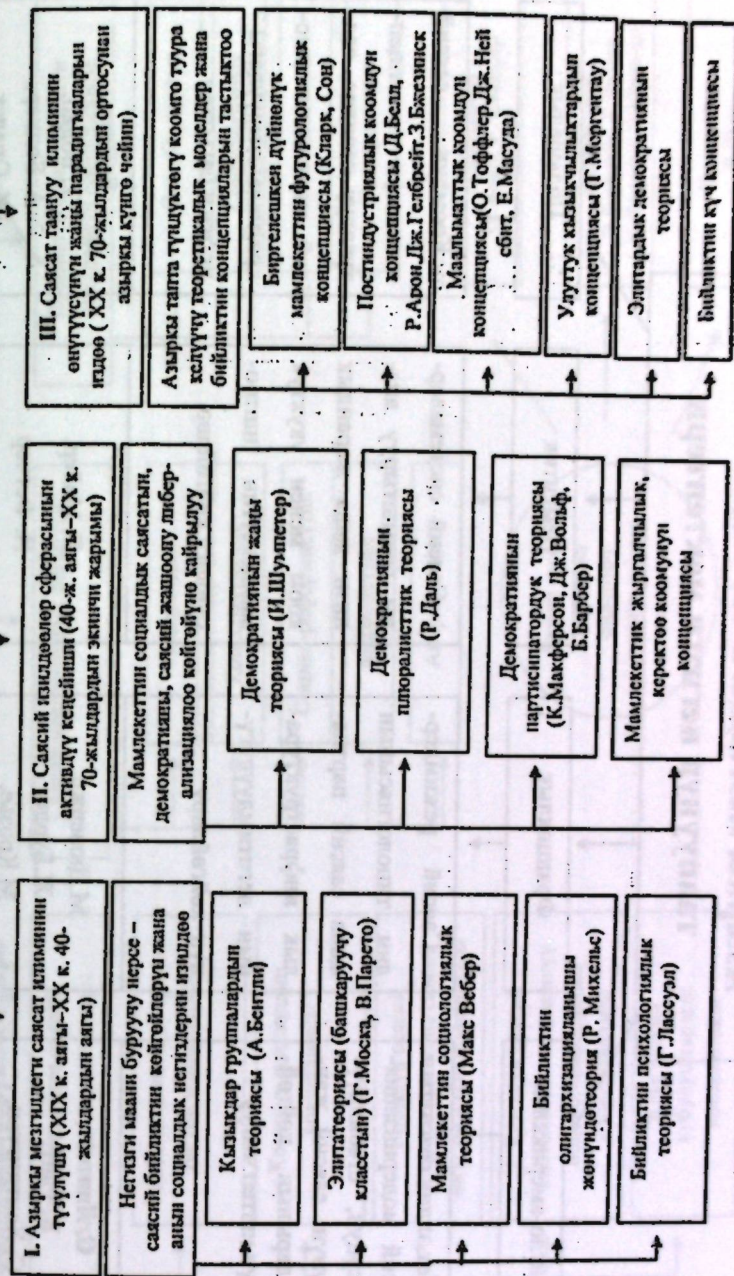

Кыргызстанда саясий ойдун түптөлүшү жана өнүгүшү

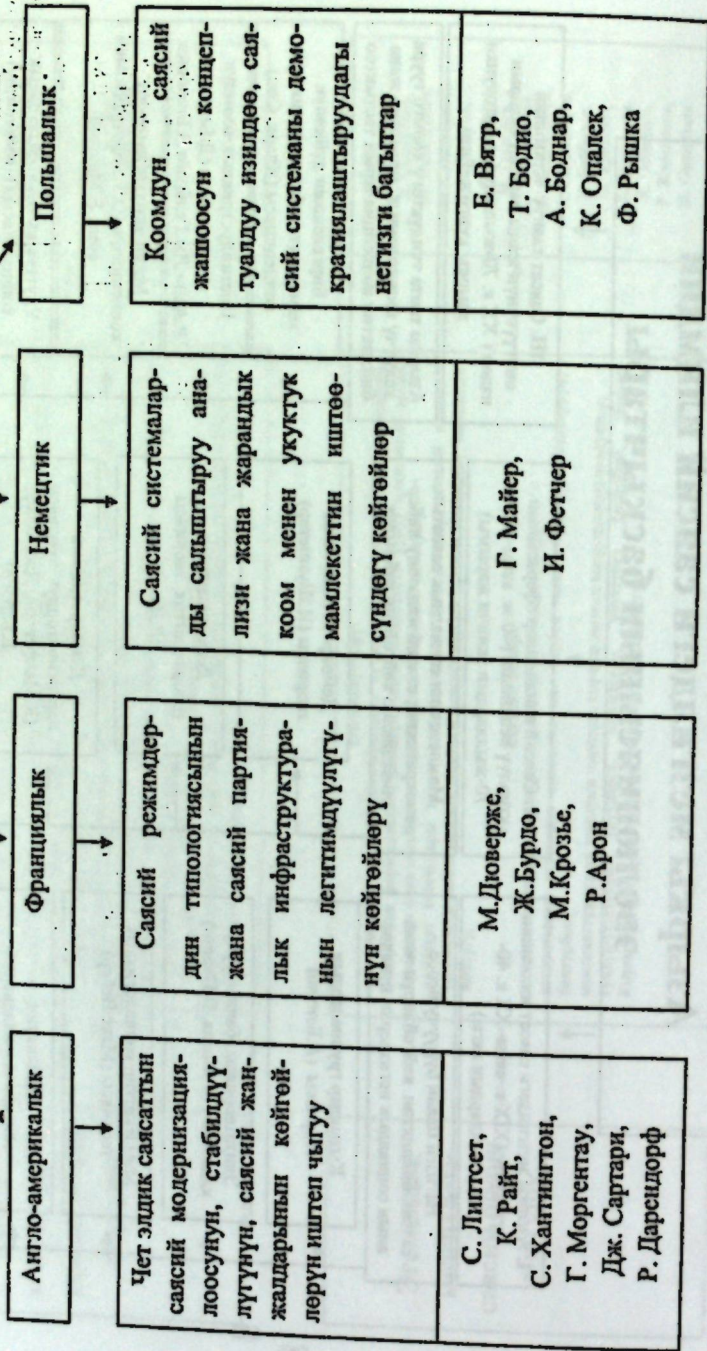

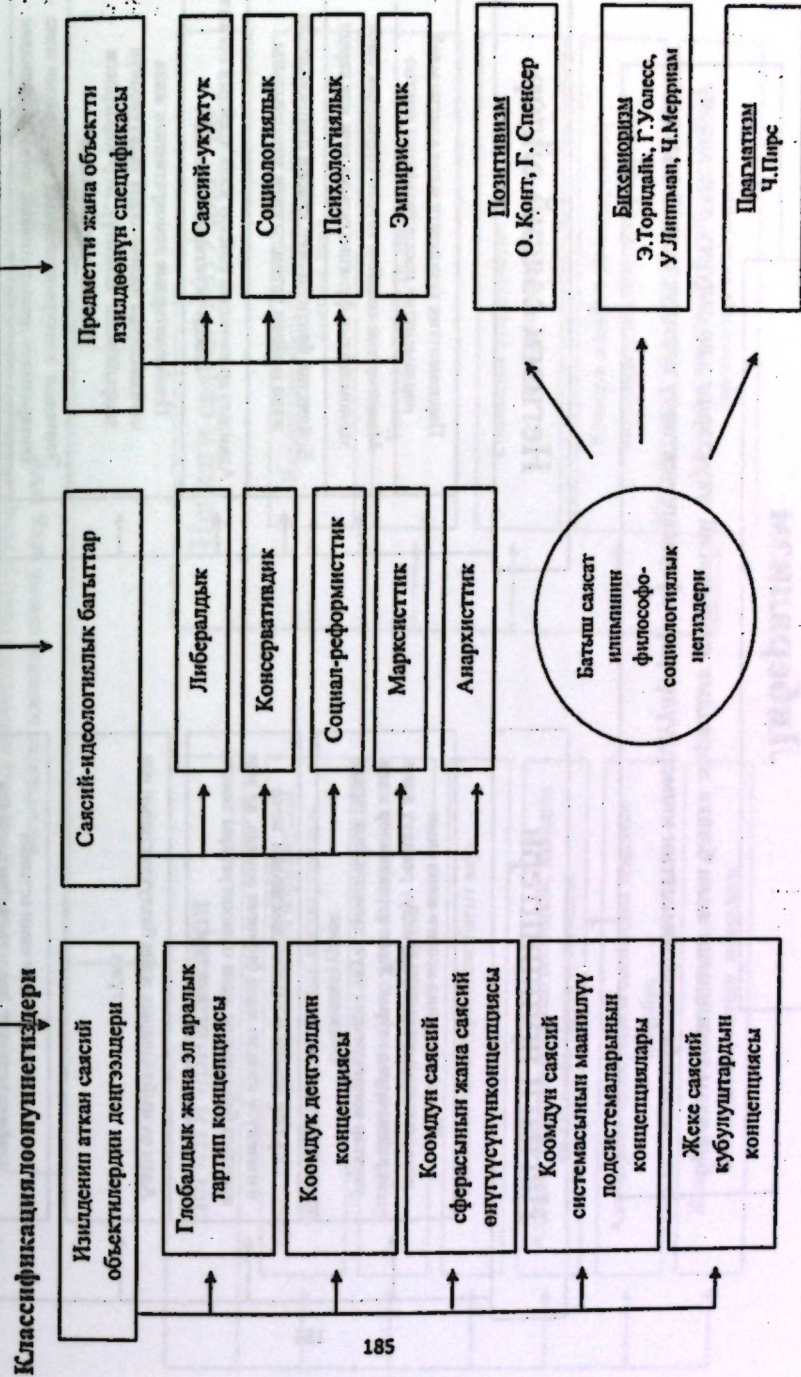
Азыркы мезгилдеги саясий илимдин эволюциясынын баскычтары

Азыркы мезгилдеги чет элдик саясат таануунун негизги мектептери

Заманбап саясий концепциялар менен теориялардын классификациясы

Либерализм

бул адам эркиндигин жана башка жараңдык жана саясий укуктарды жар салуучу жана ошону менен бирге мамлекеттин ипмердүүлүгүнүн сферасын чектөөчү коомдук саясий агым

Негизги принциптери

Жалгыз индивид коомго жана анын институттарына салыштырмалуу реалдуу жана биринчи орунда турат. Жеке керектөөлөр жана укуктар коллективдик укук, кызыкчылыктардан маанилүүрөөк

Ар бир адамдын башка адамдардан жеке өзгөчөлүгү шексиз жана биринчи орунда, ал эми алардын байланышы жана окшоштуктары экинчи орунда турат

Адам өз мыйзамдарын жана баалуулуктарын өзү түзөт

Адам өз эркиндигинин астында жоопкерчиликтүү, жеке эркиндиктин жана жоопкерчиликтин негизин - жеке менчик

Негизги саясий ойлор

Парламенттик түзүлүштү жана алаттагыдай парламенттик процедураларды жактоо

Мамлекеттин кеңейин кеткен социалдык жана экономикалык функцияларына терс көз караш

Бийликтин бөлүнүшүн, саясий плюрализмдин жана мыйзам үстөмдүгүнүн зарылчылыгы

Адамдын ар намысын сыйлоо жана адамдын негизги саясий укуктарын камсыздоо

Плебейштардык демократиянын жана мыйзамдарды жалпы элдик талкуулоонун тажрыйбасын кеңейтүү, жер-жерлердеги башкарууну бекемдөө

Элитанын конкуренциясынын зарылдыгын жана элитаризмдин демократиялык негизин далилдөө

Маанилүү саясий койгойлорду чечүүдөгү компромисс жана консенсус

Консерватизм

бул тарыхый калыптанып калган мамлекеттин жана коомдук жашоонун формаларын, өзгөчө анын үй-бүлөдөгү, улуттагы, диндеги, жеке менчиктеги баалуулуктарына сактоого жана кармап турууга багытталган идеялык саясий окуу, агым

Негизги принциптери

Коом - бул тамыры тарыхка кеткен нормалардын, үрп-адаттардын, салттардын, институттардын системасы

Жашап турган институт ар кандай теориялык схемага караганда артык

Мамлекеттин авторитетине багыт алуу

Адамдын табиятын баалоодо пессимизм, адамдын аң-сезимине карага скептицизм

Адамдардын ортосундагы социалдык теңдикке ишенбоо

Жеке менчик - бул жеке эркиндиктин жана социалдык тартиптин кепилдиги

Негизги саясий көз караштар

Индивиддин коомдук турмушун аныктоочу салттык идея

Улуттун улуулугун жактоочу идея

Социалдык теңсиздиктин жана саясий конкуренциянын идеясы

Коомдук жашоого активдүү саясий кийлигишүүдөн баш тартуу идеясы

Бийликтин шайланган институттарын жана парламентаризмди тоотпоо

Неоконсерватизм

бул классикалык консерватизм менен либерализмдин идеяларын айкалыштыруучу идеология

Негизги идеялар

Коомдун жана адамдын реалдуу өнүгүшүнө базар мамилелери гана алып келет

Эркиндик менен теңдик сыйышпайт

Классикалык демократия иш жүзүнө ашпайт же зыян, ошондуктан демократия менен элиталардын бийлигин айкалыштыруу зарыл

Адамдын башкы укугу – бул жеке менчикке ээ болуу жана аны эркин башкаруу укугу

Социал-реформизм

бул эволюциялык өнүгүүгө, демократиялык социализмге жана ага акырындап реформалоо жолу менен жетүүгө багытталган саясий-социалдык окуу жана агым

Идеологиянын мүнөздүү белгилери

Коомдук жашоонун материалдык трактовкасы (түшүнүгү)

Коомдук кубулуштарды анализдоого элдин, эмгектешип жаткан массанын кызыкчылыктарынын позициясынан кароо

Акыркы көзгөңгөн максаттардын гуманисттик мүнөзү

Социалдык коллективизм

Тарыхый оптимизм

Негизги саясий идеялар

Диктатураны саясий бийликтин формасы катары кароону жокко чыгаруу

Демократиялык парламентаризм принцибин жактоо
Маанилүү көйгөйлөрдү чечүүдө консенсус менен саясий плюрализмди эске алуу

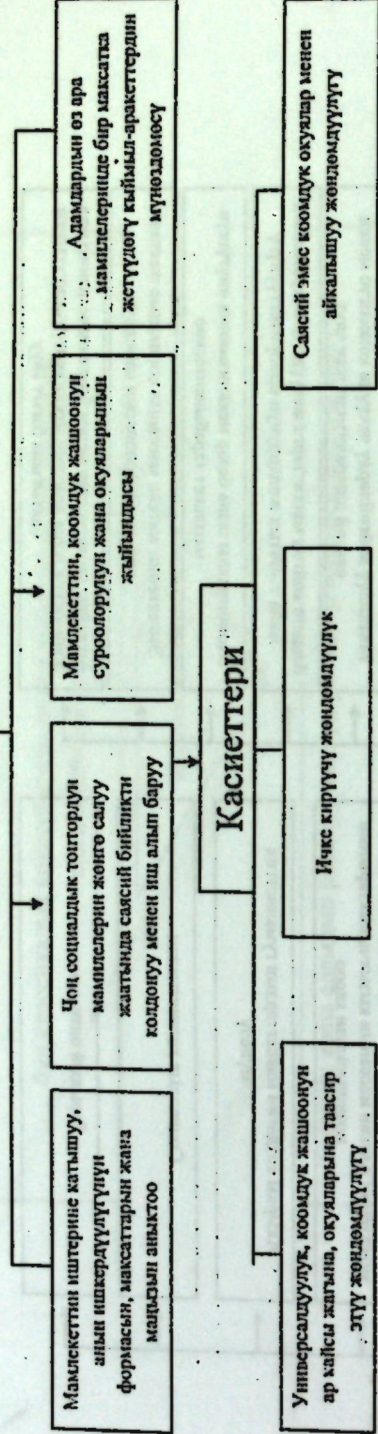
Алдыга койгон максаттарга жетүүдө демократиялык жана тынчтык жолдорунун приоритеттүүлүгү

Экономиканы жана базар механизмдерин өнүктүрүү мамлекет тарабынан жактоо

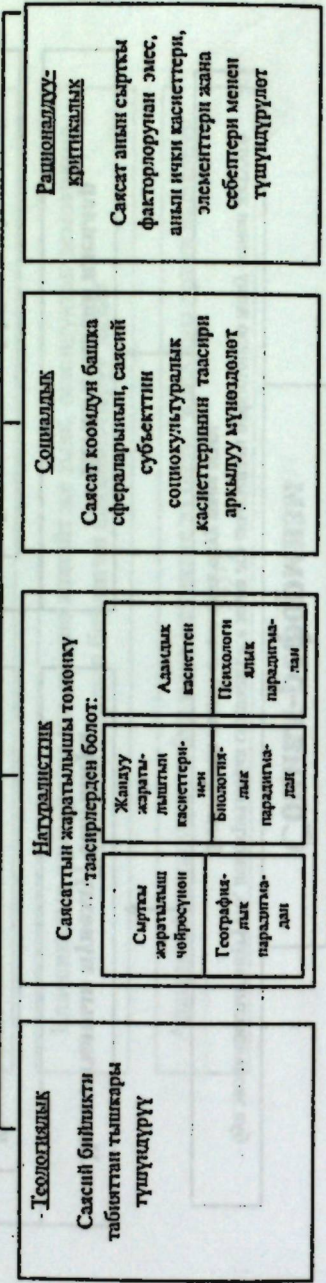
Эмгектешип жаткан массанын социалдык жактан коргоо концепциясын жарыялоо

Ар кайсы мамлекеттер менен биргеликте тынчтыкта жашоосуна жана алардын жетекчиликтүү деңгээлдеги сактыгына багыт алуу

Саясат

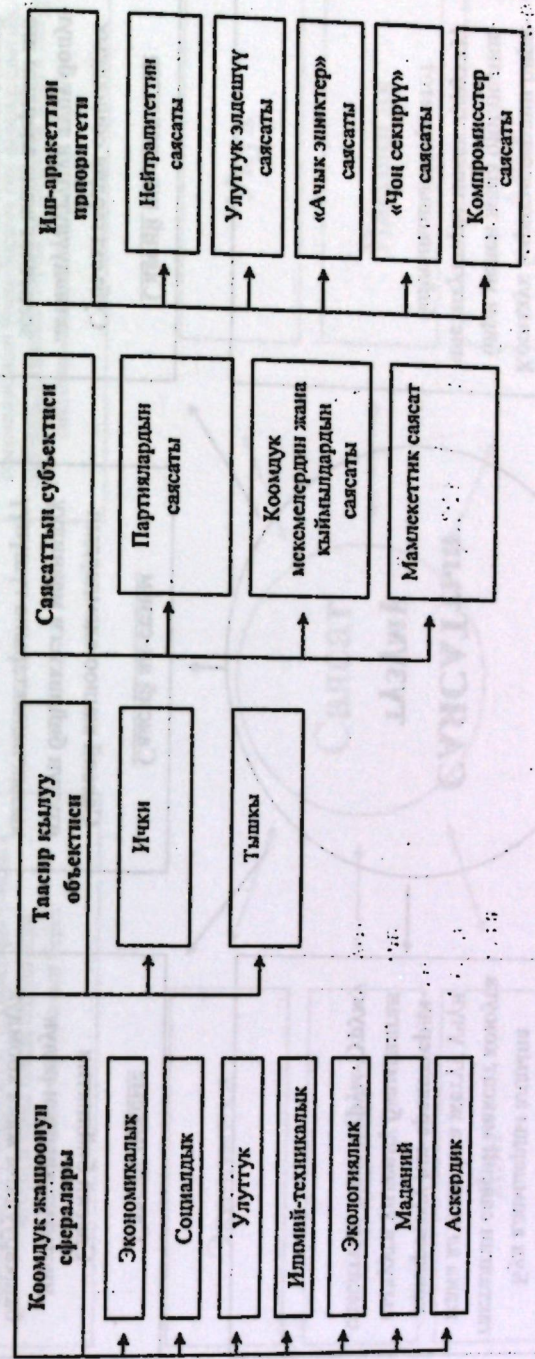
Саясаттын түшүндүрүүдөгү негизги парадигмалар

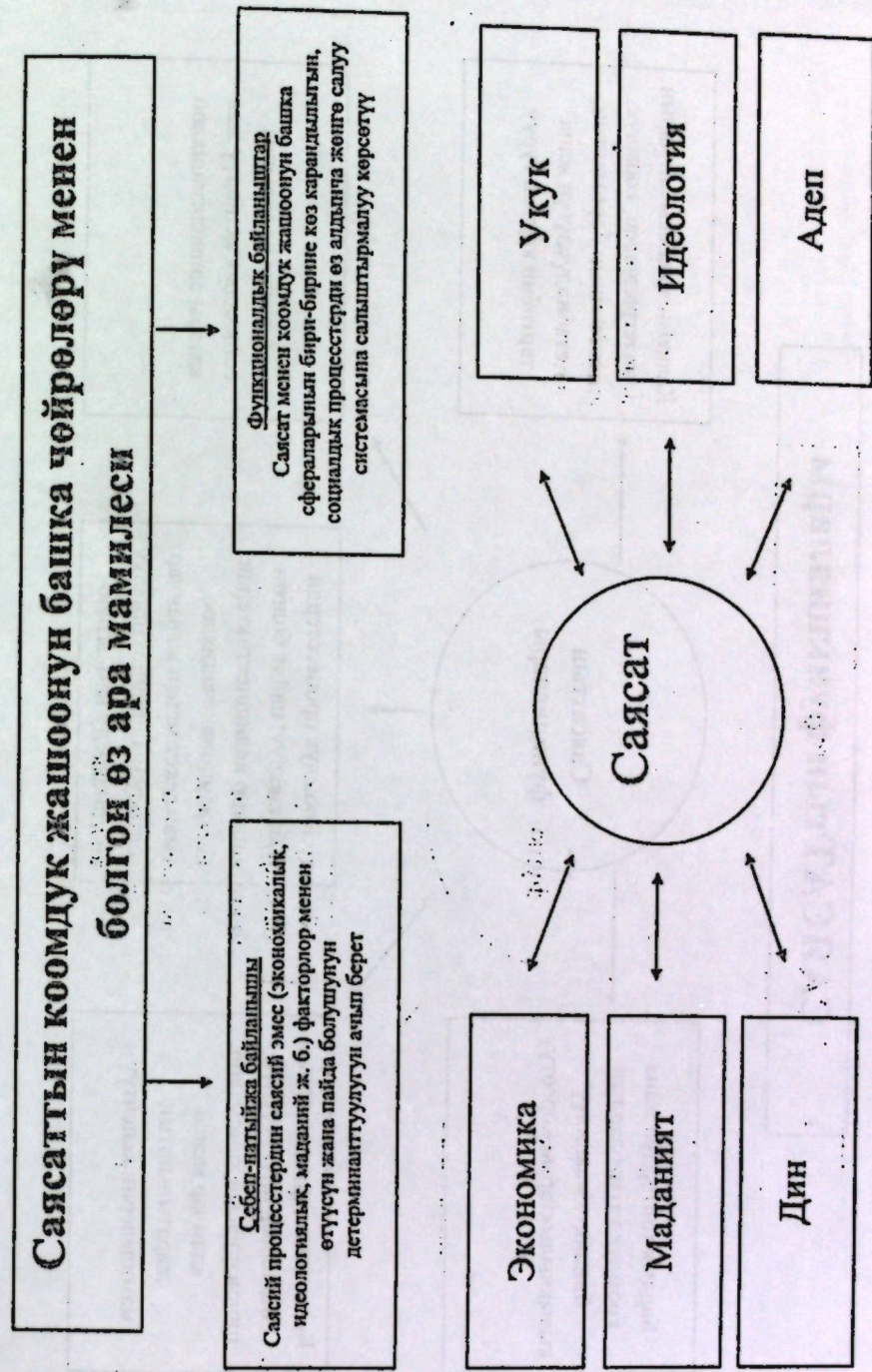
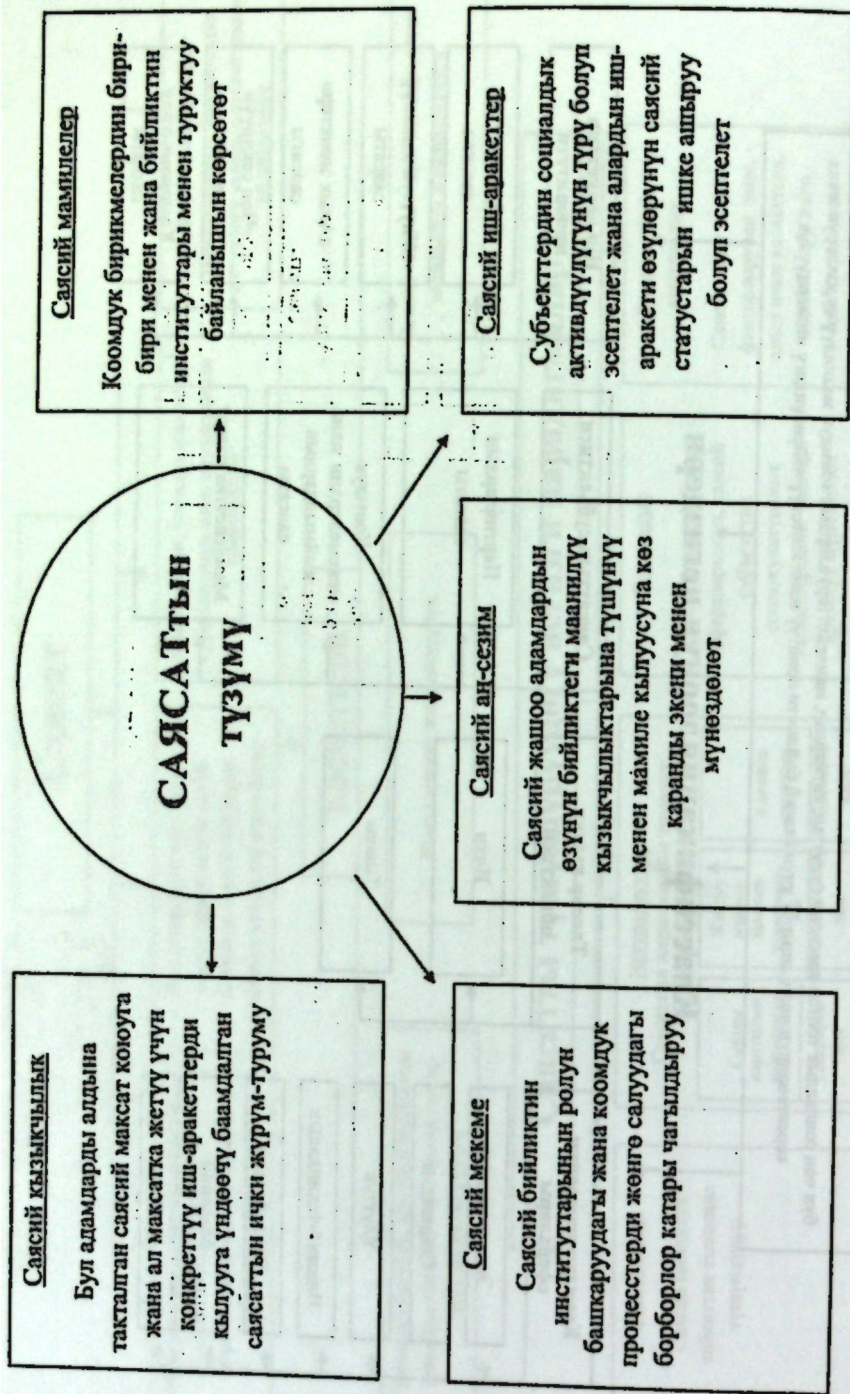

Саясат

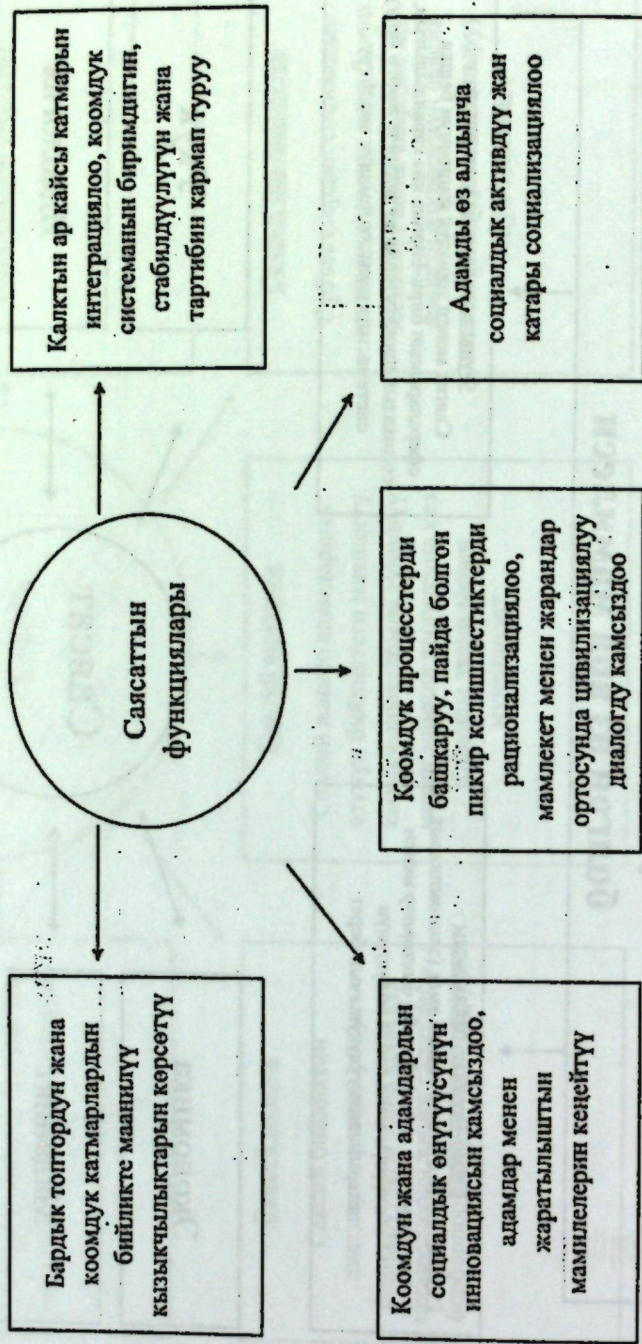
бул чоң социалдык топтор арасында (улуттар, катмарлар, мамлекеттер) алардын коомдук маанилүү суроолорун жана керектөөлөрүн ишке ашыруу үчүн саясий бийликти орнотуу жана иштетүү чөйрөсүндөгү ишмердүүлүк

Классификациялоонун негиздери

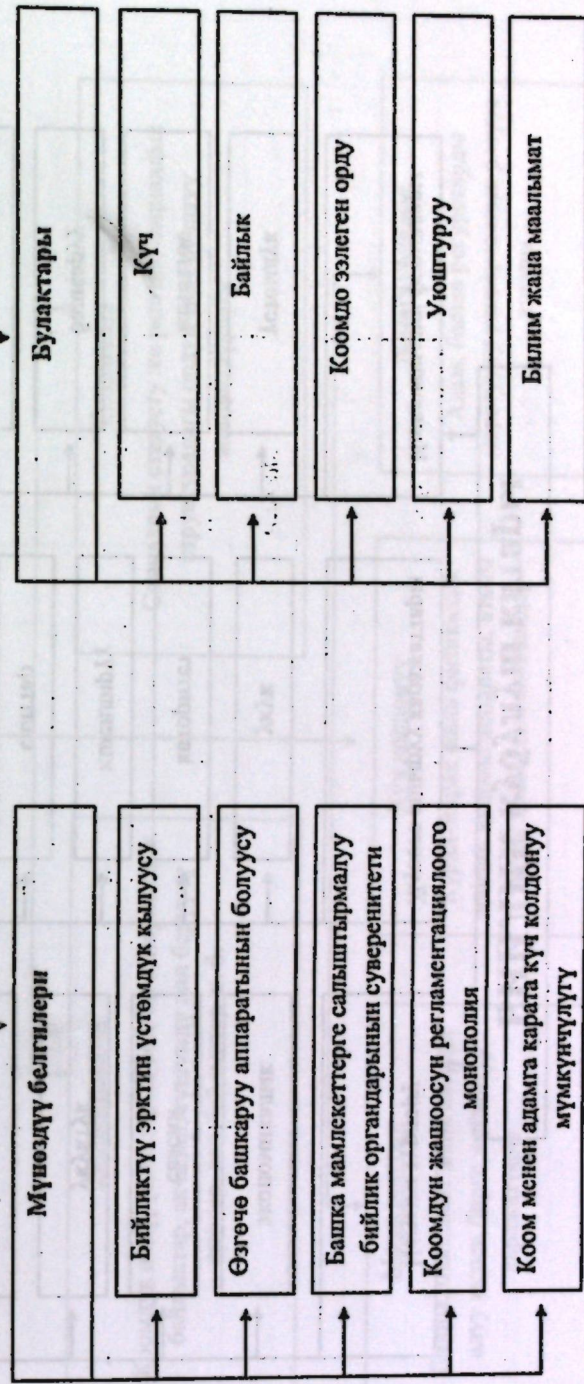

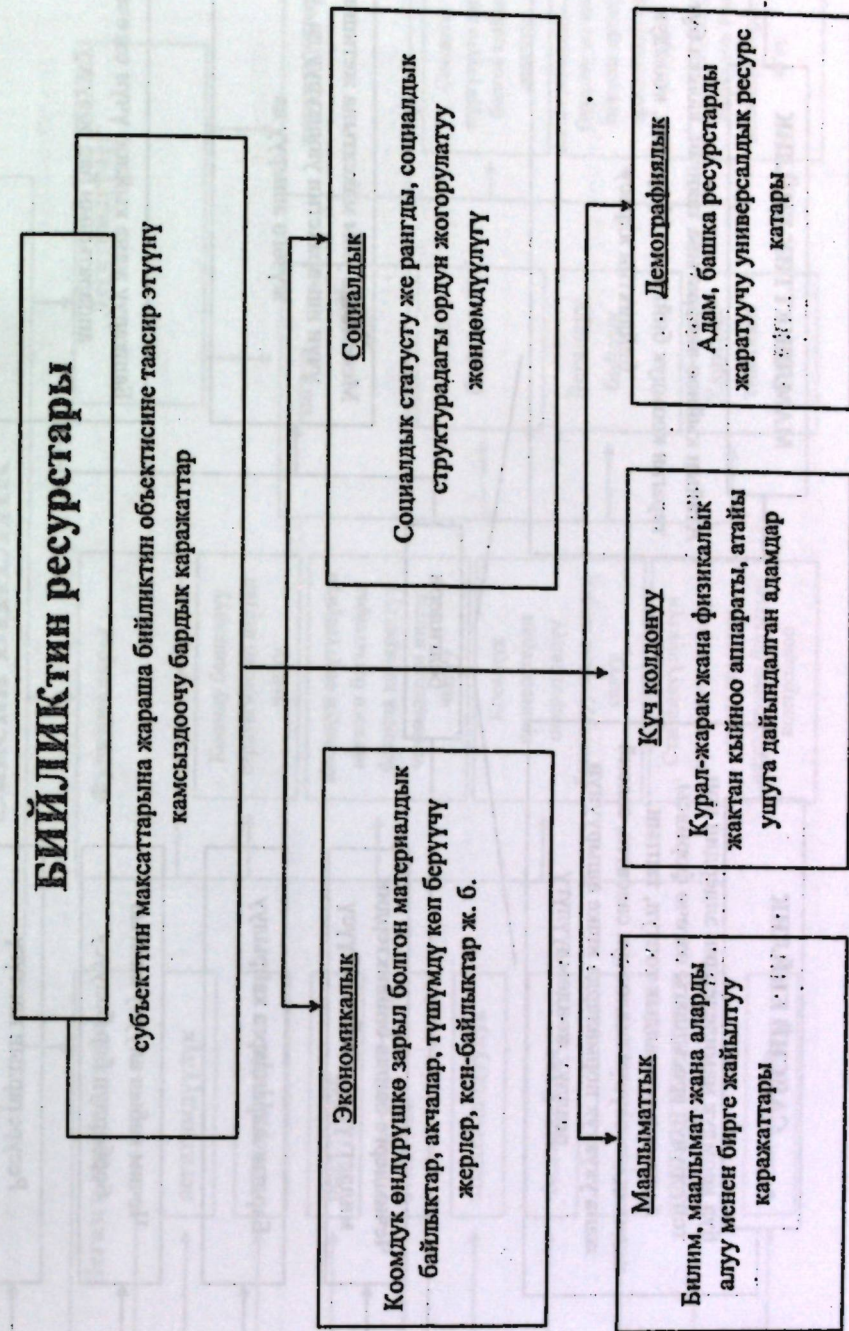
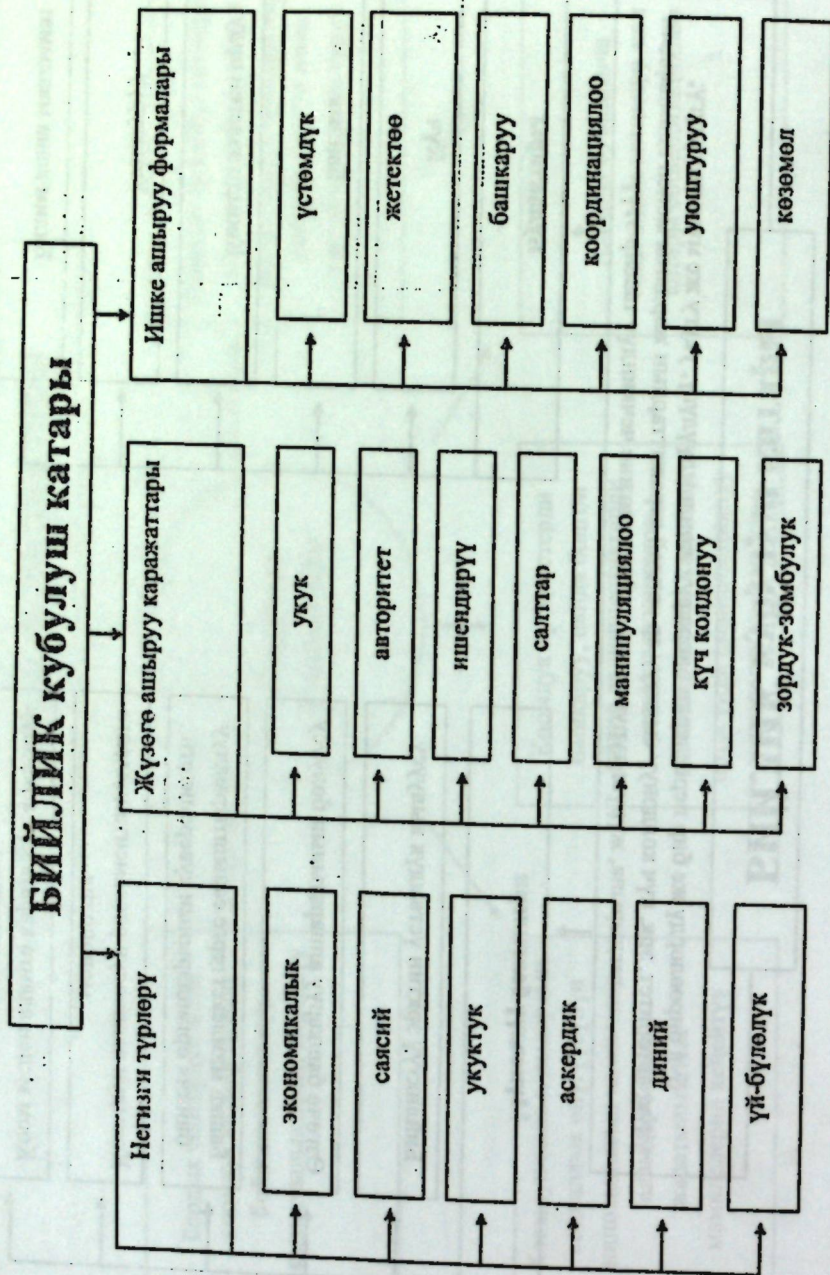
САЯСАТТЫН функциялары

БИЙЛИК кубулуш катары

бул бирөөлөрдү же бир нерселерди башкаруу жөндөмдүүлүгү, укугу же мүмкүнчүлүгү; укук, авторитет, эрк, күч колдонуу сыяктуу ар кандай каражаттардын жардамы менен адамдардын тагдырына, жүрүш-турушуна же ишмердигине чечкиндүү таасир этүү

САЯСИЙ БИЙЛИК

бул коомдук мамилелердин элдердин чоң топторунун арасындагы өзгөчө формасы, белгилүү социалдык топтун, таптын, индивиддин өзүнүн каллоосун саясатта, саясий жана укуктук нормаларда ишке ашыруунун реалдуу жөндөмдүүлүгү

МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИК

Атайын кыйноо аппаратына таянган, калка бүт тараган коомдук бийликтин формасы, коомдук бийликтин ядросу

белгилери

Чечимдерге башка бийликтердин милдеттүү түрдө баш ийүүсү

Бардык жарандарга кайрылуу

Чечим кабыл алуучу жалгыз борбордун бар болуусу

Ресурстардын көптүгү

Мекеме же уюм максатына жетиши үчүн иш-аракетин уюштуруу да, жүзөгө ашыруу да

Башкаруу жана кыйноо үчүн өзгөчө аппаратынын бар болуусу

Саясий БИЙЛИК

Негизги принциптери

легитимдүүлүк

ишмердүүлүк

реалдуулук

этияттык

коллегиялдуулук

чыдамкайлык

өзүн өзү сындоо

кагуулук

ачык эместик

Функциялары

Коомду башкаруу стратегиясын иштеп чыгуу

Коомдун өнүгүшүнүн негизги багыттары боюнча конкреттүү чечимдерди иштеп чыгуу

Коомдук процесстердин оперативдүү башкаруу жана жөнгө салуу

Стабилдүүлүктүн зарыл параметрлери менен коомдун өнүгүшүнүн багытын контролдоо

Легитимдүүлүк

типтер

Адат бийлиги

Легалдуу бийлик

Харизматикалык бийлик

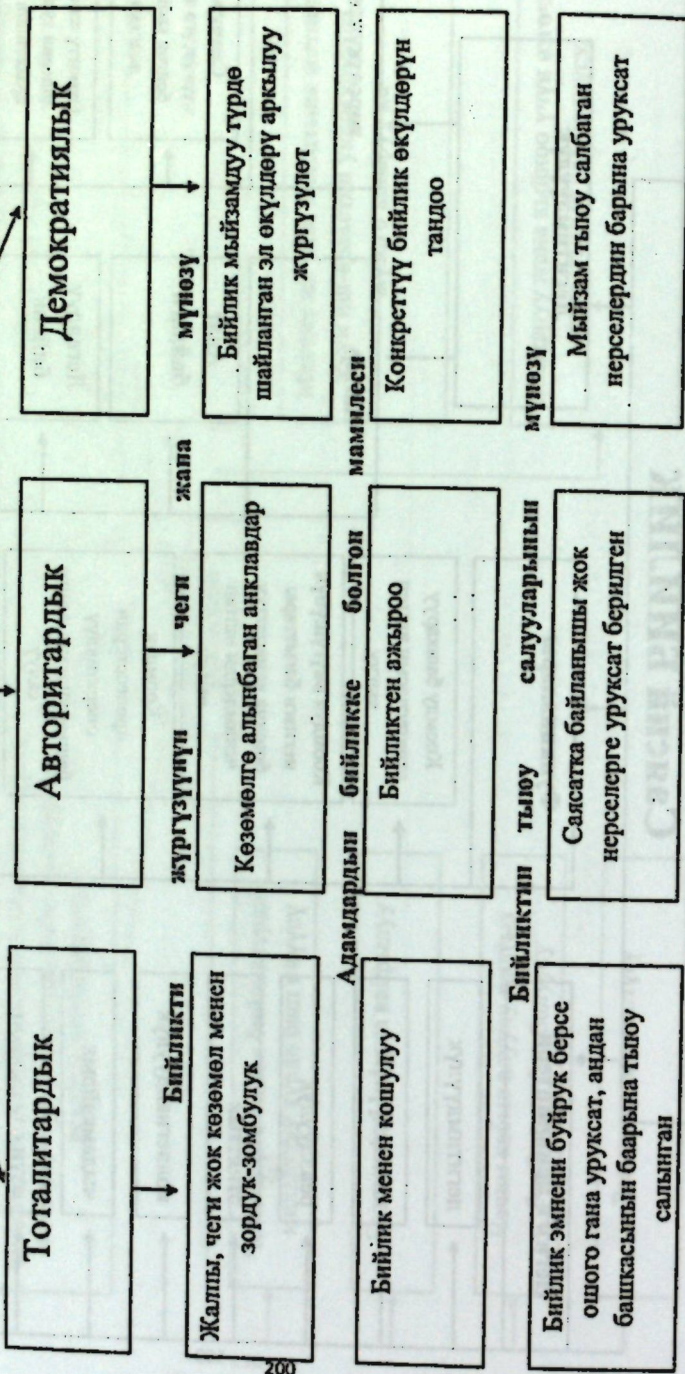
көрсөткүчтөр

Саясатты жүргүзүүгө зарыл болгон кыйноо деңгээли

Өкүттү же анын лидерин кулатуу аракетинин бар болуусу

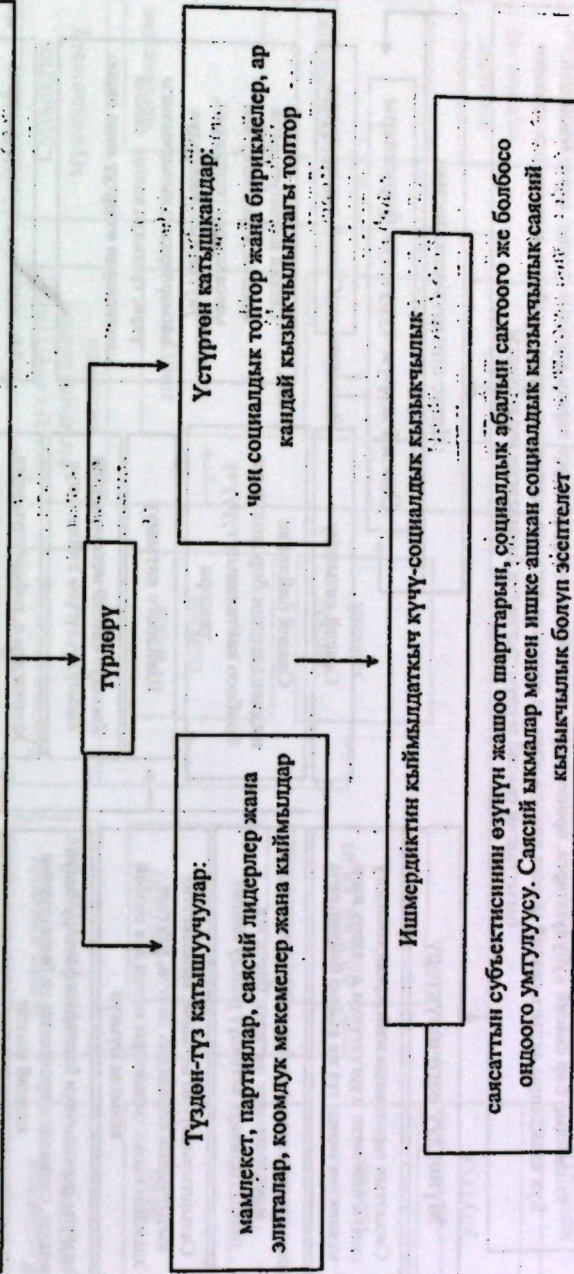
Жарандык баш ийбөөнүн көрсөтүү күчү

Саясий бийликтин типтери жана алардын мүнөздөмөлөрү

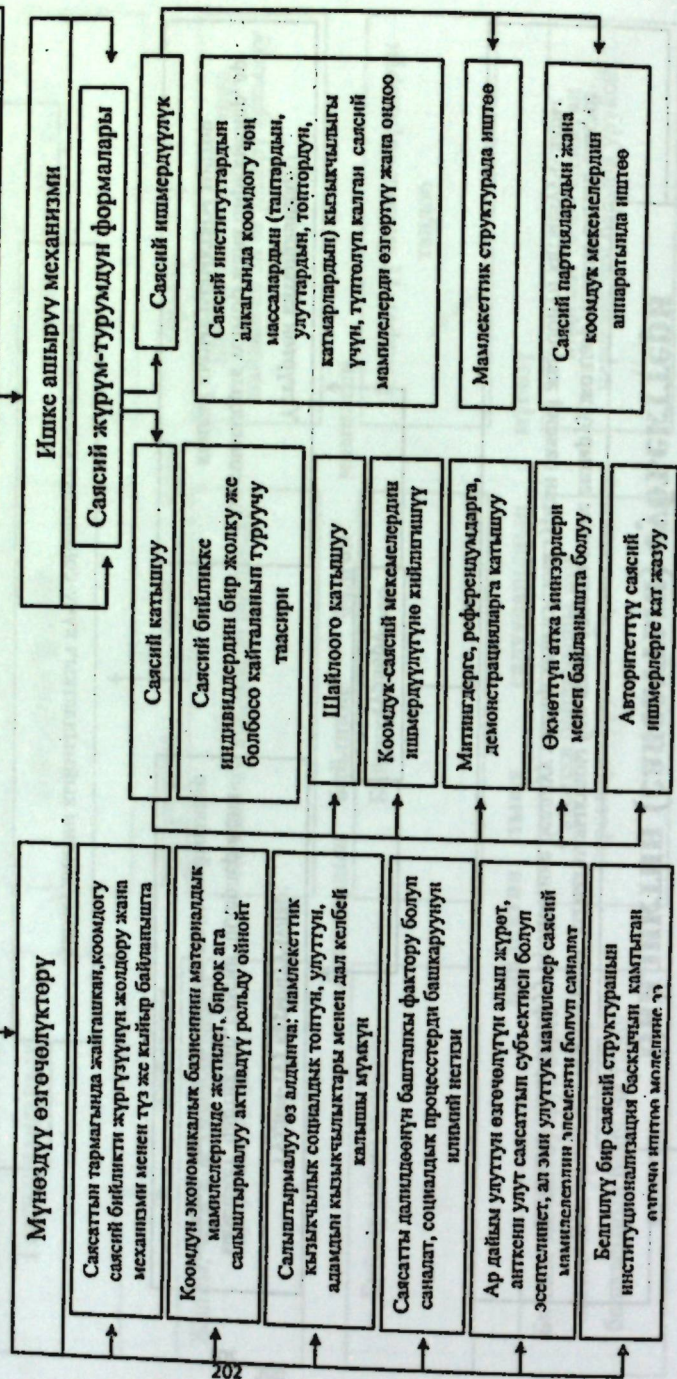
Бийликтин (саясаттын) субъекттери

бул өзгөчө муктаждыктары, кызыкчылыктары бар жана аларды ишке ашыруу жолдорун биле алган, саясий бийликти ишке ашыруу процессине реалдуу таасир тийгизе ала турган саясий жашоонун катышуучулары

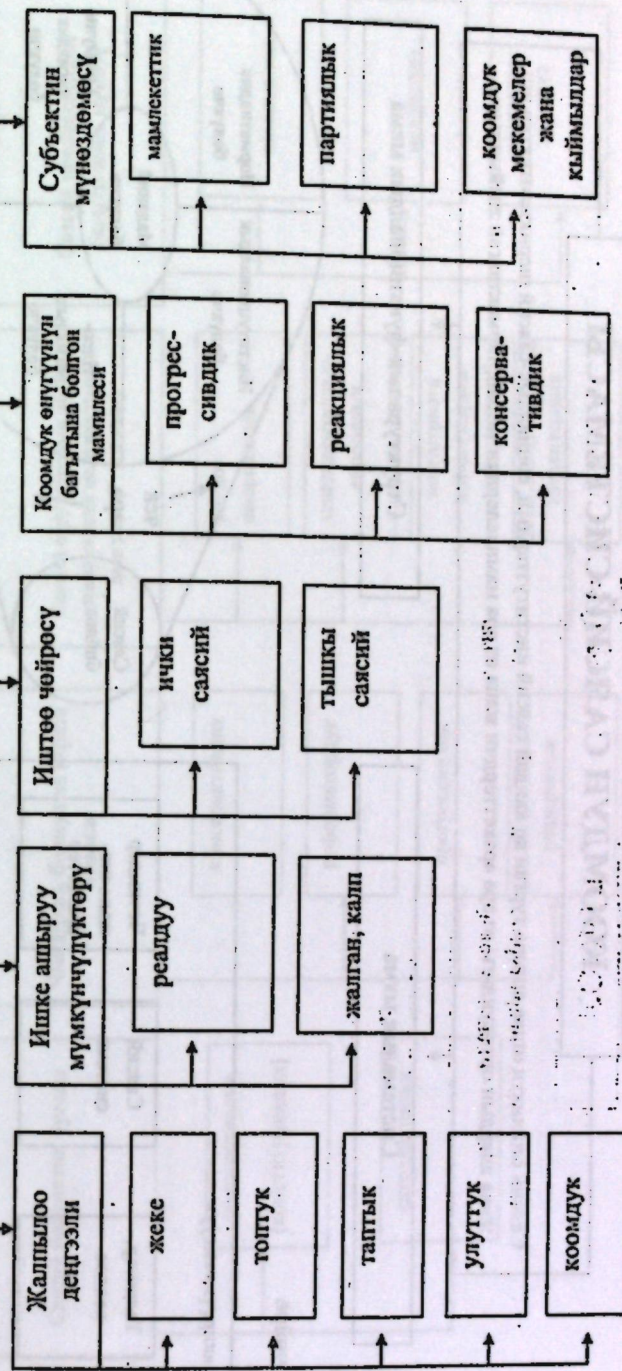
САЯСИЙ КЫЗЫКЧЫЛЫК

Социалдык топтордун дүйнөгө болгон көз карашынын принциптерине, ишенимдерине, көрсөтмөлөрүнө негизделген кандайдыр бир саясий кубулуштарга, процесстерге, саясий ишмердүүлүктөргө карага адамдын тандап кароо мамилеси. Бул адамдарды алдыга саясий максат коюуга жана ал максатка жетүүдө конкреттүү саясий кыймыл-аракеттерди жасоого багытталган саясий жүрүм-турумдун баамдалган ички булагы

САЯСИЙ КЫЗЫКЧЫЛЫКТАРДЫН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

НЕГИЗДЕРИ

САЯСИЙ СИСТЕМАНЫН ТҮЗҮЛҮШҮ

КООМДУН САЯСИЙ СИСТЕМАСЫ

Саясий бийликти ишке ашыра турган ар кандай саясий институттардын, социалдык-саясий шерикештиктердин жана алардын ортосундагы өз ара аракеттердин жана өз ара мамилелердин татаал, тармакталган жыйындысы

Системалык ыкма

Структуралык-функционалдык ыкма

чөйрө

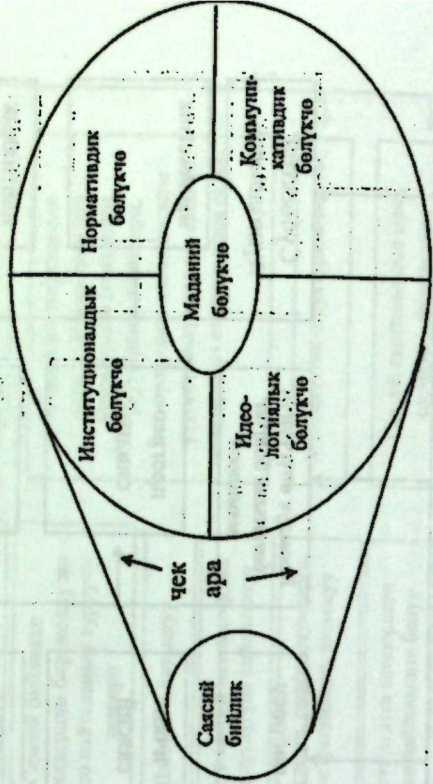
«кырүү-чыгуу»

Талаптар, колдоо

Саясий система

Чечимдер жана иш-аракеттер

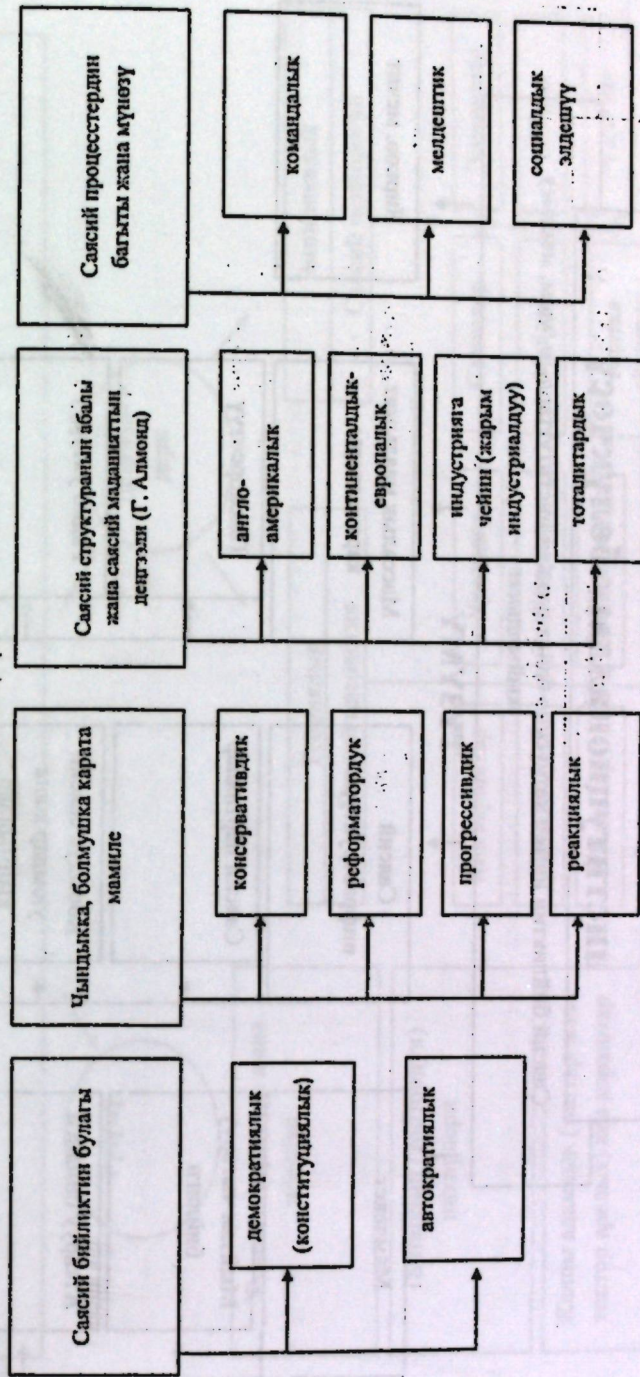
Артка байланыш

экономикалык базис

САЯСИЙ СИСТЕМАНЫН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

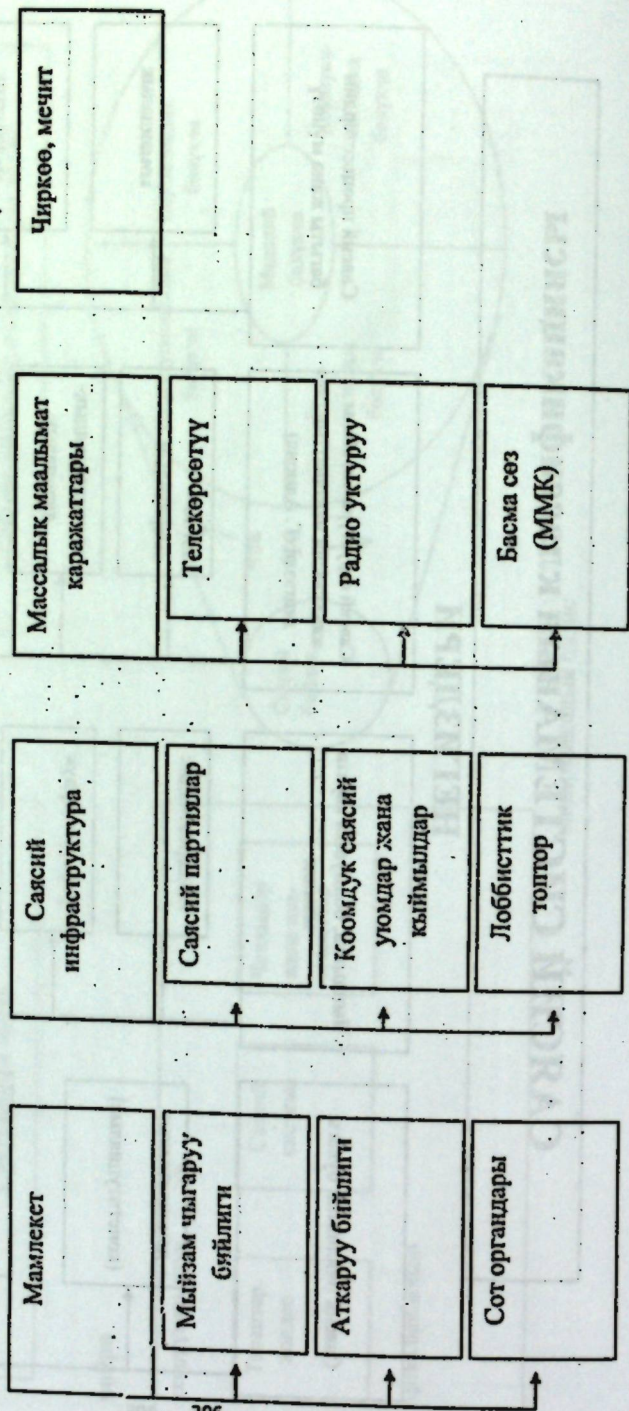
НЕГИЗДЕРИ

Коомдун саясий системасынын институционалдык бөлүкчөсү

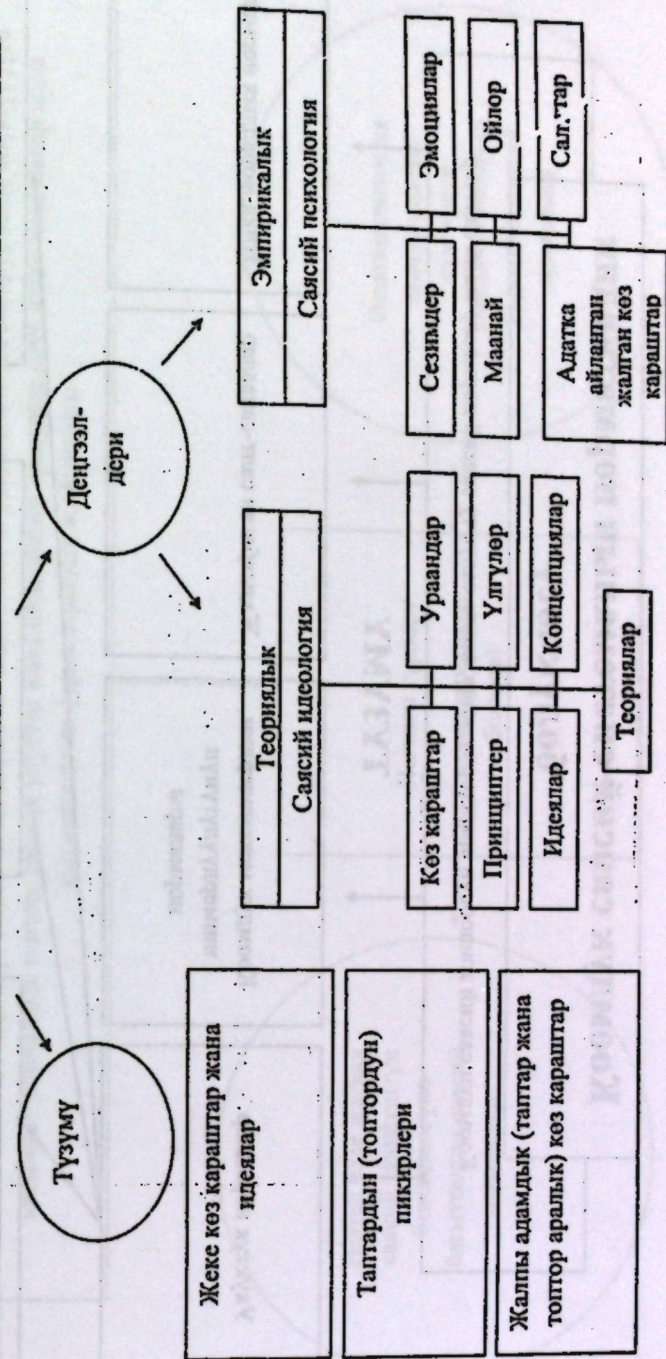
Саясий бийликтин иштеп кетүүсүнө байланышкан институттардын (уюм, мекеме) жыйындысы

ТҮЗҮМҮ

Коомдун саясий системасынын идеологиялык бөлүкчөсү

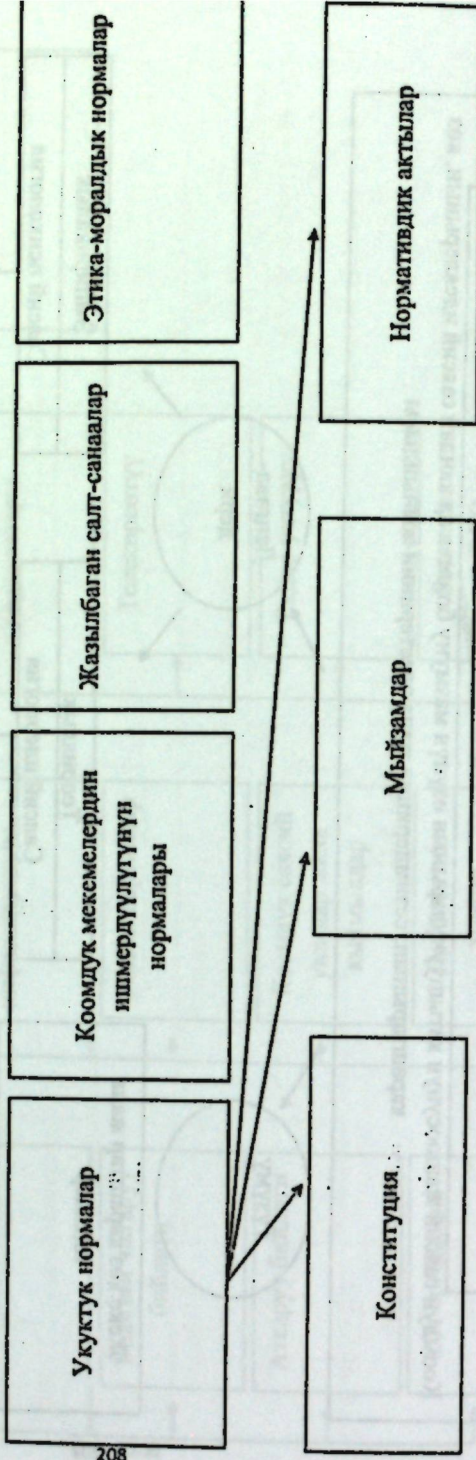
Коомдун саясий жашоосунун катышуучуларынын өзүнүн мазмуну боюнча ар кандай саясий идеяларынын, көз караштарынын, сезимдеринин жана элестеринин жыйындысы

Коомдук саясий системанын нормативдик бөлүкчөсү

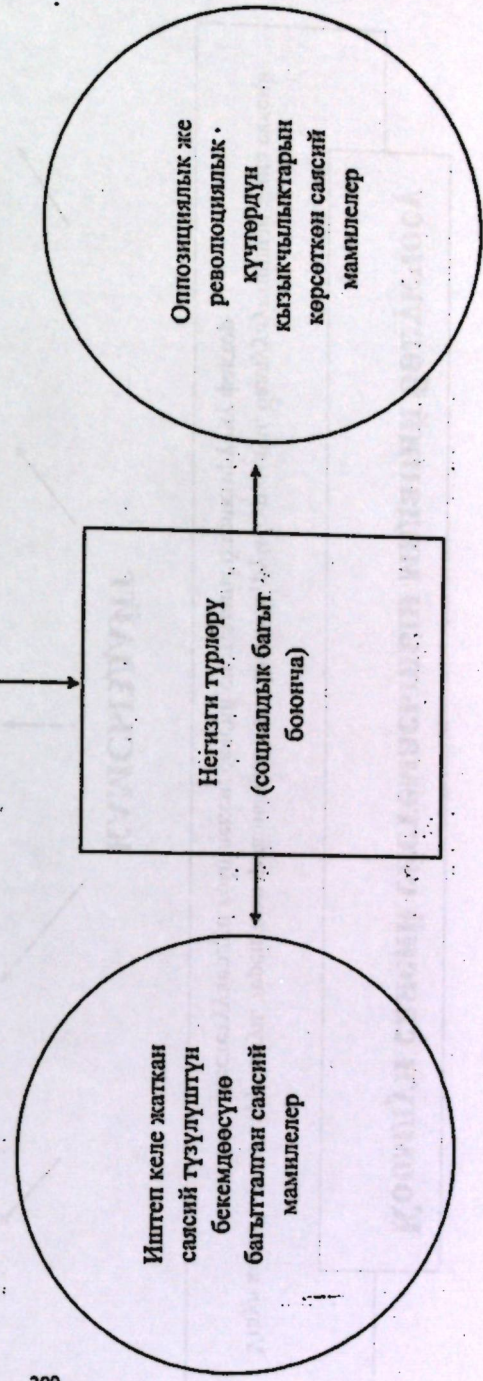
Коомдун саясий жашоосун аныктоочу жана жөнгө салуучу саясий нормалар жана салттар

ТҮЗҮМҮ

Коомдун саясий системасынын коммуникативдик бөлүкчөсү

Саясий жашоого киргизүү максатында иштелип чыккан саясий бийликти ишке ашыруу жана өнүктүрүүгө катышкан социалдык топтор, таптар, улуттар жана индивиддер арасында орун алган мамилелер жана кызматташтык формаларынын жыйындысы

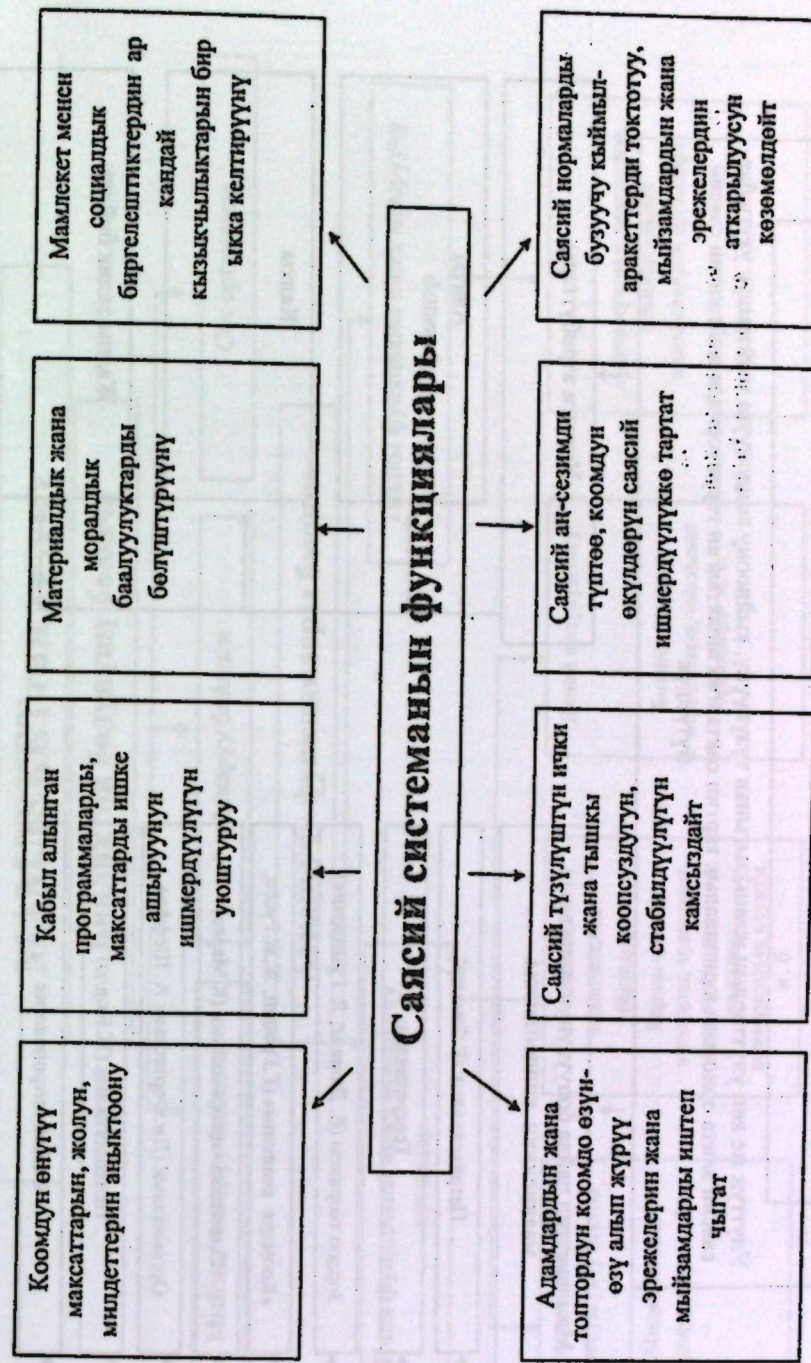
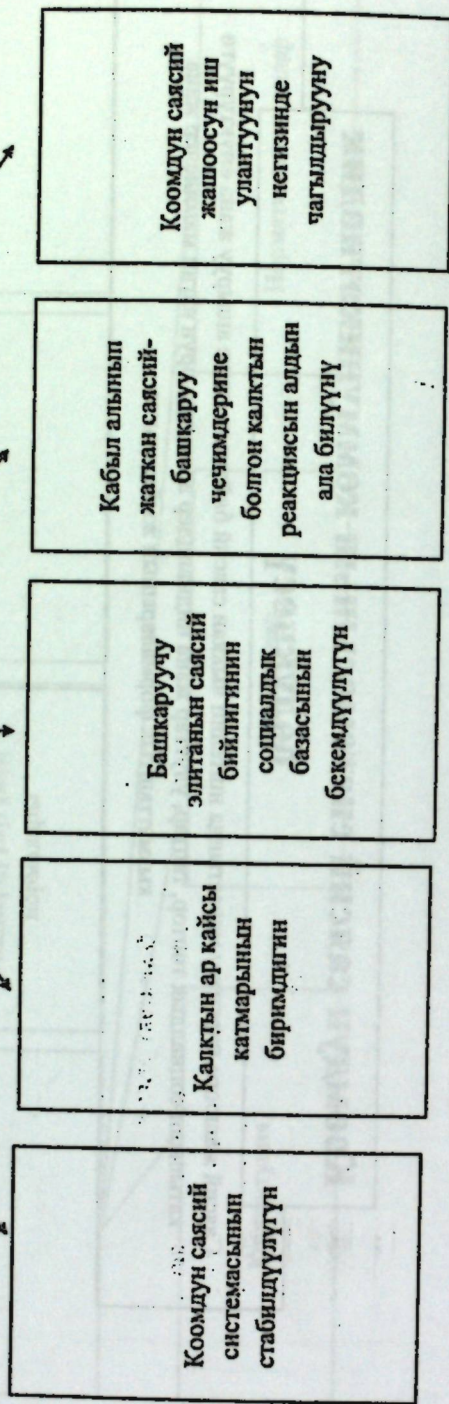

Коомдун саясий системасынын маданий бөлүкчөсү

Ушул коомго тиешелүү болуп, терең тамырлашып калган саясий жүрүм-турумдун, баалуулуктардын жана саясий элестетүүлөрдүн комплекси, саясий системаны бириктирүүчү фактор

КАМСЫЗДАЙТ

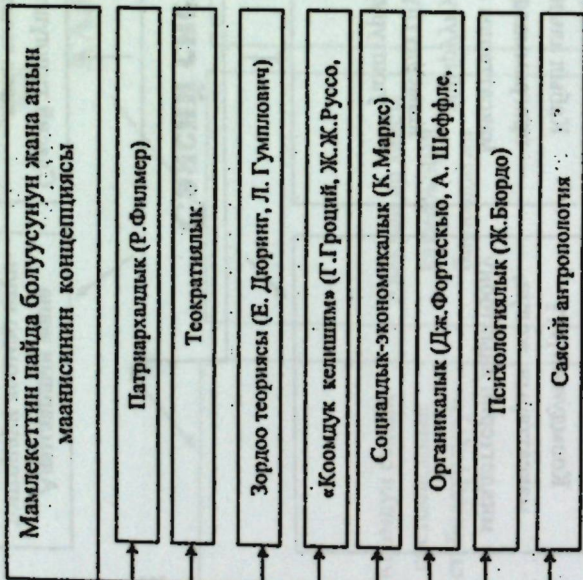
210

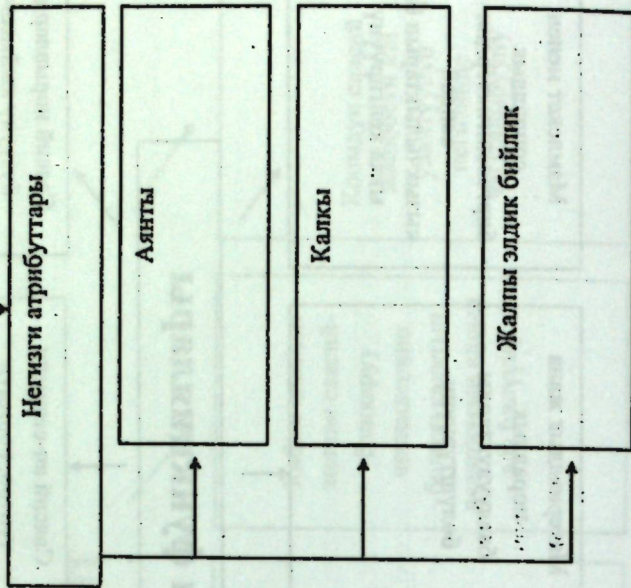
211

МАМЛЕКЕТ

Улуттун же көп улуттардын жалпылыгынан түзүлүүчү, кыйноону колдонууга мыйзамдуу укугу бар саясий элита орноткон юридикалык тартып сакталган аныкталган территорияда жайгашкан саясий бүтүндүк

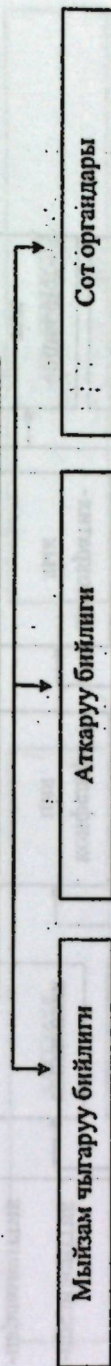

212

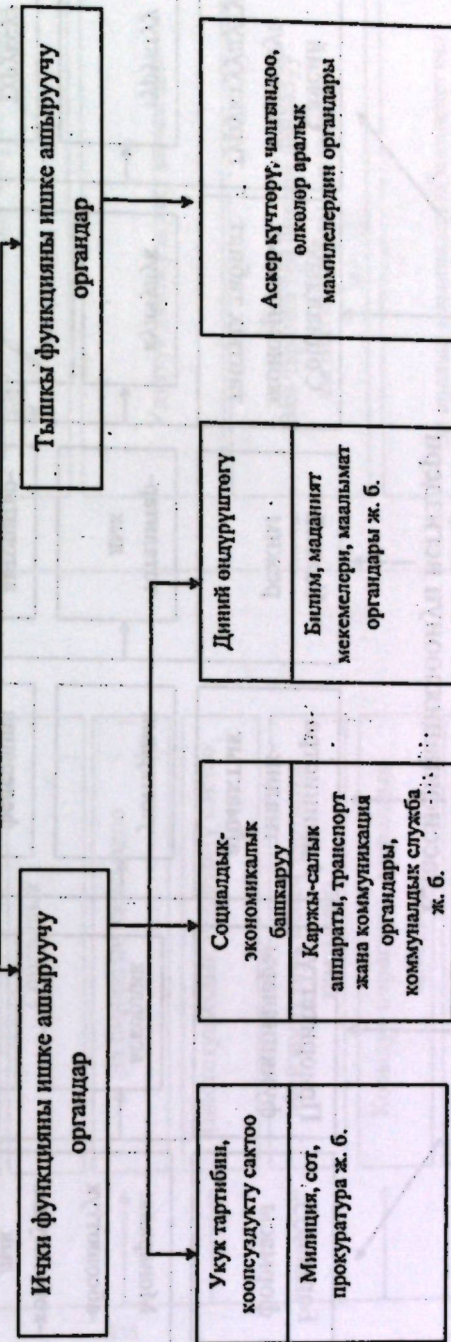

МАМЛЕКЕТТИН ТҮЗҮМҮ

Бийликтин бөлүнүшү боюнча

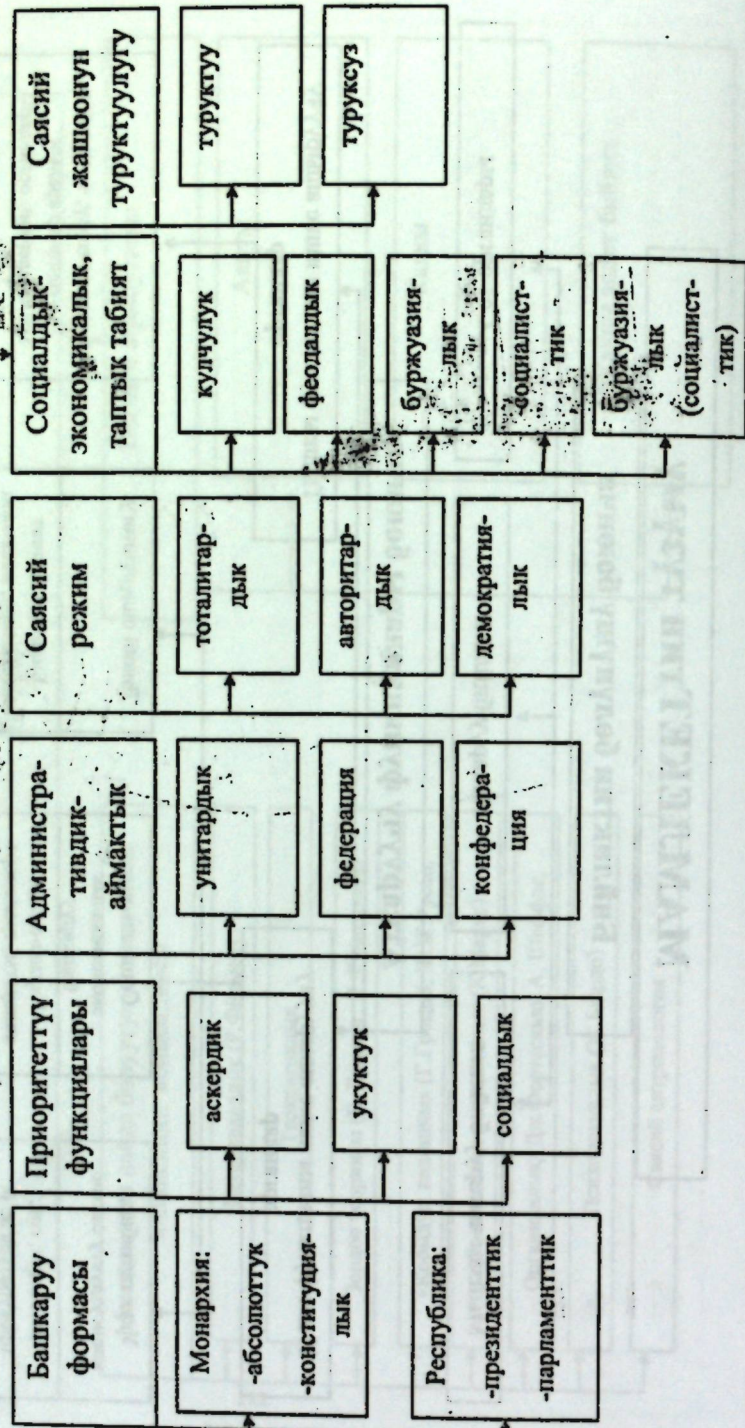
Аткаруучу функциялары боюнча

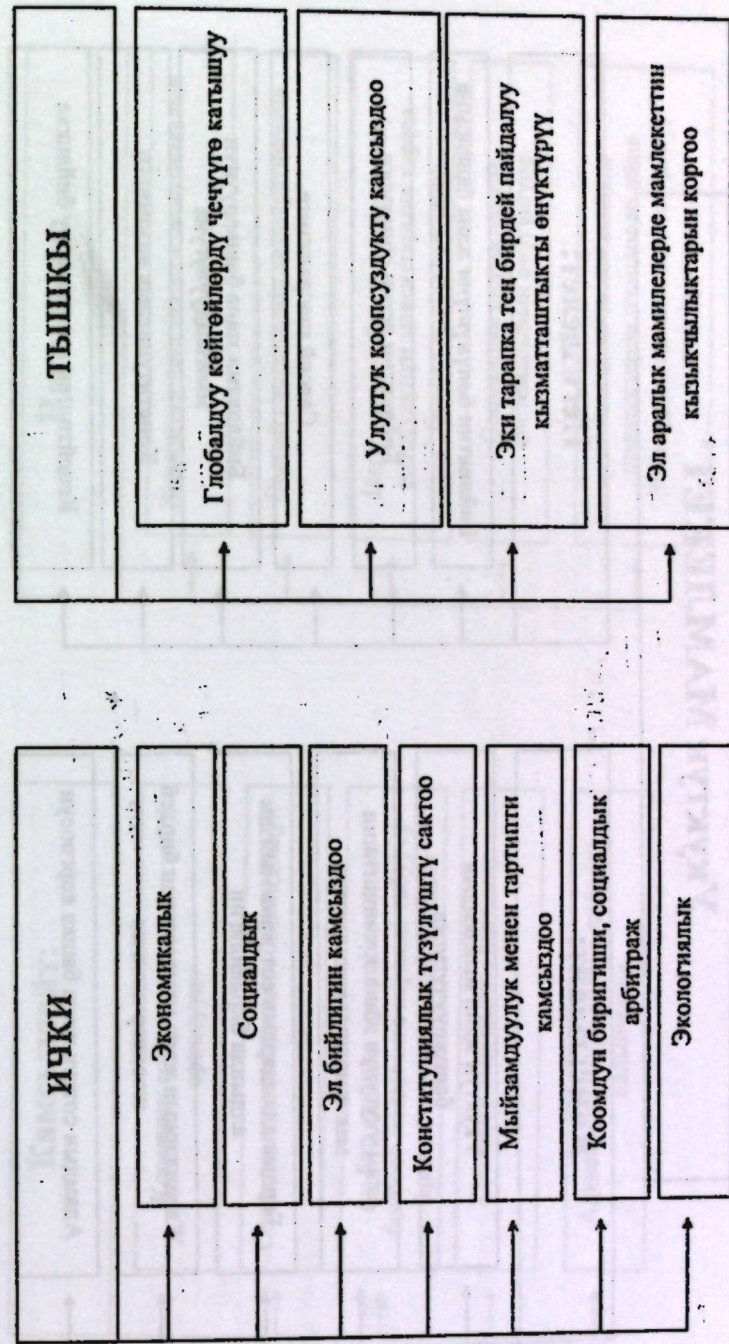
213

МАМЛЕКЕТТЕРДИН ТИПОЛОГИЯСЫ

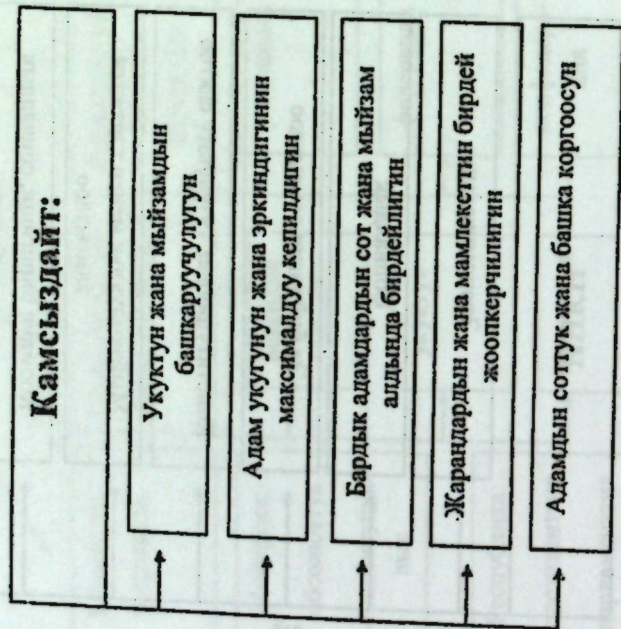
Классификациялоонун негиздери

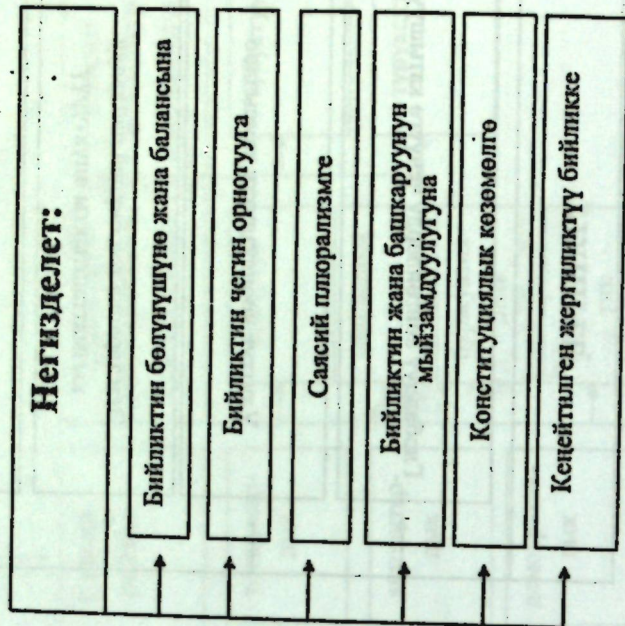
МАМЛЕКЕТТИН ФУНКЦИЯЛАРЫ

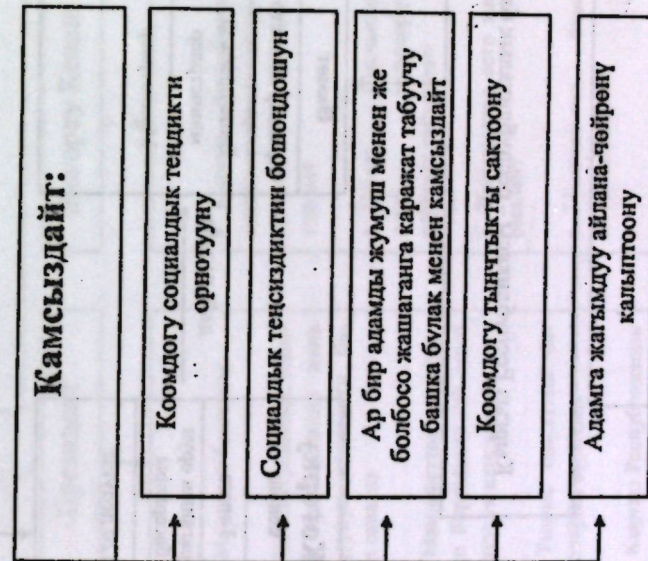
УКУКТУК МАМЛЕКЕТ

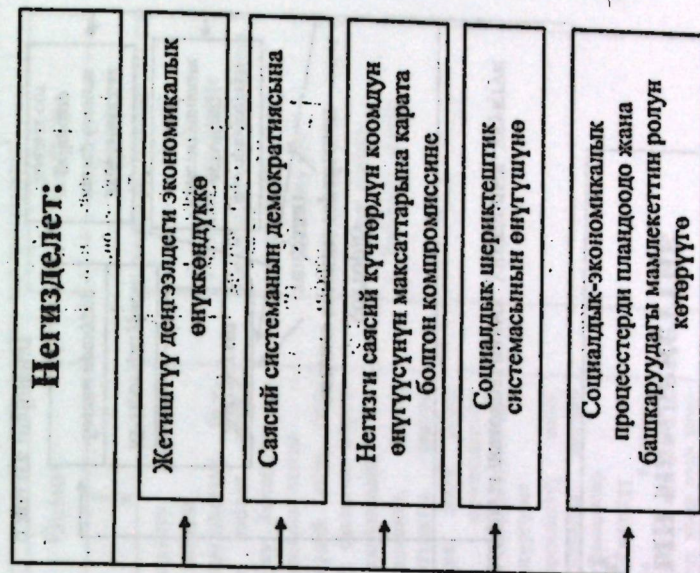
216

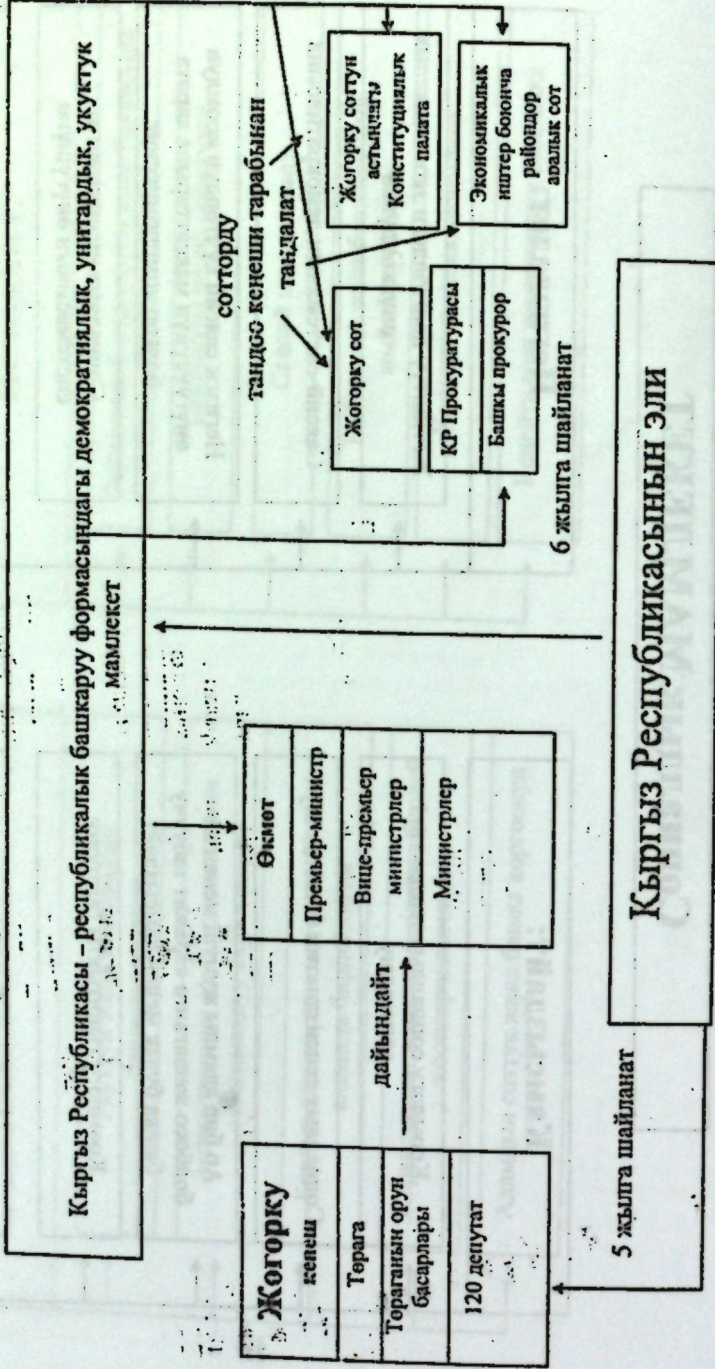
Социалдык МАМЛЕКЕТ

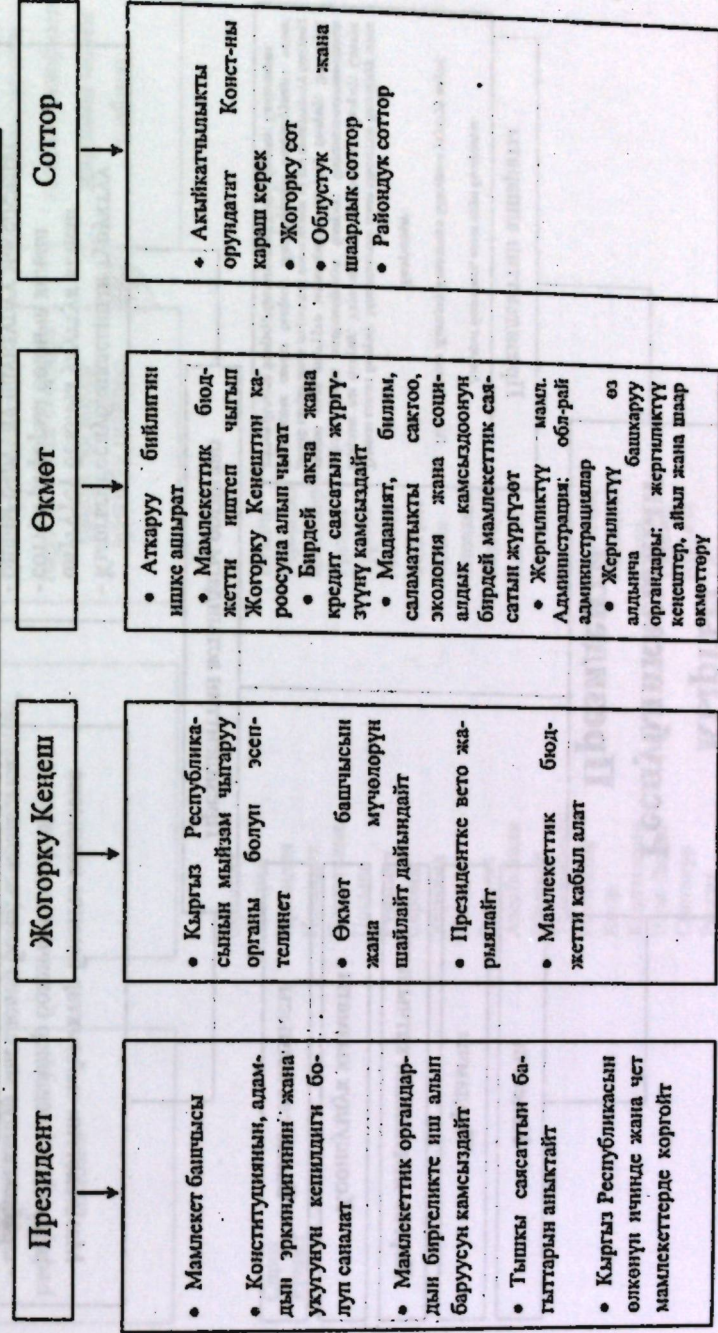
217

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик түзүлүшү

КР мамлекеттик бийликти жүргүзгөн органдар

Кыргыз Республикасынын Президенти

Кеңешчи

Жардамчы

Коргоо кеңешинин катчылыгы

Коопсуздук кызматы

Басма сөз катчысы

Президенттин аппараты

Аппарат башчысы, анын орун басмалары.

Президенттин Жогорку Кеңештеги ыйгарым укуктуу өкүлү.

Башкармалар:

Тышкы саясат бөлүмү; Мамлекеттик жана аймагылык бөлүмдөрү жана кызматтары; Урук жана укук бөлүмү; Соттук реформа жана катталуу бөлүмү; Финансы-экономикалык жана өнүктүрүү кеңештери; Жүргүзүү бөлүмү; Экология, диний саясат жана жарандык коом менен өз ара аракеттешүү бөлүмү; Социалдык саясат бөлүмү; Жарандардын катышуулары менен иштөө бөлүмү; Мамлекеттик саясат бөлүмү; Калыңдары.

Президенттин астындагы органдар

- Мамлекеттик сыйлыктар боюнча комиссия
- жарандык маселелер боюнча комиссия
- ырайым кылуу маселелер боюнча комиссия
- тарых илимин өнүктүрүү боюнча комиссия
- билим берүү маселелери боюнча комиссия
- "Мурас" фонду

- Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүүсү боюнча улуттук кеңеш
- соттук реформа боюнча кеңеш
- билим берүүнү өнүктүрүү маселелери боюнча коомдук эксперттик кеңеш
- этностор аралык, конфессиялар аралык өнүктүрүү маселелери боюнча Коомдук эксперттик кеңеш

Президенттик шайлоолордун азыркы замандагы системасы

Президентти
референдум аркылуу
шайлоо

Президентти жалпы,
түз шайлоо

Президентти
парламент же болбосо
башка органдар
аркылуу шайлоо

Президентти
шайлоочулардын
жардамы менен
шайлоо

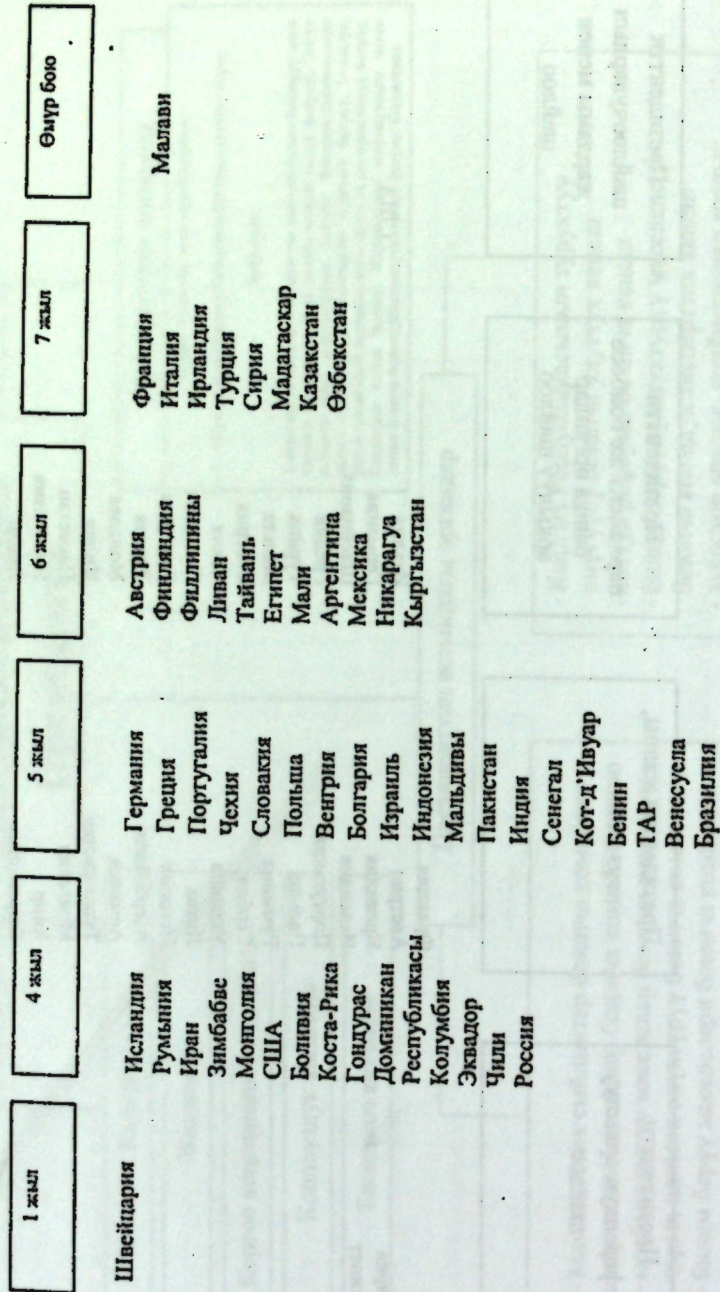
Сирия
Египет

Франция
Австрия
Ирландия
Исландия
Португалия
Польша
Румыния
Сербия
Украина
Литва
Эстония
Азербайжан
Армения
Туркмөнстан
Монголия
Кипр
Кыргызстан
Шри-Ланка
Сингапур
Россия

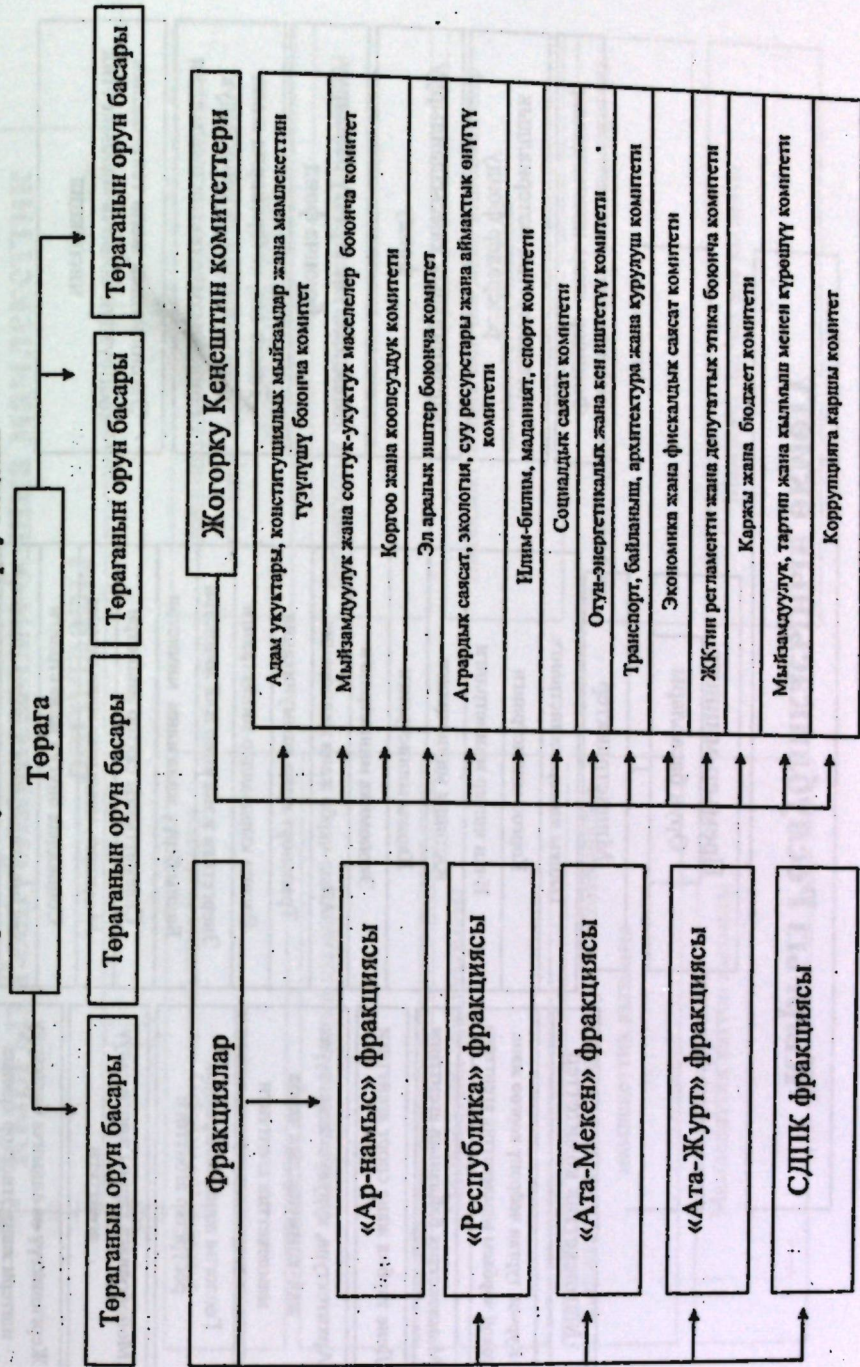
Италия
Германия
Швейцария
Греция
Турция
Мальта
Венгрия
Чехия
Словакия
Болгария
Латвия
Молдова
Индия
Пакистан
Индонезия
Ливан
Тайвань
Израиль
ТАР

США

Президенттик мөөнөттөр

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеш

Кыргыз Республикасынын өкмөтү

Премьер-министр

Орун басарлары

Министрликтер

Мамлекеттик комитеттер

Курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы мамлекеттик агенттиги

Мамлекеттик байланыш агенттиги

Дене тарбия жана спорт агенттиги

Архитектура, курулуш жана турак жай-коммуналдык чарба мамлекеттик агенттиги

Геология жана минералдык ресурстар агенттиги

Монополияга каршы жөнгө салуу агенттиги

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу иштери жана этностор аралык мамилелер боюнча агентти

Тышкы иштер министрлиги

Коргоо министрлиги

Ички иштер министрлиги

Юстиция министрлиги

Каржы министрлиги

Экономика министрлиги

Айыл-чарба жана мелиорация

Транспорт жана коммуникация

Өзгөчө кырдаалдар министрлиги

Энергетика жана өнөр жай министрли

Билим берүү жана илим министрли

Саламаттыкты сактоо министрли

Маданият, маалымат жана туризм

Социалдык өнүгүү министрлиги

Эмгек, миграция жана жаштар министрли

Фонддор жана инспекциялар

Мамлекеттик материалдык резервдер фонду

Медициналык камсыздандыруу фонду

Мамлекеттик мүлктү башкаруу боюнча фонд

Тамак-аш, ветеринария жана фитосанитардык коопсуздук боюнча мамлекеттик инспекция

Экологиялык жана техникалык коопсуздук боюнча мамлекеттик инспекция

Кыргыз Республикасынын башка мамлекеттик органдары

Жазаларды аткаруу мамлекеттик кызматы

Мамлекеттик салык кызматы

Мамлекеттик бажы кызматы

Каржы рыногун жөнгө салуу жана көзөмөлдөө мамлекеттик кызматы

Мамлекеттик каттоо кызматы

Экономикалык кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча мамлекеттик кызматы (финансы полициясы)

Финансылык чалгындоо мамлекеттик кызматы

Интеллектуалдык менчик жана инновациялар мамлекеттик кызматы

Баңгизаттарды контролдоо боюнча мамлекеттик кызматы

Мамлекеттик чек ара кызматы

Ар кайсы башкаруу системасындагы президент менен парламенттин конституциялык ыйгарым укуктары

Президенттин ыйгарым укуктары

Мыйзамдарды демилгелөө жана мыйзамдарды сунуштоо укугуна ээ

Мыйзамдарга кол коёт жана промульгациялайт

Парламент кабыл алган мыйзамдарга эсто жарыялаганга укуктуу

Жарлыктарды чыгарууга укуктуу

Жыл сайын мамлекеттик бюджеттин долбоорун түзүүгө укуктуу

Парламентке кат жөнөтүүгө укуктуу

Парламенттин отурумдарына катышууга жана талкууларга катышууга укуктуу

Парламенттин ыйгарым укуктары

Парламенттин депутаттары мыйзамды демилгелөө укугуна ээ

Мыйзамдарды кабыл алат

Президенттин вестосун кабыл албай койгонго укуктуу

Президенттин укугун чектөөчү же болбосо жокко чыгаруучу мыйзамдарды кабыл алганга укуктуу

Президент түзгөн мамлекеттик бюджеттин долбоорун кабыл алганга же болбосо кабыл албай койгонго укуктуу

Президент жоноткон катты талкуулоого жана ал боюнча чечим кабыл алганга укуктуу

Парламенттин отурумдарына президент менен кошо өкмөттүн мүчөлөрүн чакырууга жана жүргүзүлүп жаткан саясат жөнүндө маалымат суратууга укуктуу

Президенттин ыйгарым укуктары

Өкмөттүк кызмат орундарын дайындаоого укуктуу

Эл аралык келишимдерди түзүүгө укуктуу

Бүткүл элдик референдум өткөрүү тууралуу жар сала алат

Кураалдуу күчтөрдү колдонууга буйрук бере алат

Өлкөгө өзгөчө кырдаал киргизүүгө укуктуу

Парламенттин отурумдарын ачууга жана жабууга

Парламентти кезексиз отурумга чакырууга

Парламентти таратууга жана мөөнөтүнөн мурда парламенттик шайлоону өткөрүүгө укуктуу

Аткаруу бийлигинин привилегиясы-өкмөттүн иш-аракетинин кээ бир маалыматтарын парламентке бербей коюу укугуна ээ

Парламенттин ыйгарым укуктары

Президенттин дайындаолорун четке какканга же болбосо кабыл алганга укуктуу

Эл аралык келишимдерди кабыл алганга же болбосо четке какканга укуктуу

Референдум өткөрүүгө макулдугун берүүгө же бербегенге укуктуу

Согуш жарыялоого жана тынчтык келишимин түзүүгө, президенттин кураалдуу күчтөрдү колдонууга берген буйругун кабыл алууга же болбосо кабыл албай койгонго укуктуу

Президент киргизген өзгөчө кырдаалды санкциялоого же болбосо санкциялабай койгонго укуктуу

Парламенттик отурумду ачуу жана жабуу процесси, анын мөөнөттөрү мыйзам жана парламент менен аныкталат

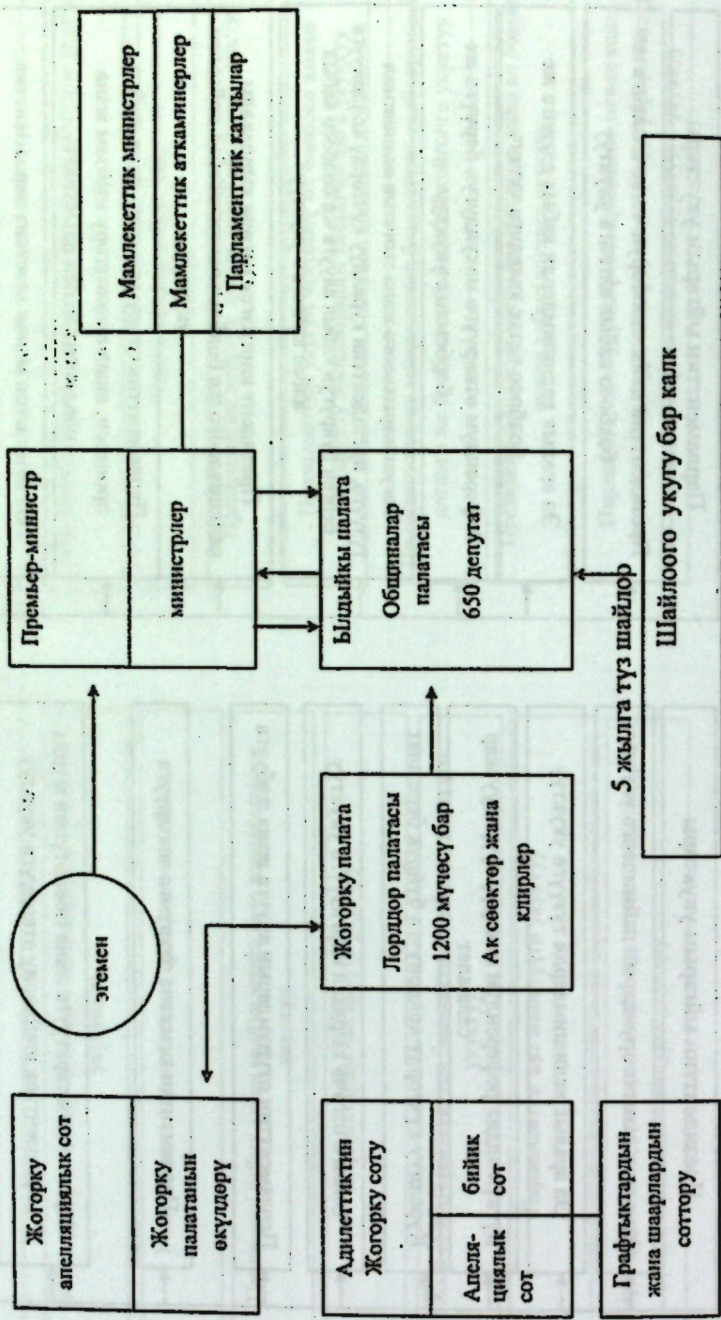
Өз демилгеси менен кезексиз парламенттик отурумду чакырууга укуктуу

Президентке импичмент жарыялоого укуктуу

Президент башкарган өкмөттүн ишин көзөмөлдөөгө укуктуу

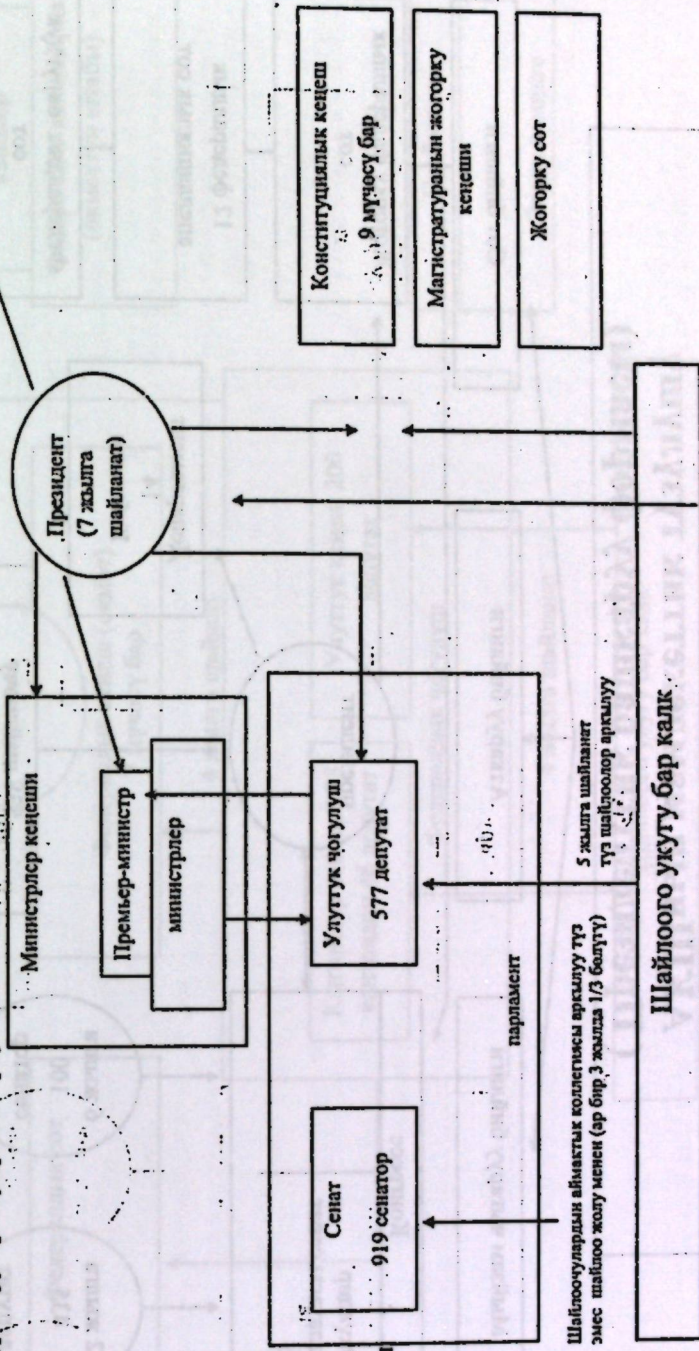
Улуу Британиянын мамлекеттик түзүлүшү

Конституциялык монархия

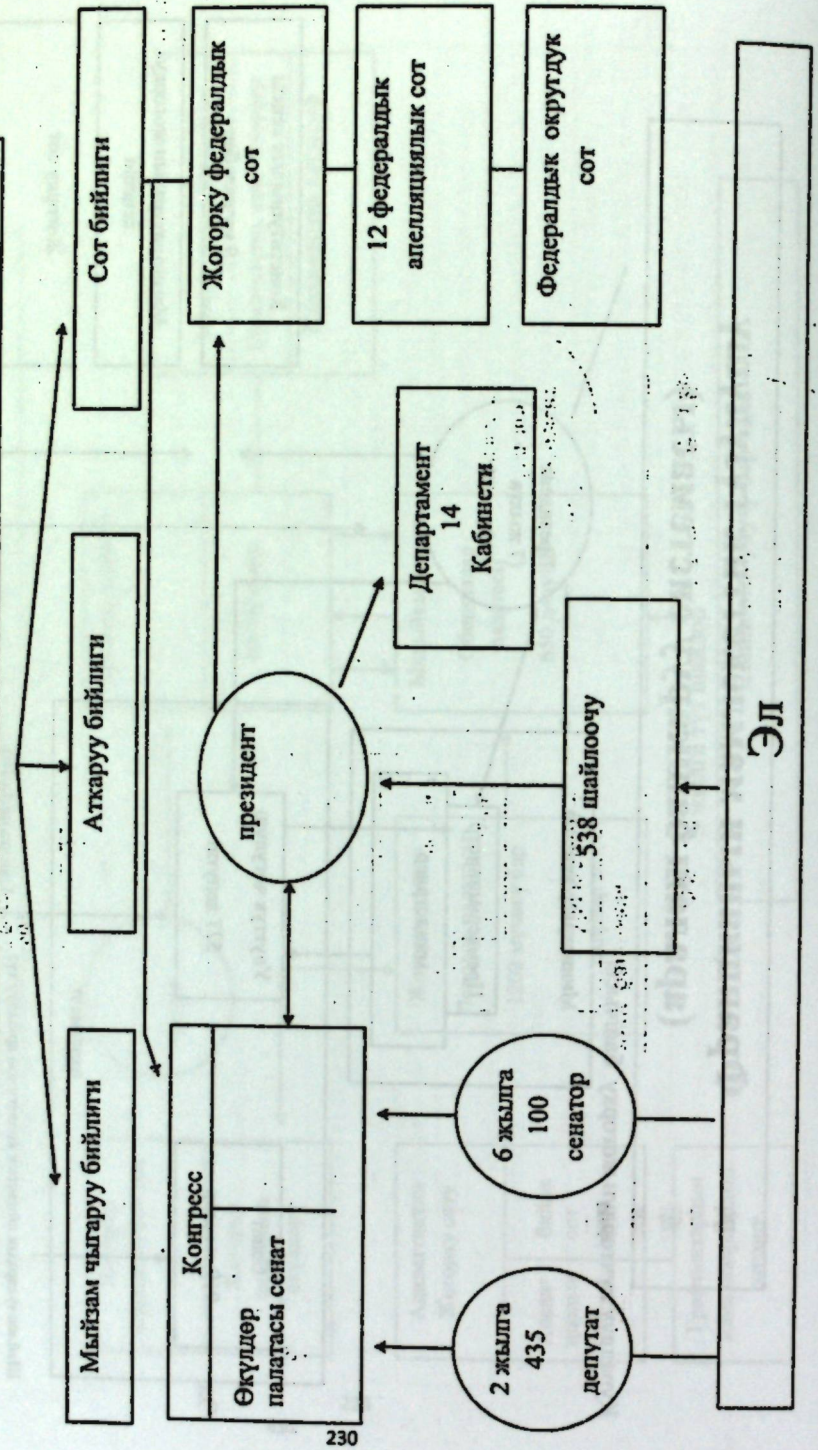

Франциянын мамлекеттик түзүлүшү (аралаш башкаруу системасы)

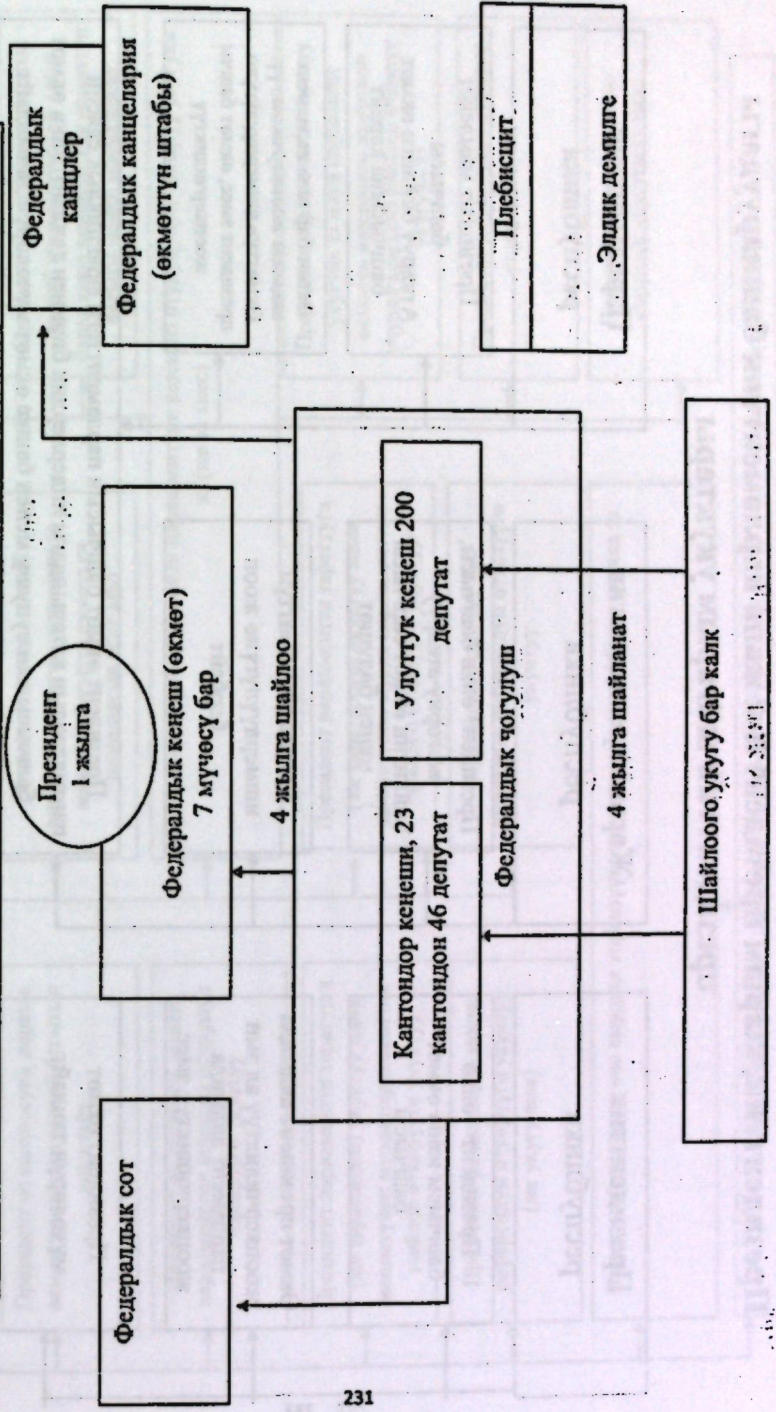
Куралдуу күчтөрдүн жогорку башчысы

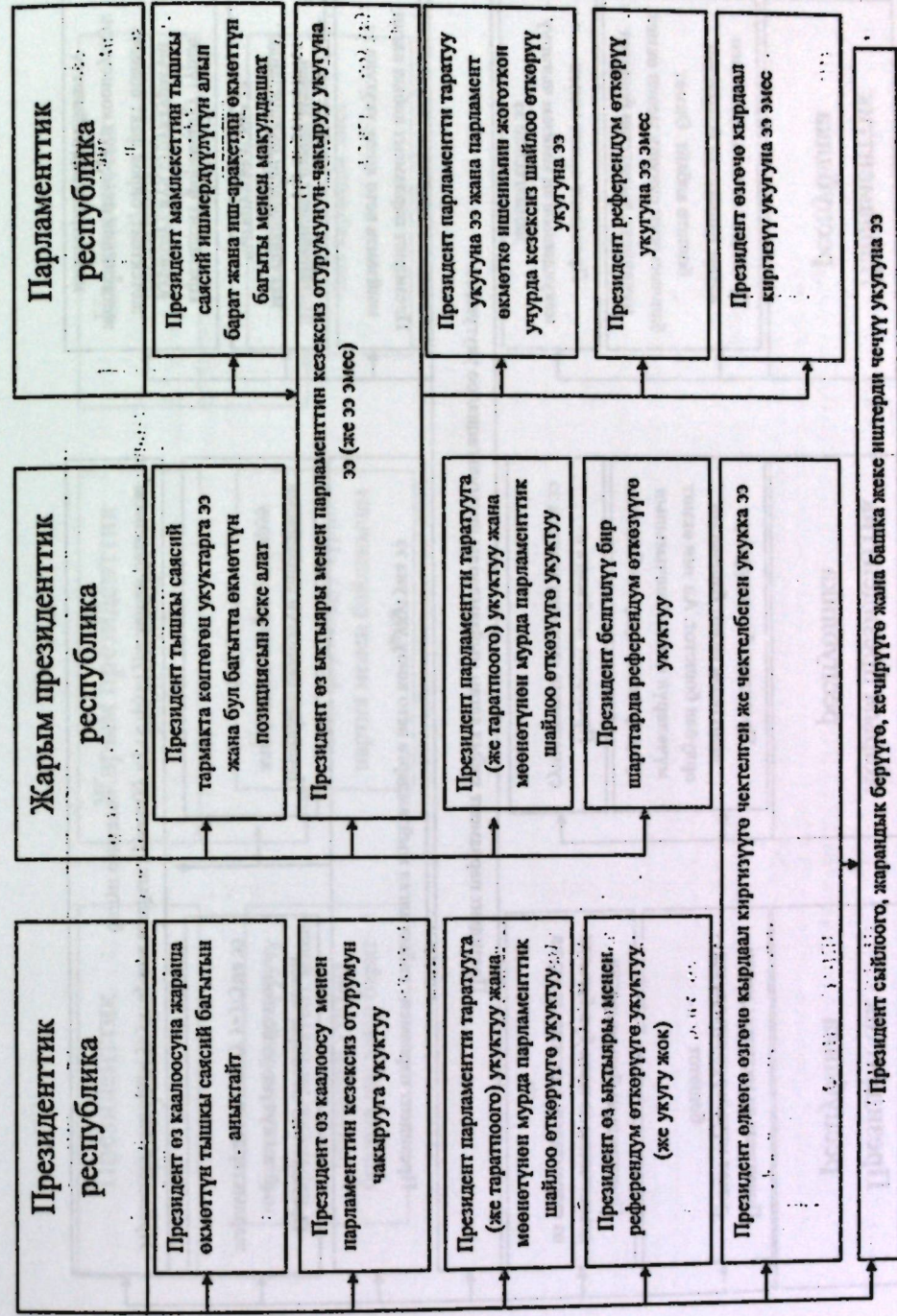
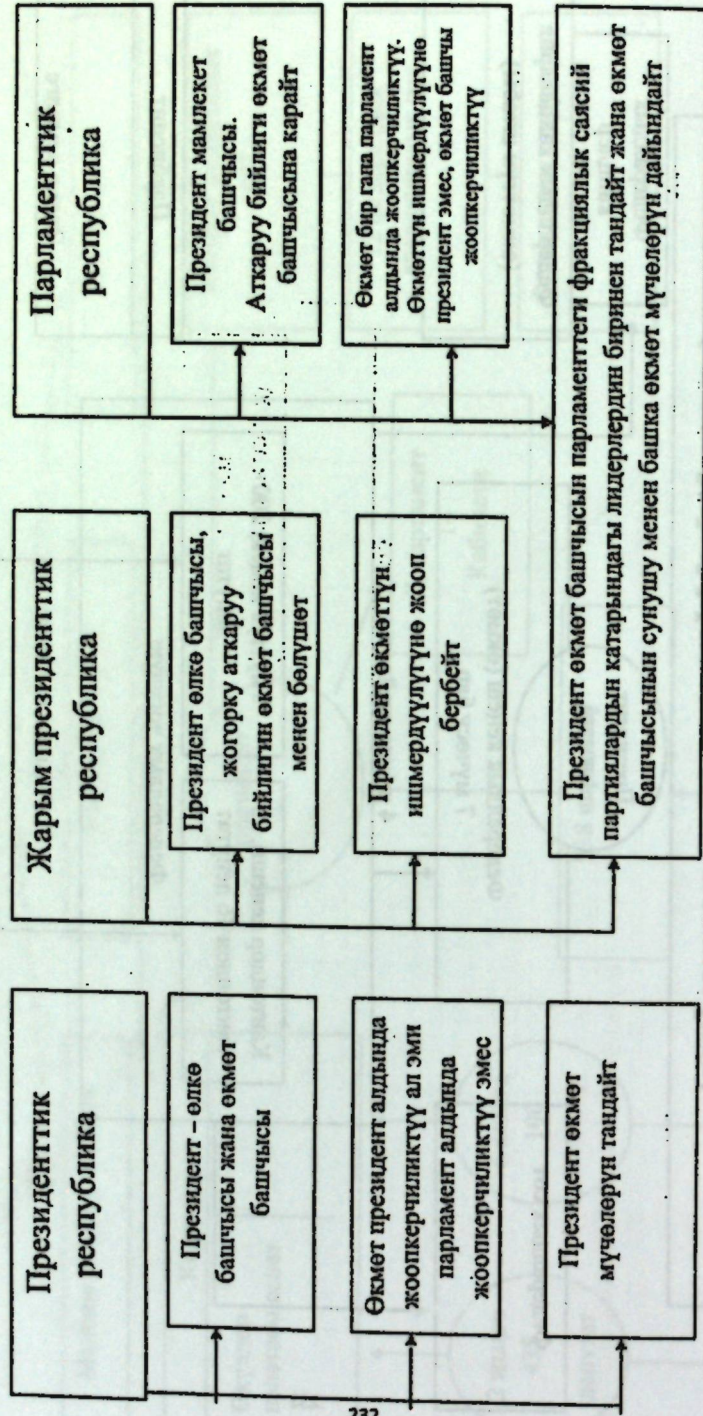
АКШНЫН МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШҮ (Президенттик башкаруу формасы)

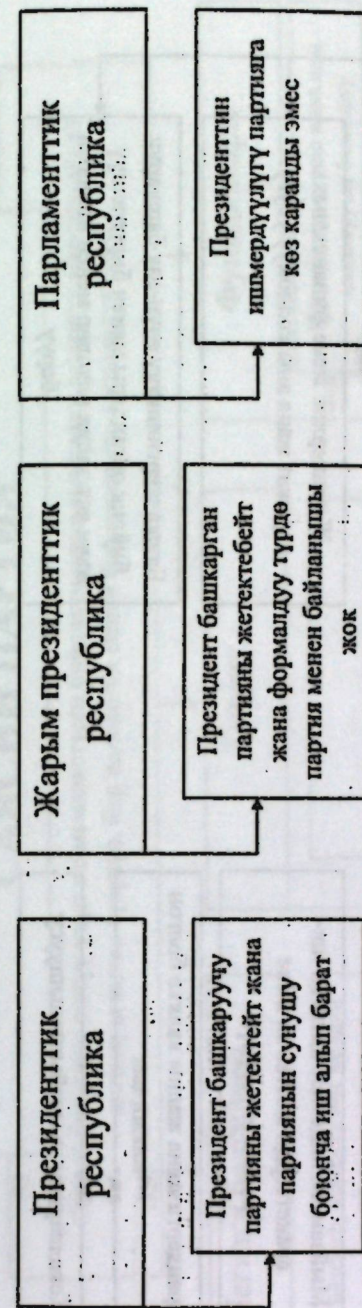
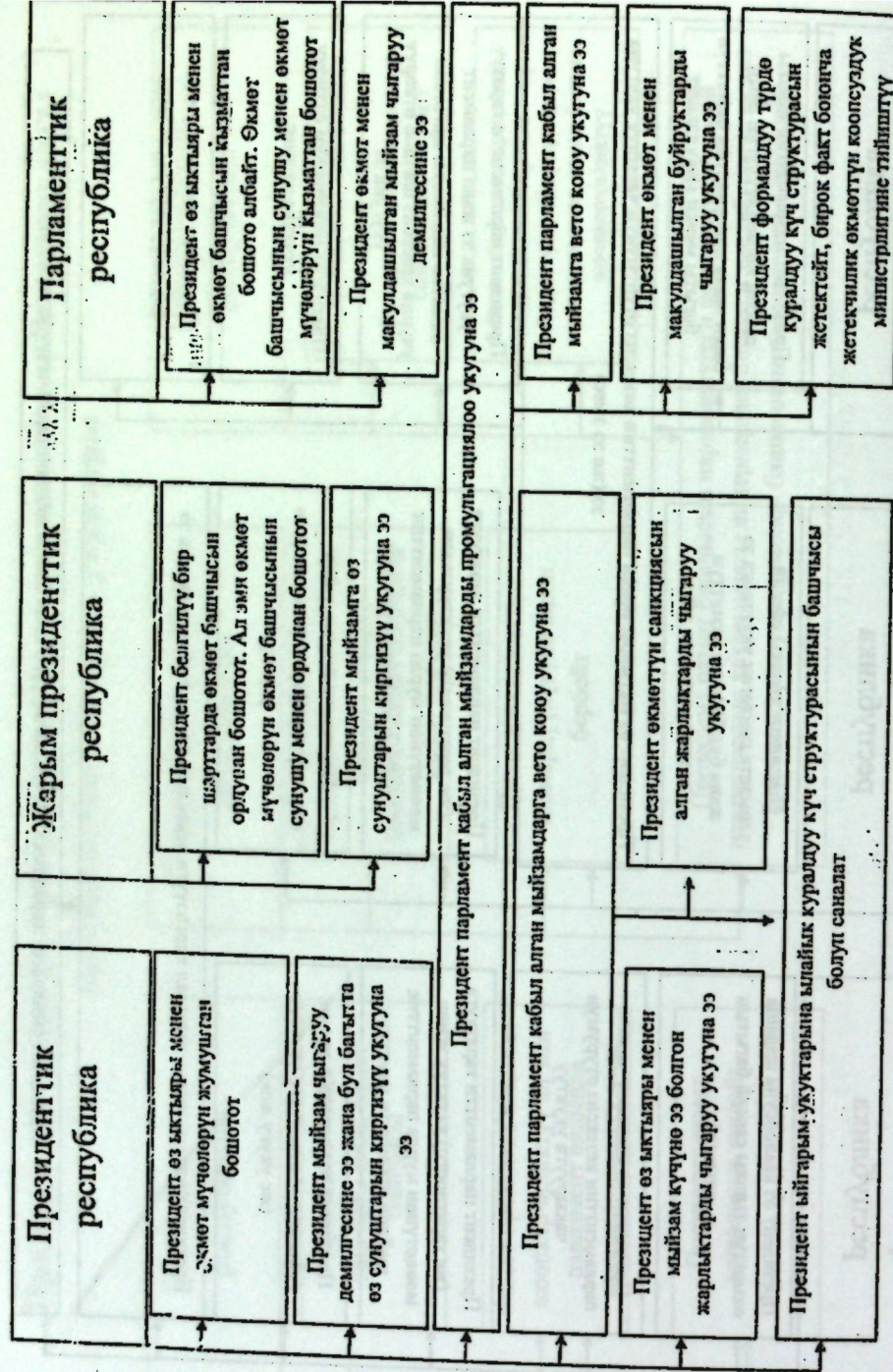

ШВЕЙЦАРИЯНЫН МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШҮ (Парламенттик башкаруу формасы)

Президенттик, жарым президенттик жана парламенттик башкаруудагы президенттин ыйгарым укуктары

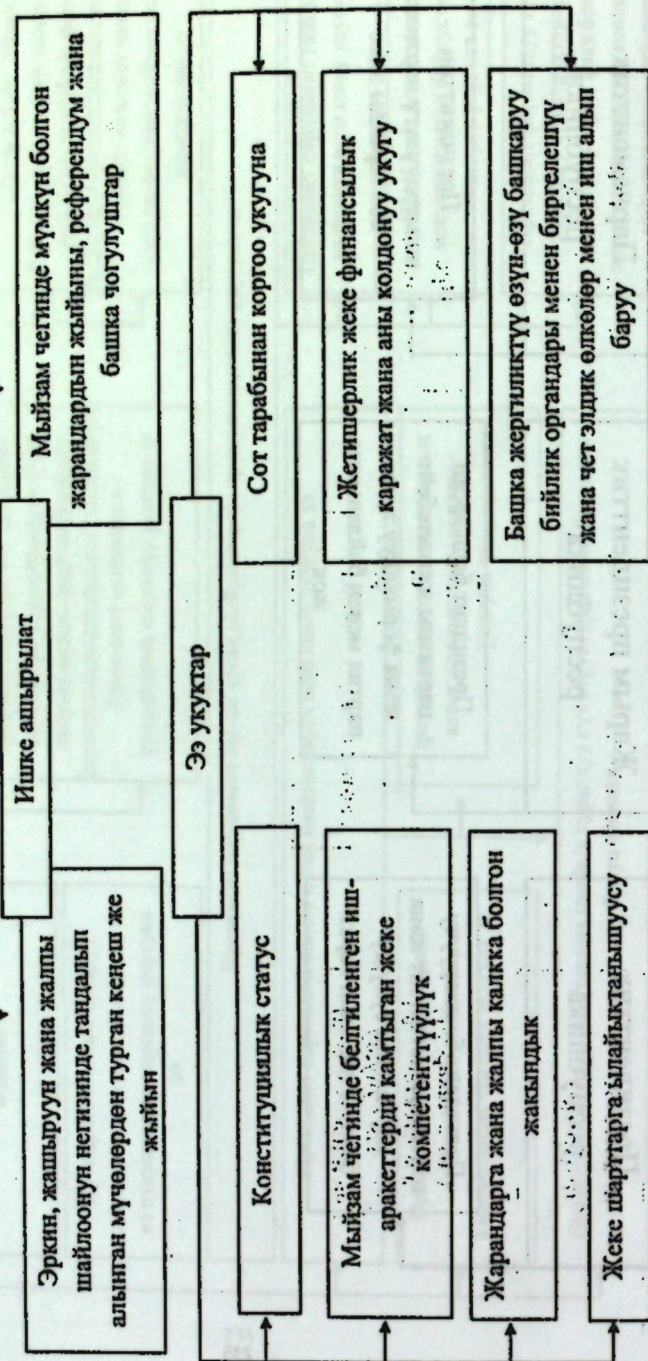

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу

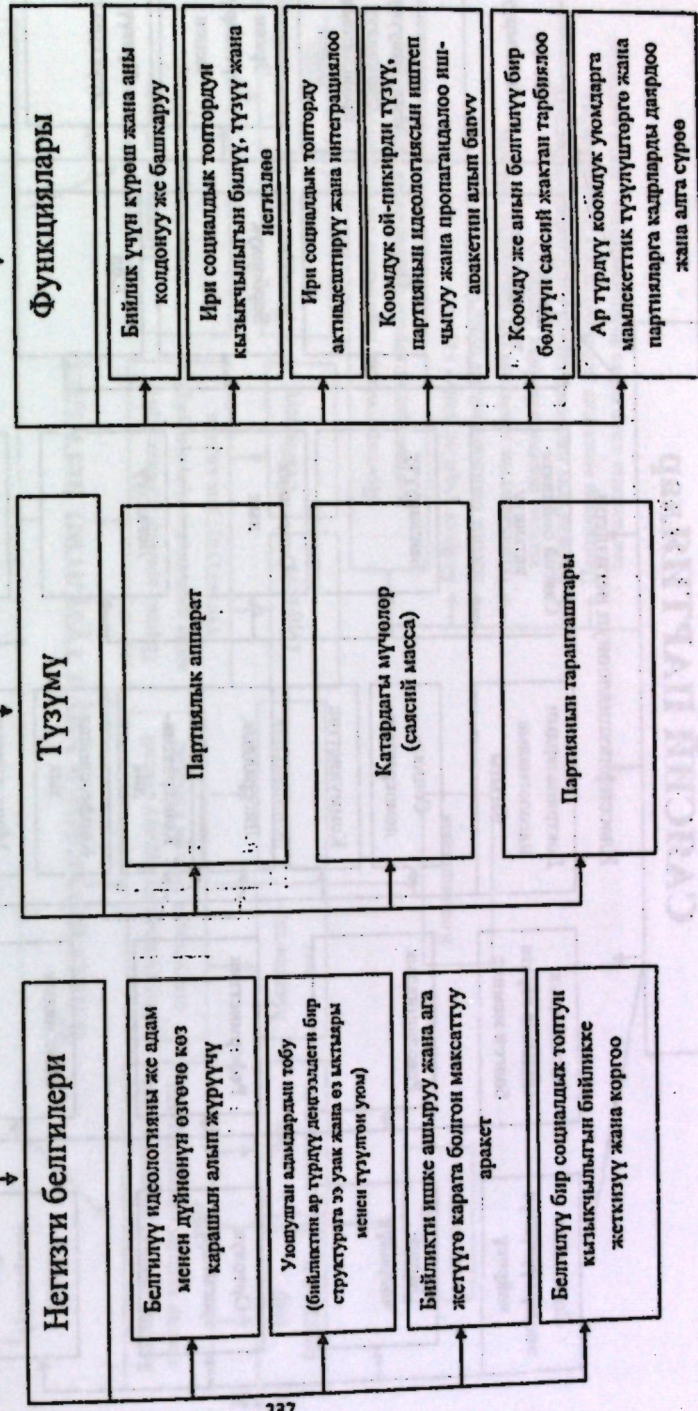
Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын мамлекеттик иштердин босмалуу бөлүгүн тартып кестирүү жана өз жоопкерчилиги астында жана жергиликтүү калктын кызыкчылыктарына ылайык мыйзам чегинде жүргүзүлгөн аракеттери менен аларды башкарууга болгон укугу жана чыныгы жөндөмдүүлүгү

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу бийлиги тууралуу Европалык хартия, 3-берене

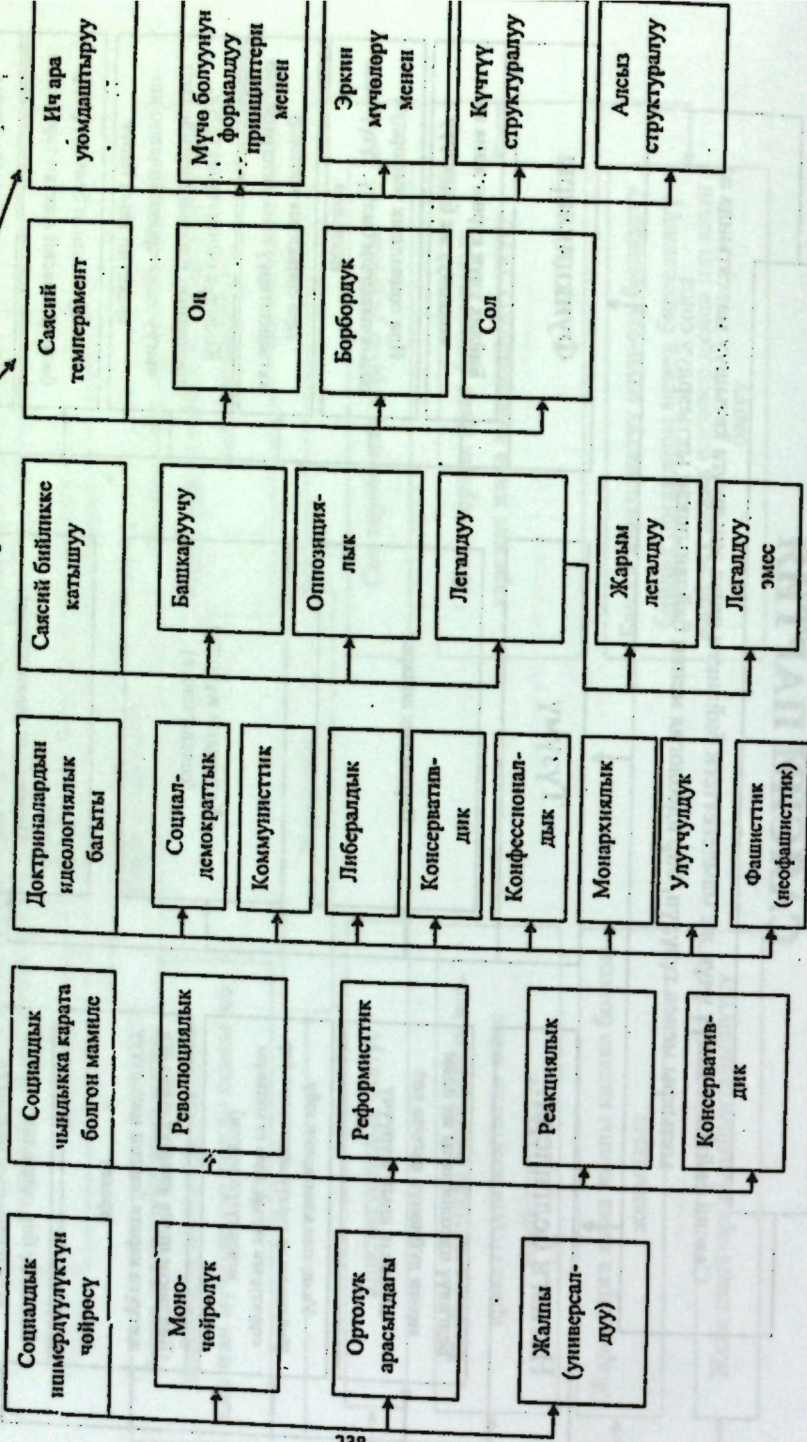
САЯСИЙ ПАРТИЯ

Саясий бийликке жетүү үчүн же мамлекеттеги бийликти ишке ашырууга катышуу максатында өз ыктыяры менен түзүлүп, бир идеология менен байланышкан ыктыярдуу союз

САЯСІЙ ПАРТИЯЛАР

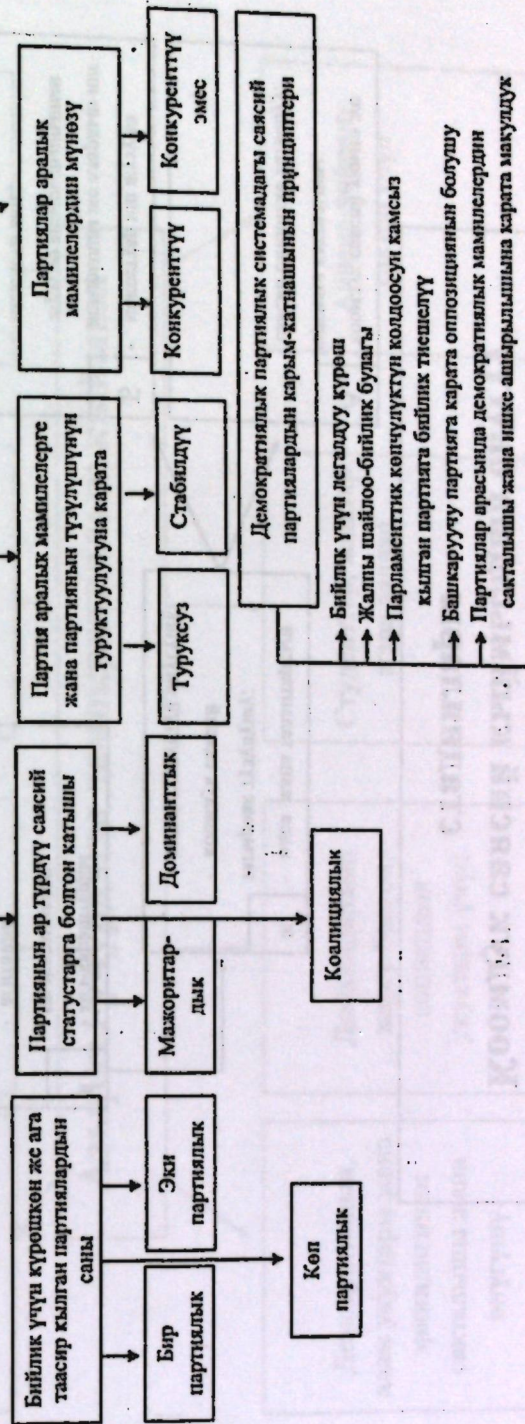
Классификациялоонун негиздери

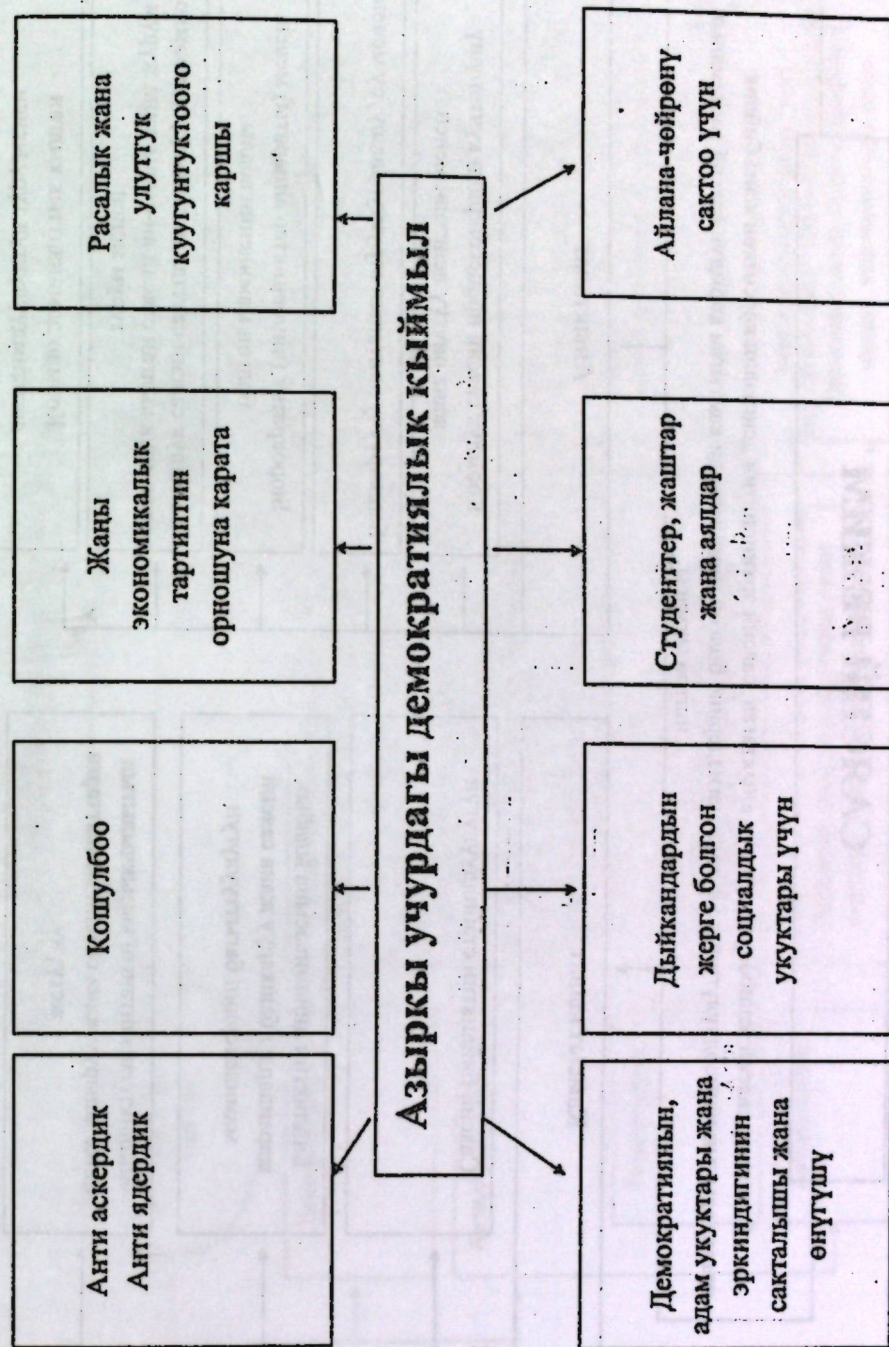
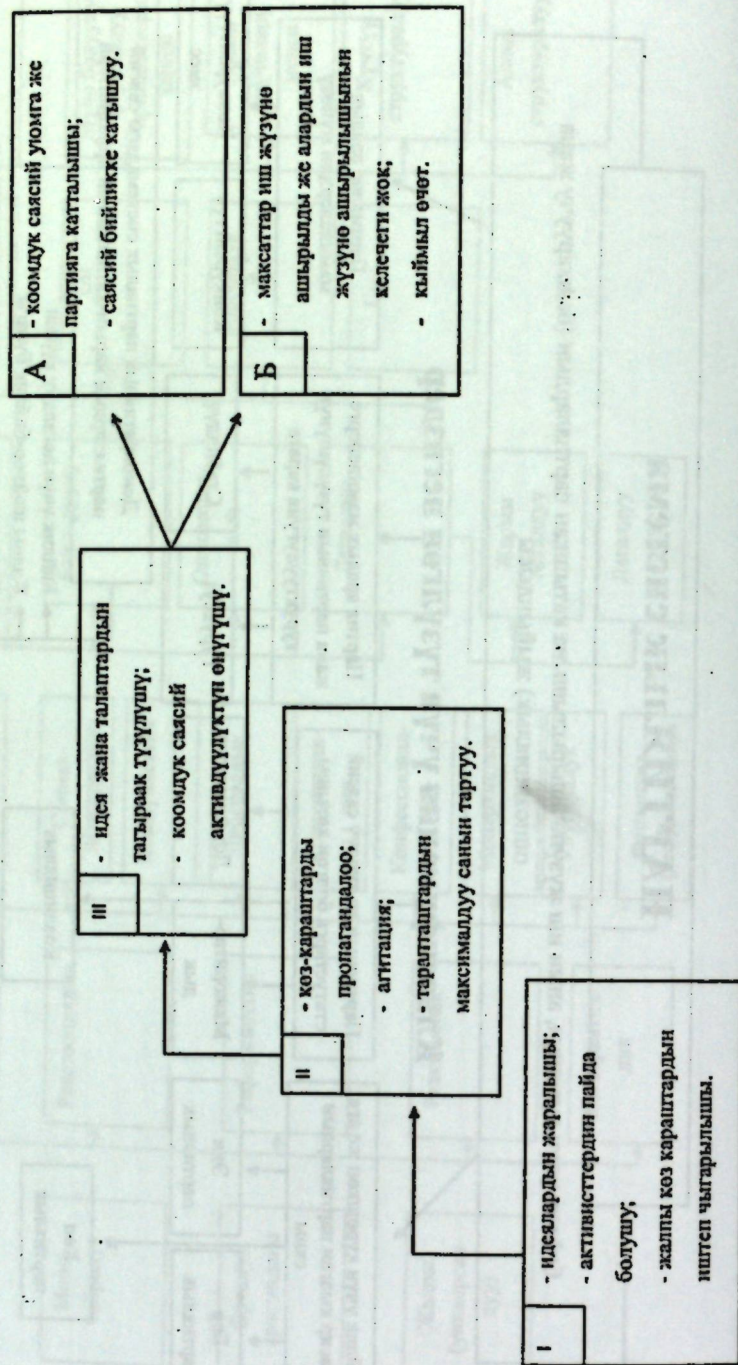
ПАРТИЯЛЫК СИСТЕМА

бийлик үчүн күрөшүп, анын иш жүзүнө ашырылышына катышкан партиялардын (башкаруучу жана оппозициялык) жыйындысы

Классификация үчүн түзүлгөн негиздер

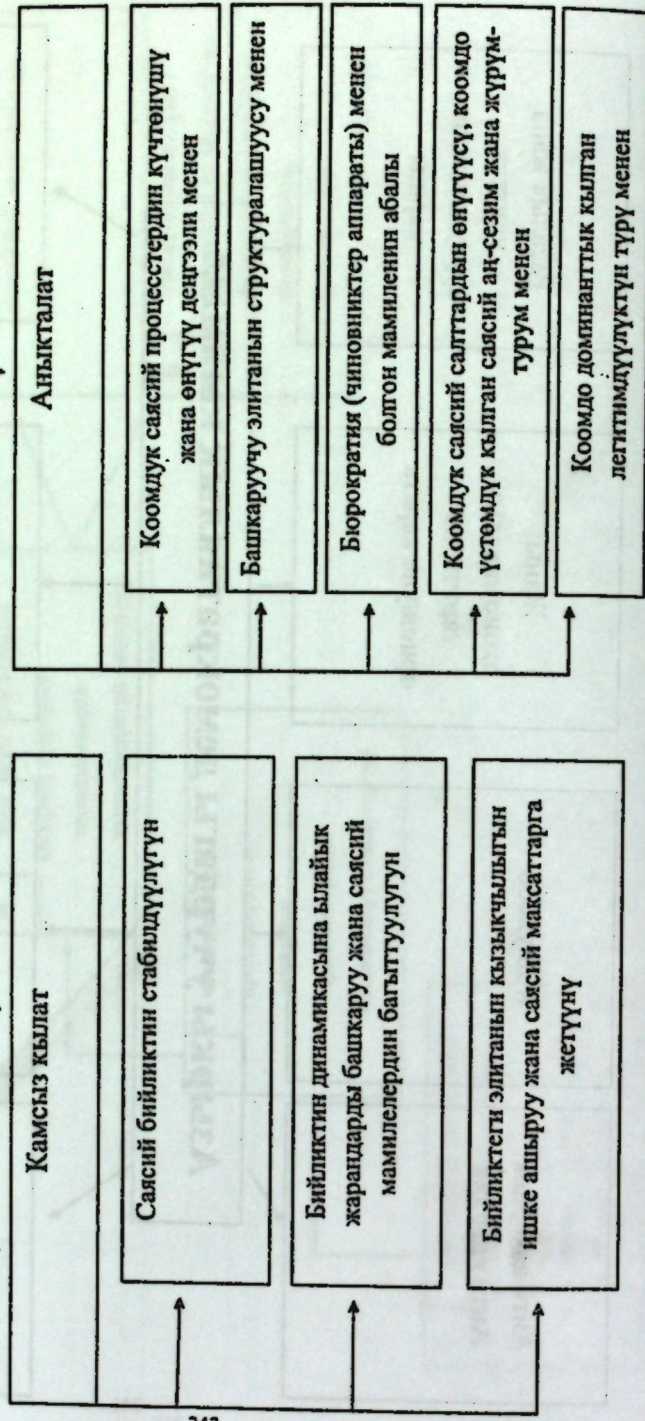

Коомдук саясий кыймылдын өнүгүү стадиялары

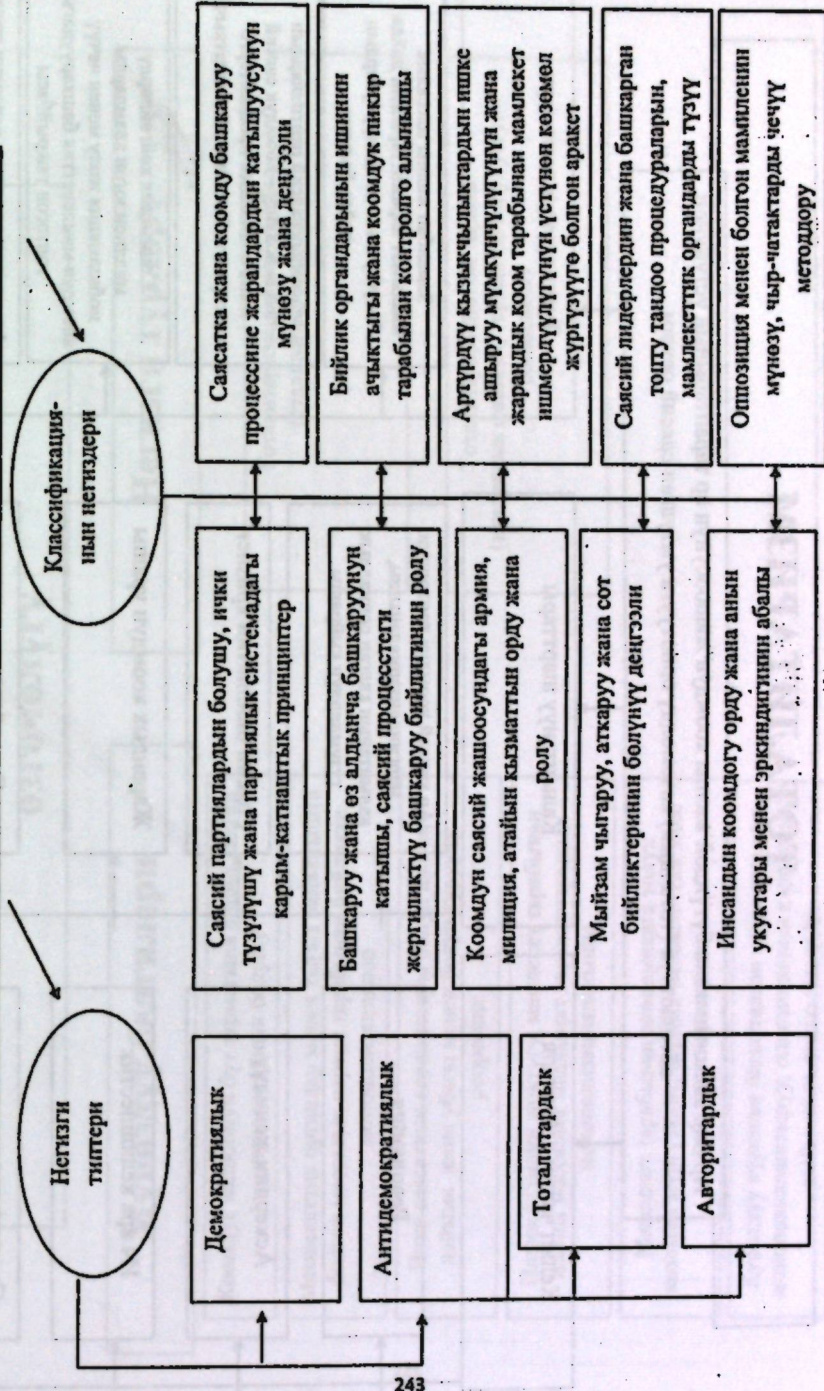

САЯСИЙ РЕЖИМ

Өлкөдөгү саясий жашоонун мүнөзүн аныктаган, саясий эркиндиктин деңгээлин көрсөткөн жана бийлик органдарынын ишмердүүлүгүнүн улуттук негиздерине болгон мамилелердин камтыган коомдун саясий системанын иштөө ыкмасы

САЯСИЙ РЕЖИМдердин классификациясы

ТОТАЛИТАРИЗМ

Ар бир адамдын жана бүтүндөй жалпы коомдун жашоосунун ар тараптарынын үстүнүнөн абсолюттук (тоталдык) көзөмөлдү орнотууга умтулган саясий режим

Келип чыгуу себептери

Революция

Аскердик жеңилүү

Ич ара келишпестик

Сырт тараптан таңуулоо

Калыптануу шарттары

Ар кандай коомдук топтордун маргинализацияланышы, калыптанып калган социалдык түзүмдөрдүн кыйрашы

Саясий бийликтин кризиси

Жарандык коомдун урашы

Саясий аң-сезимдин деформацияланышы

Түптөлүүнүн негиздери

Заманбап жалпы массалык маалымат каражаттарынын пайда болушу жана колдонуучулардын пайда болушу

Массалык саясий партиялардын пайда болушу – коомдук саясий жана социалдык процесстерге таасирин тийгизген кыймылдаткыч күч

Социалдык көйгөйлөрдү миллиондогон адамдарды мобилизация жолу менен чечүү коомдун мамлекеттик башкаруудагы топтогон тажрыйбасы

Ар тармактуу кордук көрсөтүү жана репрессия аппаратынын түзүү мүмкүнчүлүгүнүн болушу

Тоталитаризмдин саясий режим катары өзгөчөлүгү

Мүнөздүү белгилери

Коомдук жашоонун бүт тармагына сиңип калган идеологиянын болушу

Мамлекеттик органдар менен тыгыз байланышта болгон массалык партия тарабынан бийликти монополизациялоо

Ички саясаттын каражаттары болуп калган дайыма жана убагы менен болуп туруучу репрессия

Плюрализмдин жоктугу, мамлекет тарабынан жалпы массалык маалымат каражаттарынын монополизацияланышы

Мамлекет тарабынан экономикага толук көзөмөл жүргүзүлөт, бардык мамлекеттик эмес жеке мүнөттөр жоюлат

Кураалуу күрөшкө багытталган каражаттарды монополяциялаштыруу, оппозициянын каршылык кыймылын жокко чыгаруу

Негизги түрлөрү

Тоталитаризмдин сол тарабы (сталинизм, маонизм)

Тоталитаризмдин оң тарабы (италиялык фашизм, германиялык улуттук-социализм)

АВТОРИТАРИЗМ

Саясий бийлик калктын минималдык катышуусу менен, жеке адам (үй-бүлө, саясий партия, социалдык тап) тарабынан жүргүзүлүүчү саясий режим

Мүнөздүү белгилери

- Бийлик концепциясы саясий лидердин же белгилүү топтун колунда
- Мамлекет бир гана коомдук жашоодогу негизги жана чечүүчү күч
- Ар бир жаран менен биргеликте коомдук-саясий уюмдардын саясий укугун жана саясий жүрүм-турумун көзөмөйлөтө алуу, чектөө
- Ири репрессиялык аппараттын жоктугу
- Мамлекет тарабынан тыюу салынбаган гана нерселерге уруксат берилет
- Демократиянын кээ бир элементтеринин (шайлоо, парламенттик тирешүү) болушу

Тоталитаризмден өзгөчөлүгү

- Так иштелип чыккан бирдиктүү идеологиянын зарылсыздыгы
- Мамлекеттин коомдук жашоого бардык тараптан кийлигишүүсүнүн, коомдук процесстердин тоталдык түрдө көзөмөлдөөсүнүн жоктугу
- Жарандын өз алдынчалыгын жана демилгелерин колдоо, жеке жашоого кийлигишүүнүн жоктугу
- Чектөөнүн бар болушу, жада калса кызыкчылыктар менен күчтөрдүн поляризацияланышы
- Саясий системанын экономикалык системадан өз алдынча болуусу жана анын базар жана борбордук экономика менен айкалышуу мүмкүнчүлүгү
- Саясий бийликтин негизги аргументи күч эмес, ал авторитет

Демократиялык саясий режим

Бийлик булагынын негизин эл түзгөн, жарандар жеткиликтүү укуктар жана эркиндикке ээ болгон, алар мамлекеттик жана коомдук иштерди чечүүгө катыша ала турган коомдун саясий системасын ишке ашыруу жолу

Мүнөздүү белгилери

- Мамлекеттик бийлик органдарынын өкүлдөрүн жана жергиликтүү башкаруу органдарынын өкүлдөрүн жашыруун добуш берүү аркылуу жалпы шайлоонун негизинде шайлоо
- Бир гана парламентте жалпы мамлекеттик мыйзамдарды чыгаруу укугунун болушу
- Бийликтин мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигине бөлүнүшү, алардын ортосундагы мамилелерде карама-каршылык жана токтогуу механизминин болушу
- Көп партиялуулук, конституциянын негизинде иш алып барган бийликти колдогон жана ага каршы болгон партиялардын болушу
- Ачылыктын укуктарын жана кызыкчылыктарын эске алган көпчүлүктүн чечимдеринин кабыл алынышы

Ишке ашуунун кепилдиги

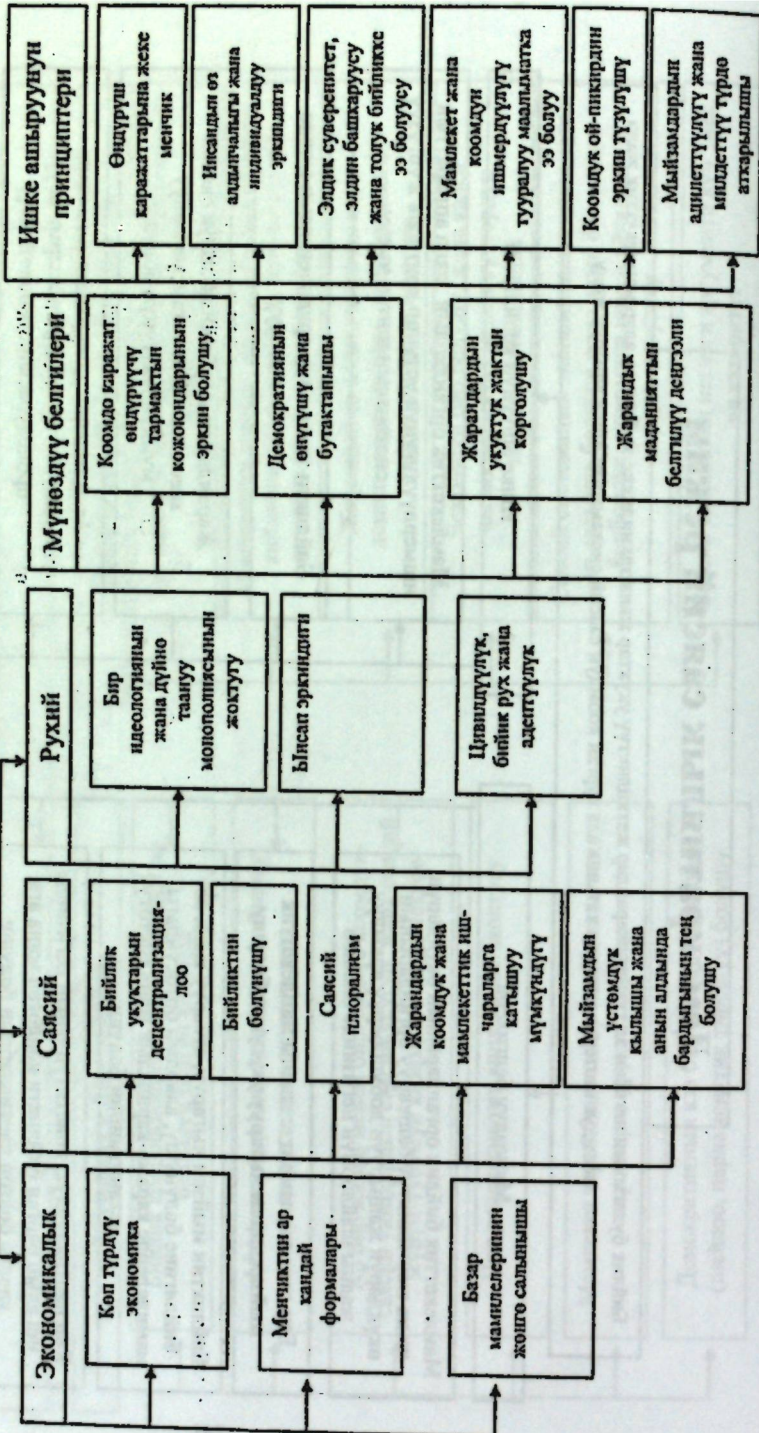
- Мамлекеттик органдардын жана аппараттын ишмердүүлүгүнүн үстүнөн контроль жүргүзүү системасын иштеп чыгуу
- Бийликти ээлеп алуу привилегиясын жокко чыгаруу
- Жарандарды өз убагында толук саясий маалымат менен камсыз кылуу мүмкүнчүлүгүнүн болушу
- Атка минерлердин алмашылышы жана депутаттарды кайра чакырып алуу процедурасын жөнөкөйлөтүү
- Жарандарга тең укуктуулуктун кепилдигин берүү, бийликти жана анын өкүлдөрүн сыңаалоого жарандарга укук берүү

Саясий партияларда тикелден-тике элге өкүмдүк кылуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу

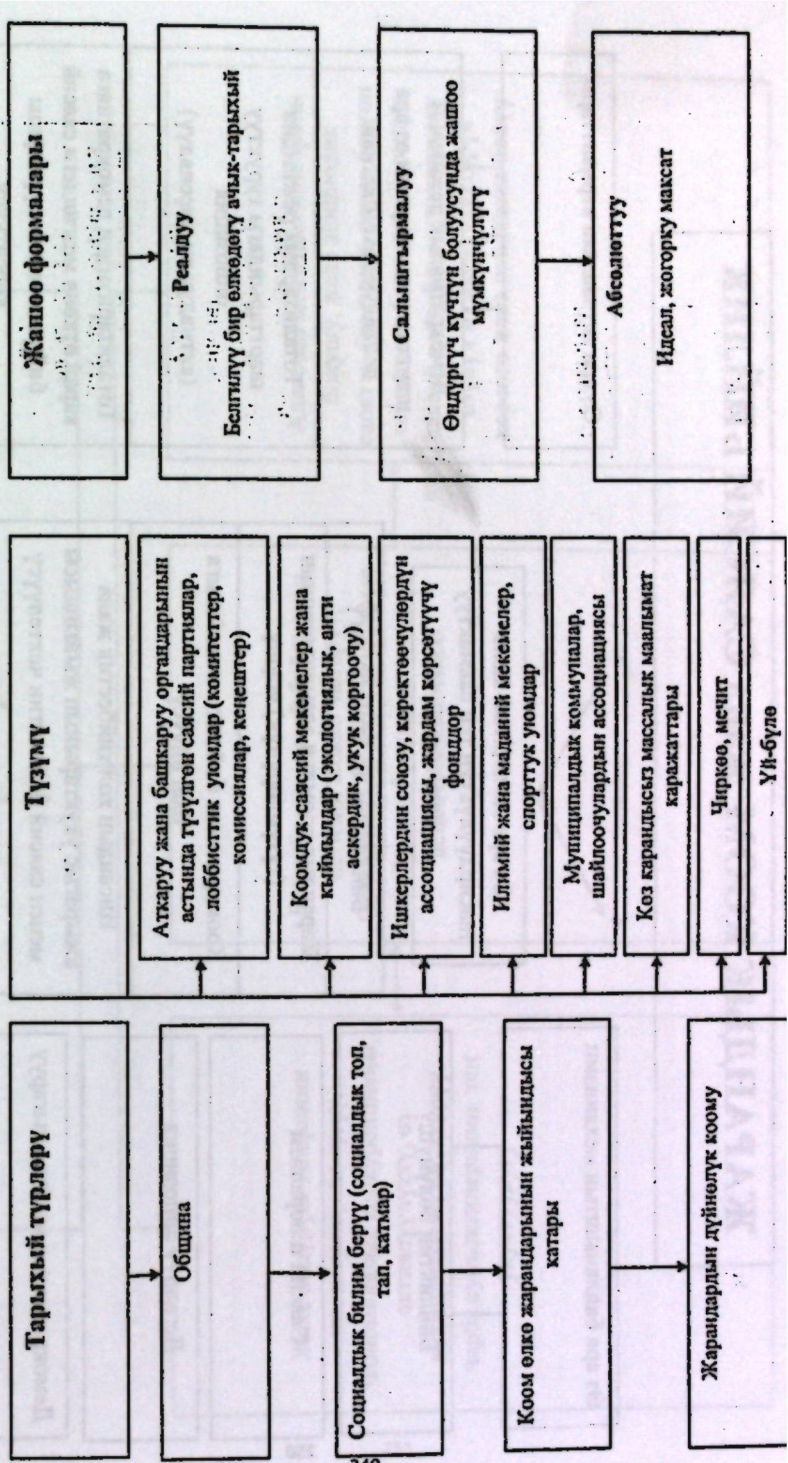
ЖАРАНДЫК КООМ

Адамзаттын жашоо шартын камсыз кылган, инсандын, социалдык топтун ар түрдүү кызыкчылыктарын жана керектерин ишке ашырып, канааттандырган коомдук мамилелердин, формалдык жана формалдык эмес түзүлүштөрдүн жыйындысы

НЕГИЗИ

ЖАРАНДЫК КООМ

ЖАРАНДЫК КООМ жана САЯСИЙ БИЙЛИК

Өз ара байланыштын механизми

Бийликтин бөлүнүшү

Саясий плюрализм

Легалдуу оппозиция

Демократиялык мыйзам чыгаруу

Өз ара катнаштын жана таасирдүүлүктүн тең салмактуу шарттары

Бийликтин легитимдүүлүгү

Жарандык коомдун элементтеринин (түзүмдөрүнүн) өсүшү

Коомдун жана бийликтин мыйзамга баш ийүүсү

Инсандын кол тийбестик жана ажырагыс укуктарынын жыйындысы менен саясий бийликтин чектелүүсү

Өз ара катнаштын варианттары

Демократиялык режимдин шарттарында түзүлгөн өз ара пайдалуу бекем катнаш

Тоталитардык режимдин шарттарындагы туруктуу оппозиция (активдүү же пассивдүү)

Тоталитаризмден демократияга карай өткөөл мезгилдеги саясий бийликти активдүү каршы көрсөтүүсү

ЖАРАНДЫК КООМДун түзүлүшүнүн шарттары

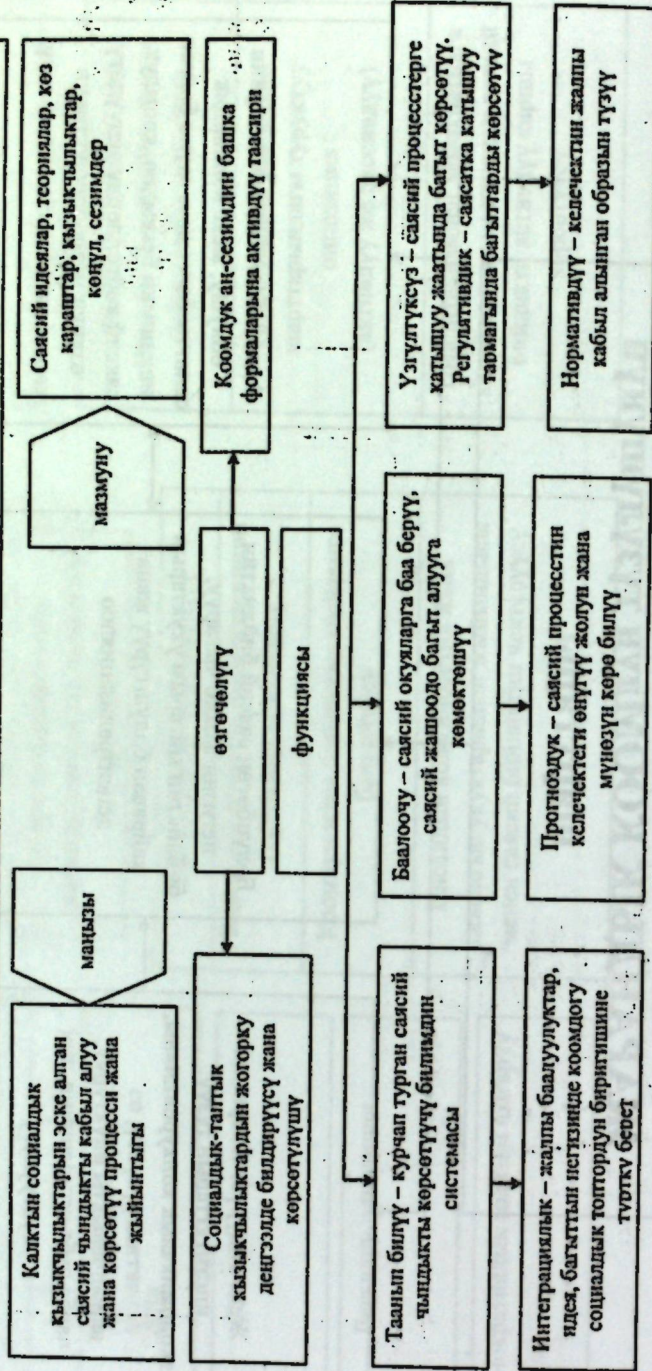
Жеке өндүрүш ээлеринин институттарын түзүү, экономикалык конкуренцияны, активдүүлүктү, өз алдынчалыкты өнүктүрүү, чарба субъектилеринин тең укуктуулугу

Бөлүнбөгөн саясий бийликтин негизин жокко чыгаруу, бийликтин ыйгарым укуктарын кайрадан бөлүштүрүү жана децентрализациялоо

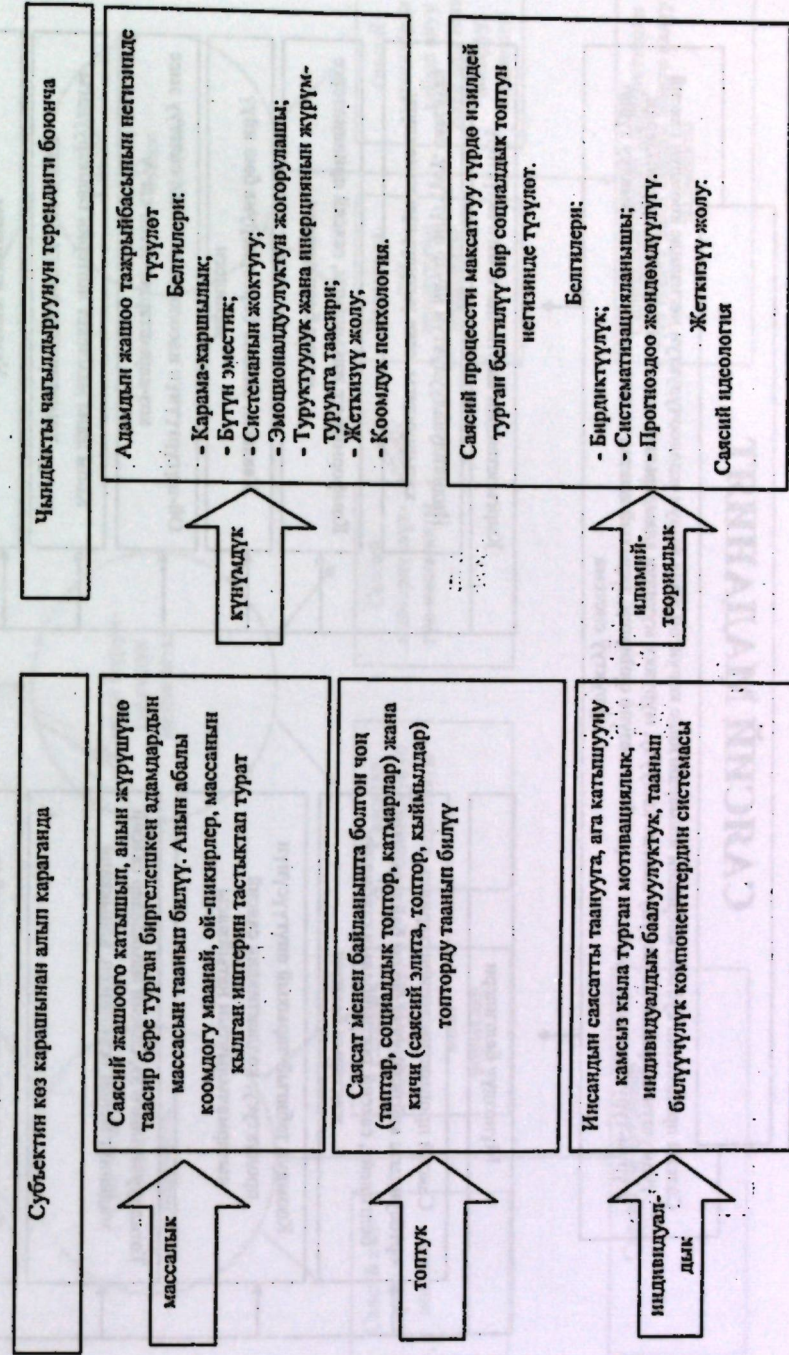
Адамдын аң-сезиминин эркин болушу, жеке абийирдик сапатты бекемдөө, өзүнө болгон ишенимин бекемдөө, коомдук саясий көйгөйлөрдү чечүүдөгү өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтө жана пайдалана билүү

САЯСИЙ АҢ-СЕЗИМ

Социалдык субъектилер (индивид, топ, тап, коом) тарабынан саясий чөйрөнү андап билүү жана түшүнүү үчүн каражат боло турган теориялык жана күнүмдүк билимдердин, баалоонун, көңүлдүн жана сезимдердин системасы

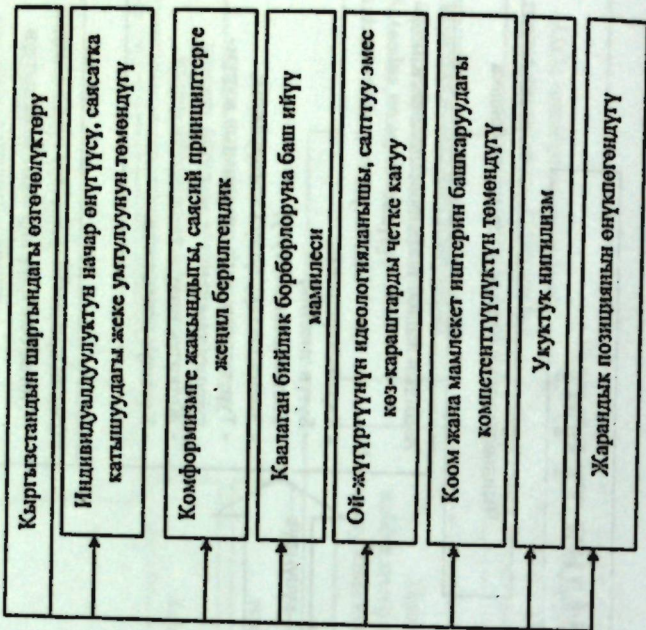
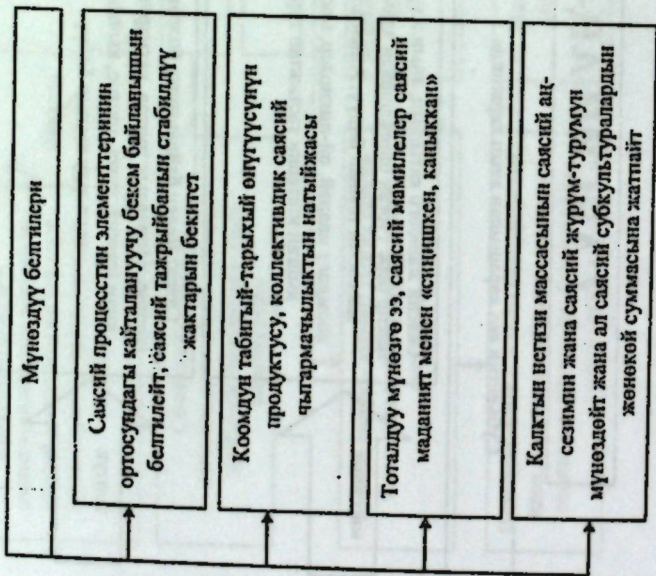

САЯСИЙ АҢ-СҒЗИМдин түзүмү

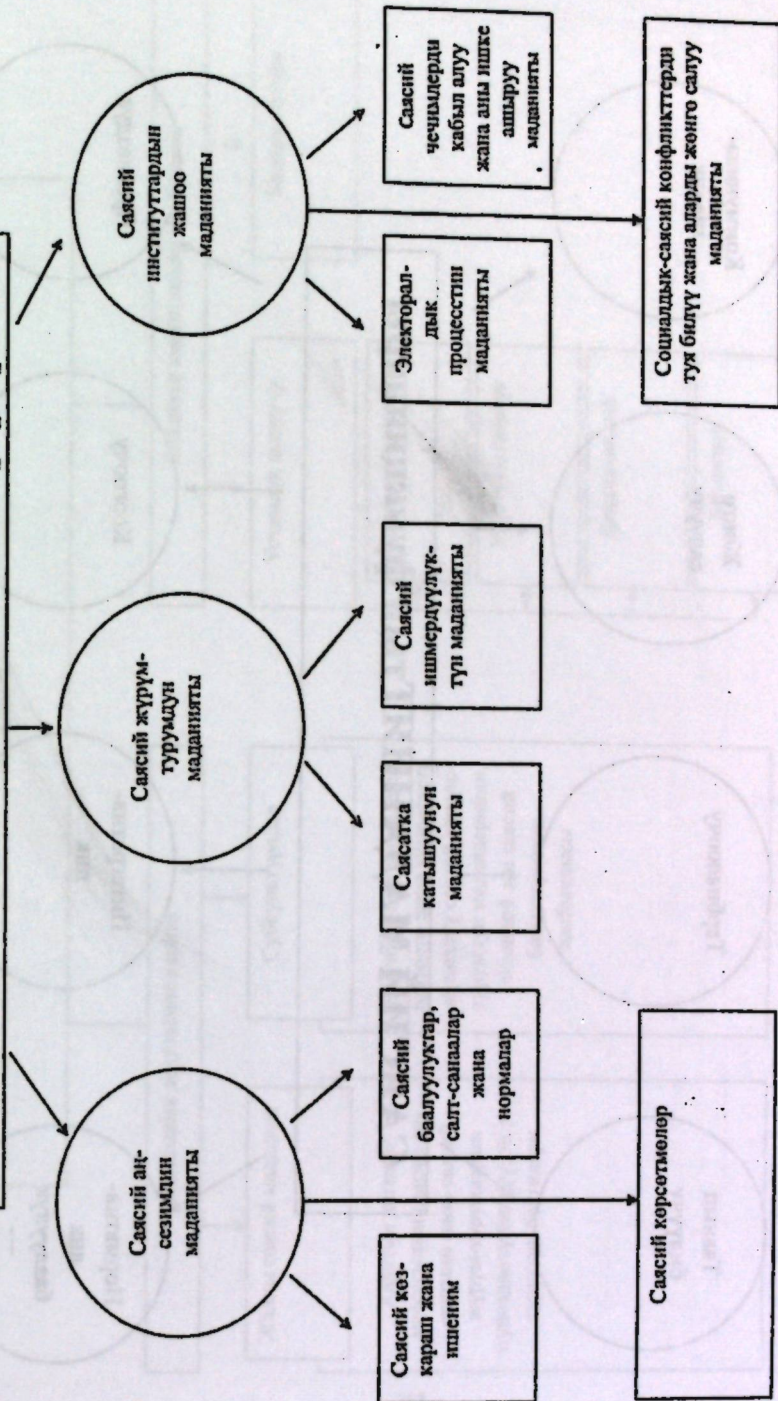

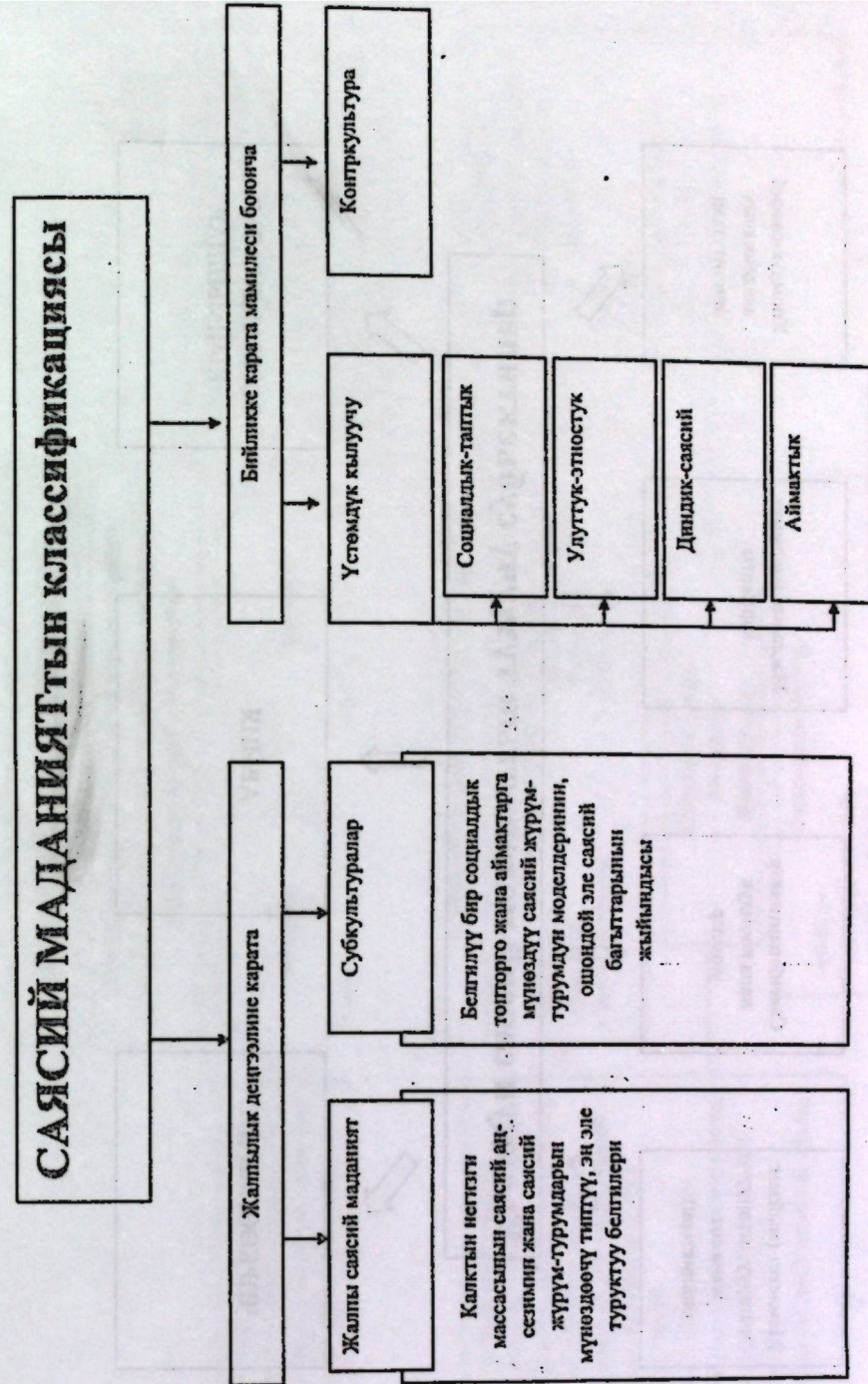
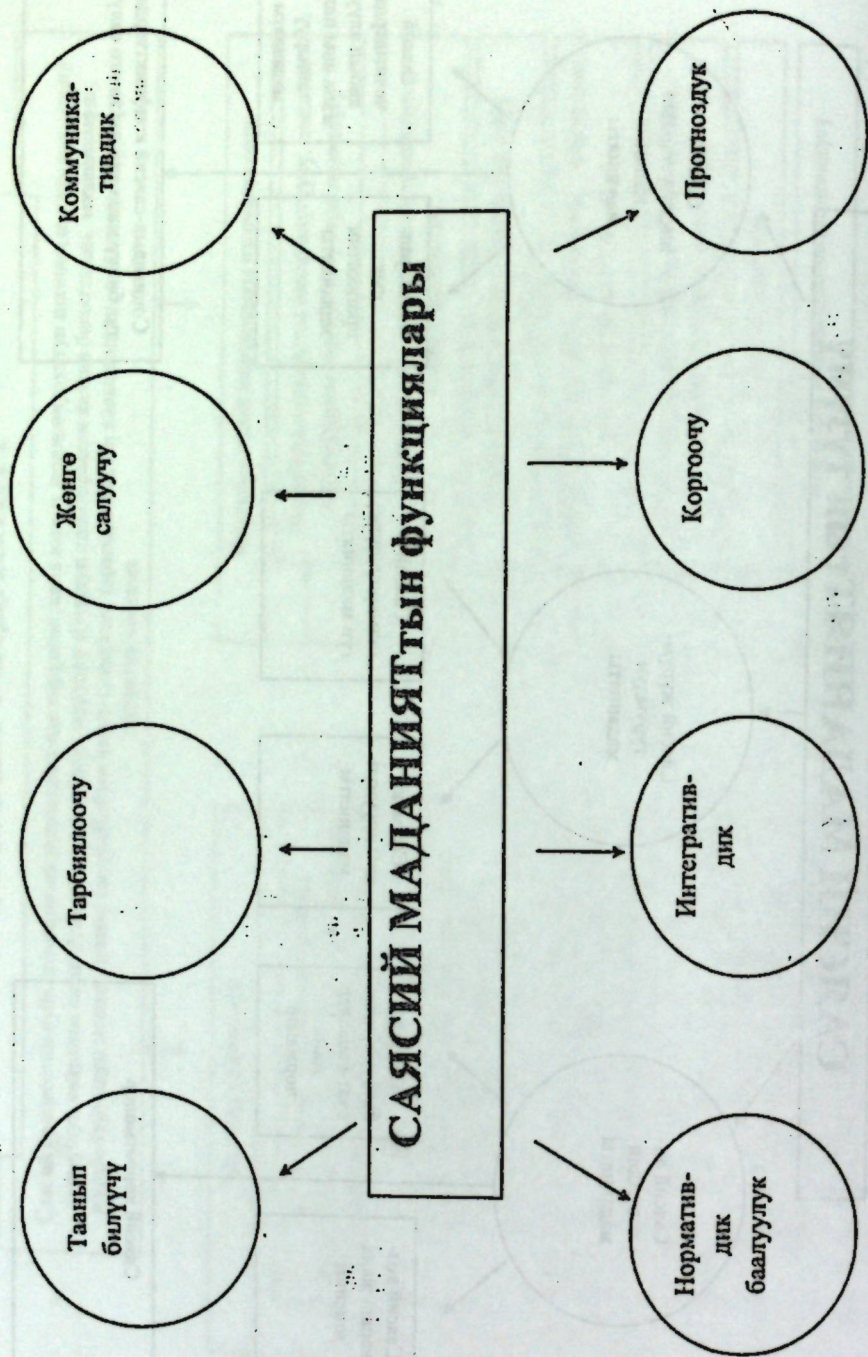
САЯСИЙ МАДАНИЯТ

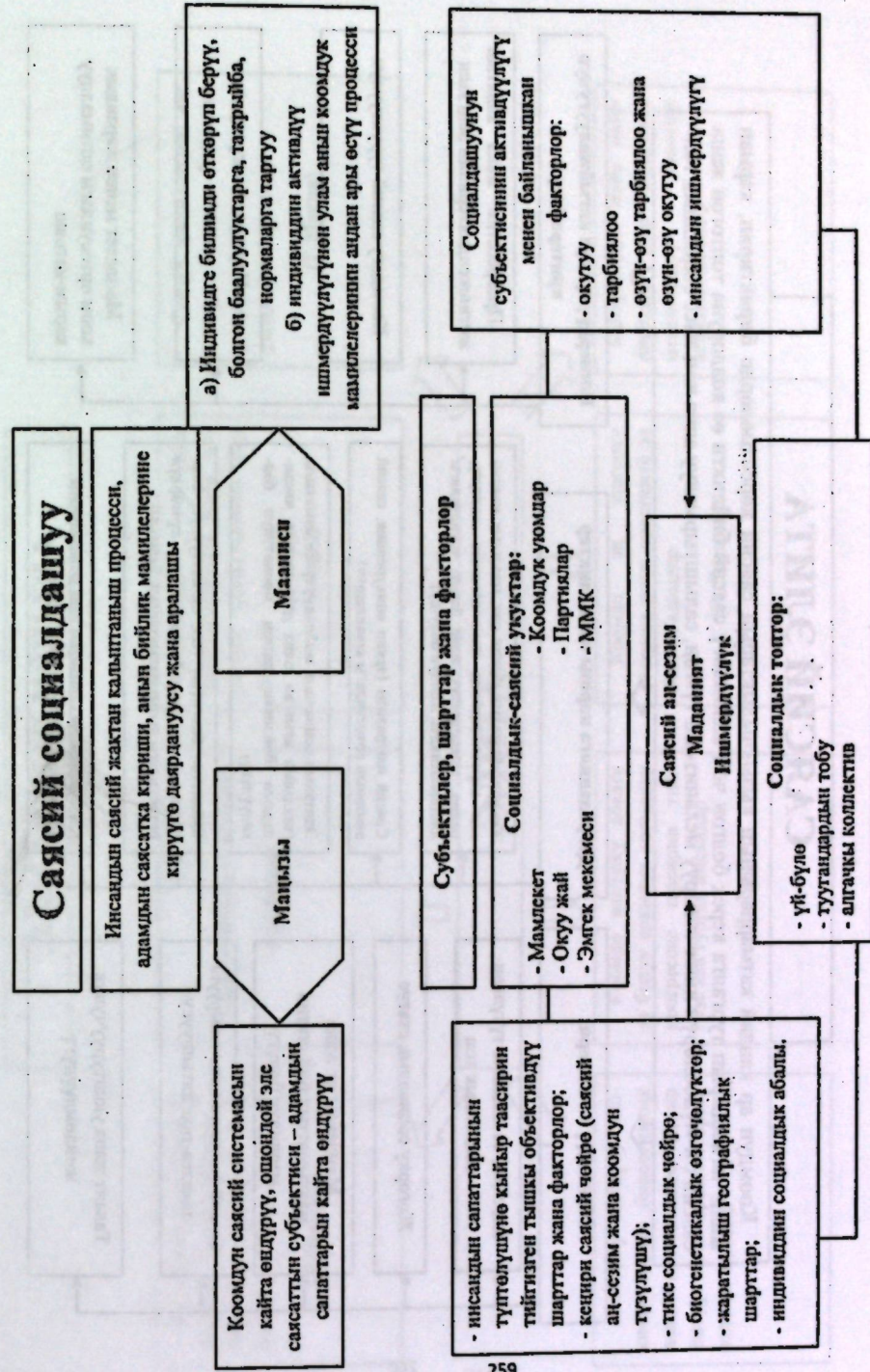
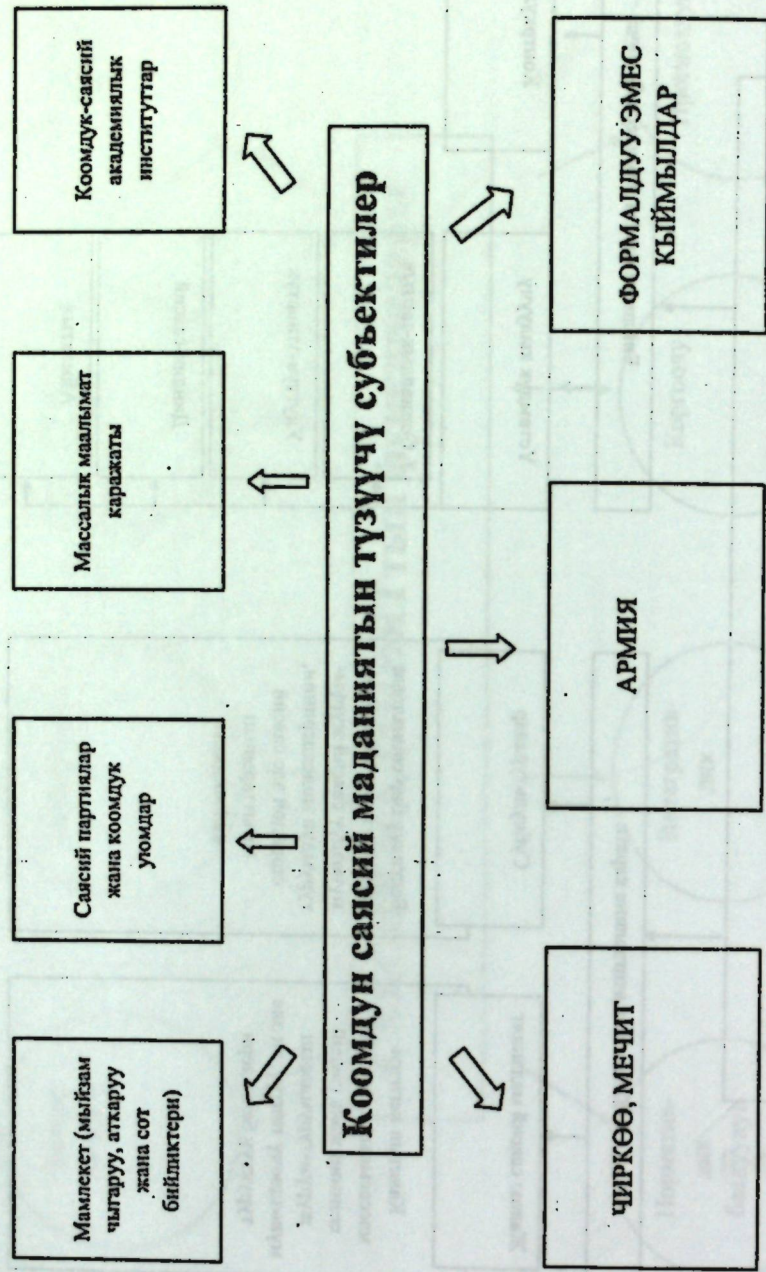
Саясий процесстин субъектилеринин ишмердигинде көрүнгөн жана жолун жолдоочулуктун негизинде коомдун саясий турмушун кайрадан жаратууну камсыз кылуучу, мурунку муундун адамдарынан калган багыттарды, ишенимдерди, жүрүм-турумдун моделдеринин тажрыйбасын өзүнө сиңирген, тарыхый жактан калыптанган, салыштырмалуу түрдө туруктуу система

САЯСИЙ МАДАНИЯТТЫН ТҮЗҮМҮ

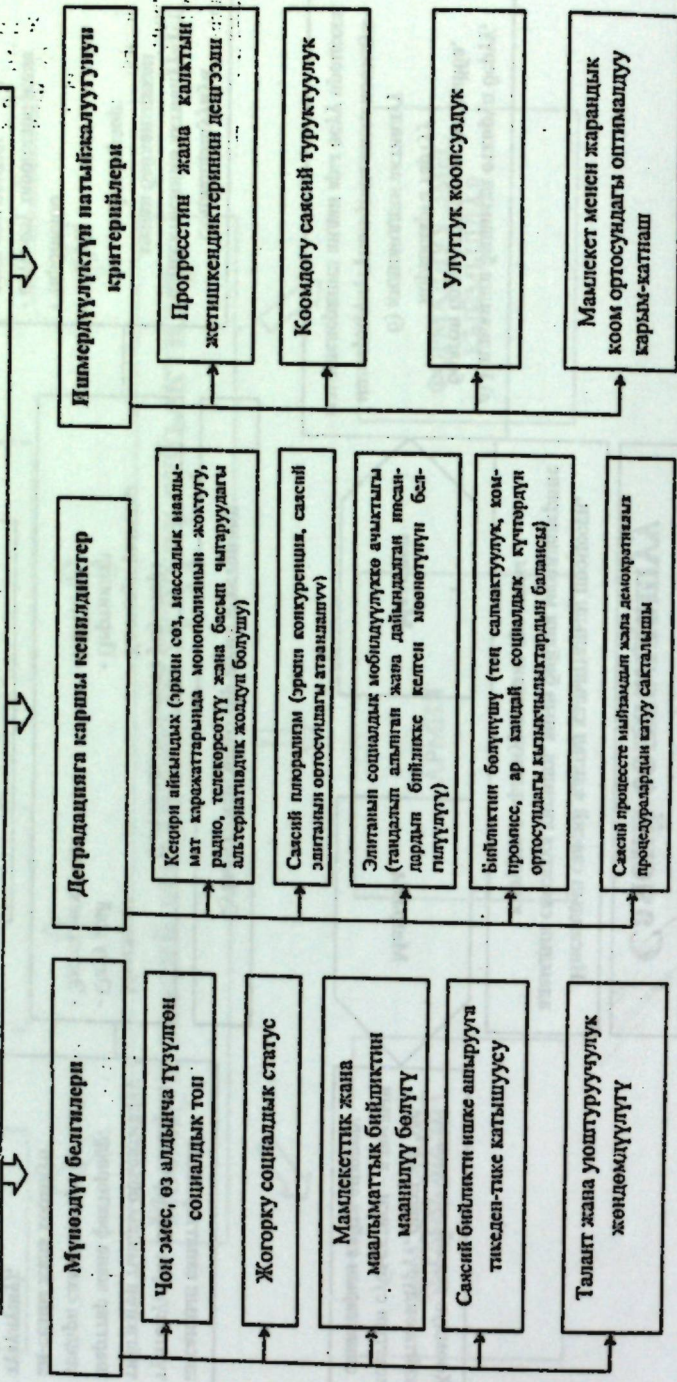

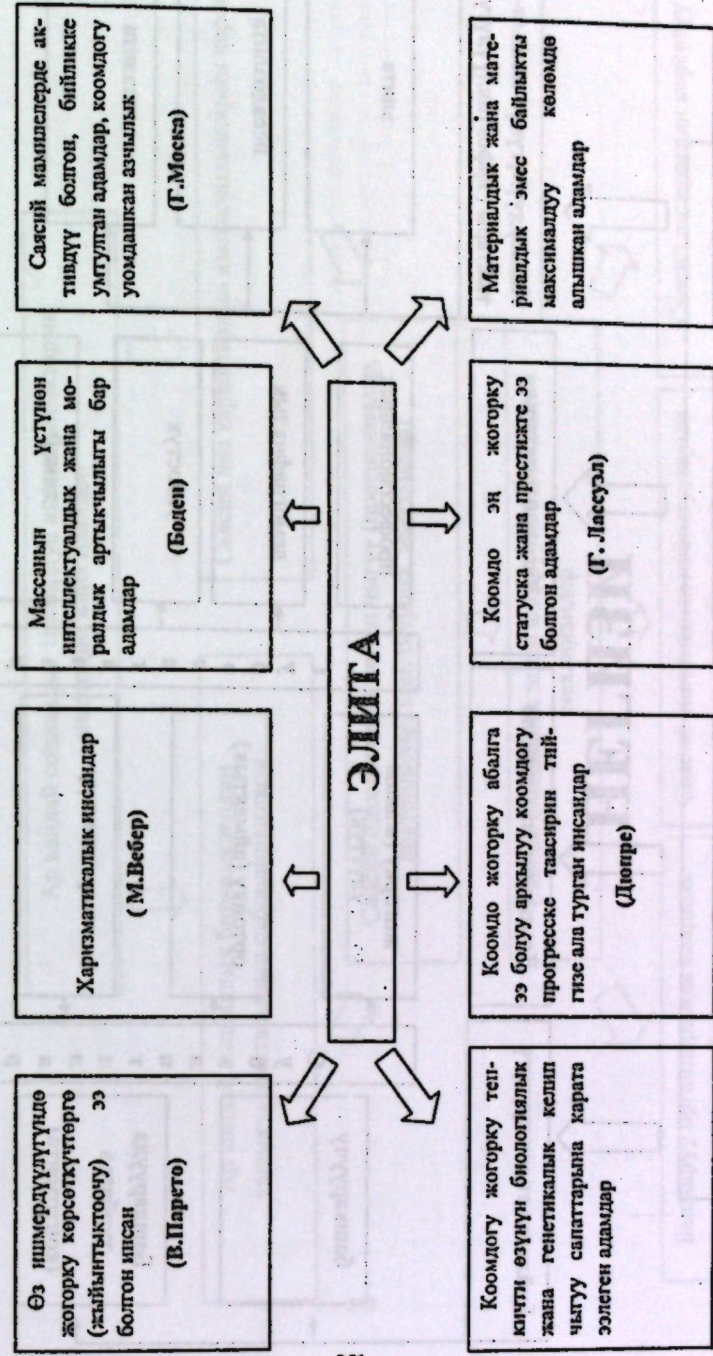

САЯСИЙ ЭЛИТА

Коомдун ар кандай катмарларынын кызыкчылыктарын саясий көрсөтмөлөрдө бириктирип, кармап жана чагылдырып турганга керек болгон чоң көлөмдөгү саясий бийликти өз колдоруна топтогон жана саясий сый-мүдөөлөрүн ишке ашыруу механизмин түзгөн, салыштырмалуу анча чоң эмес социалдык топ

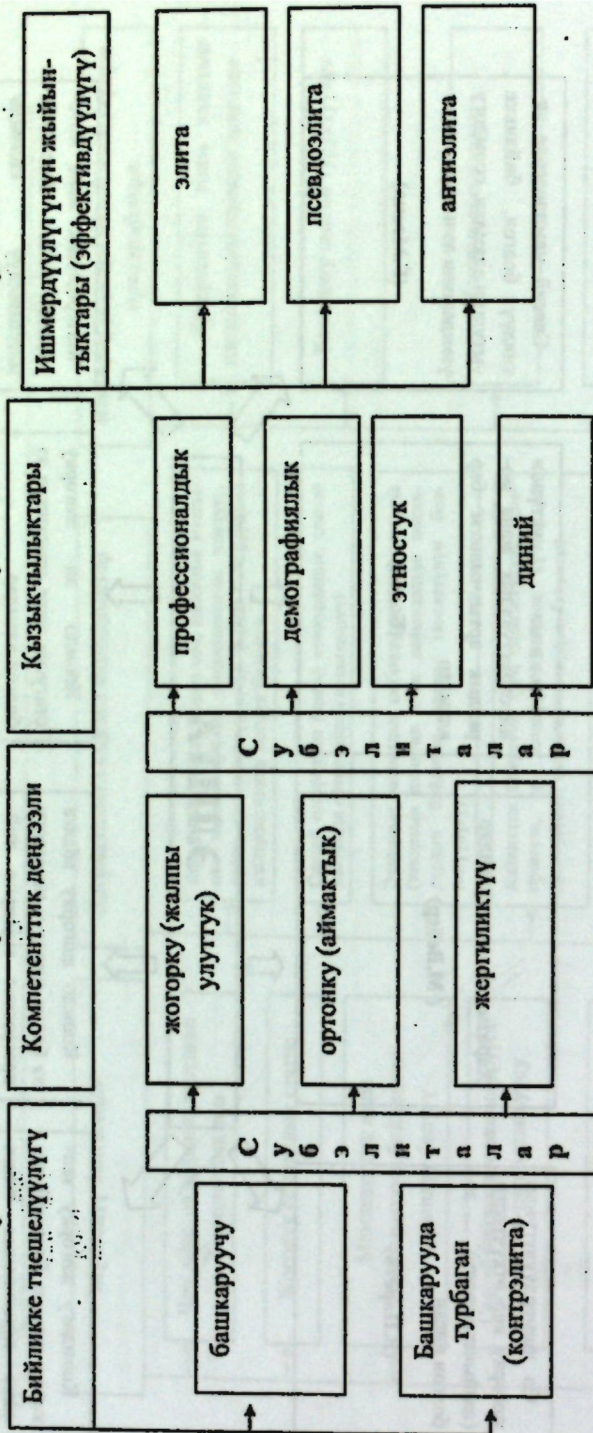

ЭЛИТАНЫН МАҢЫЗЫ

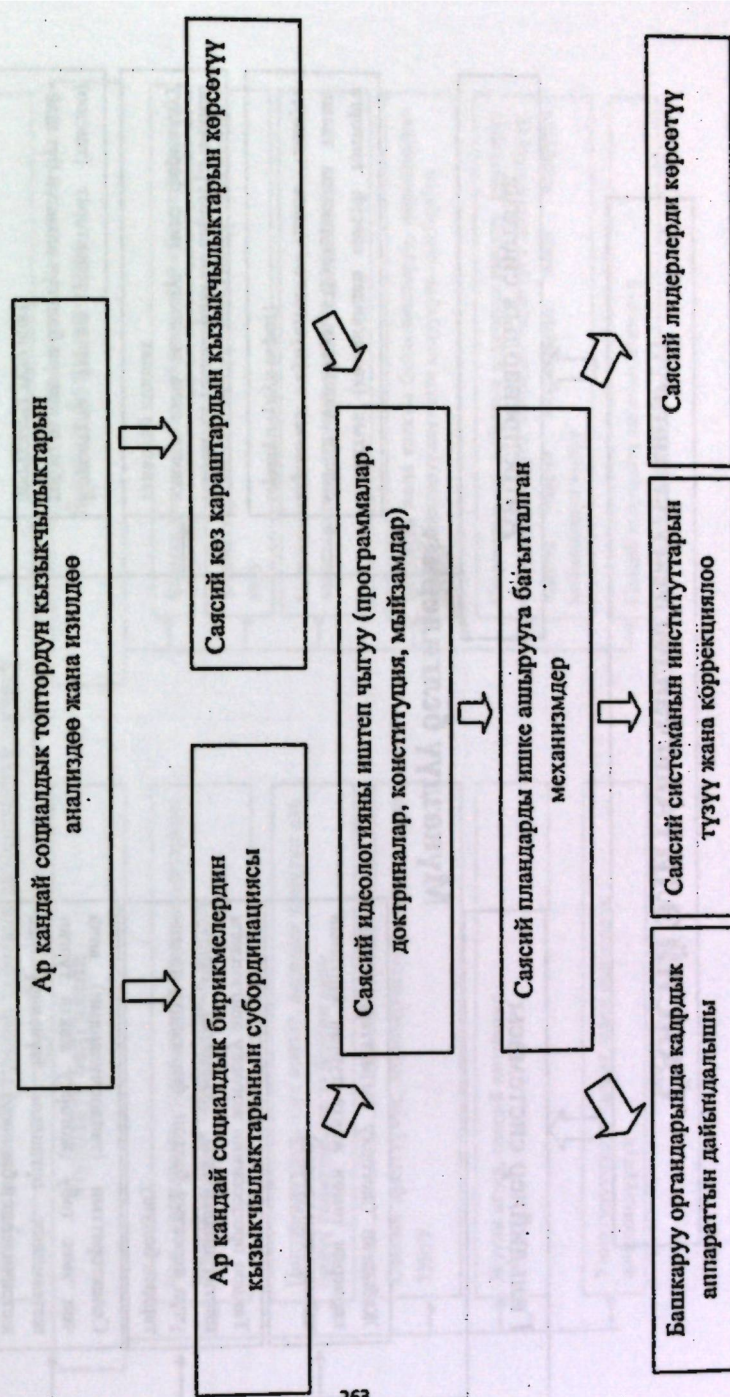

САЯСИЙ ЭЛИТАНЫН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

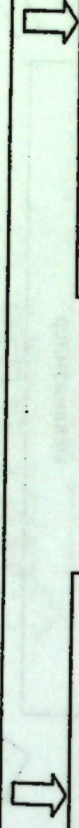
↑ **НЕГИЗИ** ↑

САЯСИЙ ЭЛИТАНЫН ФУНКЦИЯЛАРЫ

САЯСИЙ ЭЛИТАНЫ ТАНДОО (РЕКРУТИРЛЕШТИРҮҮ)

Гильдийлер системасы

Антрепренардык система

Мүнөздүү белгилери

- Жабылган (жогорку кызматтарга талапкерлерди төмөн жакта турган элитанын катмарынан тандоо)
- Тандоо процессинин жогорку деңгээлдеги институционалышы, кызматка отуруу үчүн керектүү болгон формалдуу талаптардын болушу
- Селектораттын (тандоочулардын) анча чоң эмес тобу (жогорку жакта турган жетекчилик органдын мүчөлөрү же жетекчилердин бирөөсү)
- Учурдагы лидерлик топтун жолун жолдоо тенденциясы (талапкерлерден, биринчиден, лидерге карата лоялдуулук жана туруктуулук)

- Ачыктык (каалагандай саясий топторго саясий башкаруу структурасына талапкеринин сунуштоого жана коюуга мүмкүнчүлүк берет)
- Кызматка талапкерлигин көрсөтүп жаткан адамга анча маанилүү эмес формалдуу талаптар коюлат
- Көрсөтүлө турган селекторат (тандоо) тобунун кенери бөлүгүн өлкөнүн бүт шайлоочулары түзө алат
- Жеке санаттардын чоң мааниге ээ болуусу

САЯСИЙ ЛИДЕР

Саясий процесстерде жана кырдаалдарда анын жеке таасири маанилүү роль ойной турган уюмдун, топтун, дегеле бүтүндөй коомдун авторитеттүү мүчөсү

Мүнөздүү белгилери

Негизги функциялары

- Чоң социалдык топтордун кызыкчылыктарына жооп бере алган программанын болушу
- Популардуулук, элге жагын, алардын көңүлүн ала билүү санаттарына ээ болгон адам
- Саясий эрктүүлүк, жоопкерчиликти алууга даяр туруу
- Жеткич акыл, саясий интуиция
- Уюштуруучулук талант жана оратордук жондомчулук

- Коомду интеграциялоо, элдик массаны бириктирүү
- Ылайыктуу саясий чечимдерди таба билүү жана кабыл алуу
- Социалдык калыстык жана колдоо, мыйзамсыздыктан калкты коргоо, коомдук тартипти камсыз кылуу
- Бийликти жана калкты байланыштыруу, жарандардын саясий башкаруудан четте калуусуна жол бербөө
- Социалдык күч-кубаттын келечекке ишенүү үмүттөрүн генерация кылуу, кайрадан жаратууга деңгээл берүү, калкты саясий максаттарды ишке ашырууга мобилизация кылуу
- Саясий түзүлүштү легитимдештирүү

Эски багыттар жоголуп, коом бөлүнүп, ал жерде апатия менен анархия үстөмдүк кылган учурдагы жаңы чыгармачылык максаттарды таба билүү, эриктикалык программалар жана идеологияны иштеп чыгуу жөндөмдүүлүгү

Конкреттүү саясий учурга карата фундаменталдык улуттук баалуулуктарды персоналдаштыруу жөндөмдүүлүгү

Экстремалдык учурда кабыл алына турган чечимдерди бюрократиялык процесстарлардын чегинен чыгып четүүгө даяр болуусу

УЛУТТУК МАСШТАБДАГЫ СЯСИЙ ЛИДЕРДИН КООМДУН
ЭКСТРЕМАЛДЫК ШАРТТАРДА ЖАШАГАН МЕЗГИЛИНЕ ЫЛАЙЫК
САПАТТАРЫ

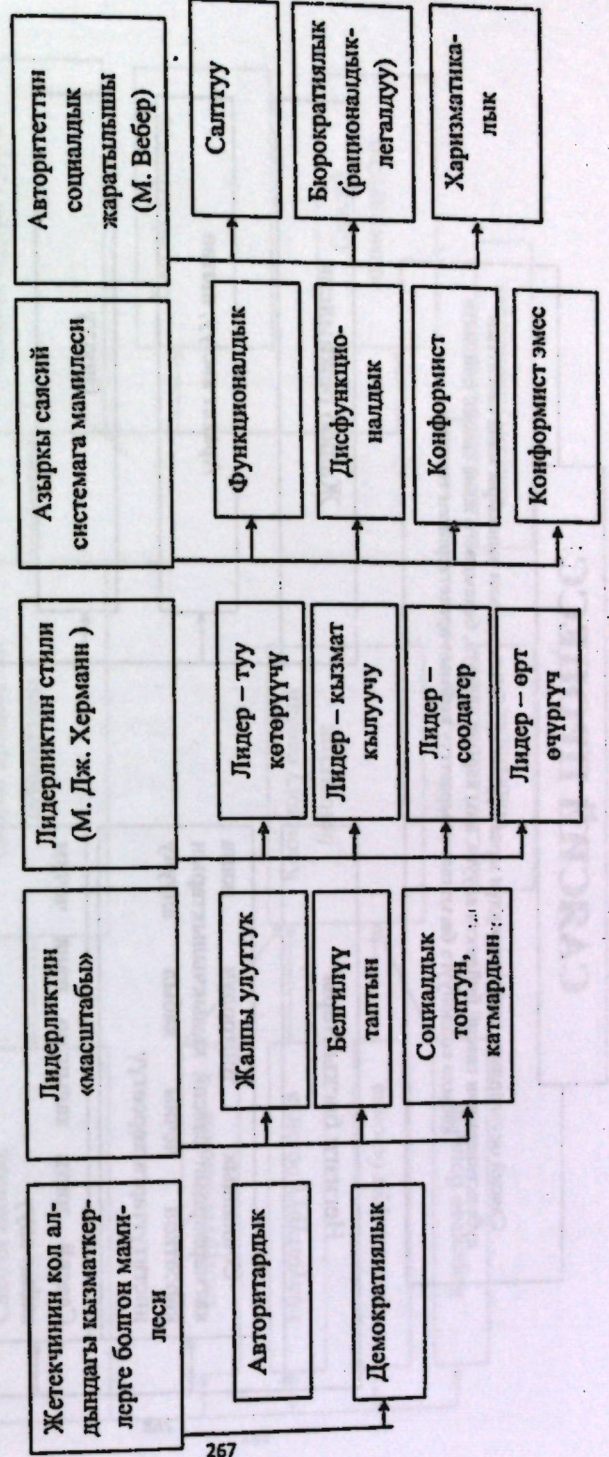
Негизги актуалдуу кызыкчылыктарды өлкөнүн тагдыры, учурдагы жана мурдакы салт-санаалары менен байланыштыруу жөндөмдүүлүгү

Элигадан тарта жалпы коомго жайыла турган жаңы идеяларды жана жүрүм-турумду таап чыгуу искусствосу

Улутка ишеним жана оптимизм тартуулоо, ар бир жаранга өзүнө болгон ишеним-бестик сезимин, күнөө комплексин жеңүүгө жардам берүү

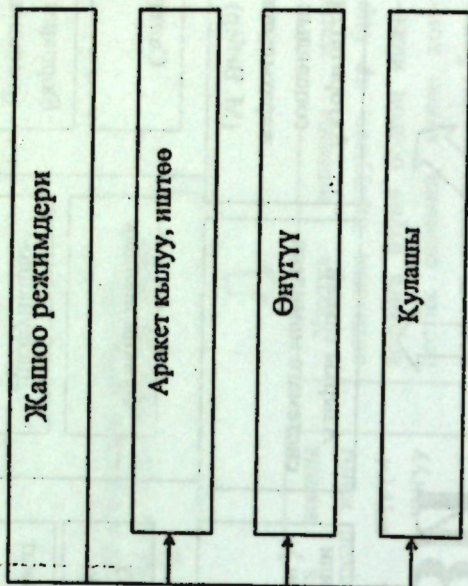
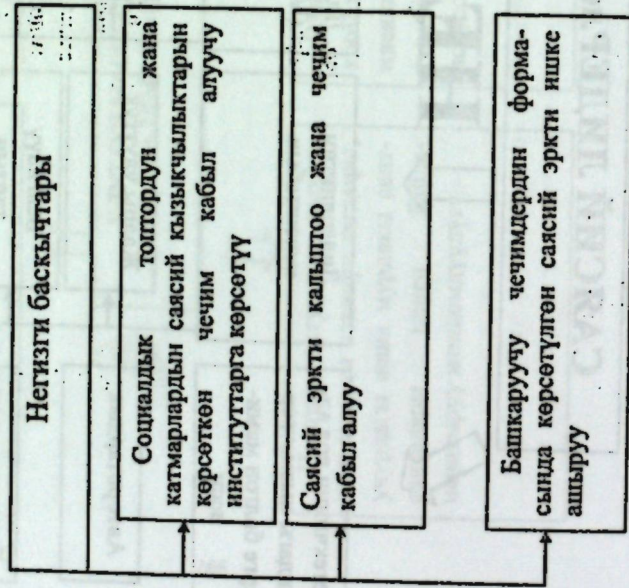
СЯСИЙ ЛИДЕРЛЕРДИН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

↓ НЕГІЗИ

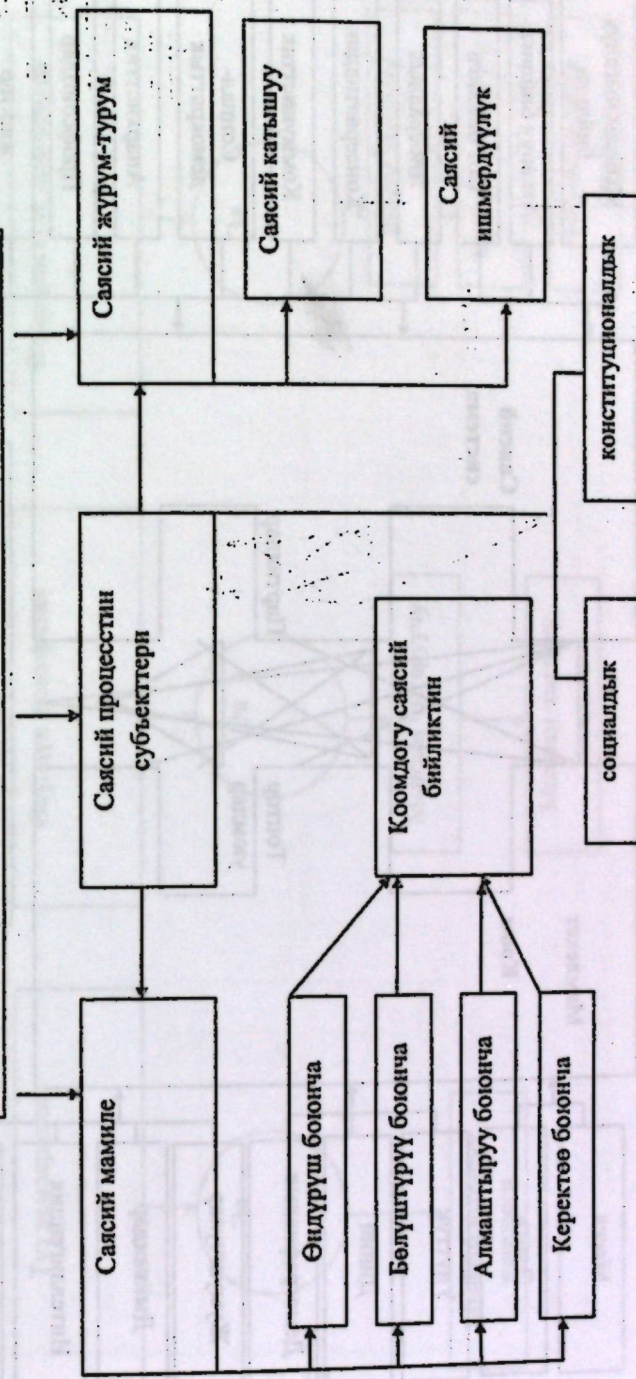
САЯСИЙ ПРОЦЕСС

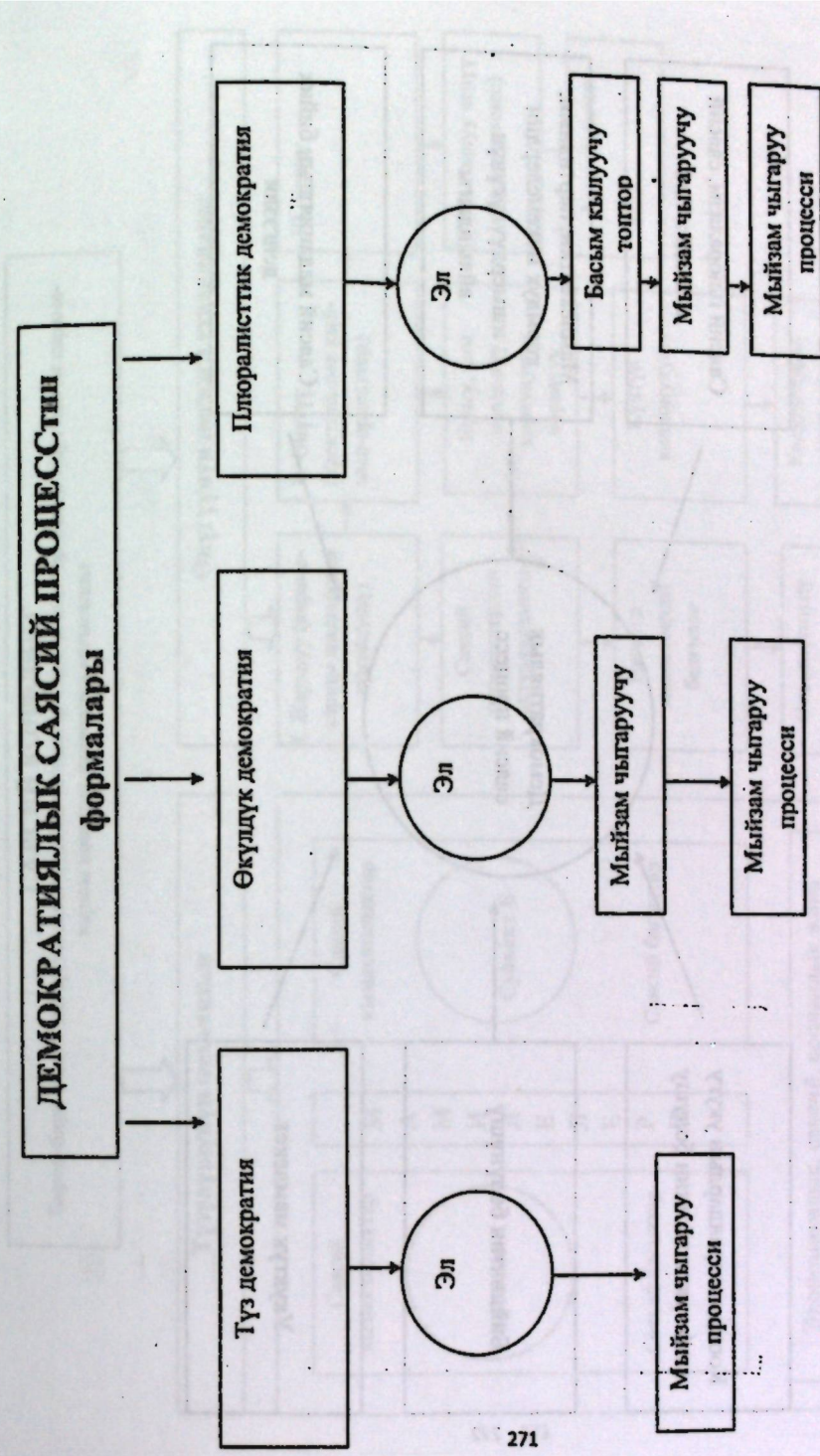
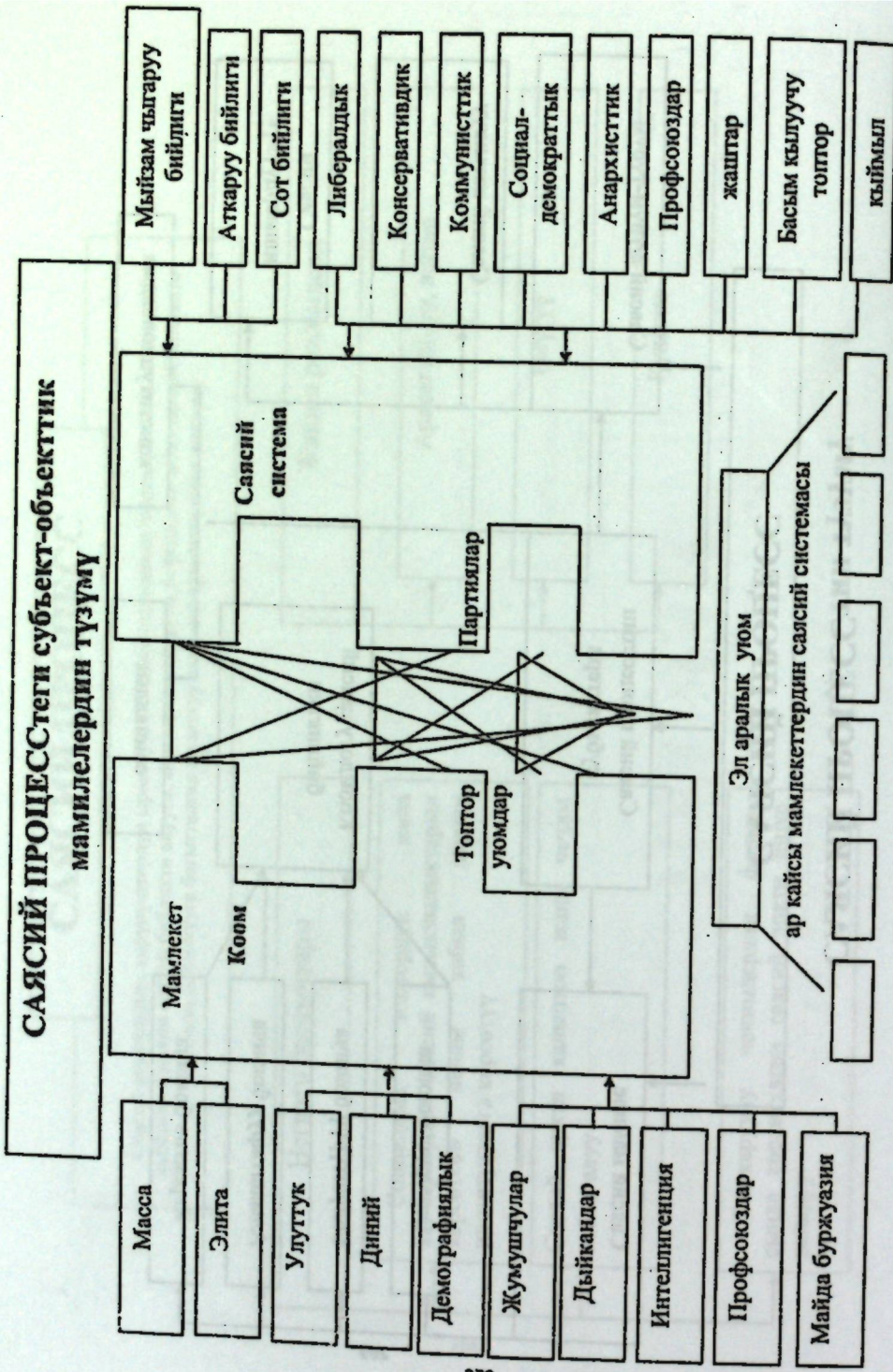
Саясий окуялардын, көрүнүштөрдүн ырааттуу, ич ара байланышкан чынжыры жана саясаттын субъектилеринин саясий бийликти алууга, аны кармап калууга, бекемдөөгө жана саясий бийликти коомдо колдонууга багытталган ырааттуу кыймыл-аракеттеринин топтому

САЯСИЙ ПРОЦЕССТИН ТҮЗҮМҮ

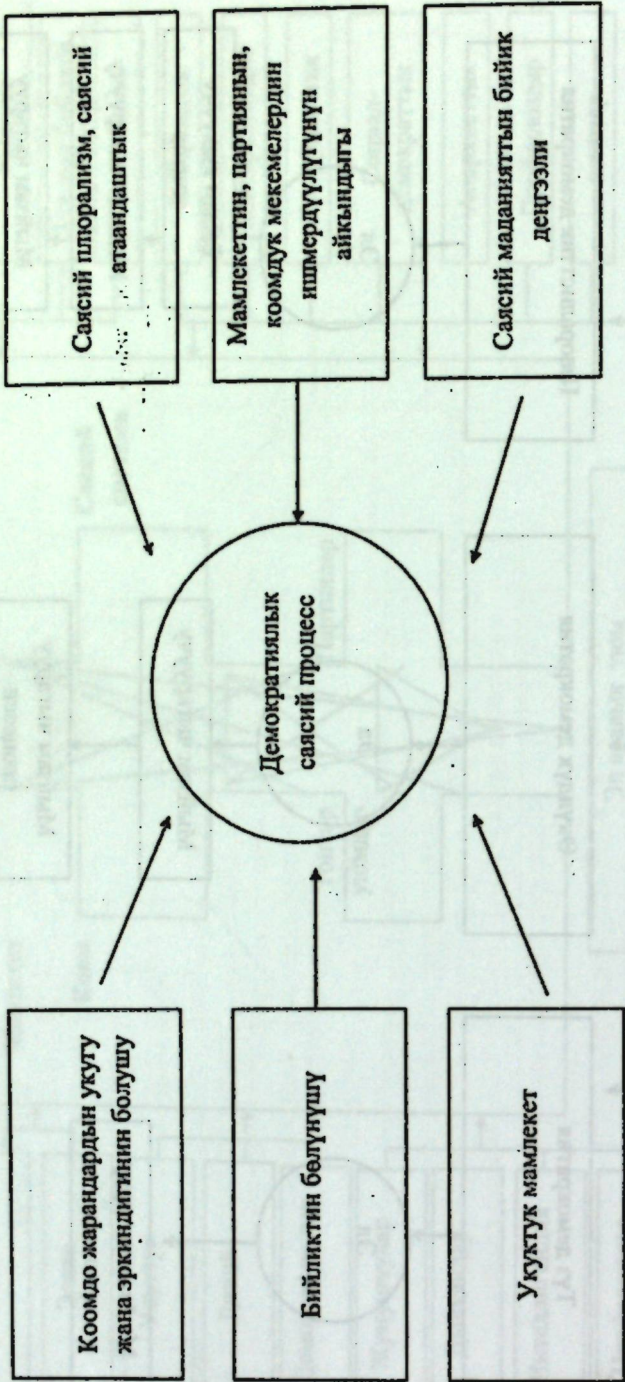
САЯСИЙ ПРОЦЕСС

ДЕМОКРАТИЯЛЫК САЯСИЙ ПРОЦЕССТИН ИШТӨӨСҮНҮН ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮНҮН

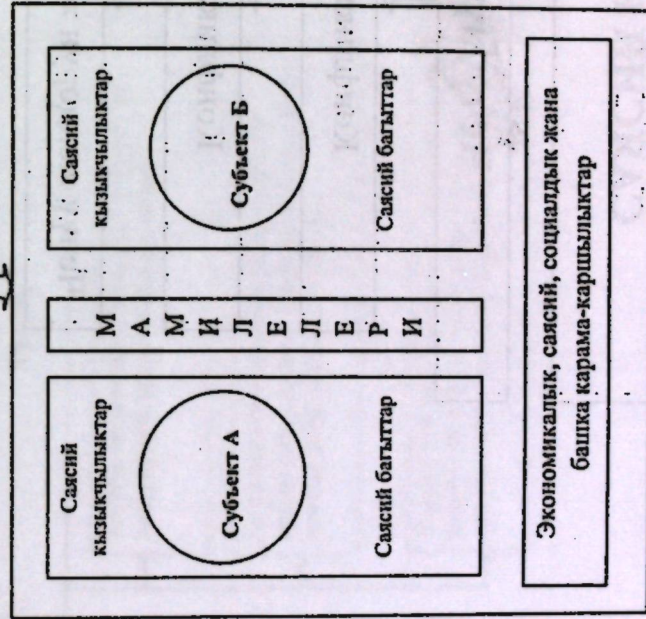
шарттары

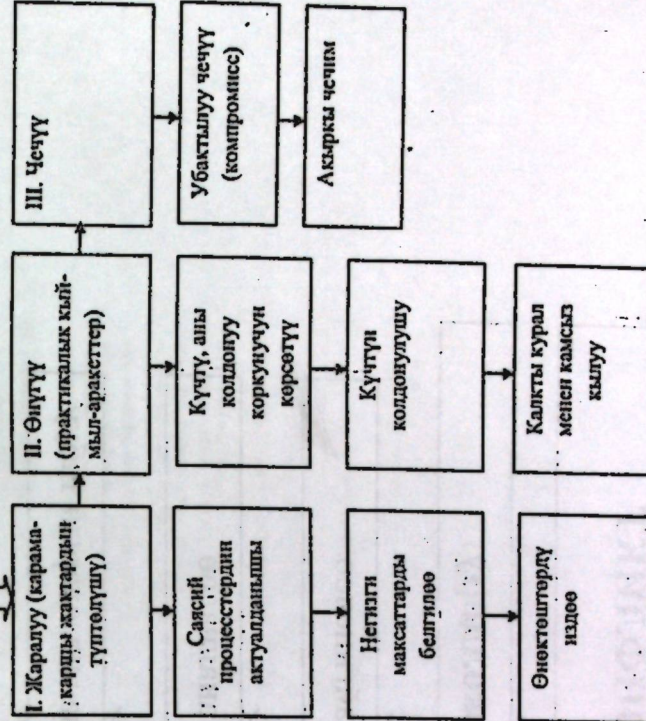
САЯСИЙ КОНФЛИКТ

Бирин-бири жокко чыгарган саясий кызыкчылыктар жана максаттар менен шартталган карама-каршы коомдук күчтөрдүн кагылышы

Түзүлүшүнүн механизми

Өнүгүүнүн негизги стадиялары

САЯСИЙ КОНФЛИКТ

Чечүүнүн жолдору

Конфликтти айгинелөө

Конфликтти анализдөө

Чечүү жолдорун жана ыкмаларын табуу

Конфликттин келип чыккан себебин жокко чыгарууга багытталган активдүү, ырааттуу жана максаттуу түрдө кадамдар

УЛУТТУК МАСЕЛЕ

Мамлекеттин ичиндеги жана мамлекеттер аралык мамилердин жүрүшүндө көрүнгөн улуттар менен элдердин ортосундагы саясий, экономикалык, идеологиялык, диний жана башка көйгөйлөрдүн жыйындысы, дайыма даана тарыхый мүнөзгө ээ, коомдук өнүгүүнүн ар бир жаны тепкичи улуттар ортосундагы мамилелерде кайрадан жаңы көйгөйлөрдү жаратып турат

Түзүмү

Улуттук теңсиздик мамилелери, улуттун ич ара бөлүнүшүнөн келип чыккан көйгөйлөр

Ар кандай улут өкүлдөрүнүн экономикалык жактан жана маданият тарабынан айырмачылык-тарынан келип чыккан көйгөйлөр

Улуттук арадашуудан, улуттук келишипестиктен, улуттук негиздеги душмандык жана шектенүү маселелеринен келип чыккан көйгөйлөр

Чечүү принциптери

Улуттардын өз тагдырын өзү чечүү укугуна жана улуттук кызыкчылыктарды ар тараптан эске алууга негизделген демократия

Учурдагы күчтөрдүн ортосундагы мамилелердин, реалдуу абалды эске алуу менен компромисске баруу, диалог жүргүзүү

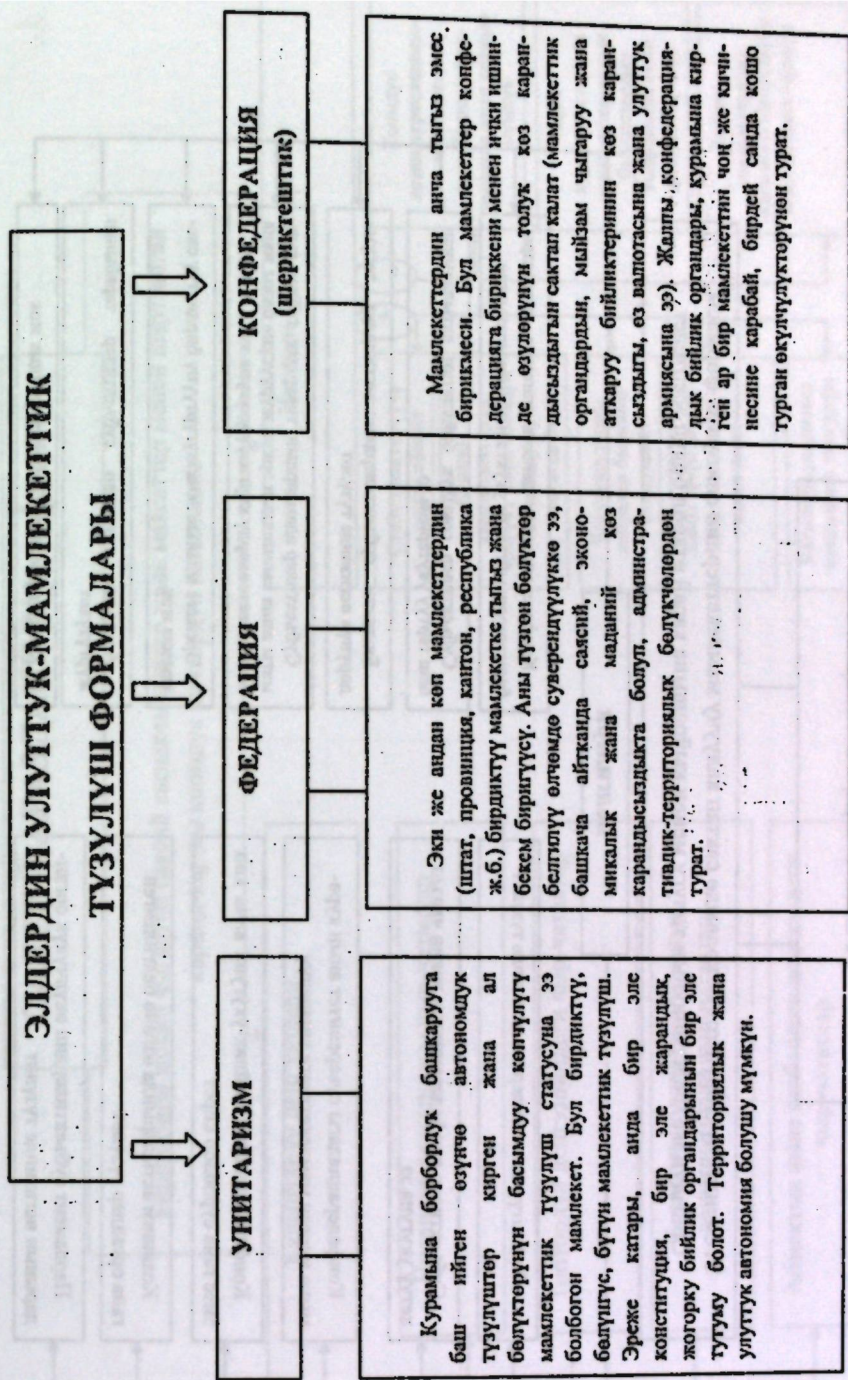
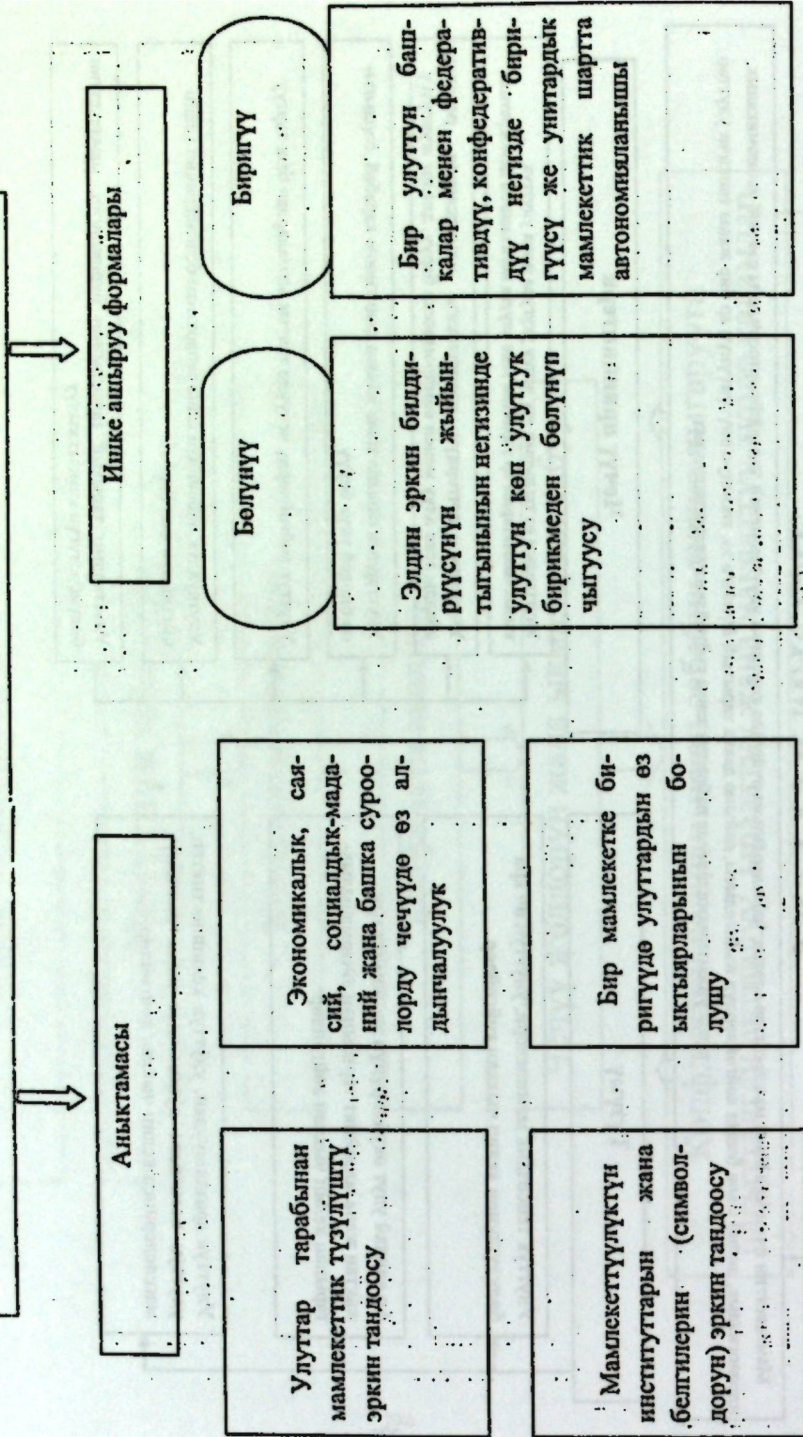
Улуттардын саясатына жана жашоо деңгээлине карабай, бардыгы-на бирдей укук берүү

Улуттук көйгөйлөрдү чечүүдө таптык ыкмалардан баш тартуу

Улутчулдук, ипониизм жана сепаратизм белгилеринин келип чыгышына жол бербөө

Улуттардын тарыхый тагдырынын биримдигин, мамлекеттин бөлүнбөстүгүн камсыз кылуу

УЛУТТАРДЫН ӨЗ ТАГДЫРЫН ӨЗҮ ЧЕЧҮҮ УКУГУ

КОНФЕДЕРАЦИЯ

Этсмендүүлүктөрүн толук көлөмдө сактап калуучу мамлекеттердин союзунун формасы.
Союздун же Федерациянын толугу менен кыйрашына карай өткөөл болуп эсептелет.

Белгилери

Тийиштүү келишимдердин негизинде түзүлөт

Субъектилер конфедерациядан эркин чыгып кетүү укугуна ээ

Конфедерациядагы суверенитет анын курамына кирген мамлекеттерге тиешелүү

Конфедерациянын бийлик-укугуна анча көп эмес гана суроолор кирет

Келишим актыларында өзгөчө белгиленген гана органдар түзүлөт

Парламент субъектилердин өкүлчүлүк органдарынын негизинде түзүлөт

Конфедерациянын дайыма иштеген органдары башкаруучу ыйгарым укуктарынан ажыратылган

Субъектилер союздук бийликтин актыларынан баш тартуу укуктарына ээ

Бюджетти субъектилердин ыктыярдуу төгүмдөрүнүн негизинде түзүлөт

Субъектилер адамдардын, товардын, тейлөө кызматы жана капиталдын эркин жүрүүсүнө бажы жана башка чектөөлөрдү киргизүү укугуна ээ

Эрежге ылайык акча жүргүзүүнү бирдиктүү системасы жок

Аскердик түзүмдөр субъектилер тарабынан жүргүзүлөт

Конфедерацияда союздук жарандык жок

САЯСИЙ АРАЗДАШУУ(конфликт)

Бирин-бири жокко чыгарган саясий кызыкчылыктар жана максаттар менен шартталган карама-каршы коомдук күчтөрдүн кагылышы

Калыптануу деңгээлдери

Инсандар арасындагы чыр-чатактар

Топтордун деңгээлиндеги чыр-чатактар

Коомдун подсистемаларынын деңгээлиндеги чыр-чатактар

Аймактык жана глобалдык деңгээлдеги чыр-чатактар

Негизги функциялары

Стабильдештирүүчү ролду ойнойт

Карама-каршылыктарды чечүүнү жана коомдун жакшылануусун камсыздайт

Баалуулуктарды кайрадан баалоого стимулдайт

Жаңы түзүмдөрдүн бекемдешүүнүн ылдамдатат

Катышуучулардын жакшыраак таануусун камсыздайт

Коомдун дезинтеграциялашына жана дестабилизациялашына алып келиши мүмкүн

Адам курмандыктарына жана материалдык байлыктардын кыйрашына алып келиши мүмкүн

Бийлик мамилелеринин жакшысыз өткөрүшүнө алып келиши мүмкүн

ФЕДЕРАЦИЯ

Федерациянын бардык мүчөлөрүнө бирдей жалпы маселелерди борбордук бийлик аркылуу чечин үчүн бириктишкен, бир нече мамлекеттерден куралган, бирдиктүү мамлекет.

Белгилери

Федерациянын субъекттери суверенитетке ээ эмес. Союздан чыгууга укугу жок. Өз территориясында үстөмдүк кыла албайт

Федералдык укуктун күчү бүткүл федерацияга тарайт, субъекттер ага тоскоолдук кылууга укугу жок

Субъекттердин мамлекеттик бийлигин уюштуруу федералдык органдардын үлгүсүндө түзүлөт

Финансылык борбордоштурулган

Жалпы ички экономикалык рыноктун иштөөсү

Федерация жарандардын укугунун жана эркиндигинин кепилдиги катары

Субъекттердин жеткиликтүү деңгээлдеги эркиндиги бар, өздөрүнө гана тиешелүү территориясы, конституциясы жана бийлик органдары бар

Федерациянын жана анын субъекттеринин ишмердүүлүгү федералдык конституциялар менен чектелет

Субъекттер федерациянын ичинде тыгыз алакада болушат

Федерациянын жана анын субъекттеринин чет мамлекеттеги ишмердүүлүгү

Федерациянын карамагына төмөнкүлөр гана тийиштүү

- Тышкы карым-катнаш (Австралия, Австрия, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Мексика, США, Швейцария, Германия);

- коргоо жана куралдуу күчтөрдү башкаруу (Австралия, Австрия, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Мексика, Канада, Индия, США, Швейцария, Германия);

- чек араларды аныктоо жана бакы иштери (Австрия, Аргентина, Индия, Бразилия, Мексика, США, Швейцария, Германия);

- акча жана валюта жүтүртүү, тыйын монополиясы (Австрия, Австралия, Индия, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Канада, Мексика, США, Швейцария, Германия);

- бирдей ченем өлчөмдөрүн киргизүү.

Федерациянын жана анын субъекттеринин биргелешкен карамагына төмөнкүлөр тийиштүү

- жарандык укук, кылмыш-жаза укугу, сот түзүмү, сот процесси (Индия, Германия);

- социалдык камсыздоо (Австрия, Бразилия, Индия, Германия);

- эмгек укугу жана жумушчулардын укугун коргоо (Австрия, Индия, Германия);

- электронизергетика (Австрия, Индия, Германия);

- өнөржай, кол-энергетика, кустардык өндүрүш (Бразилия, Индия, Германия);

- соода-сатык (Бразилия, Индия, Германия);

- банкттык жана биржалык иш (Бразилия, Индия, Германия);

- транспорт жана байланыш жолдору, федералдык транспорт жана байланыш жолдорун эске албаганда (Австрия, Индия, Германия).

Федерациянын карамагына төмөнкүлөр гана
тийиштүү

- Тышкы карым-катнаш (Австрия, Австралия, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Индия, Канада, Мексика, США, Швейцария, Германия);
- федералдык финансы жана салыктар (Австрия, Австралия, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Индия, Канада, Мексика, США, Швейцария, Германия);
- почтанын, телеграфтын, телефондун ишмердүүлүгү (Австрия, Австралия, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Индия, Канада, США, Мексика, Швейцария, Германия);
- паспорт тууралуу иштер, миграция, иммиграция, кирүү, чыгуу, чет элдик жарандын отурукташуусу жана жашоосу (Австрия, Австралия, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Индия, Канада, Мексика, США, Швейцария, Германия);
- федералдык темир жол, аба, суу транспорту жана байланыш жолдору (Австрия, Австралия, Канада, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Индия, США, Швейцария, Германия).

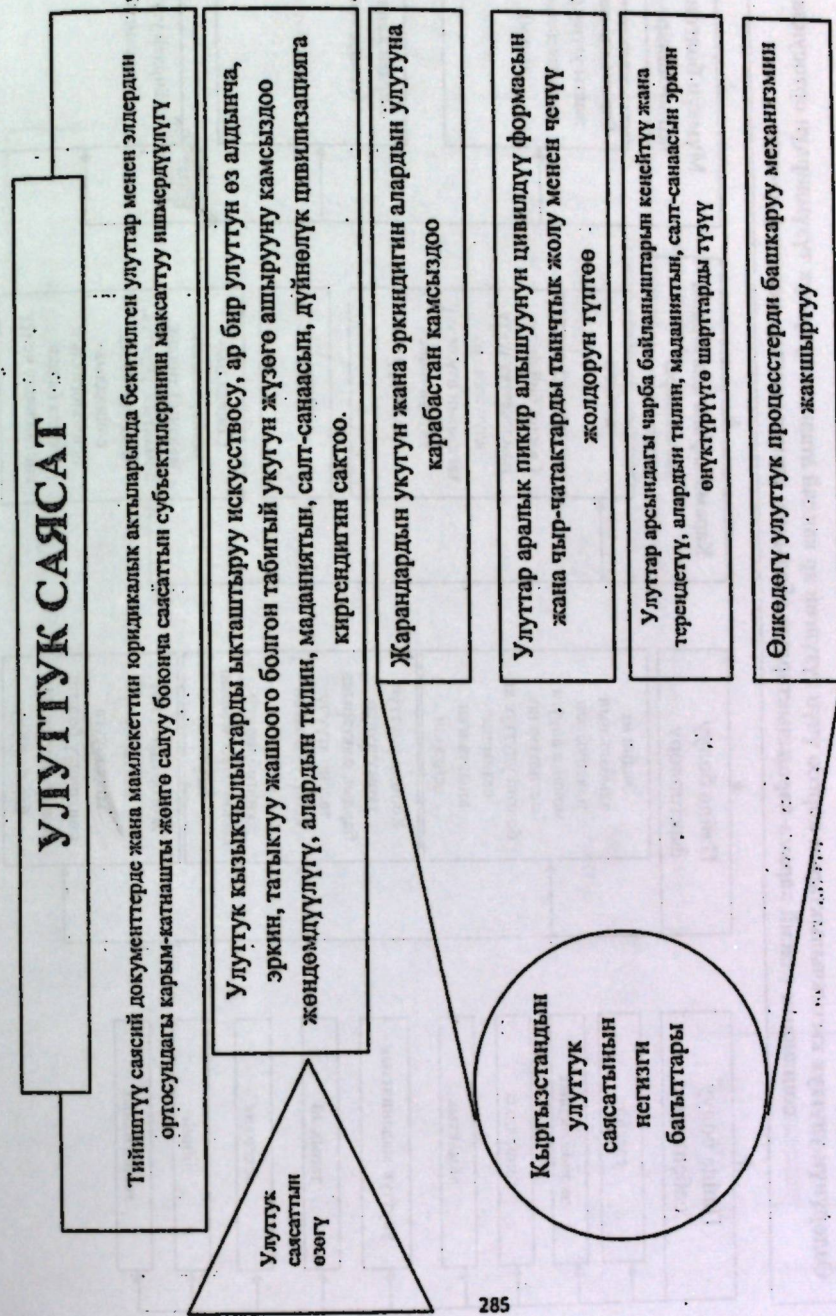
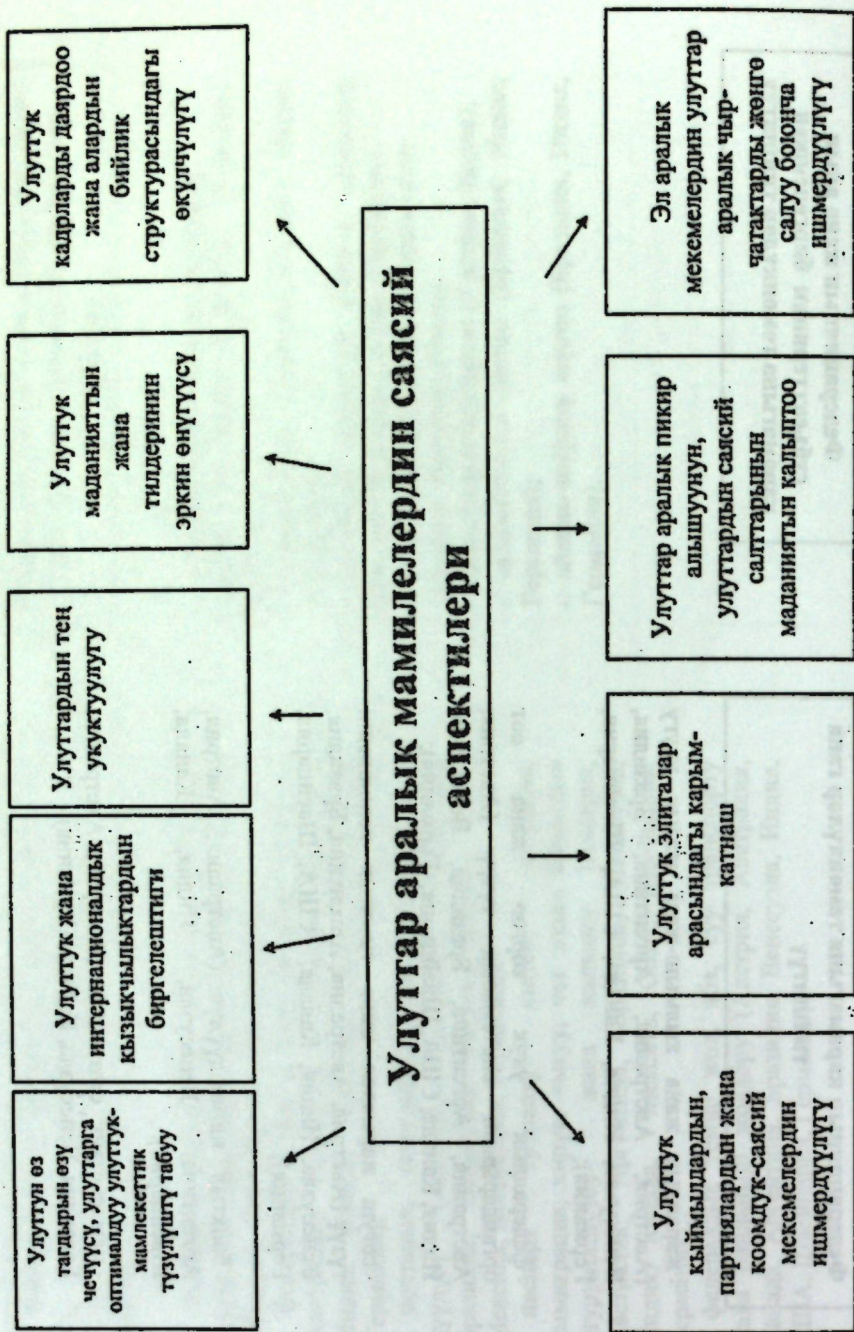
Федерациянын жана анын субъекттеринин
биргелешкен карамагына төмөнкүлөр
тийиштүү

- жаныбарларды жана өсүмдүктөрдү коргоо (Австрия, Бразилия, Германия, Индия);
- билим берүү (Австрия, Бразилия, Индия, Германия);
- маданият, искусство, улуттук эстеликтер (Австрия, Бразилия, Индия, Германия);
- кедей-кембагалдарга көз кырын салуу (Австрия, Бразилия, Индия);
- демографиялык саясат (Австрия, Индия);
- саламаттыкты сактоо (Бразилия, Индия, Германия);
- айлана-чөйрөнү коргоо (Бразилия, Индия, Германия).

Федерациянын карамагына төмөнкүлөр гана
тийиштүү

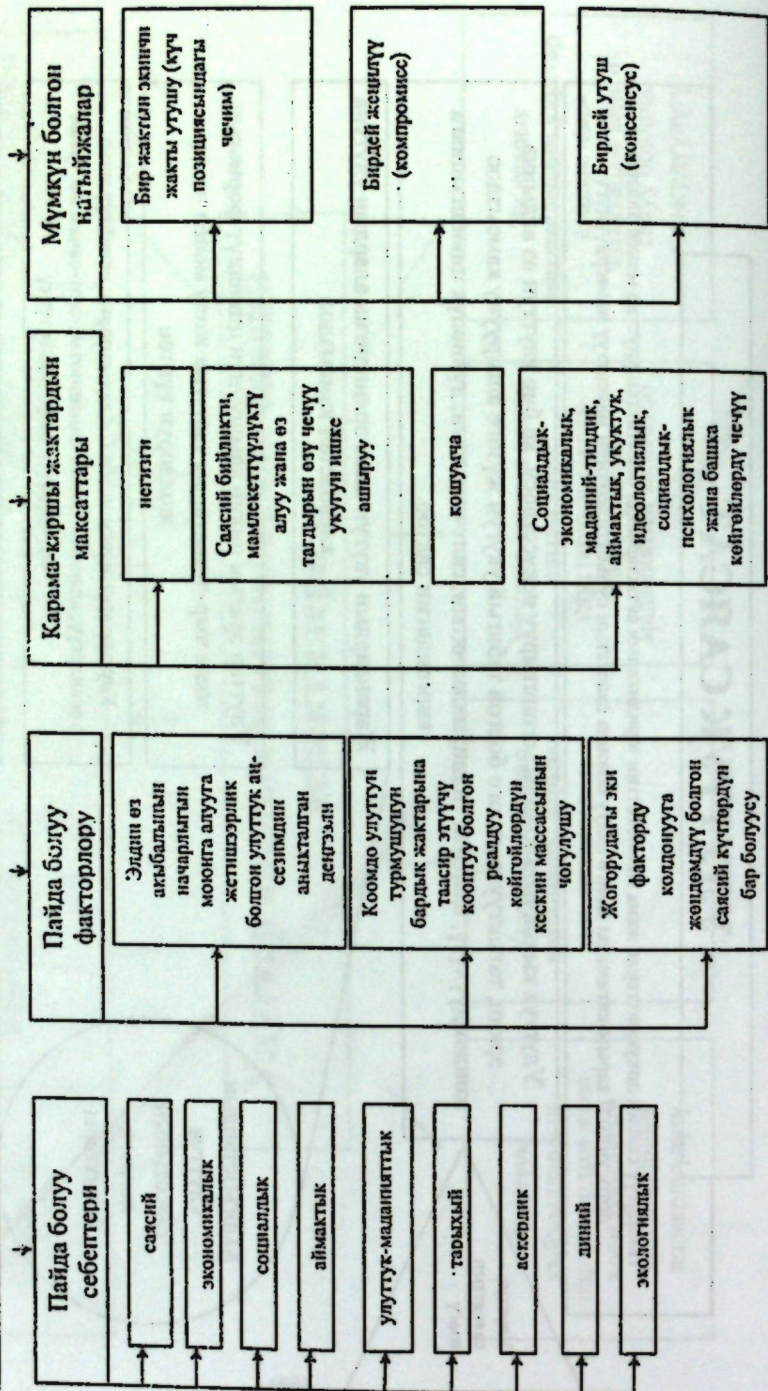
- жарандык жана кылмыш-жаза жазык укугу (Австрия, Австралия, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Индия, Канада, США, Швейцария, Германия);
- федералдык укук коргоо жана сот органдарынын системасын түзүү (Австрия, Австралия, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Индия, Канада, США, Швейцария, Германия);
- согуш жарыялоо жана тынчтык келишимин түзүү (Австрия, Австралия, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Индия, Канада, США, Швейцария, Германия);
- банктык ишмердүүлүк (Австралия, Австрия, Аргентина, Венесуэла, Индия, Канада, Швейцария);
- мамлекеттик статистика (Австрия, Австралия, Бразилия, Венесуэла, Канада, Германия).

Федерациянын жана анын
субъекттеринин биргелешкен
карамагына төмөнкүлөр тийиштүү

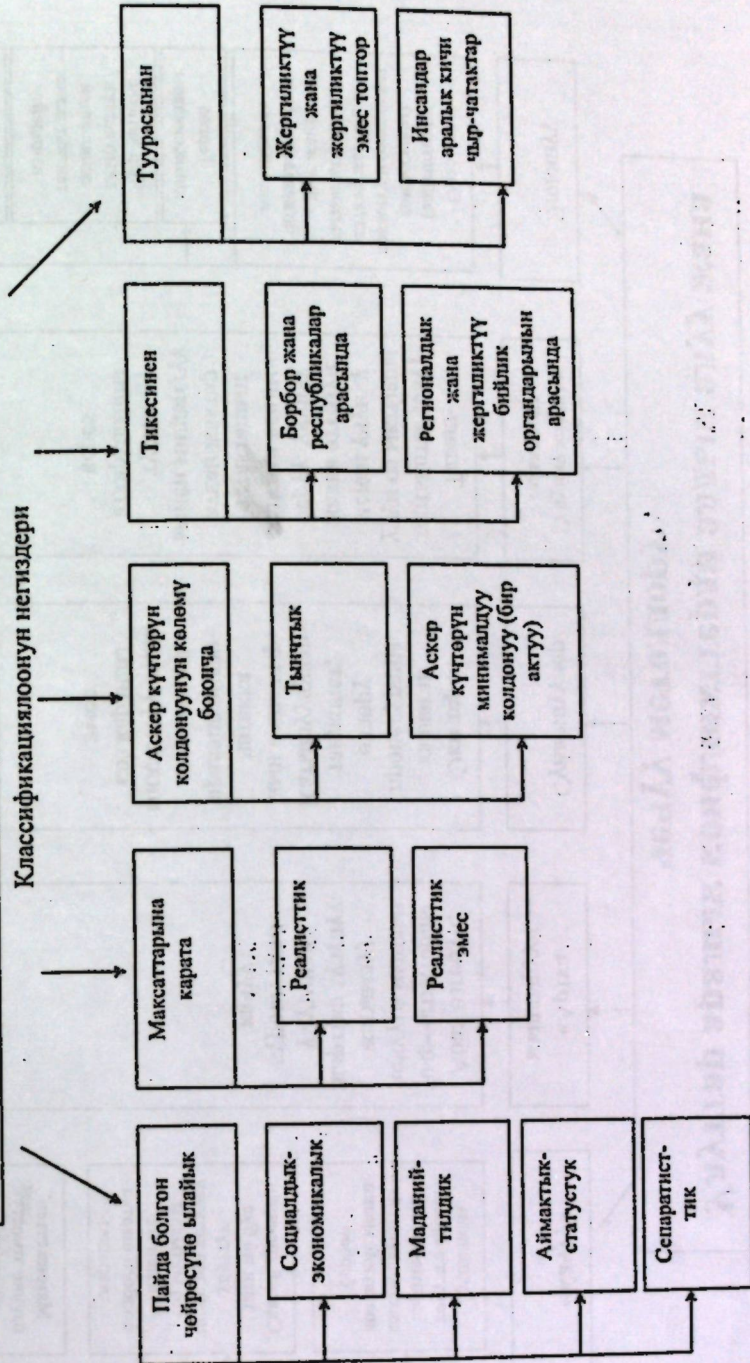
Улуттар аралык конфликт (араздашуу)

Өздөрүнүн улуттук кызыкчылыктарын коргоо үчүн түзүлгөн ар кандай атаандаш улуттук түзүмдөрдүн ортосундагы социалдык-саясий карама-каршылыктардын абалынын акыркы чегине жеткен формасы

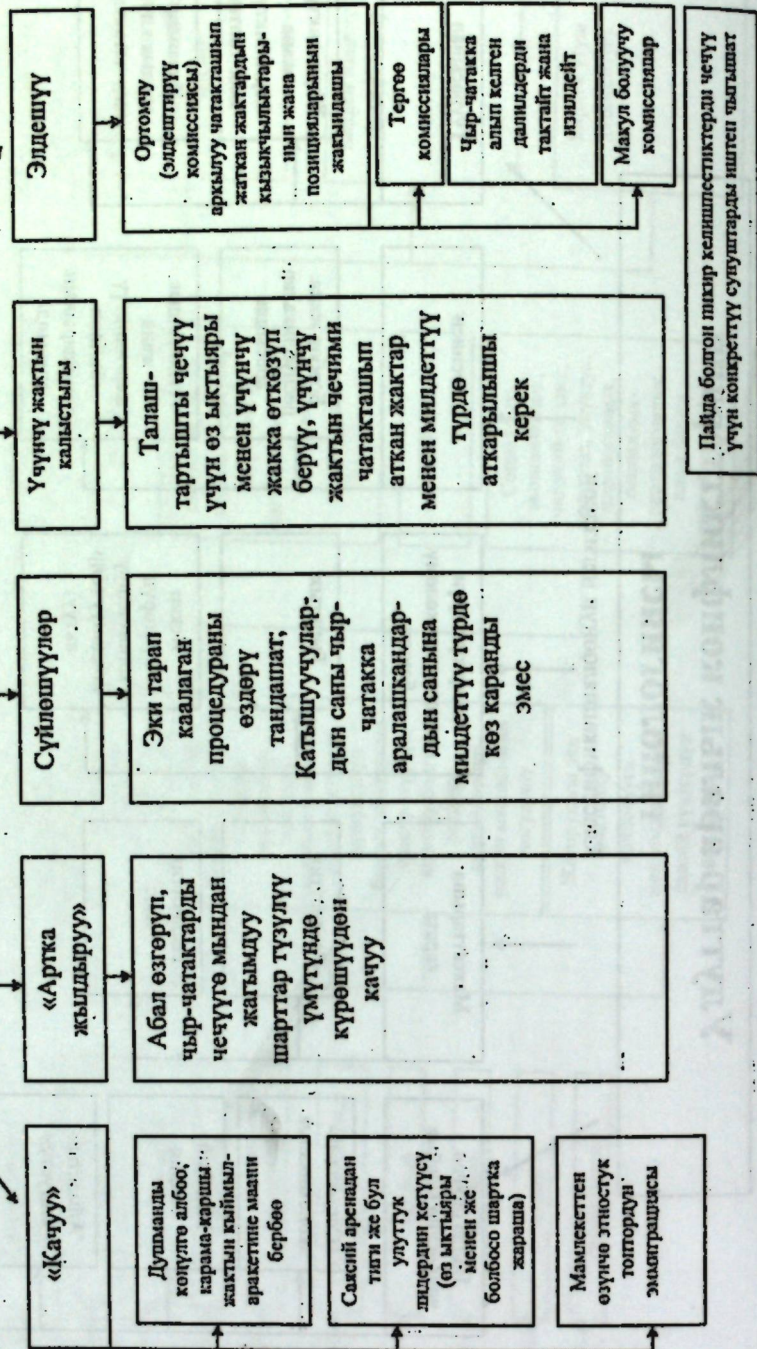

Улуттар аралык конфликттердин типологиясы

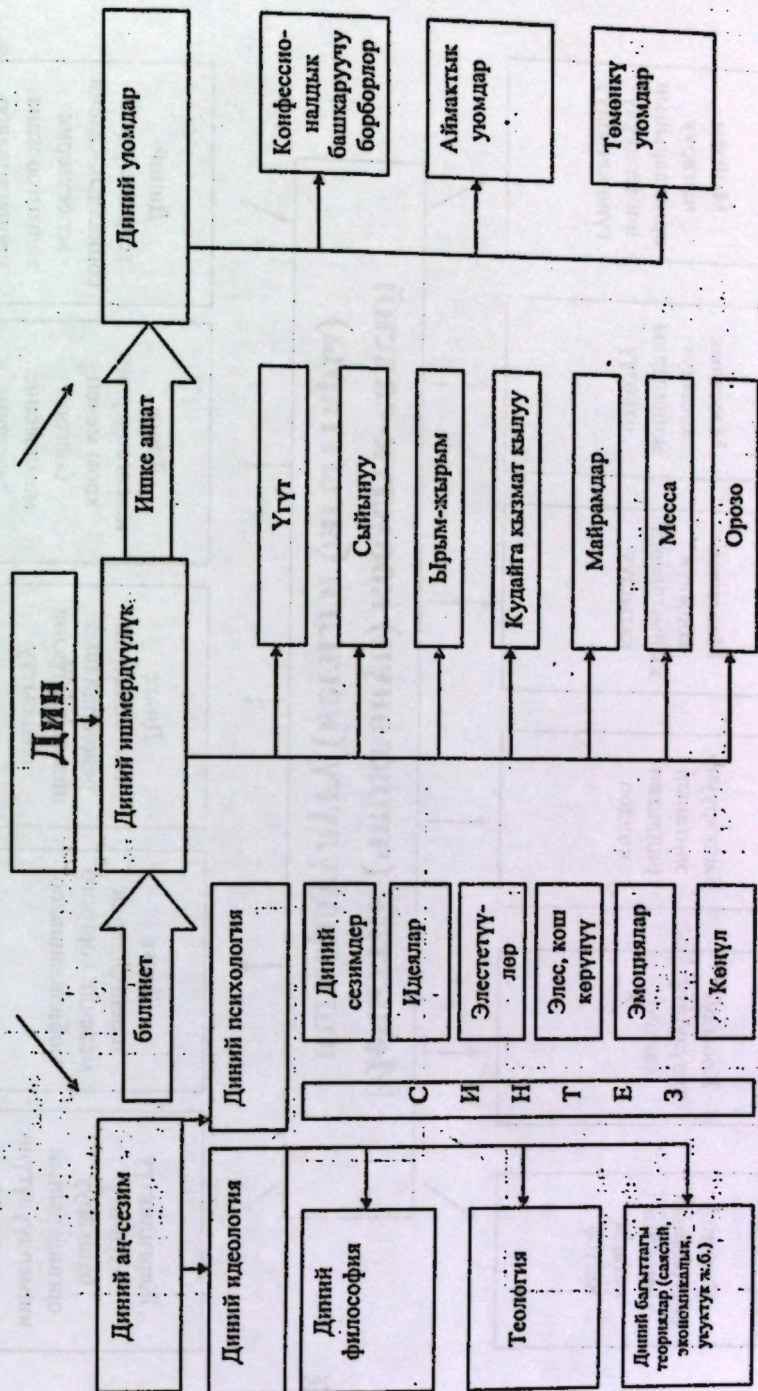
Классификациялоонун негиздери

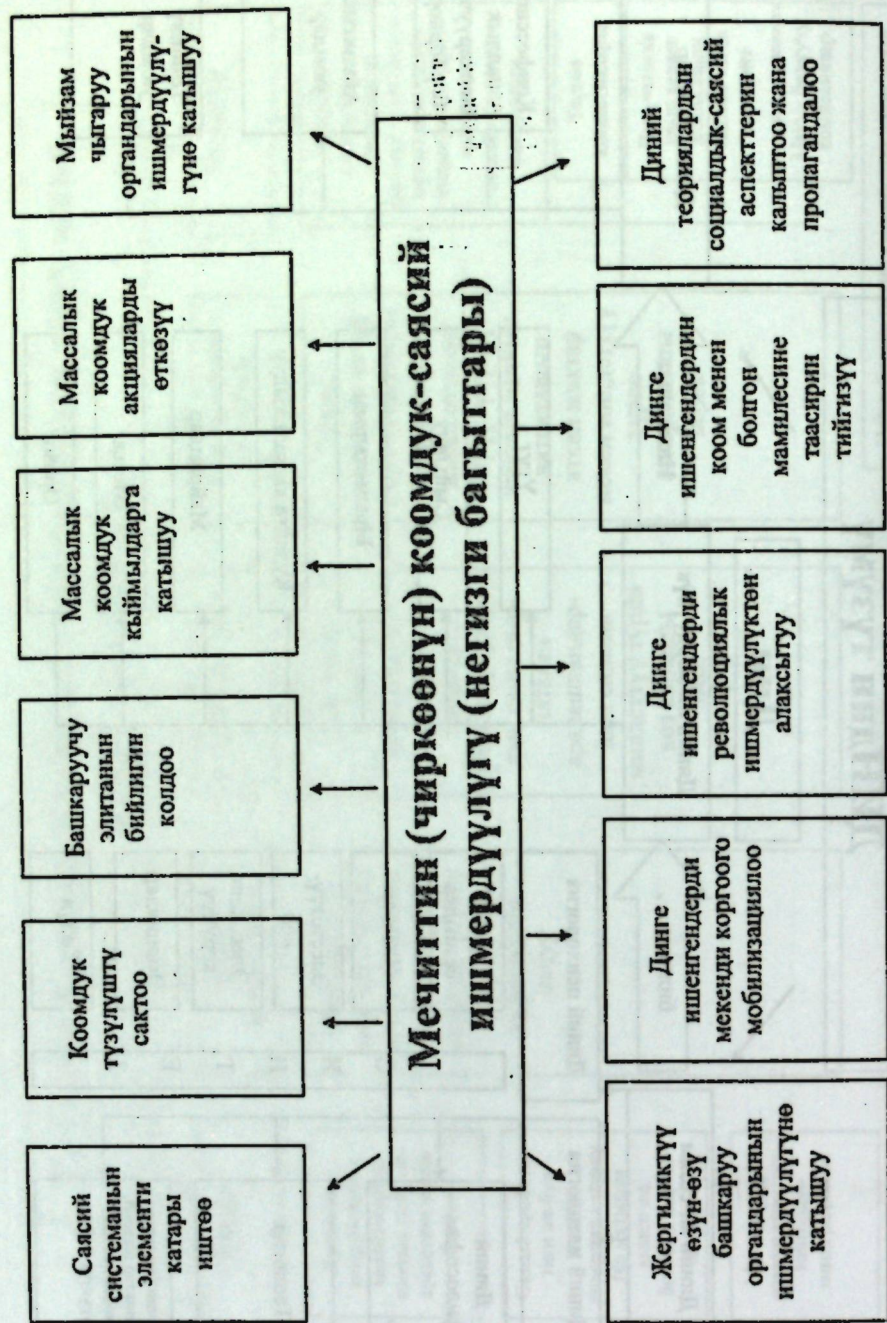

Улуттар аралык конфликттерди алдын алуу жана чечүү методдору

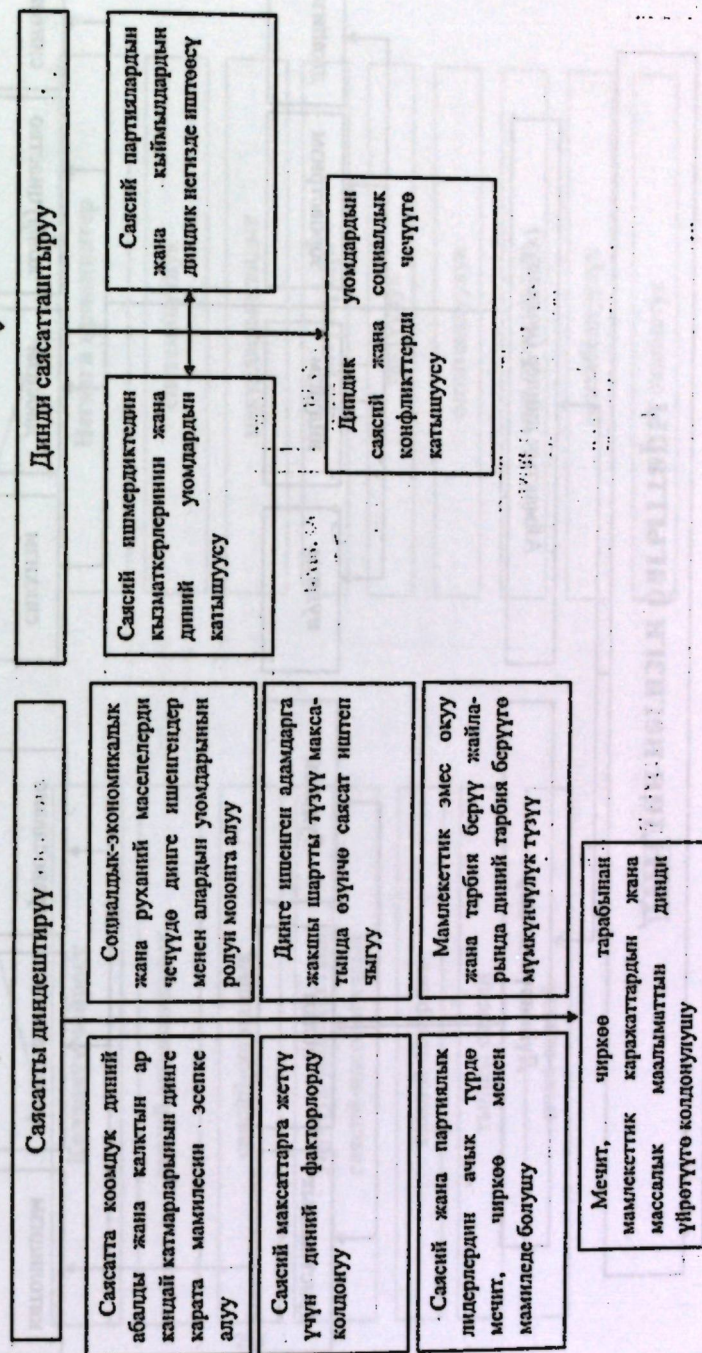
ДИНДИН ТҮЗҮМҮ

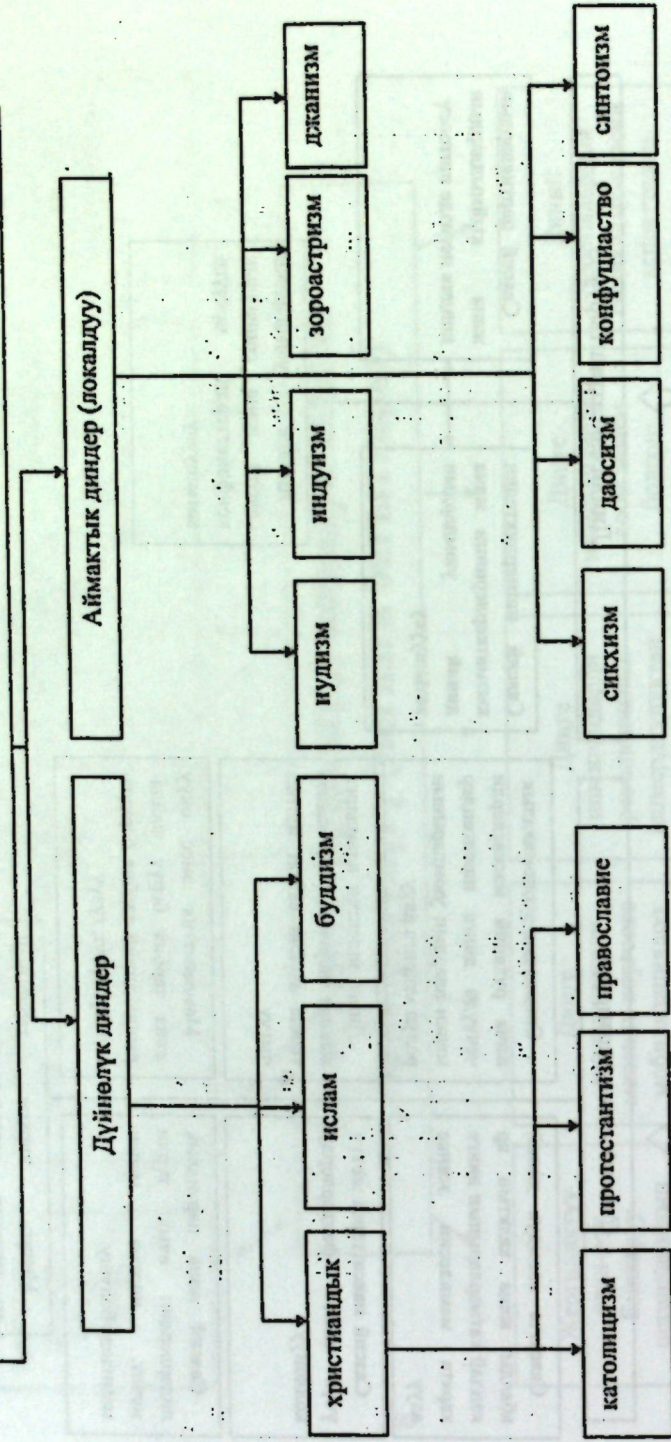

САЯСАТ МЕНЕН ДИНДИН БИРИ-БИРИНЕ БОЛГОН КАРЫМ-КАТНАШЫНЫН ДИАЛЕКТИСИН

НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

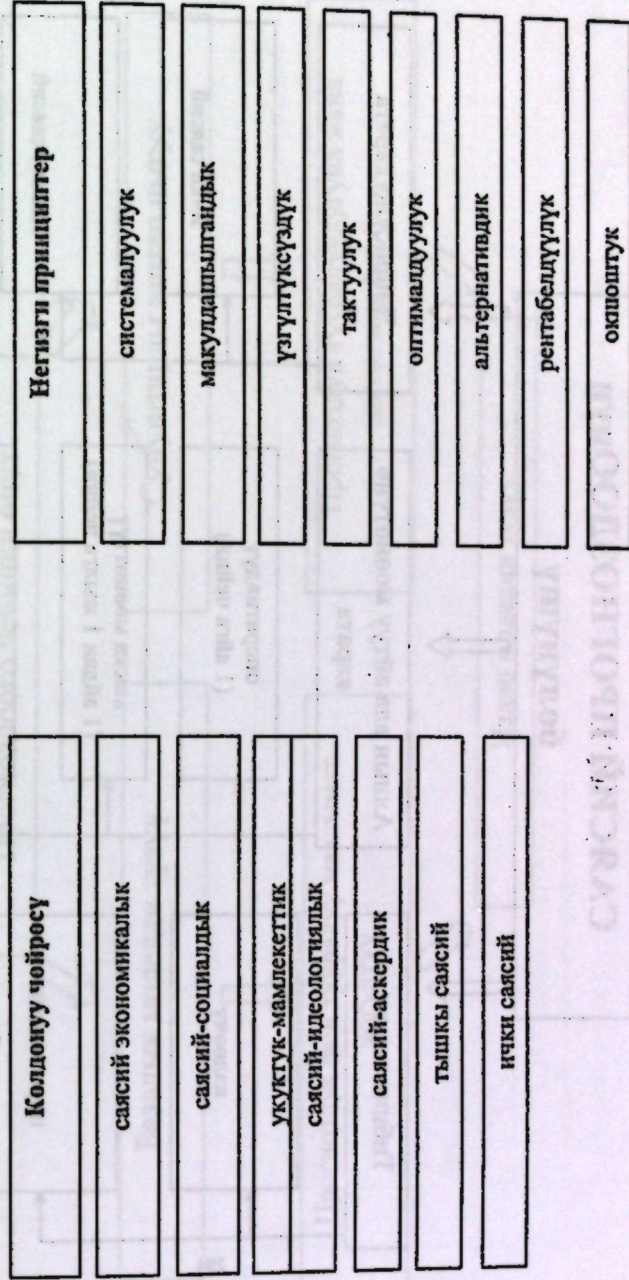

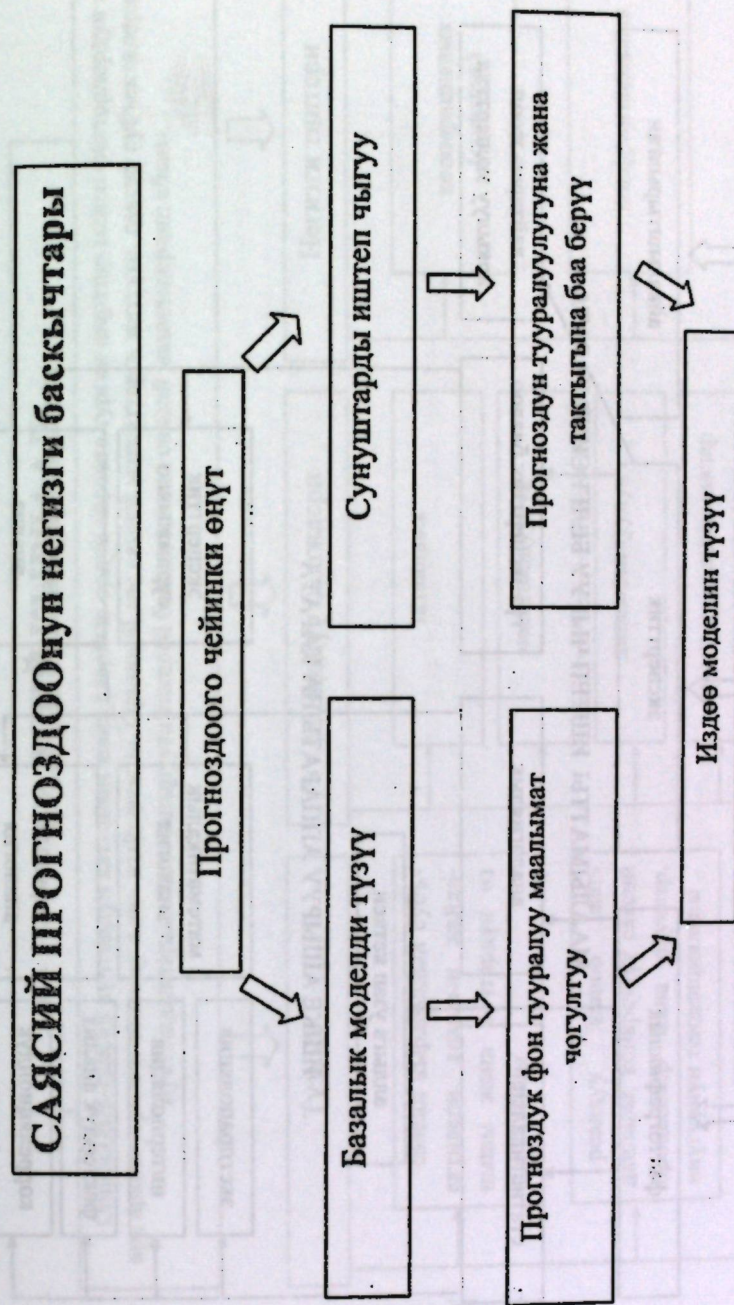
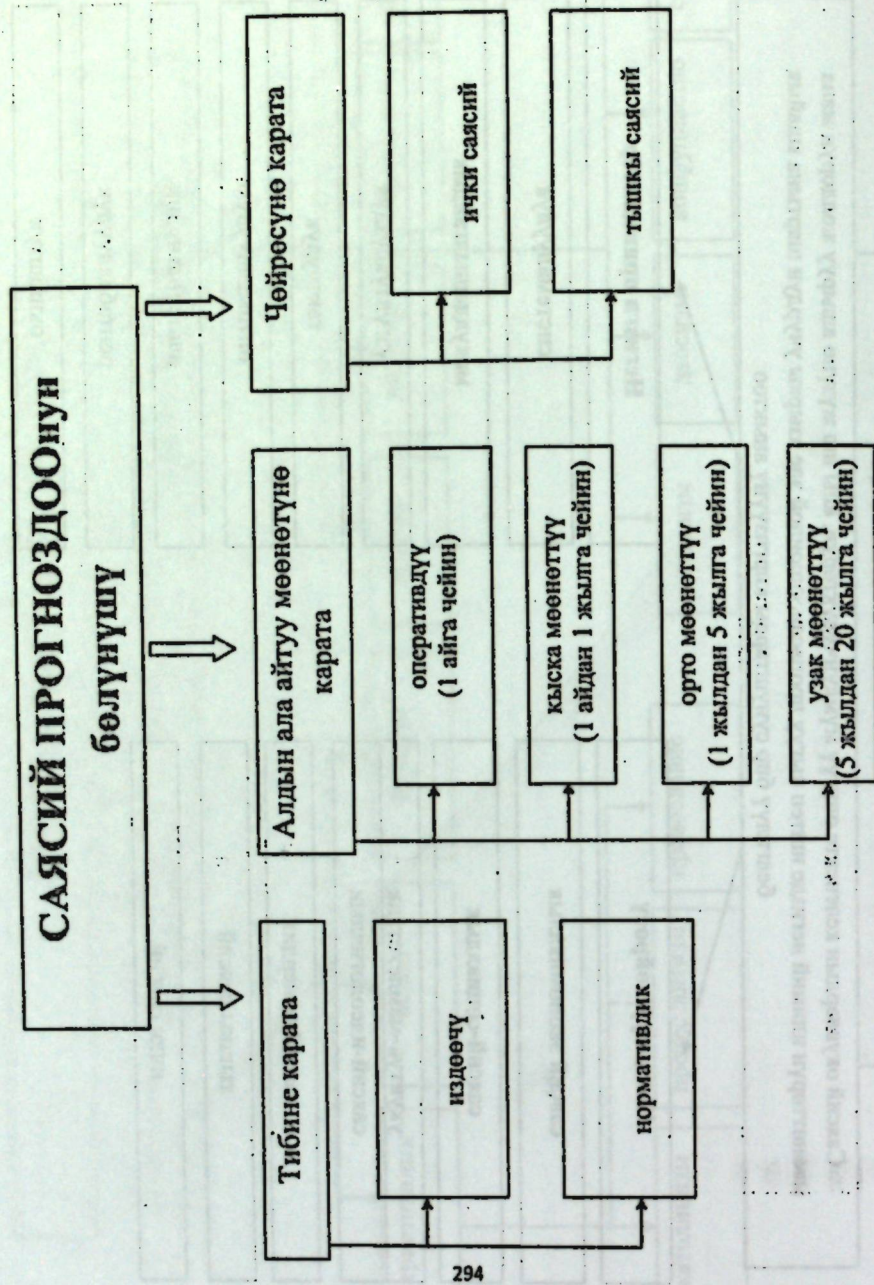
ДИНДИН НЕГИЗГИ БАҒЫТТАРЫ

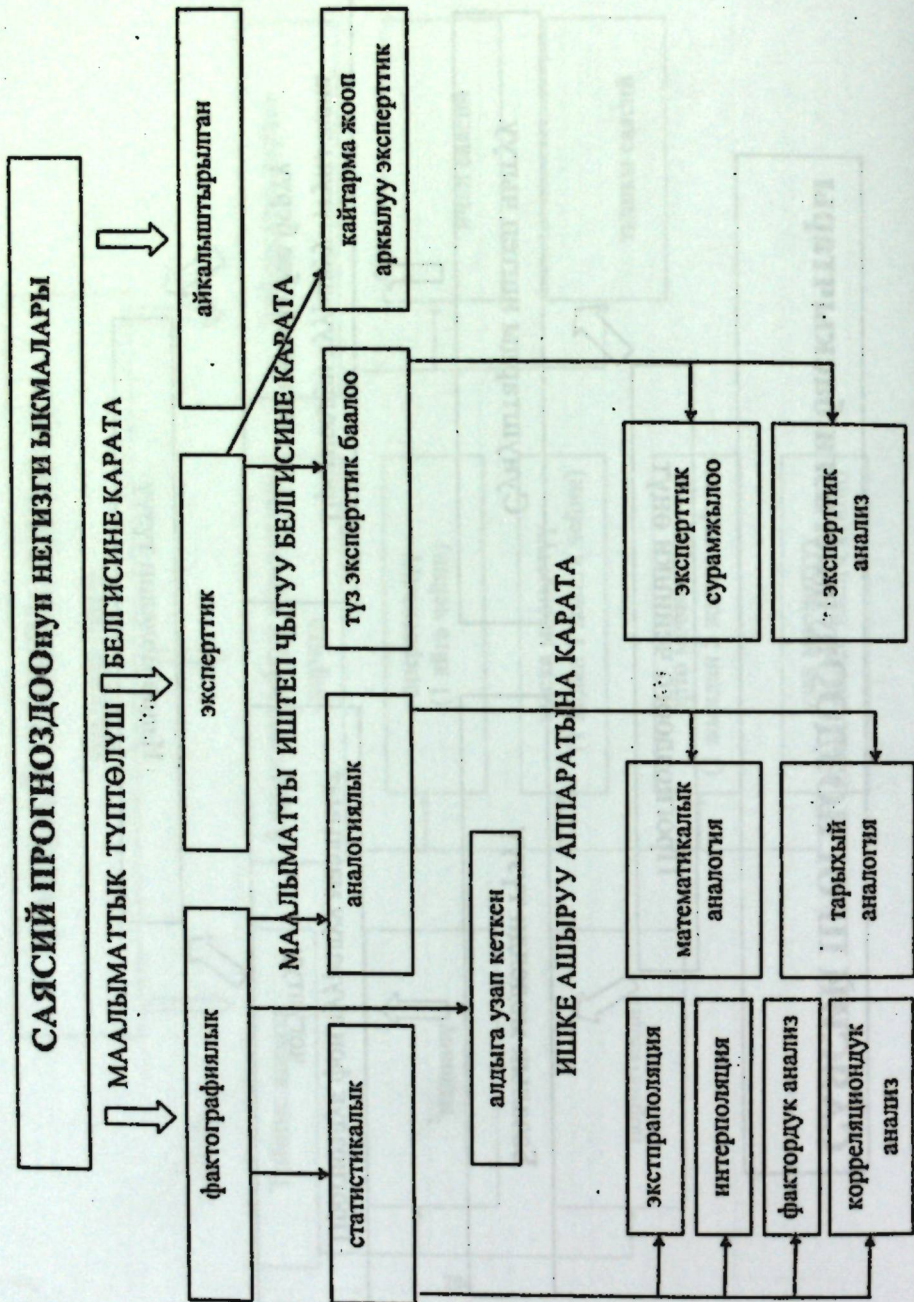

САЯСИЙ ПРОГНОЗДОО

Саясий окуялардын келечекте онугуу мүмкүнчүлүктөрүн, аны иш жүзүнө ашыруу жолдорун жана мөөнөттөрүн илимий негизде иштеп чыгуу процесси, ошондой эле азыркы учурдун шартына ылайык белгилүү бир сунуштарды киргизүүнү аныктоо

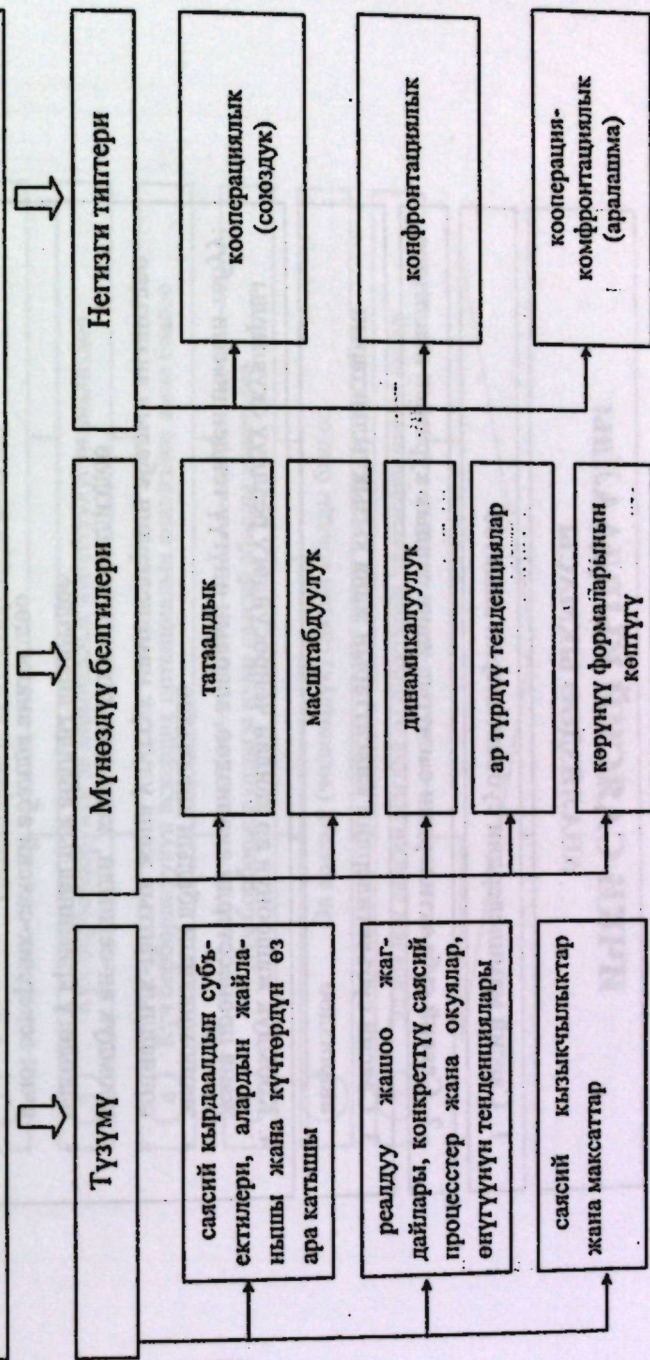

САЯСИЙ КЫРДАЛ

Социалдык-саясий күчтөрдүн катышын жана алардын ордун көрсөтө турган шарттар менен факторлордун өз ара аракеттеринин топтому жана жыйынтыгы. Ошондой эле саясий максаттарга жетүүгө, саясий субъектилердин муктаждыктарын ишке ашырууга тикелей байланышкан саясий мамилелердин абалы.

ИЧКИ САЯСИЙ КЫРДААЛДЫ АНАЛИЗДӨӨ ЫКМАСЫ

1. Саясий мамилелердин субъектилерин аныктоо

2. Саясий субъектилердин сапаттык жана сандык курамын анализдөө

3. Саясий субъектилердин максаттарын жана кызыкчылыктарын анализдөө

4. Коомдук жашоонун ар кандай чөйрөсүндөгү реалдуу окуяларды жана процесстерди анализдөө, алардын өнүгүү тенденциясын табуу:

- экономиканын абалын анализдөө
- социалдык-таптык жана улуттук мамилелердин абалын анализдөө
- коомдук аң-сезимди, жашоо маданиятын анализдөө
- өлкөдөгү криминалдык абалды анализдөө
- ички аскердик-саясий абалды анализдөө
- саясий бийликтин легитимдүүлүгүн анализдөө

5. Өлкөдөгү саясий абалга баа берүү

6. Саясий абалдын өнүгүүсүн прогноздоо

ЭЛ АРАЛЫК ЧӨЛКӨМДҮК САЯСИЙ КЫРДААЛДЫ АНАЛИЗДӨӨНҮН МЕТОДИКАСЫ

① Дүйнөдөгү күч полюстарын аныктоо

② Полюстардагы күч борборлорун аныктоо

③ Күч борборлорунун экономикалык кубаттуулугун анализдөө

④ Күч борборлорунун аскердик потенциалын анализдөө жана баалоо

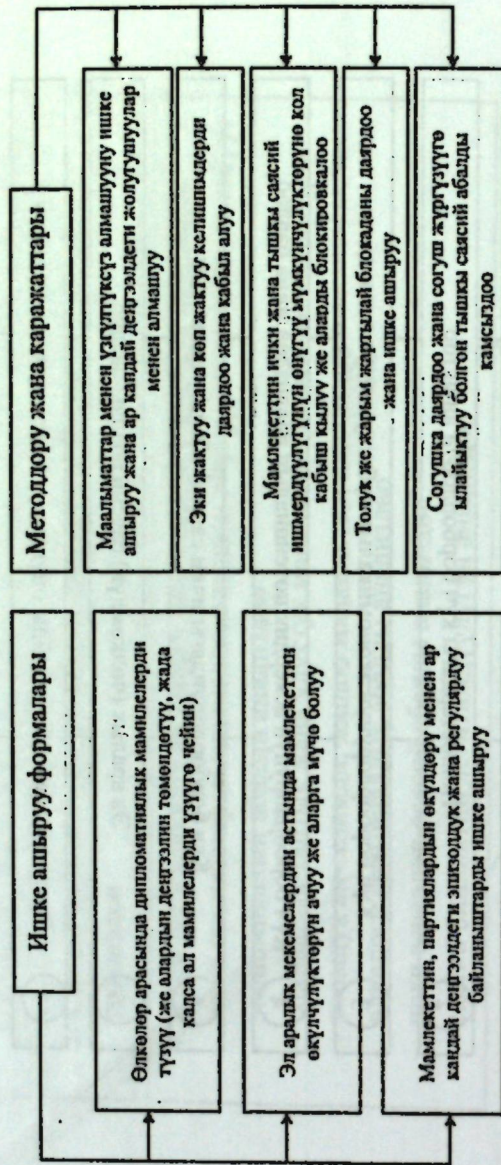
⑤ Күч борборлорундагы ички саясий абалды анализдөө

⑥ Эл аралык (чөлкөмдүк) саясий абалды баалоо

⑦ Эл аралык саясий жагдайды өнүктүрүү прогнозун иштеп чыгуу

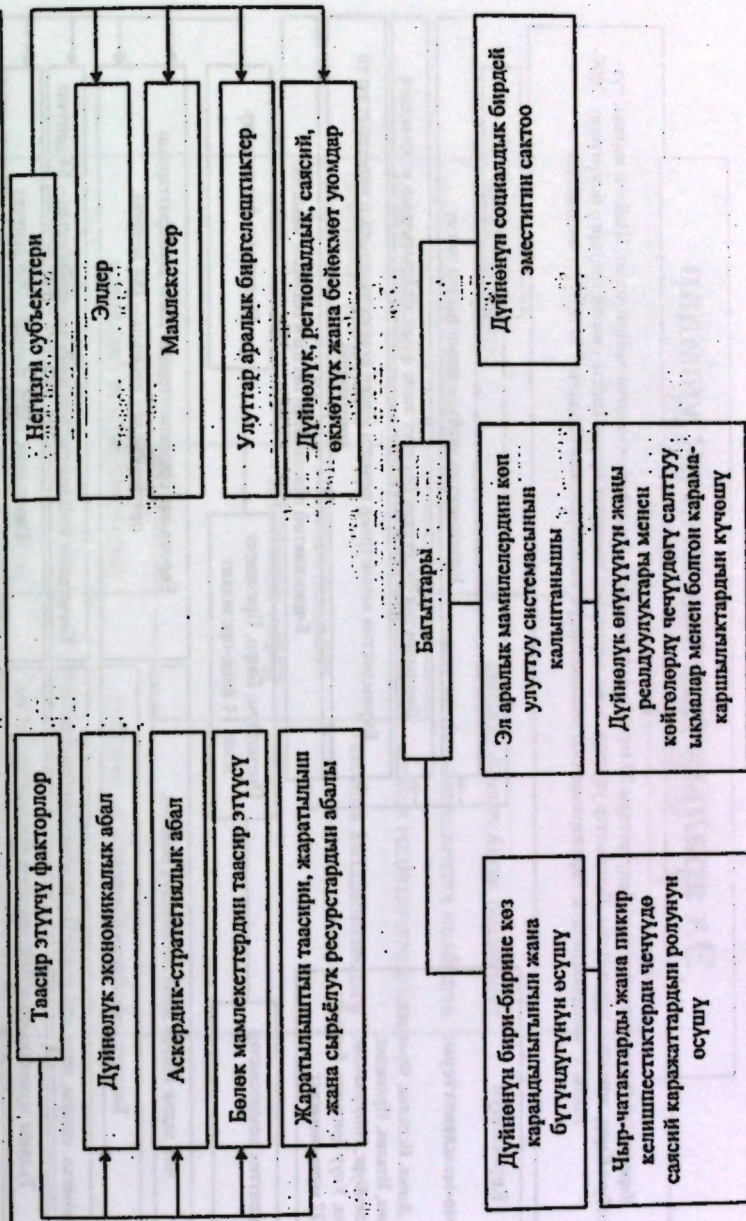
ТЫШКЫ САЯСАТ

Мамлекеттин жана коомдун башка саясий институттарынын өз кызыкчылыктарын жана муктаждыктарын эл аралык аренада ишке ашыруу боюнча ишмердүүлүгү

ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕР

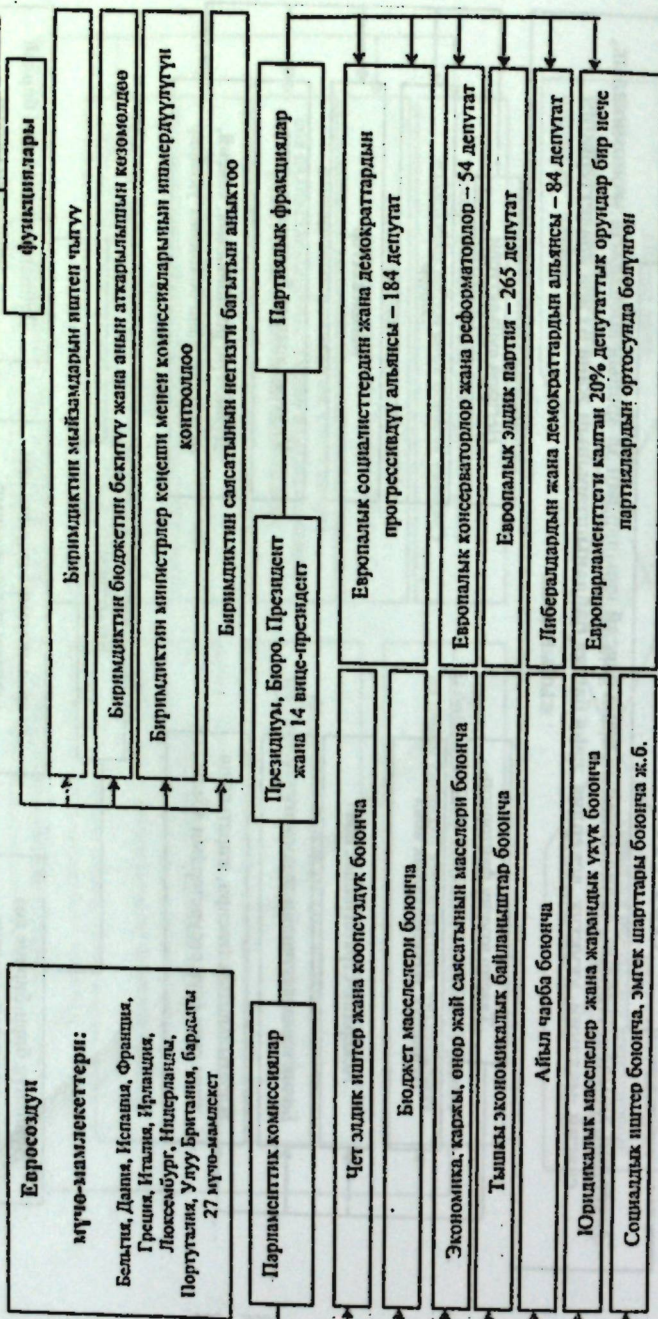
Элдердин, мамлекеттердин, экономикалык жана саясий уюмдардын эл аралык аренадагы экономикалык, саясий, маданий, укуктук, аскердик жана башка байланыштарынын жана өз ара аракеттеринин жыйындысы

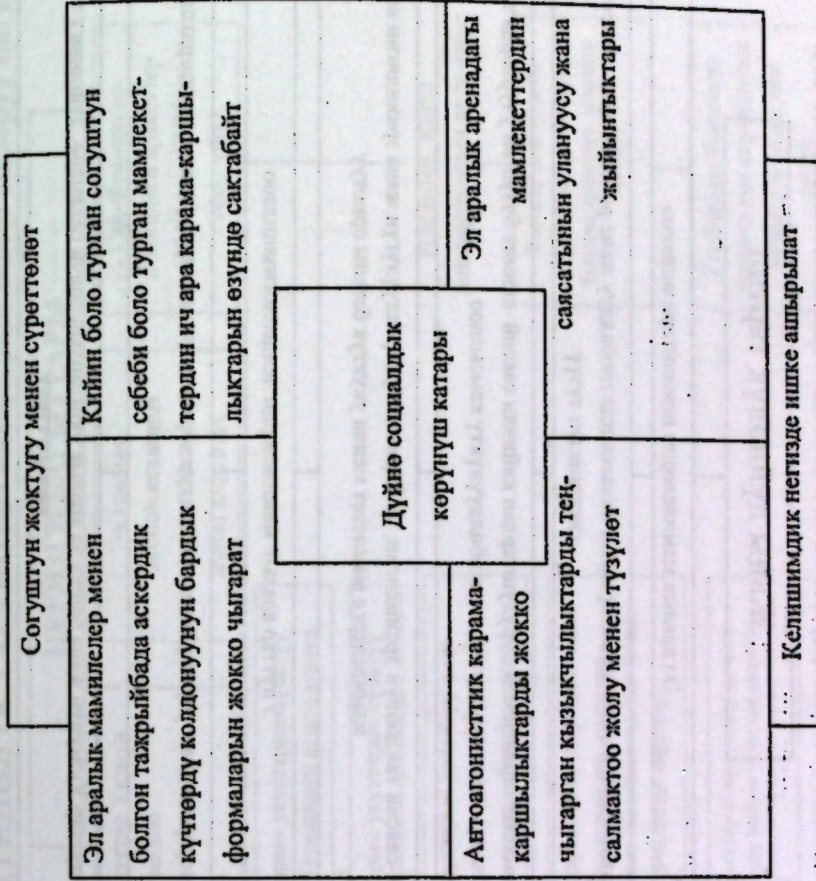
Эл аралык парламенттик уюмдар

Европа парламент

Евросоюздун өкүлдүк органы. Депутаттары 27 мүчө-мамлекеттерден 5 жылдык мөөнөткө шайланышат. Шайлоо жалпы, түз лобуш берүү аркылуу жүргүзүлөт. Депутаттар улуттук эмес, партиялык тиешелүүлүгүнө ыраата саясий топторго бөлүнүшөт. 2009-жылы V чакырылыштагы Европарламентке шайлоолордун жыйынтыгында бардыгы 736 депутат шайланган.

Дүйнөнүн негизги белгилери

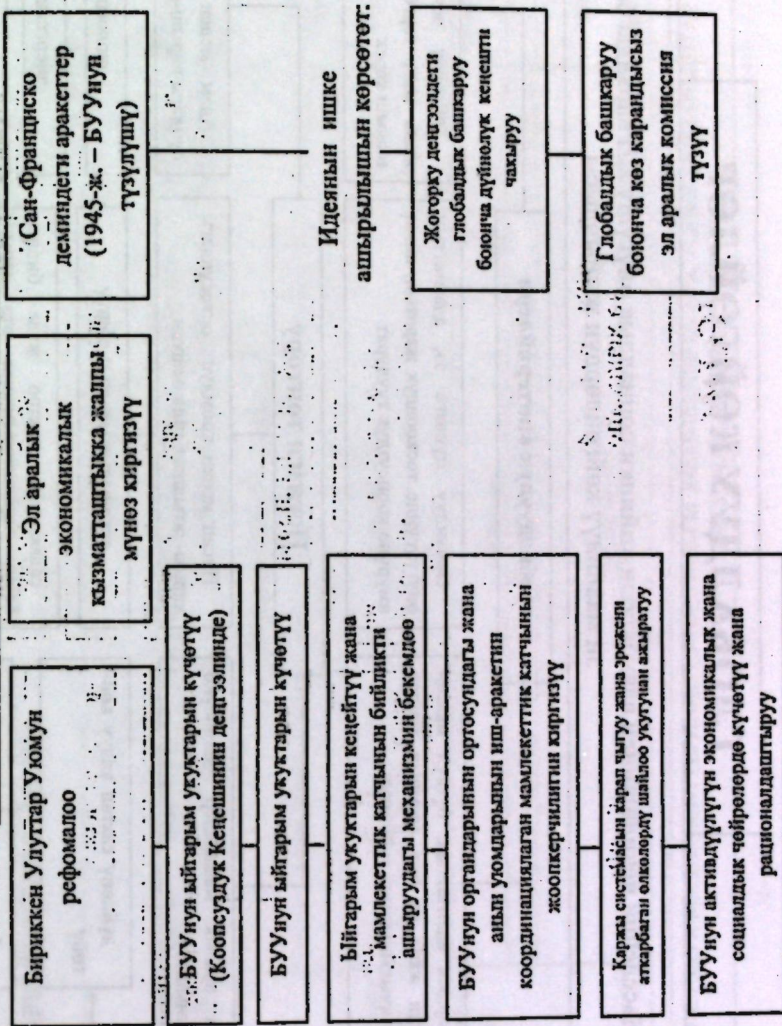
ЗАМАНБАП ДҮЙНӨЛҮК ТАРТИПТИН МАЗМУНУ

Жаңы дүйнөлүк тартип

Эл аралык мамилелерди демилгелештирүү
Бардык өлкөлөрдүн кызыкчылыктарынын балансында глобалдуу жана регионалдык коопсуздуктун системасын түзүү
Кээ бир мамлекеттердети чоң бурулуштардан кийинки саясий климат бузулган учурларда эл аралык стабилдүүлүктү камсыздоо
Социалдык-саясий тандоонун эркиндигин, ар биринин суверендүүлүгүн жана эркиндигин кепилдеген мамилелерге мамлекет менен укуктук базаны орнотуу
Улуттар аралык мамилелерди дендеологиялоо
Бүт жер жүзүндө адам укуктарын толук кандуу коргоо үчүн өлкөлөрдүн жана улуттардын карым-катнашы
Бириккен Улуттар Уюмунун жана башка эл аралык уюмдардын ролун бекемдөө, дүйнөдөгү тынчтыкты кармап туруу

ЖАҢЫ ДҮЙНӨЛҮК ТАРТИПТИН ИДЕЯЛАРЫН ИШКЕ АШЫРУУ БАГЫТТАРЫ

НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

ГЛОБАЛДУУ КӨЙГӨЙЛӨР

Маселенин чечилишинен адамзаттын кийинки социалдык өнүгүшү көз каранды болгон жашоодогу эң маанилүү көйгөйлөрдүн жыйындысы

глобалдуулук критерийлери

Бардык адамзаттын, бүткүл мамлекеттин жана ар бир адамдын жашоо кызыкчылыктарына тийиштүү

Орчундуу мүнөзгө ээ, адамзаттын өнүгүүсүндө тоскоолдук жаратып, анын өмүрүнө коопсуздук туудурат

Койгөйдү чечүүдө жалпы мамлекет жана калк тарабынан чоң салым жумшалуу керек

Негизги топтору

Эл аралык мамилелер чөйрөсүнө байланыштуу

дүйнөнү сактап калуу көйгөйү

боштонгон өлкөлөрдүн экономикалык өнүгүүсүнөн артта калуусун жеңүү

Инсан менен коомдун ортосундагы карым-катнашка байланышкан

аткачылык менен күрөшүү

саламаттык сактоо жана билим берүү тармактарындагы өтө зарыл маселелерди чечүү

адамзаттын ички жан дүйнөсүнүн «бултануусунан» коргоо

Адам менен жаратылыштын ортосундагы карым-катнашка байланышкан

экологиялык

энергетикалык

сырьёлук

азык-түлүктүк

демографиялык

КООПСУЗДУК

Коомдун, мамлекеттин жана инсандын жашоого зарыл болгон кызыкчылыктарынын ички жана сырткы коркунучтардан коргоо абалы

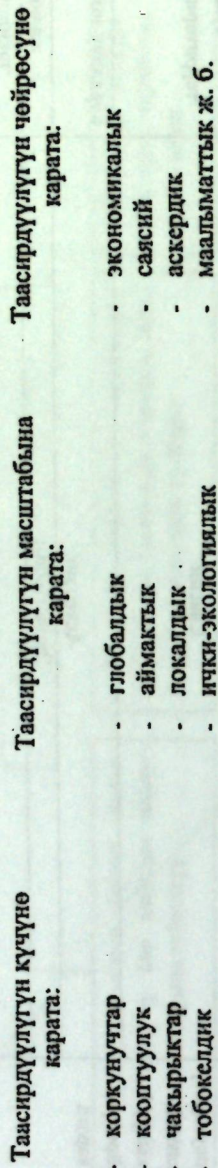
ИЧКИ КОРКУНУЧТАР СЫРТКЫ

Коопсуздук

Формалары жана түрлөрү	Инсан	Жарандык коом	Мамлекет	Мамлекеттердин коалициясы	Аймактык биримдиктер	Дүйнөлүк биримдиктер	Коопсуздук кызыкчылыктары
Коопсуздуктү камсыз кылуу чөйрөсүнө карата	Социалдык-экономикалык						жашоо жетиштүүлүк жеке менчик
	Саясий						конституциялык түзүлүш суверенитет территориялык бүтүндүк
	Аскердик						куралдуу зомбулуктан коргоо
	Экологиялык						жашоо чөйрөсү
Гуманитардык						КОЛЛЕКТИВДИК	
УЛУТТУК						КОЛЛЕКТИВДИК	
						эркиндик укуктары маданий баалуулуктар жалпы мораль	

КООПСУЗДУК КОМПОНЕНТТЕРИНИН ОРТОСУНДАГЫ МАМИЛЕЛЕР ӨЗ АРА ТЫГЫЗ БАЙЛАНЫШТАР ЖАНА АРАКЕТТЕР СИСТЕМАСЫН ТУЗӨТ

Коркунуч факторлору

КООПСУЗДУКТУ баалоонун ыкмасы

Абалы

кооптуулук
↑

коопсуздук
↑

коркунуч факторлору

коргоонун багыттары

{ Коопсуздуктун кызыкчылыктары }

КОРКУНУЧ ЖАРАТУУЧУ ФАКТОРЛОРДУН негизги түрлөрү

Коркунуч – улуттук кызыкчылыктарга чыныгы түрдө зыян келтирүү же ага ийгиленүү (анын ичинде куралдуу күчтөрдүн колдонулушу)

Коркунуч = субъекттивдүү мааломат + объекттивдүү зыян келтирүү мүмкүнчүлүгү

Кооптуулук – улуттук кызыкчылыктарга зыян келтирүүнүн объекттивдүү мүмкүнчүлүктөрүнүн болушу (анын ичинде күчтөрдүн колдонулушу)
Кооптуулук = зыяндуулуктун объекттивдүү мүмкүнчүлүгү

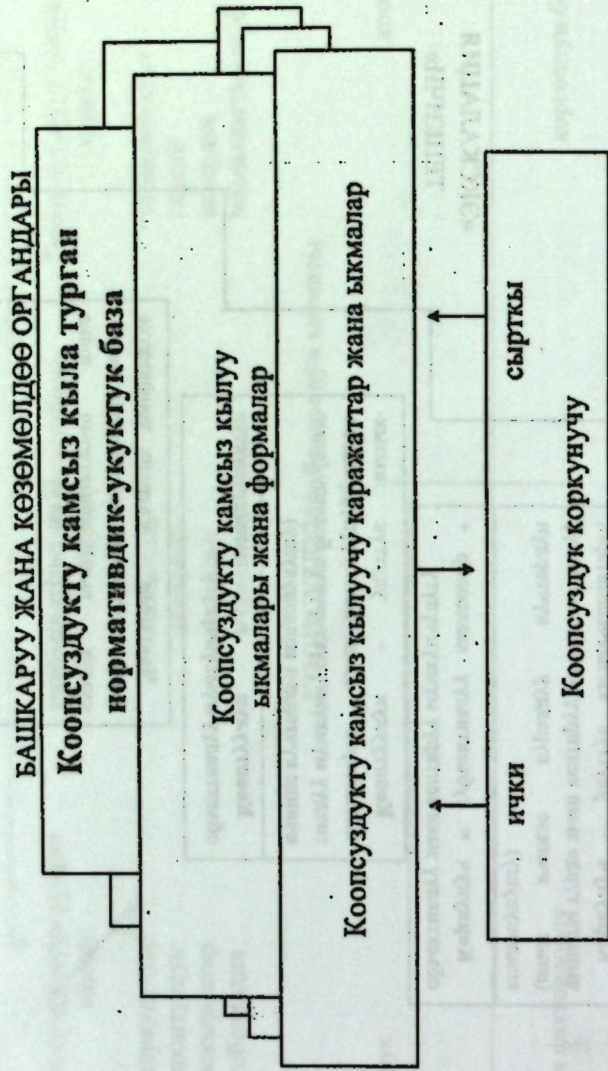
«ЭКСКАЛАЦИЯ
ТЕПКИЧИ»

Чакырык – аскердик конфликтке чейин жетпеген мамлекеттин коопсуздук кызыкчылыктарын ишке ашырууга каршы чыгуу

Тобокелдик – коопсуздук маселесине байланышкан максаттарга жетүүгө тоскоолдук жараткан окуялардын пайда болушунун мүмкүндүктөрү

КООПСУЗДУКТУ КАМСЫЗ КЫЛУУ МЕХАНИЗМИНИН НЕГИЗГИ ЭВЕПОЛОРУ

МЕХАНИЗМ – кандайдыр бир процесске алып келүүчү субъект менен нормалардын жыйындысы, алардын каражаттарынын, ыкмаларынын жана формаларынын ишмердүүлүгү

КООПСУЗДУКТУ КАМСЫЗ КЫЛУУНУН НЕГИЗГИ МЕТОДОРУ

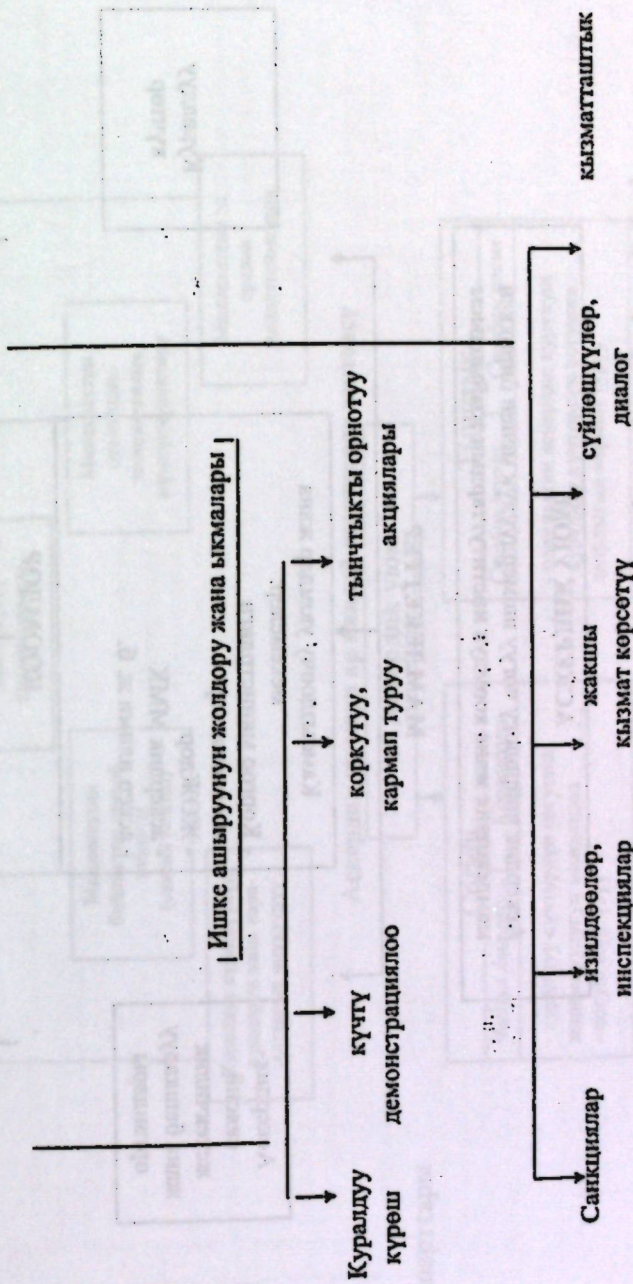
Метод – белгиленген максатка жетүү ыкмалары же болбосо алардын жыйындысы

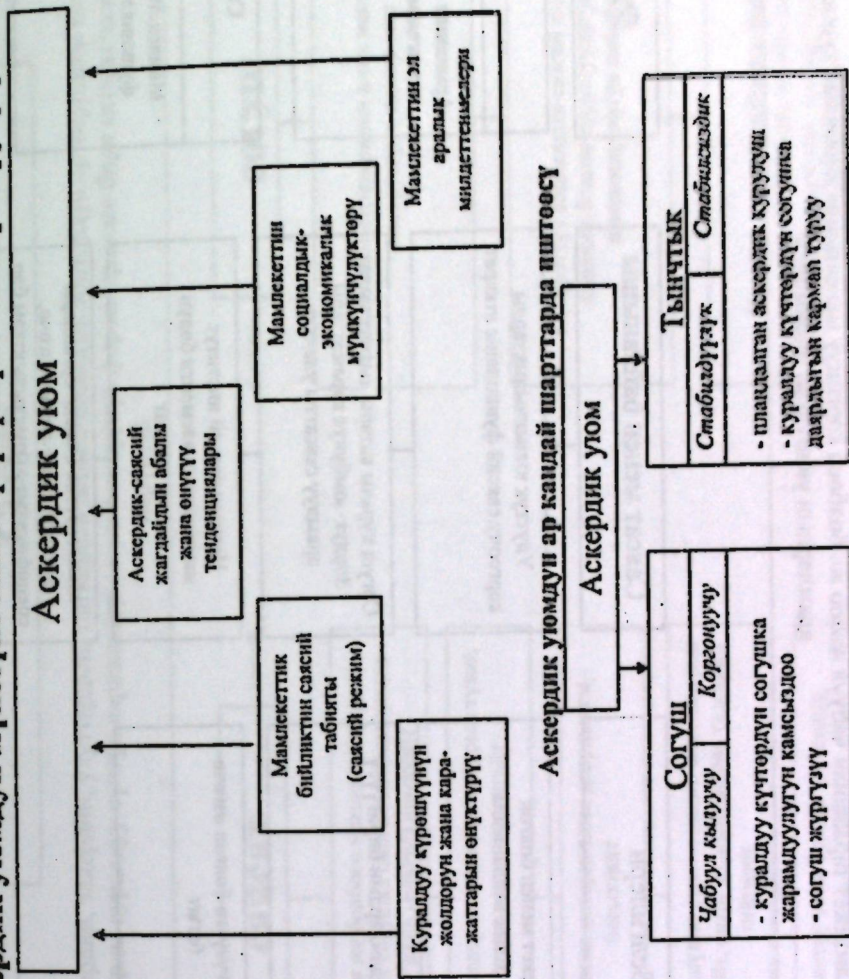
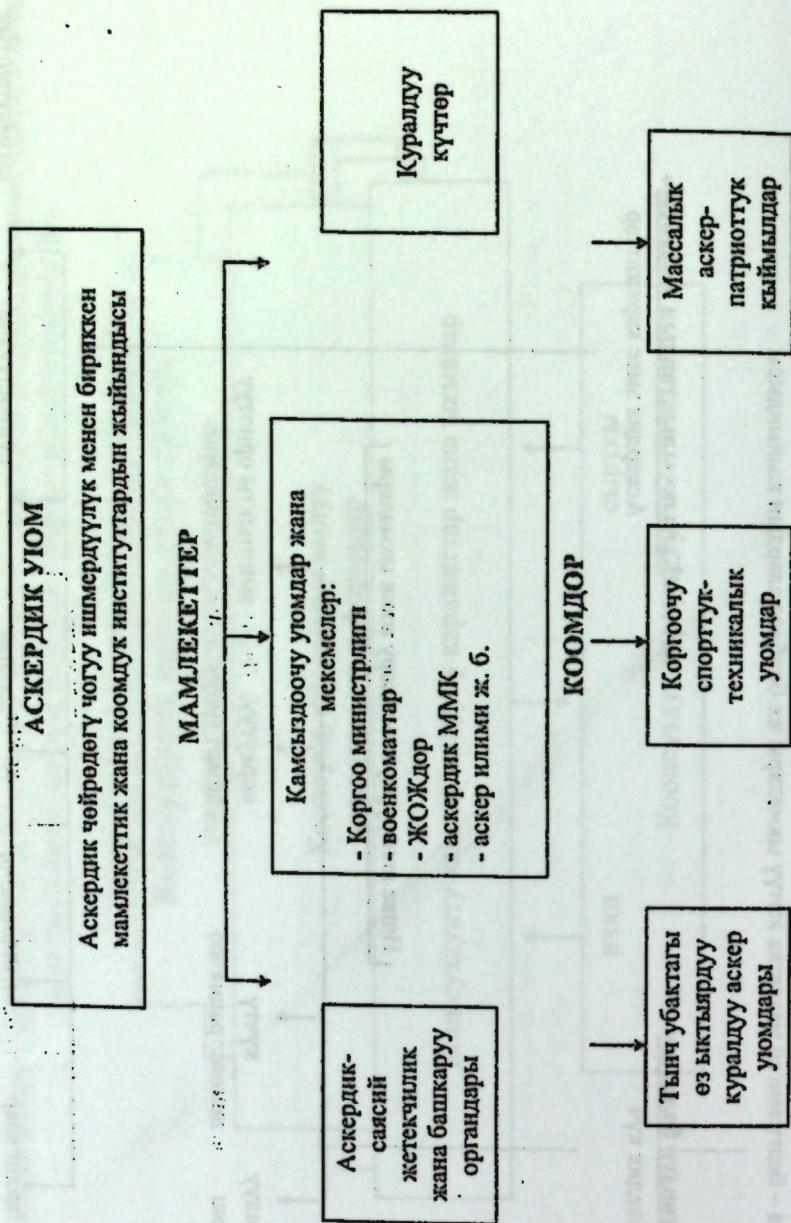
«Күттөрдүн балансы»

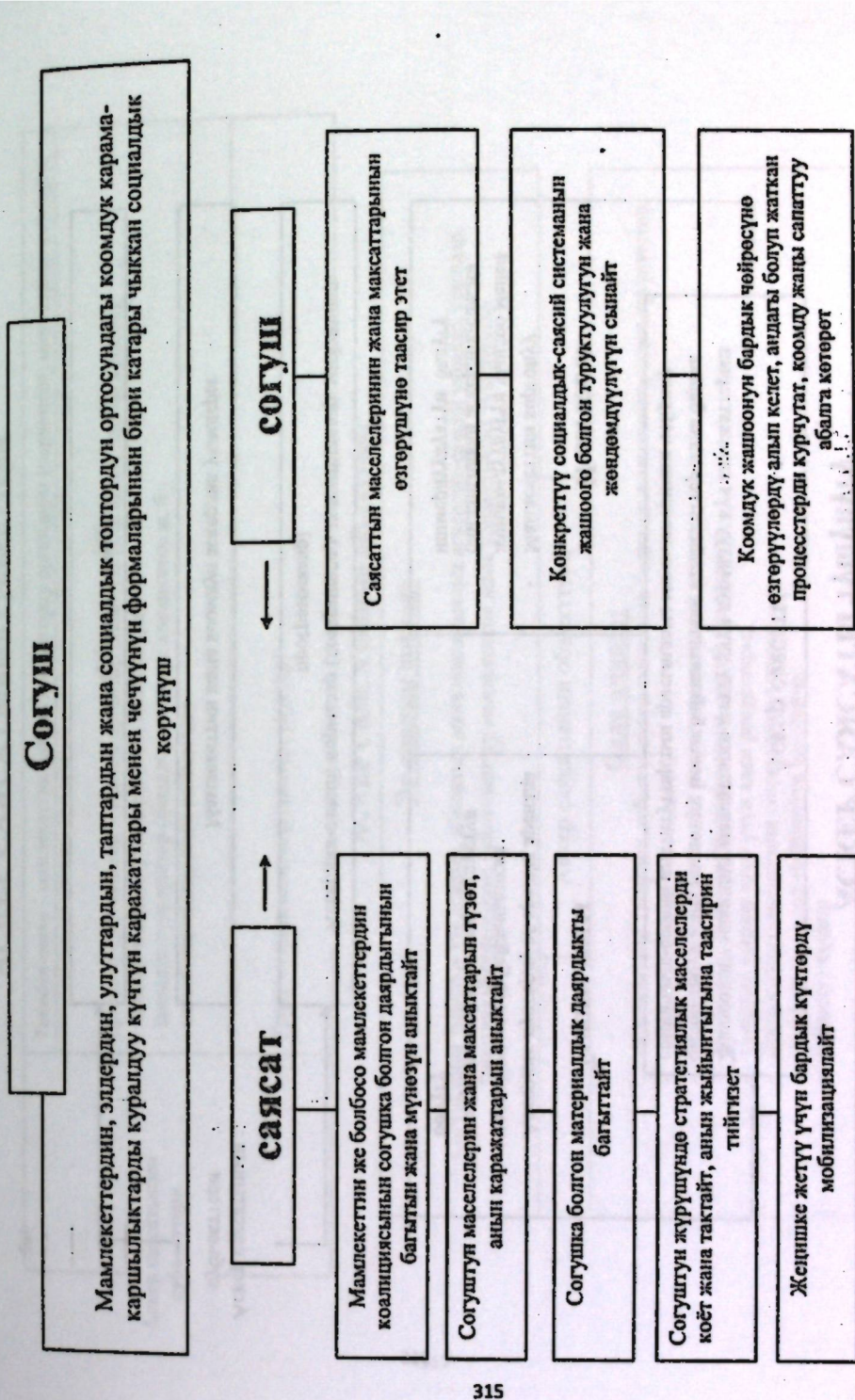
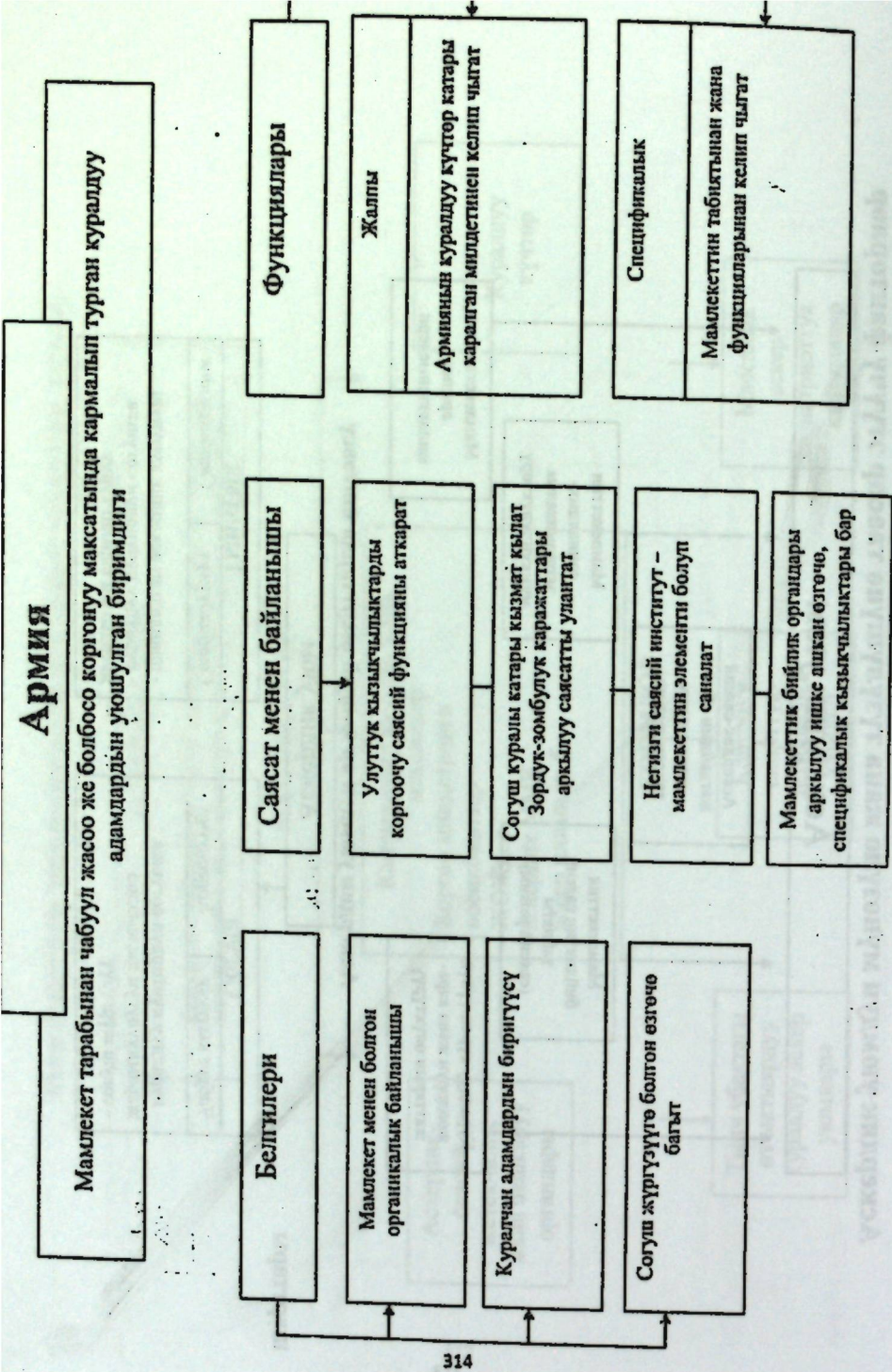
Аскердик күч

«Кызыкчылыктардын балансы»

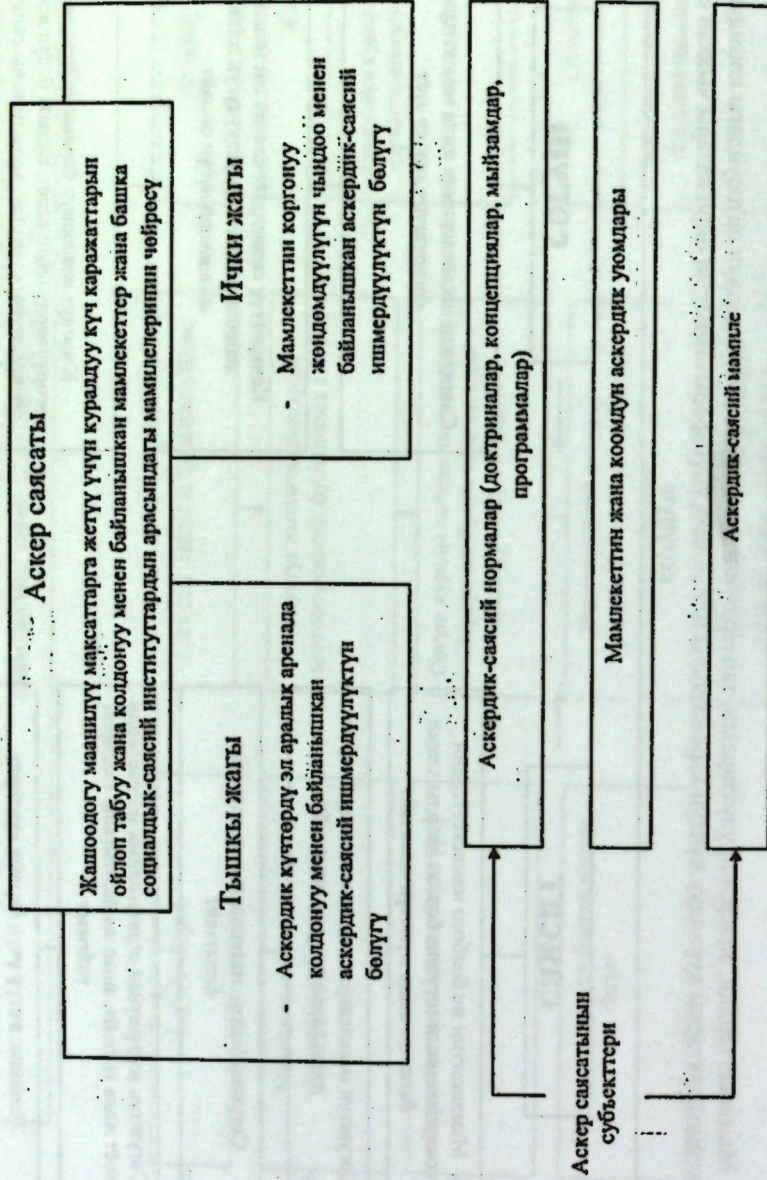
Аскердик эмес каражаттар

АСКЕР САЯСАТЫ ТҮШҮНҮГҮ

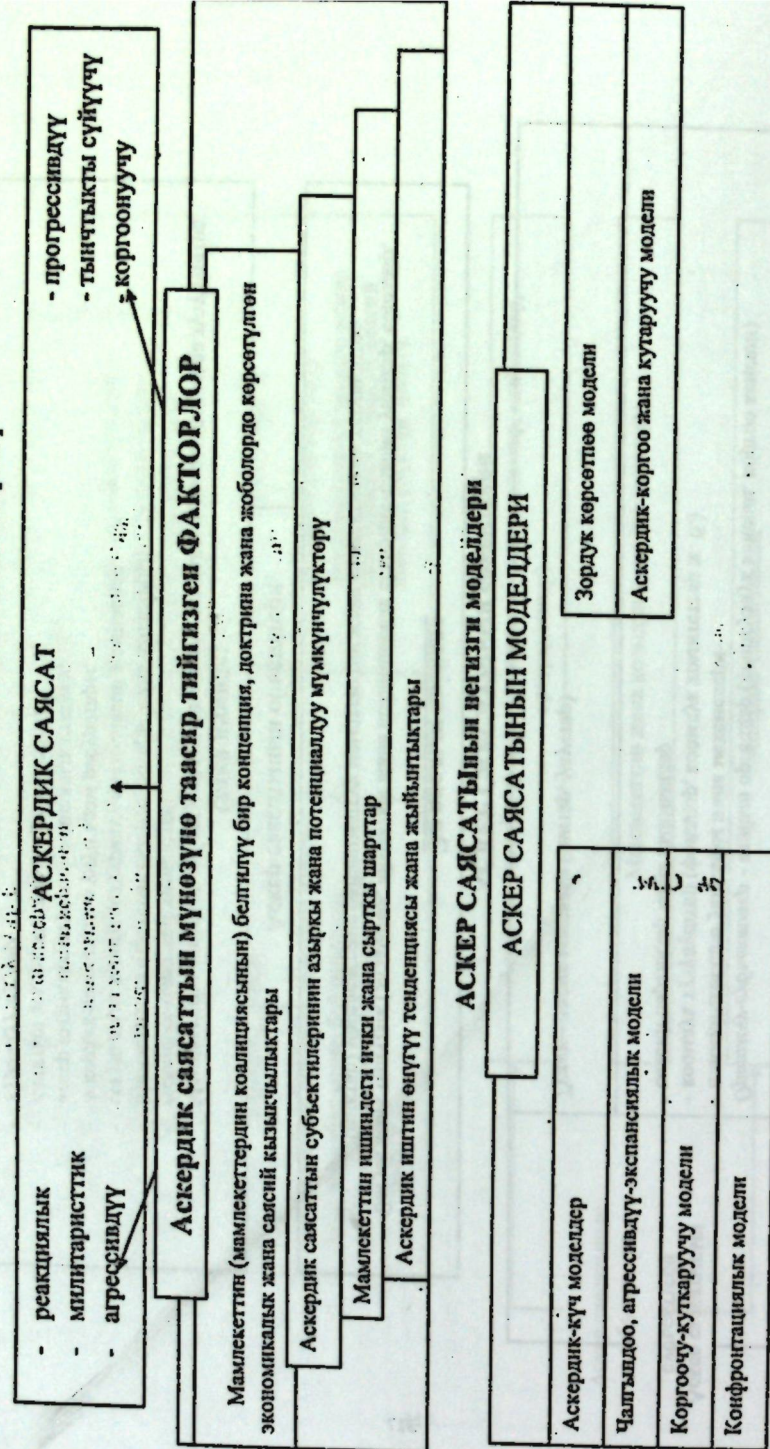

АСКЕР САЯСАТЫНЫН СУБЪЕКТТЕРИ

Аскер саясатынын субъекттери	Тийкеден-тике – мамлекеттик бийликтин жогорку органдары (парламент, министрлер кабинети)
	<i>Ортомчу-субъекттер</i> – атайын органдар (коопсуздук кеңеши, коргоо кеңеши) - илимий-изилдөө уюмдары жана мекемелери - коомдук түзүлүштөр (фонддор, коомдук комитеттер ж. б.) - саясий партиялар жана кыймылдар
	Түпкү – элдик массалар (таптар, улуттар)

АСКЕР САЯСАТЫНЫН ОБЪЕКТТЕРИ

<u>Эл аралык аренада</u> Согуш жана тынчтык (эл аралык, аймактык жана коалициялык аскердик-саясий уюмдар, союздар, банктар) маселелерине байланыштуу мамлекеттик жана коллективдик түзүлүштөр	
<u>Эл аралык аренада</u> Согуш жана тынчтык (эл аралык, аймактык жана коалициялык аскердик-саясий уюмдар, союздар, банктар) маселелерине байланыштуу мамлекеттик жана коллективдик түзүлүштөр	
Аскер саясатынын объектиери Өлкө ичинде: - Мамлекеттин аскердик кубаттуулугун аныктаган социалдык мамилелер жана түзүлүштөр; - Аскердик-онор жай комплекси; - Мамлекеттин стратегиялык ресурстары жана запастары; - согуш жана тынчтык тууралуу ички-саясий мамилелер; - аскердик кызмат өтөө үчүн адам ресурстары; - аскер кызматкерлеринин социалдык статусу; - калктын аскердик-патриоттук аг-сезими; - куралдуу күчтөр	

БИБЛИОГРАФИЯ

Абдикеримов А.Ш. XX кылымдын 80-жылдарынын экинчи жарымындагы, 90-жылдардын башындагы Кыргызстандын коомдук-саясий кыймылдарында улут маселесинин көтөрүлүшү: тарых илим. канд. дис. – Б., 2011.

Абдрахманов Ю. Письма И.В.Сталину и в ЦК ВКП(б) / Сост. вступ. ст. Дж.Джунушалиев, И.Е.Семенов. – Ф., 1991.

Абдрахманов Т.А., Кубатова А.Э., Байдилдаев Ж.Р. Эки доор инсаны Эшеналы Арабаев. – Б., 2013.

Абдрашев А.Б., Нурдинова Ж.Т. Компаративистский анализ образовательной политики Республики Казахстан и Кыргызской Республики. – Б., 2010.

Абдыкадыров Т.А., Баялы Исакеев. Судьба и время. Т.А.Абдрахманов, С.Р.Джуманалиев. – Б., 1998.

Абдылдабек к. Жаныл. Шабдан баатыр: эпоха и личность: документы и материалы. – Б., 1999.

Абдуллаев Э. Орток адабий мурас маселесин тууралуу // Кыргызстан маданияты. 1967.

Абилдаев Э.Е. Место и роль государства в политической системе общества. Учебно-методическое пособие для студентов гуманитарных факультетов вузов. – М., 2001.

Абытов Б.К. Ош: факты, события и личности. Б.К.Абытов. – Ош, 2000.

Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф., 1990.

Абрамзон С.М., Потапов Л.П. Народная этногония как один из источников для изучения этнической и социальной истории (на материале тюркоязычных кочевников). – М., 1975.

Алексантьев В. А. Этническая конфликтология: в поисках научной парадигмы. – Ставрополь, 2001.

Авторитаризм и демократия в третьем мире. – М., 1996.

Адорно А. Типы и синдромы. Методологический подход // Социологические исследования. 1993. №3.

Айтматов Ч. В соавторстве с землей и водою. – Ф., 1978.

Айтматов Ч. Жазуучунун чыгармачылыгы тууралуу очерктер, макалалар жана рецензиялар (орус тилинде). – Ф., 1975.

Айдаркул Каана. Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность. – Б., 2002.

- Акаев А. Кыргызстан на пути становления независимости. – Б., 1995.
- Акаев А. Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана «Манас» элдик эпосу. Тарыхый иликтөө. – Б., 2002.
- Акаев А. Памятное десятилетие. – Б., 2003.
- Акаев А. Сост.: М. Эшимканов, К. Иманалиев ж. б. – Б., 1993.
- «Ата-Мекен» партиясы. – Б., 1995.
- Акимов А. В. Мировое население: взгляд в будущее. – М., 1992.
- Аклаев А. Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент: учеб. пособие. – М., 2005.
- Акматов К. Окуялар, адамдар (Мин бир күн): даректүү баян. – Б., 1998.
- Актон Д. История свободы в античности // Полис: 1993. №3.
- Акунов Т. Основные выводы и рекомендации независимой комиссии Омбудсмана (Акыйкатчы) Кыргызской Республики по изучению трагических июньских событий 2010 года, произошедших в Ошской, Жалал-Абадской областях и г. Ош // Июньские трагические события 2010 года: причины и уроки // Республиканская научно-практическая конференция. – Б., 2011.
- Акунов А. «Multi-party system in the Kyrgyz Republic» (статья) The Central Asian Post, April 1997.
- Акунов А. Кыргызстандын Шанхай Кызматташтыгы Уюмунун алкагындагы көп тараптуу жана эки тараптуу дипломатиясы. Караңыз: Шанхай Кызматташтыгы Уюмунун өнүгүү тарыхынын маселелерин комплекстүү изилдөө. – Б.: 2014. – 23-56б.
- Акунов А. Информационное сопровождение избирательной кампании – Бишкек, 1999. – 139 с.
- Акунов А. Пособие для кандидата в депутаты (Организация избирательной кампании) – Бишкек, 1999. – 139 с.
- Акунов А. Государственное управление Кыргызстана в транзитный период. – Бишкек, 1999. – 268 с.
- Акунов А. Докторская диссертация на тему «Развитие системы государственного управления Кыргызстана: организационно-функциональный анализ». – Бишкек, 2000 г.
- Акунов А. Кыргызстан – история, общество, политика. (под ред. Т. Бодио и А. Акунова). – Варшава, 2004. – 896 с.
- Акунов А. Политическая история Кыргызстана (под ред. Акунова А.). – Бишкек, 2001. – 350 с.
- Акунов А. Политические партии Кыргызстана. (на нем. языке) (статья) Бонн. //Vostoc. 1998. июнь. 1 п. л.

- Акунов А. Политический Кыргызстан (под ред. Акунова А.). – Бишкек, 2001. – 340 с.
- Акунов А., Ибраева В. Адам укуктары. Уч. пос. – Бишкек: «Элпек», 1998. – 256 с.
- Акунов А., Ибраева В. С. Адам укуктары жана демократия. – Бишкек, 1998. – 84 с.
- Акунов А., Киотин В. Г., Прытков В. Г., Токтомышев С. Ж. Постсоветский Кыргызстан глазами зарубежных политологов. – Бишкек: Элпек, 1998. – 152 с.
- Акунов А., Мамбеталиева Г.С., Саясат таануу: Окуу китеби. – Б., 2014. – 597 б.
- Акунов А., Машанов М. С. Политический плюрализм. Политические партии и партийные системы. // Политология, политика и современность. Уч. пос. – Бишкек: «Элпек», 1997.
- Акунов А., Ожукеева И., Прытков В. Права человека и демократия – Бишкек, 1996. – 164 с.
- Акунов А., Ожукеева Т., Байболов К. Политология. Кыскача сөздүк – Бишкек, 1996. – 401 с.
- Акунов А., Прытков В. Г. Права человека. – Бишкек, 1998. – 84 с.
- Акунов А., Токмамбетова Д., Асангазы к. Венера. Как победить на выборах. 2-е издание – Бишкек, 1995.
- Акунов А.А., Прытков В.Г. Проблемы реформы государственной и муниципальной службы в Кыргызстане // Вестник КазНУ. – 1998. – № 1. – С.78–81.
- Акунов А. 2005-жылы 24-марттагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги элдик ыңкылаптардын тарыхына кыскача сереп. // Доор жаныртан элдик ыңкылаптар. Бишкек, 2015
- Акунов А. Приоритет прав человека как фактор обеспечения стабильности в обществе. // Вестник Ошского государственного университета. 2014. – №3. – Выпуск 1. – С.80-84.
- А.Акунов., А.С.Иманбекова. Некоторые приемы борьбы с коррупцией на примере Сингапура. Вестник КРСУ им.Б.Ельцина. – 2014. – Том 14. – №9. С.117-122.
- А.Акунов. Акаевдик-авторитардык саясий режимдин пайдубалынын 1990-1991-ж.ж. түптөлүшү. “Право и политика”, научно-методический журнал. 2014.-№1. С.152-161.

Акунов А.А., Муса кызы А. Политические традиции и обычаи кочевников по данным эпоса «Манас». В кн.: Древние и средневековые кочевники Центральной Азии, Барнаул, Азбука, 2008. (Материалы докладов Всероссийской (с международным участием) научной конференции "Древние и средневековые кочевники Центральной Азии", которая состоялась в г. Барнауле в августе 2008 г.).

Кыргызстан: История, общество, политика. Под. ред. проф. Т.Бодио и проф. Акунова. А. Варшава, 2004, 986 стр. На польском языке. Резюме на англ., немец., русск., кырг. языках.

Акунов А. Саясат таануу. Энциклопедиялык окуу куралы. Б., 2004, 400 бет.

Акунов А. Сыдыгалиева Э.Ж. Реализация прав национальных меньшинств как фактор политической безопасности в обществе. // Проблемы полиэтнического общества в ЦА: вызовы и возможные решения. Матер. международной научной конф.-Б.: 2013.-452 С. С.17-24.

Акунова А. А. Место и роль партийных фракций в Европейском Парламенте // «Право и политика». 2009. №1.

Акунова А. А. Природа общевропейских политических партий // «Политика и общество». 2008. №3-4.

Акунова А. А. Партийные фракции Европарламента и Жогорку Кенеша: принципы образования // Вестник КРСУ им.Б.Ельцина. 2011. Т.11. №2.

Акунова А. А. Политическая идеология европейских партий на рубеже XXI века // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына. 2011. №3.

Акунова А. А. Эволюция политико-правового статуса представительного органа Европейских Сообществ: из Ассамблей в Европарламент // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына. 2011. №3.

Акунова А. А. Европарламент и Межпарламентская Ассамблея СНГ как политические институты: институциональный анализ // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Центральной Азии: история и современность. – Б., 2010.

Акунова А. А. Региональные и этнорегиональные политические партии как фактор демократизации общевропейской политической жизни // Право и политика. 2011. №3.

Акунова А. А. Выборы в Европарламент 2009 года: конфигурация и позиция политических фракций и объединений // Хабаршы – Вестник Каз.НПУ им.Абая. 2011. №4.

Акыл тирек 2014 / Түз. А. Салымбеков. – Б., 2014.

Акындыр чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. – Ф., 1988.

Алексеева Т. А. Современные политические теории. – М., 2000.

Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Полис. 1997. №6.

Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учеб. пособие. – М., 2002.

Алтымышбаев А. Октябрь и развитие общественного сознания киргизского народа. – Ф., 1980.

Алтымышбаев А. Ленин и пропаганда марксизма в Киргизии (1905-1923 гг.). – Ф., 1967.

Алтымышбаев А. Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. – Ф., 1985.

Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа. – Ф., 1963.

Альбом схем по политологии (учебно-методическое пособие). – Краснодар, 1995.

Анохин М. Г. Депутат, парламент, правительство. – М., 1993.

Аристотель. Политика. Соч.1, Т. IV. – М., 1983.

Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – М., 1993.

Арстанбек Буйлаш (Бойлош) уулу. Тар заман // Ала-Тоо. 1989. №10

Арстанбек: Ырлар. – Б., 1993.

Арстанбектин «Тар заманы» // К. Артыкбаев. Акыйкат сабагы. – Ф., 1991.

Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. – Б., 1991,

Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Ф., 1982.

Артыкбаев К. Кыргыз адабиятынын тарыхындагы түзөтүүгө муктаж айрым маселелер.

Китепте: К. Артыкбаев. Талант сыры. – Б., 1994.

Артыкбаев М. Т., Артыкбаев А. М. Политическая система в «открытых» и «закрытых» обществах (современный анализ). – Б., 1998.

Артыкбаев М. Т. Политология. – Б., 1993.

Артыкбаев М. Т. Политическая модернизация и трансформация политической системы Кыргызской Республики в постпереходный период (2004-2010 гг.). М.Т.Артыкбаев. – Б., 2010.

Артыкбаев М.Т. «Особенности формирования кыргызской демократии». Политический Кыргызстан. – Б., 2001.

Артыкбаев К. Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсаң // Кыргызстан маданияты. 1967.

Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания. – Б., 1997.

Атышев К., Алиев Т., Суртаев Р. Ишкердик боюнча орусча-кыргызча

түшүндүрмө сөздүк. – Б., 2003.

Ахмед Югнеки. Акыйкат сыйы. – Алматы, 1983.

Ачылова Р. А. Политическая культура и гражданское общество в Кыргызстане. – Нью-Йорк-Лондон, 1994.

Базарбаев К., Жумагулов Б. Политические партии Кыргызстана: теория и практика. – Б., 2012.

Бакиева Г. Социальная память и современность. – Б., 2000.

Бакунин М. А. Государственность и анархия. Философия, социология, политика. – М., 1989.

Бакчиев А. Т. «Манас» жана саясат. – Б., 2013.

Баллестрен К. Г. Власть и мораль // Философские науки. 1991. №8.

Барсамов В. А. «Цветные революции»: теоретический и прикладной аспекты // Социологические исследования. 2006. № 8.

Бартольд В. В. Кыргыздар: Тарыхый очерк // Ала-Тоо. 1988. №3.

Баскакова М. А. Толковый словарь бизнесмена (русско-английский, англо-русский). – 6-е изд., перераб. и доп. – М., 1994.

Баталов Э. Я. Человек, мир, политика. – М., 2008

Бек У. Что такое глобализация? – М., 2001.

Бекмурзаева Г. Абдыкадыр Орозбеков – Мамлекеттик ишмер: тарых илим. канд. дис. – Ош, 2010.

Бектурганов К. Б. О становлении и развитии социологии в Кыргызстане // СОЦИС. 2008. №10.

Белланже Л. Переговоры. – СПб., 2003.

Белекова З. Махмуд Кашгари кыргыздар жөнүндө // Кыргызстан маданияты. 1967.

Белов В. А., Крутских В. Е. Большой юридический словарь / Под ред. Сухарева А. Я., Крутских В. Е. – 2-е изд. М., 2001.

Бердяев Н. А. Судьба России. – М., 1990.

Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.

Бжезинский З.К. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы / Пер. О.Ю. Уральской. – М., 1997.

Бжезинский З. Большой провал. Агония коммунизма. Квинтэссенция. – М., 1990.

Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство. – М., 2005.

Бишкек: Сб. Док. и материалов. Сост. Г.Т.Гуля и др. – Б., 2013.

Боброва А. В., Генриетта Л. В. Современный словарь иностранных слов.

– М., 2011.

Богатырев В. Место и роль политической партии в кыргызском обществе / Политические партии в Кыргызстане. – Б., 2006.

Богатуров А. Д. Современная мировая политика. – М., 2009.

Болтонов А. Б., К.Тыныстанов – ученый и государственный деятель Кыргызстана: дис. канд. ист. наук. – Б., 2003.

Большой словарь иностранных слов / Сост. Москвин А. Ю. – М., 2003.

Большой словарь иноязычных слов / Булыко А. Н. – М., 2004.

Большой юридический словарь / Под ред. Малько А.В. – М., 2011.

Большой юридический словарь / Под ред. Сухарева А. Я., Крутских В. Е. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2000.

Большой энциклопедический словарь. В 2-х т., М., 1991.

Боотаев У.Э. Присоединение Северного Кыргызстана к Российской империи. Из сб. Кыргызстан: История и современность / Ответ. ред. док. истор. наук. А.Дж. Джуманалиев. – Б., 2006.

Борубашов Б. И., Галиева З. И. История государства и права Кыргызской Республики. – Б., 2003.

Бромлей Ю. К вопросу о сущности этноса // Природа. 1970. №2.

Бромлей Ю. В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов. – М., 1988.

Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М., 1983.

Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник. – М., 1986.

Бугазов А. Х. Социокультурные особенности развития демократии в Кыргызстане // Центральная Азия и культура мира. 2006. №1–2.

Вайнштейн Г. И. Российский транзит и проблема типологического разнообразия «глобальной демократизации» // Политические институты на рубеже тысячелетий. – Дубна, 2001.

Варьядин В. А. Политология в схемах, таблицах, определениях. – М., 1991.

Василенко И. А. Политическая глобалистика. – М., 2000.

Василюк М. А., Кляев А. В. Политический плюрализм. – СПб., 1992.

Вебер М. Избранные произведения. – М., 1992.

Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избр. произв. – М., 1990.

Вебер М. Харизматическое господство. Социологические исследования. 1988. №5.

Верховенство права. Сб. статей по политологии США. – М., 1992.

- Воропаева В. Введение в историю кыргызско-российских отношений / Воропаева В., Джунушалиев Д., Кемелбаев Н., Плоских В. – Б., 2005.
- Воропаева В. А., Плоских С. В. «Академические вечера»: триумф и трагедия Касыма Тыныстанова: Исследование. Документы. Пьеса. – Б., 2011.
- Восстание киргизов и казахов в 1916 году. – Б., 1995.
- Всеобщая декларация прав человека. Права человека. Сборник международных документов. – МГУ., 1990.
- Выбор Центральной Азии в цивилизационном пространстве: Курс лекций. – Б., 1996.
- Гаджиев К. С. Американская нация. Национальное самосознание и культура. – М., 1996.
- Гаджиев К. С. Геополитика. – М., 1997.
- Галиева З. И. Исламский экстремизм в Кыргызстане: миф или реальность / Ислам в истории кыргызской государственности: Материалы межд. науч.-практ. конференции. – Б., 2003.
- Галустова О. В. Конфликтология в вопросах и ответах: учеб. пособие. – М., 2009.
- Ганаров Т. Исхак Раззаков – выдающийся государственный и общественный деятель Кыргызстана: дис. канд. ист. наук. – Б., 2001.
- Граммшии А. Ю. Искусство и политика. Т. 1. – М., 2001.
- Глобализация мирового хозяйства и национальные интересы России. – М., 2002.
- Галаганова С. Г., Фролова М. А. Современная западная политическая теория: основы парадигмы исследования. – М., 1993.
- Галкин А. А. Размышления о политике и политической науке. – М., 2004.
- Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют. – СПб., 2005.
- Гегель Г. В. Философия права. – М., 1990.
- Гидденс Э. Социология. – М., 1999.
- Глазунов О. Н. Государственный переворот. Стратегия и технологии. – М., 2006.
- Глухова А. Формирование демократического консенсуса в переходном обществе: опыт проблемы // Социально-политический журнал. 1993. № 1-2.
- Гоббс Т. Левияфан. Соч. в 2-х т. Т. 2. – М., 1990.
- Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – М., 1987.
- Губогло М. Н., Элебаева А. Б. Гражданские движения в Кыргызстане. – М., 1991.
- Гумилев Л. Н. От Руси к России. Очерки этнической истории. – М., 1992.

- Гусев В. А. Проблемы государственного устройства в трудах И. А. Ильина // Социально-политические науки. 1992. № 2-3.
- Давыдов Ю. М. Вебер и Россия // Социологические исследования. 1992. № 3.
- Даль Р. Природа политического процесса // Социально-политические науки. 1990. №10.
- Даниленко В. И. Современный политологический словарь. – М., 2000.
- Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Пер. с нем. – М., 2002.
- Дейцев С. Е. Политическая наука в СССР в 80-е годы // Советское государство и право. 1990. №10.
- Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985.
- Джамгырчинов Б. Д. Добровольное вхождение Киргизии в состав России. – Ф., 1963.
- Джамгырчинов Б. Д. Очерк политической истории XIX века. – Ф., 1966.
- Джекишенкулов А. Д. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. – Алматы, 1999.
- Джигитов С. Наше прошлое, настоящее, будущее. – Б., 1993.
- Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М., 1992.
- Джусманалиев А. Ж. Политическая история Кыргызстана. – Б., 2005.
- Джунушалиев Д. Исторические этапы кыргызской государственности / Джунушалиев Д., Какеев А., Плоских В. – Б., 2003.
- Джунушалиева Г. Д. Культурная политика государства в Кыргызстане: этапы и пути реализации (вторая половина XIX в. – конец 30-х гг. XX в.). – Б., 2005.
- Джунушалиева Г. Д. Роль русского языка в создании Кара-Киргизской автономной области // Вестник КРСУ. – Б., 2012. Т. 12. № 8.
- Джунушалиева Г. Д. Стратегии и практики чиновников советского Кыргызстана (1924-1938 гг.) // Вестник КРСУ. – Б., 2013. Т. 13. № 9.
- Джунушалиева Г. Д. Эволюция Кыргызской государственности в советский период (20-80-е годы XX в.). – Б., 2006.
- Джунушалиев Д. В эпицентре восстания / Восстание 1916 г. в Кыргызстане (Сб. материалов науч. конференции, посвященной 75-летию восстания). – Б., 1993.
- Джунушалиев Д. Традиционный общественный строй и культура быта кыргызов / Цивилизации скотоводов и земледельцев Центральной Азии. – Самарканд, 2005.
- Джунушалиев Дж., Плоских В. Трайбализм и проблема развития

Кыргызстана // Центральная Азия и Кавказ. 2000. №3 (9).

Джусупбеков А.К. Этническая идентичность номадов. – Б., 2009.

Дмитрев Ю. А., Токмаков К. К. Россия: становление многопартийности. – М., 1992.

Древние цивилизации. – М., 1989.

Донобаев А. Д. О политической культуре Центральной Азии: тенденции к демократии. – Б., 2000.

Донобаев А. Д. Международные отношения и политическая культура. – Б., 2002.

Донобаев А. Д. Кыргызстан. Политическая культура. Человек и государство. – Б., 2002.

Донобаев А. Д. «Нация-государство и политическая культура». – Б., 2002.

Доценко Т. Д. История архивного дела суверенного Кыргызстана. 1991-2013-е годы факты, события, люди. – Б., 2013.

Дукенбаев А., Танырыков В. Политико-административные отношения в Кыргызстане и Центральной Азии / Политико-административные отношения: кто стоит у власти? / Под ред. Т. Верхейна. – М., 2001.

Дубов И. От Монтескье до наших дней // Диалог. 1993. № 1

Дьюн Дж. Школа и общество. – М., 1924.

Дюверже М. Политические партии. – М., 2000.

Дюверже М. Однопартийность. Политика. 1990. №6-7.

Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991.

Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. – М., 1998.

Жалалабат области. Энциклопедия. – Б., 2003.

Желев Ж. Фашизм: Тоталитарное государство. – М., 1991.

Жаран таануу: Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларынын окутуучулары үчүн окуу-усулдук колдонмо / А.Ш.Фаттахованын жалпы редакторлугу, толук. 2-бас. – Б., 2009.

Жоробеков Ж. Ж. Президент Курманбек Бакиев. – Б., 2009.

Жоробеков Ж. Титульная нация // Кыргыз руху. 1994. № 1.

Жоробеков Ж. Этнодемографические процессы в Кыргызстане. – Б., 1997.

Жоронкулов А. А. Политические аспекты сотрудничества Кыргызской Республики с международными организациями в сфере безопасности. – Б., 2012.

Жумалиев К. М., Ожускеева Т. О. XXI век: Институт президентства в

Кыргызской Республике // Проект ПРООН «Развитие менеджмента в Кыргызстане». – Б., 1998.

Жумалиев К. М., Ожускеева Т. О. XXI век: институт президентства в Кыргызской Республике. Ч. 1. – Б., 1998.

Жумалиев К. М., Ожускеева Т. О. Государственные системы современности: сравнительный анализ. – Б., 1998.

Жунусова М. «Т. Айтматов – коомдук саясий жана мамлекеттик ишмер»: тарых илим. канд. дис. – Б., 2010.

Жунусова Ж. Х. Республика Казахстан: Президент, институты демократии. – Алматы, 1996.

Жусуп Баласагын. Куттуу билим: Дастан. – М., 1993.

Жусуп Баласагын. Кутты билик. – Алматы, 1986.

Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. – Ф., 1988.

Жусупов К. Байыркынын издери. Б., 2001.

Загладин Н. В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. 1992.

Иванников И. А. Толковый словарь по теории права. – Ростов-на-Дону, 2005.

Ильин В. В. Человек в тоталитарном обществе // Социально-политический журнал. 1992.

№ 6-7.

Ильин И. А. Наши задачи. – Париж-Москва, 1992.

Ильин И. А. Путь к очевидности. – М., 1993.

Ильин М. В., Коваль Б. И. Две стороны одной медали: Гражданское общество и правовое государство // Полис. 1992. №1-2.

Ильин М. В., Коваль Б. И. Что есть политика и что – наука о политике // Полис. 1991. № 4.

Иманалиев К. К. Политологическая энциклопедия Кыргызстана. – Б., 2013.

Иманова С. С. Этнонационализм: история и реальность. – Б., 2001.

Иордан М. В., Элебаева А. Б., Омуралиев Н. А., Бакиева Г., Бухняк М. Л., Карыбаева М. А. Развитие межэтнических отношений в новых независимых государствах Центральной Азии. Учебное пособие для высших учебных заведений. – Б., 1995.

Исаев К. И. Кыргызская социология: становление и развитие. – Б., 2010.

Исаев К. И. «Общество риска» в условиях глобализации // Социс. 2001. №12.

Исаев К. И. Причины и уроки народной революции в Кыргызстане //

Исаев К. И. Кыргыз таануу маселелери. – Б., 2012.

Исаев К. И. Падышанын башын жеген шайлоо. – Б., 2005.

Исаев К. И. Коом жана ыклап. – Б., 2011.

Исаева Г. Проблемы политического лидерства и восприятия личности политического лидера в современном Кыргызстане. Политический Кыргызстан. Учебное пособие. – Б., 2001.

Искак Раззаков: Жизнь отданная народу: Сб. документов и материалов. – Б., 2000.

Искак Раззаков. – Б., 2003.

Искакова Г. Т. Государственный суверенитет Кыргызской Республики (новые подходы). – Б., 1996.

Истоки кыргызской национальной государственности и Евразия. Ч. Т. Нусупов. – Б., 2003.

Ислам: Словарь атеиста. – М., 1988.

Исследование международных конфликтов. Международный журнал социальных наук. 1991. № 3.

Исследования ценностей Кыргызстанского общества: результаты национального опроса. – Б., 2012.

Иссык-Куль. Нарын: Энциклопедия. – Ф., 1991.

Истоки современной политической мысли и российской многопартийности. – М., 1993.

История Киргизской ССР с древних времен до наших дней / АН Кирг. ССР. Ред. колл. Каракеев К. и др. Т. 3. – Ф., 1986.

История Киргизской ССР. В 2-х т. Т. 1. – Ф., 1968.

История кыргызов и Кыргызстана. Учебник для вузов. – Б., 2003.

История Кыргызстана: XX век: учеб. для вузов / Под ред. У.Чотонов, И.С.Болджурова, Д.Джунушалиев и др. – Б., 1998.

История политических и правовых учений: домарксистский период. – М., 1991.

Ишемкулов Т. Элибиздин сыймыгы, Ата журттун ардагы – Б., 2012.

Ишенаалы Арабаев. – Б., 1993.

Йусуп хас хажип. Кутадгу билиг. – Бейжин, 1984.

Каверин С. Б. Потребность власти. – М., 1991.

Казахстанская политологическая энциклопедия / гл. ред. Т.Т. Мустафин. – Алматы, 1998.

Кадырбеков А. «Механизмы парламентского контроля в странах

Центральной Азии // Демократические процессы в Центральной Азии: опыт и перспективы». – Б., 1998.

Какеев А. Ч. Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы. – Б., 1995.

Калина В. Ф. Политическое развитие России второй половины XIX – начала XX веков. – М., 1993.

Калыгул Бай уулу. Меселдер. Санаттар. Акыр заман // Ала-Тоо. 1989.

Калыгул Бай уулу. – Б., 1992.

Кант И. Вечный мир. Соч. в 6-ти т. Т. 6. – М., 1966.

Кант И. Метафизика нравов. Соч. в 6-ти т. Т. 4 (2). – М., 1966.

Капустин Б. Г. Демократия и справедливость // Полис. 1992. №1-2.

Каравев О. Жусуп Баласагын жана анын доору // Кыргызстан маданияты. 1986.

Каравев О. Тарыхый кабарлар менен таанышканда // Кыргызстан маданияты. 1967.

Карасаев Х. Өзгөртүлгөн сөздөр. Сөздүк. – Ф., 1986.

Карасаев Х. Камус наамадан жороп: Сөздүк. – Б., 1992.

Каратаев О. К., Эралиев С. Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. – Б., 2005.

Каратаев О. К. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Б., 2003.

Каратаев О. К. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алакалары. – Б., 2013.

Карпов Л. Россия и правовое государство. Свободная мысль. 1992. №9.

Касым Тыныстан уулу: Адабий чыгармалар. – Б., 1991.

Категории политической науки / Под ред. М. А. Мельвиля. – М., 2002.

Категории политической науки / Под ред. Т. В. Шмачкова. – М., 2002.

Каутский К. Путь к власти. – М., 1959.

Кейнс Дж. Россия // Социологические исследования. 1991. № 7.

Кива А. В. Социальная революция на исходе XX века. – М., 1992.

Кин Дж. Демократия и гражданское общество / Пер. с англ. – М., 2001.

Киреев Г. Н. Социальное насилие. – М., 2005.

Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии для XXI века / Пер. с англ. – М., 2002.

Кыргызстан. Энциклопедия. Справочное издание. – Б., 2001.

Кларк У. С. Социальная экология глобальных изменений // Международный журнал социальных наук. 1989.

Клюев А. В. Человек в политическом измерении. – СПб., 2000.

Кияев А. А. Афганский кризис и безопасность Центральной Азии. – Душанбе, 2004.

Кожобеков М. Ч. Осмоналы Сыдык уулу жөнүндө маалымат // Ала-Тоо. 1989. № 3.

Козырев Г. И. Политическая конфликтология. – М., 2008.

Койчубеков Т. К., Брудный А. А. Независимый Кыргызстан: третий путь. – Б., 1993.

Комаровский В. В. Девять тезисов о рабочем и профсоюзном движении в России // Полис. 1992. № 3.

Кононов А. П. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание» // Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – М., 1983.

Констан Б. О. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей // Полис. 1993. № 2.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы (КР 2010-жылдын 27-ноябрындагы Мыйзамы менен колдонууга киргизилген).

Констандинян Г. С. Грани согласия – конфликта: Цивилизационные проблемы теоретической и прикладной политологии. – М., 1992.

Концепция современной политологии (введение). – М., 1993.

Королева-Копылянская Г. И. Идеальное государство и идеальное управление в политических учениях Платона и Аристотеля. – М., 1992.

Короленко В. Г. Письма А. В. Луначарскому // Новый мир. 1988. № 1.

Косов Ю. В. Мировая политика и международные отношения: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. – СПб., 2012.

Козин С. Американская политика и будущее России // Полис. 1993.

Крамник В. В. Социально-психологический механизм политической власти. – Л., 1991.

Красильщиков В. А. и др. Модернизация России (Мировой опыт и наши перспективы) // Кентавр. 1992.

Краснов Б. И. Власть как явление в общественной жизни // Социально-политические науки. 1991. № 11.

Краснов Б. И. Конфликты в обществе // Социально-политический журнал. 1992. № 6-7.

Краткий политический словарь. – М., 1988.

Краткий словарь по социологии. / Под ред. Д. М. Гвишиани и др. – М., 1988.

Краткий словарь терминов и понятий по политологии. – Б., 1995.

Кризис цивилизации и пути социального обновления мира. – М., 1991.

Кузнецов В. Что такое глобализация? // МЭ и МО. 1998. № 2.

Краткий словарь основных понятий и терминов, используемых в национальном

законодательстве Кыргызской Республики: по состоянию на 1 ноября 2002 г. / Автор-составитель Сабиров А. А. – Б., 2002.

Краткий юридический словарь / Волосов М. Е., Додонов В. Н., Крутских В. Е., Панов В. П. – М., 2003.

Краткий юридический словарь / Отв. ред. Малько А. В. – М., 2013.

Кропоткин П. А. Анархия: ее философия и идеология. – М., 1911.

Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. – М., 2008.

Кулик А. Посттоталитарное развитие, политология и информатика: проблемам взаимосвязи. – М., 1990.

Культурология. XX век. Антология. – М., 1995.

Курманов З., Плоских В. М. и др. Абдыкерим Сыдыков – национальный лидер. – Б., 1992.

Курманов З. К. Борьба политических элит Кыргызстана в период возрождения национальной государственности кыргызского народа (1917–1927 гг.): дис. д-ра ист. наук. – Б., 1997.

Курманов З. К. Политическая борьба в Кыргызстане: 20-е годы. – Б., 1997.

Курманов З. К. Абдыкерим Садыков: Личность и история. – Б., 2002.

Курманов З. К. Парламентаризм в Кыргызстане: первый опыт. – Б., 2003.

Кушнер П. Горная Киргизия: социологическая разведка. – М., 1929.

Кыргыз адабияты таануусу жана сыны. – Ф., 1967.

Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. – Ф., 1973.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы. – Б., 1993.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы. – Б., 2003.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы. – Б., 2010.

Кыргыз Совет Энциклопедиясы. Т. I–VI. – Ф., 1977–1980.

Кыргыз ССРи. Энциклопедия. – Ф., 1983.

Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. – Б., 2003.

Кыргыз тилинин жазуу эрежелери (Жаңы редакция). – Б., 2002.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Т. I. – Ф., 1984.

Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. Т. II. – Б., 1993.

Кыргызская Республика. Отчет о человеческом развитии. – Турция, 1995.

Кыргызстан цифраларда. – Б., 2013

Лазоренко Е. В. Личность или нация? // Полис. 1992. № 4.

Ледяев В. Г. Власть: Концептуальный анализ. – М., 2001.

- Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование. – М., 1997.
- Ленин В. И. Государство и революция. Полн. собр. соч. Т. 33.
- Ленин В. И. О государстве. Там же. Т. 39.
- Липсет С. Политическая социология. Американская социология. – М., 1972.
- Лобер В. Л. Демократия: Исторические корни, содержание и тенденции развития. – М., 1992.
- Локк Дж. Два трактата о государственном правлении. Соч. в 3-х т., Т. 3. – М., 1988.
- Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). – М., 1994.
- Маанаев Э. Кыргызская интеллигенция: становление, роль в общественно-политической жизни (20-30-е годы). – Б., 2001.
- Макаренко В. П. Политическая социология, нормативный подход. Государство и право. 1992. № 7.
- Макиавелли Н. Государь. – М., 1989.
- Макмерти Д. Кризис Марксизма: возможно ли его марксистское объяснение // Полис. 1992. № 4.
- Малабаев Дж. М. История государственности Кыргызстана. – Б., 1996.
- Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. – М.-Л., 1952.
- Маликова Р. Н. Парадоксы межнационального общения. – М., 1992.
- Мамбеталиева Г. С. Акторы мировой политики. – Б., 2012.
- Мамбеталиева Г. С. Глобальное измерение демографии, миграции и экологии. – Б., 2012.
- Мамбеталиева Г. С. Демократизация как глобальная тенденция мировой политики // Вестник ИФиППИ НАН КР. – Б., 2012. №1.
- Мамбеталиева Г. С. Права человека и демократия в Содружестве наций: политические подходы // Политика и общество. – Б., 2007. №3-4.
- Мамбеталиева Г. С. Процессы интеграции и демократизации в современном мире. – Б., 2010.
- Мамбеталиева Г. С. Политика и акции Содружества наций в сфере прав человека // Известия ВУЗов. – Б., 2007. №3-4.
- Мамбеталиева Г. С. Содружество наций как фактор политических процессов в странах-участниках: азиатское измерение. – Б., 2008.
- Мамбеталиева Г. С. Феномен оптимизации в контексте глобализации. – Б., 2007.
- Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Философия

- (энциклопедиялык окуу куралы). – Б., 2004.
- Мамбеталиева Э., Абдукаримова А. Административдик этика. – Б., 2013.
- Мамут Л. С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания. – М., 1989.
- Махмуд Кашгари. Девону луготит түрк. 1-3-том. – Ташкент, 1960, 1961, 1963.
- Маджму ат-таварих. Китепте: Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. I. – М., 1973.
- “Манас” энциклопедиясы (Башкы ред. А.Карыпкулов). Т. 1-2. – Б., 1995.
- “Манас” жана саясат. – Б., 2013.
- Мангейм К. Консервативная мысль // Социологические исследования. 1993. № 1.
- Мангейм К. Идеология и утопия. – М., 1992.
- Маркс К. К критике гегелевской философии права. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 1.
- Маркузе Г. Одномерный человек. – М., 1993.
- Масалиев А. М. Советтик доордон үзүндүлөр. – Б., 1996.
- Масалиев А. М. Народ должен знать правду. – Б., 2004.
- Масалиев А. М. Страницы жизни и бедное наше отечество. – Б., 1992.
- Масаулов С., Хамисов В. Позиционирование политических партий в Кыргызстане / Политические партии в Кыргызстане. – Б., 2006.
- Масленников Н. Международная социал-демократия: политика и ценности // Свободная мысль. 1992. №6.
- Массовые движения в современном обществе / Отв. ред. С.В. Патрушев. – М., 1990.
- Матвеев Р. Ф. Теоретическая и практическая политология. – М., 1991.
- Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-Турк пер.и предис.и коммент. З.-А.М.Ауэзов. – Алматы, 2005.
- Медушевский А. М. Я. Острогорский и политическая социология в XX веке // Социологические исследования. 1993. № 1.
- Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты (теоретико-методологические и прикладные аспекты). – М., 1999.
- Мельвиль А. Ю. Политология. – М., 2013.
- Методы изучения общественного мнения. – М., 1992.
- Мигولاتьев А. А. Актуальные проблемы мирового политического процесса // Социально-политический журнал. 1993. № 4.
- Мигولاتьев А. А. Альтернативы века: что впереди? – М., 1992.

- Мигронян Д. История теории демократии. – Таллин, 1991.
- Миллс Ч. Властвующая элита. – М., 1959.
- Милон-Дельсоль Ш. Политические идеи XX века. – М., 1992.
- Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии // Диалог. 1990. № 3, 5, 7.
- Мозунова М. А. Скандинавский парламентаризм. Теория и практика. – М., 2001.
- Мокин С. В., Бандура С. И. Человек и власть // Вестник МГУ. 1992. № 2.
- Молдалиев О. А. Организованная преступность, наркобизнес, торговля оружием и угроза распространения ОМУ // Содействие стабильности в Центральной Азии // Труды международной конференции 15-19 мая 2000г. – Ташкент, 2000.
- Молдалиев О. А. Ислам и политика. – Б., 2008.
- Молдалиев О. А. Странная война в Долине Яда // Современные вызовы безопасности Кыргызстана и Центральной Азии. – Б., 2000.
- Молдалиев О. А. Современные вызовы безопасности Кыргызстана и Центральной Азии. – Б., 2001.
- Молдалиев О. А. Ислам и политика: политизация ислама или исламизация политики? – Б., 2008.
- Молдокасымов К. Улут лидери Жусуп. – Б., 2011.
- Молдокасымов К. Курманжандын көз жашы. – Б., 1991.
- Молдо Кылыч. Казалдар. – Ф., 1990.
- Молдо Кылыч. Поэмалар // Ала-Тоо. 1989. №2.
- Молдо Кылыч. Шамыркан уулу. Зар заман // Ала-Тоо. 1989, №12. 1990. №1.
- Молдо Кылыч. Казалдар. – Ф., 1990.
- Молодежь Кыргызстана: социальное положение, потребности, перспективы разработки молодежной политики. ЮНФПА, 2008.
- «Молодежь – стратегический ресурс в Кыргызстане». Полный вариант документа доступен на интернет-странице <http://www.jashtar.kg/site/ru/index.php>
- Молмен А. Федерализм и национальное государство // Полис. 1992. № 4.
- Монтескье Ш. Избранные произведения. – М., 1955.
- Мурадян А. А. Самая благодарная наука: Об основных понятиях международной политической теории. – М., 1990.
- Мурзакулова А. Дж. «Политика управления этнокультурным многообразием в Кыргызстане: прошлое, настоящее, будущее?» – Б., 2012.
- Мурас: Калыгул. Арстанбек. Молдо Кылыч. ж. б. – Ф., 1990.

- Мусулман парзы. Мусулманчылык. – Б., 1992.
- Мушинский В. О. Укук таануу негиздери: орто мектептин жогорку класстарынын окуучулары үчүн. – Б., 1997.
- Мухаев Р. Т. Саясат таануунун негиздери. – Б., 1998.
- Мухамметбердиев О. Б. Национальное самосознание. – М., 1992.
- Мясников О. Г. Субъекты политики // Социально-политический журнал. 1993. № 5-6.
- На пороге кризиса: Нарастание застойных явлений в партии и обществе. – М., 1990.
- Назаралиев Ю. Т. Талаштын предметин тагыраак билели // Кыргызстан маданияты. 1967.
- Нарта М. Теория элит и политика: К критике элитаризма. – М., 1978.
- Назарбаев Н. Модернизация на постсоветском пространстве. – Астана, 2010.
- Нурбеков К. Н. История государства и права Киргизской ССР (1936-1958 гг.): учеб. пособие. – Ф., 1970. Ч. 2.
- Нурбеков К. Я., Тургулбеков Г., Алчинов С., Сапгыбеков С., Чокоев С. Русско-кыргызский словарь-справочник юридических терминов. – Б., 1982.
- Нурова С. С. Социология культуры и духовной жизни. – Б., 2010.
- Нурова С. С. Духовный мир личности и образ жизни (на примере кыргызского народа). – Алматы, 1994.
- Нурунбетов Б. А. Рабочий класс и межнациональные отношения Кыргызстана в период репарационной политики // Ренессанс. Тарых жана маданият. – Бишкек–Ош, 1990.
- Нусупов Ч. Т. Улуттук аң-сезимдин философиялык – маданияттуулук аспекти. – Б., 2005.
- Нусупов Ч. Т. Национальная идеология, государство и гражданское общество. – Б., 2001.
- Нусупов Ч. Т. Философия национального нигилизма, языковая политика и культура. – Б., 2007.
- Нысанбаев А. Н., Сулейманов Ф. М. Между мифом и разумом: из опыта духовных исканий XX века. – Алматы, 1991.
- О некоторых методологических оценках политики // Социально-политические науки. 1992. № 3.
- Образ жизни и состояние массового сознания. – М., 1992.
- Ожукеева Т. О. и др. Права человека и демократия. – Б., 1996.
- Ожукеева Т. О. Основы политической науки. – Б., 1995.

Ожукеева Т.О. «Государственные системы современности: сравнительный анализ». – Б., 1998.

Ожукеева Т.О. Иманалиев К.Т. Саясат таануу. – Б., 2004.

Ожукеева Т.О. XX век: возрождение национальной государственности в Кыргызстане. – Б., 1993.

Ожукеева Т.О. Политические процессы в странах Центральной Азии. Принцип разделения властей. Книга I. «Политические процессы в Кыргызстане». – Б., 1995.

Ожукеева Т. О., Кадыралиева А. Ш., Мамбеталиева Г. С. Государственные системы современности: сравнительный анализ. – Б., 2011.

Омукеева Дж. А. Этническая политика Кыргызского государства. – Ош, 2000.

Омукеева Дж. А., Сарыков Т. К. Межнациональные и межэтнические отношения в Кыргызстане. – Ош, 2000.

Омуралиев Н. А. Межэтнические конфликты в Кыргызской Республике: социологический анализ. – Б., 2012.

Омурбеков Т. Ормон хан [Текст] / Т.Омурбеков. – Б., 2003.

Омурбеков Т. Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду: тарых илим. д-н дис. – Б., 2004.

Омурзакова Т. Курманжан датка. Эпоха. Личность. Деяния: дис. канд. ист. наук. – Б., 1996.

Өмүрова Ж. Ө. Т.У.Усубалиев – Кыргызстандын көрүнүктүү мамлекеттик жана коомдук ишмери: тарых илим. канд. дис. – Б., 2003.

Олех Л. Г. Проблемы и перспективы социально-политической теории в высшей школе // Вестник МГУ. Серия XII, 1992. №3.

Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Вопросы философии. 1989. № 3.

Ортега-и-Гассет Х. Старая и новая политика // Полис. 1992. №3.

Орунбеков Б.О. Коомду кайра куруу шарттарындагы саясий партиялар: орду, маңызы жана келечеги. Саясий илим. канд. дис. авторефераты. – Б., 2011.

Орунбеков Б.О. Көп партиялуулук жана парламентаризм келечеги. – Б., 2011.

Орунбеков Б.О. Чайпалган Кыргызстан. – Б., 2009.

Орусча-кыргызча сөздүк. – Ф., 1988.

Орхон-Енисей тексттери. – Ф., 1982.

Осмоналиев К. М. Уголовное право и уголовная политика: Словарь основных понятий / Учебное пособие. – Б., 2004.

Осмонов О. Ж. Кыргызстан тарыхы (байыркы доордон азыркы мезгилге

чейин). – Б., 2008.

Осмонов О. Ж., Асанканов А. А. Кыргызстан тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): жогоркуу окуу жайлары үчүн окуу китеби. – Б., 2001.

Осмонова А. Баатыр жөнүндө уккан билгендеримден. Шабдан Баатыр. – Б., 1992.

Основы политологии. Краткий словарь терминов и понятий / Под ред. Г. А. Белова, В. П. Пугачева. – М., 1993.

Осинов Г. Мифы уходящего времени // Социологические исследования. 1992. №6.

Основы политической науки. Учебное пособие. В 2-х частях. – М., 1993.

Основы политологии. Краткий словарь терминов и понятий. – М., 1993.

Отечественные востоковеды о своей стране. – М., 1992.

Отчет международной независимой комиссии по исследованию событий на юге Кыргызстана в июне 2010 года. – Б., 2011.

Отчет о работе временной депутатской комиссии Жогорку Кенеша Кыргызской Республики по выявлению и расследованию обстоятельств и условий, приведших к трагическим событиям, произошедшим в республике в апреле–июне 2010 года, и даче им политической оценки. – Б., 2010.

Ош области. Энциклопедия. – Ф., 1989.

Паренти М. Демократия для немногих. – М., 1996.

Парламентаризм: опыт зарубежных стран / Сост.: И. Камилев, Ф. Бакаева, А. Абдуллаев / Под общ. ред. Р. М. Алимова. – Т., 2002.

Парламенты мира. – М., 1991.

Парсонс Т. Система современных обществ. – М., 1998.

Партия и новые общественно-политические движения: Проблемы диалога. – М., 1990.

Платон. Государство. Соч. Т. 3. – М., 1971.

Плеханов Г. В. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. Избранные философские произведения в 5-ти томах. – М., 1957.

Плоских В. М. Кыргызы и Кокандское ханство. – Б., 2011.

Плоских С. В. Интеллигенция и власть Кыргызстана: проблема взаимоотношений в советскую эпоху. – Б., 2012.

Плоских С. В. Репрессированная культура Кыргызстана (малоизученные страницы истории). – Б., 2003.

Позняков Э. А. Современные геополитические изменения и их влияние на безопасность и стабильность в мире // Военная мысль. 1993. № 3.

Политика как объект исследования. – М., 1991.

- Политическая идеология. Политическое сознание. Политическая культура: Спецкурс по политологии / Сост. Пухова М. Ф., Бегиматов Ж. Б., Арзыматова А. А. – Б., 1995.
- Политическая история Кыргызстана / Под общ. ред. А. Акунова, Ш. Керимбаева. – Б., 2001.
- Политическая история России в партиях и лицах. – М., 1993.
- Политическая Россия сегодня. – М., 1993.
- Политическая система и политическая жизнь общества. – М., 1991.
- Политическая теория: тенденции и проблемы. Вып. I. – М., 1993.
- Политическая трансформация: опыт Кыргызстана в мировом контексте. – Б., 2002.
- Политические партии в Кыргызстане. – Б., 2006.
- Политические деятели России 1917: Биографический словарь. – М., 1993.
- Политический лидер, партия и общество. – Саратов, 1992.
- Политический риск: анализ, оценка, прогнозирование и управление. – М., 1992.
- Политологический словарь. В 2-х частях. Ч. I. – М., 1994. Ч. II. – М., 1995.
- Политология вчера и сегодня. Вып. 1-3. – М., 1991. В. 4. 1992.
- Политология студенту в вопросах и ответах. – М., 1992.
- Политология. Курс лекций. – М., 1993.
- Политология. Краткий тематический словарь. Вып. I. – М., 1992.
- Политология. Курс лекций. – М., 1993.
- Политология. На Российском фронте. Учебное пособие. – М., 1993.
- Политология. Практикум. – М., 1993.
- Политология: Словарь справочник. – М., 1991.
- Политология. Кискача сездук. А. А. Акунов, Т. Ожукеева, К. Байболов. – Б., 1996.
- Политология: Лекциялар курсу. Президенттин астындагы Башкаруу Академиясынын ЮНЕСКО кафедрасы. – Б., 2004.
- Пономарев В. Самостоятельные общественные организации Казахстана и Киргизии 1987-1991 (опыт справочника). – М., 1991.
- Попов А. П., Зеленцов А. Б. Политология. В 2-х т. – М., 1993.
- Попов А. С. Теология освобождения и марксизм: особенности синтеза // Философские науки. 1992. №2.
- Поппер К. Открытое общество и его враги. В 2-х т. – М., 1992.
- Права человека: Пособие для учителя. – М., 1994.
- Православие: Словарь атеиста. – М., 1988.

- Приватизация: Опыт Восточной Европы и Азии. – М., 1992.
- Приватизация: Опыт Восточной Европы и Азии. – М., 1992.
- Приоритеты развития Кыргызстана – проблемы общественных наук / Под науч. рук. Койчуева Т. – Б., 2010.
- Проблемы полиэтнического общества в Центральной Азии: вызовы и возможные решения / Под ред. Т. Чоротегина и Г. С. Мамбеталиевой. – Б., 2013.
- Программные документы политических партий (краткий справочник). – Алматы, 1994.
- Пугачев В. П. Политология: справочник студента. – М., 2001.
- Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. – М., 2003.
- Пугачев В. П. Субъекты политики. – М., 1991.
- Рабочий класс и социальный прогресс. – М., 1992.
- Разаков Т. Ош коогаланы: КГБнын материалдары боюнча. – Б., 1993.
- Разъяснения значений терминов. Национальный банк Кыргызской Республики. – Б., 2004.
- Раиль Г. К. Россия и Восток: проблемы взаимодействия. В 2-х ч. – М., 1993.
- Ратленд П. Глобализация и посткоммунизм // МЭ и МО, №4. 2002.
- Рахматуллин Э. С., Модестов В. П. История социально-политических учений. – Казань, 1992.
- Революция в Средней Азии глазами мусульманских большевиков. – Оксфорд, 1985.
- Рейнвальд Н. И. Личность и характер. – М., 1912.
- Религия на войне. Вера и мужество. 1993. №1.
- Ретроспективная и сравнительная политология: публикация и исследования. – М., 1991.
- Римский клуб / Сост. Д. М. Гвишиани и др. – М., 1997.
- Розачев С. В. Политология: введение к предмету. – М., 1992.
- Россия и Восток: проблемы взаимодействия. В 2-х ч. – М., 1993.
- Ростоу У. Стадия экономического роста. Нью-Йорк. – М., 1961.
- Русская идея. – М., 1992.
- Русская нация на грани тысячелетия // Контарв. 1993. №2.
- Руссо Ж-Ж. Рассуждения о происхождении и основаниях неравенства между людьми. Соч. Т. – М., 1973.
- Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. – М., 1998.
- Русско-кыргызский толковый словарь юридических терминов и понятий / Юридикалык аталгылары менен түшүнүктөрүнүн орусча-кыргызча

түшүндүрмө сөздүгү / Авт.-сост.: Айдарбеков Ч. А., Бакиев М. С., Бейшембиев Э. Ж., Жусуев Б. С., Имакеев Э. Т., Исакбаева Ж. А., Карагулова Ж. С., Медералиев Ж. А. – Б., 2005.

Руткевич М. Н. Социальная поляризация // Социологические исследования. 1992. № 9.

Рябов В. В., Хаванов Е. И. Общественный интерес, общественные движения и политические партии. – М., 1993.

Сааданбеков Ж. С. Сумерки авторитаризма: закат или расцвет. – Астана, 2003.

Сааданбеков Ж. С. Нурсултан Назарбаев. Законы лидерства. – Астана, 2005.

Сааданбеков Ж.С. Дорасти до этики межнациональной терпимости // Общественный Рейтинг. 06.04.2011.

Саманчин Т. Кылыч – жазуучу акын. – Ф., 1948.

Саидкасимов С. С. Национальный вопрос в программах политических партий России // Кентавр. 1992. № 1-2.

Саидов А. Х. Национальные парламенты мира. – М., 2005.

Салмин А. М. Современная демократия: История, структура, культурные конфликты. – М., 1992.

Самари К. План, рынок и демократия: Опыт так называемых «социалистических» стран. – М., 1992.

Самиева Ж. Бийик интеллектуалдуу жетекчи. – Б., 2012.

Санистебан Л. С. Основа политической науки. – М., 1992.

Сапаралиев Д. Элдик кемеңгерликтин акыйкаты (Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин ата-теги тарыхынан). – Б., 1996.

Сапаралиев Д. Шабдан батыр: Эпоха и личность. – Б., 1999.

Сартори Дж. Компаративный институт: структура внутреннего запроса и интенсивные результаты. – Л., 1994.

Сартори Дж. Вертикальная Демократия // Полис. 1993. №2.

Сатарбаев А. М. Причины и уроки Ошских и Узгенских событий 1990 года. (Исторический анализ): дис. канд. ист. наук. – Б., 2006.

Сборник международных актов по правам человека в Кыргызской Республике / Под ред. Арабаева Ч. И., Сабирова А. А. – Б., 2002.

Сейитбаев Б. Т. Саясий элита жана уруучулук: теориясы, тажрыйбасы. Саясат таануу илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алууга изденип жазылган дис. авторефераты. – Б., 2010.

Сейитбаев Б. Т., Саралаев Т. Н. Теория политической элиты и власти. – Б., 2009.

Словарь античности / Пер. с нем. – М., 1989.

Словарь по этике. – М., 1983.

Словарь иностранных слов. – 18-е изд., стер. – М., 1989.

Смелзер Н. Социология. – М., 1994.

Смирнов В. В. Политическая безопасность. Политический конфликт // Кентавр. 1992.

Смирнов И. П. Демократия в теории, тоталитаризм на практике // Социально-политический журнал. 1992. №20.

Современный словарь иностранных слов. – СПб., 1994.

Сознание в социокультурном контексте. – Алматы, 1993.

Соловьев А. И. Политическое сознание и политическая культура. – М., 1991.

Солтонбеков Б. Саясий ойлордун өнүгүш тарыхынан. – Б., 1992.

Солтонбеков Б. Азаттыктын алдында (даректүү баян). – Б., 2001.

Солтонбеков Б. Жалал-Абад тарыхы – кичи энциклопедия. – Б., 2002.

Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан кыргыздын каада-салттары. – Б., 2000.

Солтонбеков Б. Саясий ойлордун өнүгүш тарыхынан. – Б., 1992.

Сорман Г. Либеральные решения. – М., 1992.

Сорокин К. Э. Российские интересы и рассуждение // Полис. 1992. №4.

Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.

Социальная справедливость и проблемы перехода к рыночной экономике. – М., 1992.

Социальные конфликты: Экспертиза, прогнозирование, технология разрешения. – М., 1992.

Социальные основы политологии. – М., 1991.

Социальные ресурсы и социальная политика. – М., 1992.

Спенсер Г. Личность и государство // Свободная мысль. 1991. №13

Становление и развитие парламентаризма в Кыргызстане: Материалы научно-практической конференции / Под ред. Баковой Ч., Курманова З., Джакишева А. и др. – Б., 2010.

Стратегическая матрица Кыргызстана: Ретроспектив, современность и сценарии будущего развития / Под ред. Байшуакова А. Б. – М., 2007.

Стеблева И. В. Поэзия тюрок VI-VIII веков. – М., 1965.

Стеблева И. В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М., 1976.

Сутор Б. Политическая этика // Полис. 1993. №1.

Сыдыгалиева Э. Ж. «Основные принципы реализации прав

национальных меньшинств в Кыргызстане» // Хабаршы – Вестник Каз. НПУ им. Абая. 2011. №4.

Сыдыгалиева Э. Ж. «Роль правозащитных организаций в реализации международных обязательств государства» // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. 2011. №4.

Сыдыгалиева Э. Ж., Акунов А. А. «Национальный механизм обеспечения реализации международно-правовых обязательств Кыргызской Республики в области прав этнических меньшинств» // Вестник КРСУ им. Б. Ельцина. 2012. Т.12. №3.

Сыдыгалиева Э. Ж. Защита прав национальных меньшинств: историко-политический анализ ее системы международных механизмов // Право и политика. 2011. №4.

Сыдыгалиева Э. Ж. О праве национальных меньшинств на самоопределение: принципы и реалии // Право и политика. 2012. №1.

Сыдыгалиева Э. Ж. Система международных механизмов реализации прав национальных меньшинств: политико-правовой анализ // Вестник КРСУ им. Б. Ельцина. 2012. Т.12. №12.

Сыдыгалиева Э. Ж. К вопросу определения понятия «национальные меньшинства» // Право и политика. 2011. №4.

Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары. – Ф., 1982.

Сыдыков О. Тарихи кыргыз Шадмания. Кыргыз санжырасы. – Б., 1990.

Табышалиева А. Отражение во времени. – Б., 1998.

Тазабек Саманчин. Зар заман казалы жөнүндө // Ала-Тоо. 1990. №1.

Такырбашиев А. Байтик баатыр. – Б., 1992.

Тарноский К. Н. Социально-экономическая история России. – М., 1992.

Таштемиров Ж. Орток мурас жөнүндө ойлор // Кыргызстан маданияты. 1967.

Теория политики / Под ред. Исаева Б. А. Учебное пособие. – СПб., 2008.

Терехова Е. В. Политология. Международные отношения: Русско-английский словарь-тезаурус [Электронный ресурс] / Терехова Е. В. – 2-е изд. стер. – М., 2012.

Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия / Под ред. Тихомирова М. Ю. – М., 1997.

Тихомиров В. Б. Политика центризма – путь к стабильности // Социально-политический журнал. 1992. №8.

Тойнби А. Постигание истории. – М., 1991.

Токвиль А. Демократия в Америке. – М., 1992.

Токомбаев А. Чыгармачылыгы жөнүндө сын макалар. – Ф., 1980.

Топорнин В. Н. Европейские общества: Право и институты. – М., 1992

Тоффлер О. Третья волна. – М., 1992.

Тоффлер О. Смещение власти: Знание, богатство и принуждение на пороге XXI века. – М., 1991.

Уайтхед Дж. В. Иудий – христианский взгляд, на право и жаранское правление.

Уук: Кыскача энциклопедия. – Ф., 1988.

Укушев М. К., Бокоев Ж. А. Президент Кыргызской Республики. – Б., 1997.

Улуу Октябрь Социалисттик революциясы: энцикл. – Ф., 1983.

У истоков кыргызской национальной государственности / Под ред. Койчуев Т., Плоских В.М., Усубалиев Т.У. – Б., 1996.

Управление – это наука и искусство. – М., 1992.

Урстанбеков Б. У., Чороев Т. К. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Ф., 1990.

Усөнбаев К. Кыргыз улуттук мамлекеттик башатында. – Б., 1996.

Усенбаев К. Восстание 1916 года в Киргизии. – Ф., 1967.

Усубалиев Э. Проблемы территориального урегулирования и распределения водно-энергетических ресурсов в Центральной Азии // Центр. Азия и Кавказ. 2002. №1.

Усубалиев Т. У. Я вызывал огонь на себя. Выпуск I–II. – Б., 1992.

Усубалиев Т. 20 лет спустя. Правда о письмах писателя Тугельбая Сыдыкбаева. Эпос «Манас» – великий национальный вклад в духовную культуру человечества. – // Усубалиев Т. Надо знать прошлое, чтобы не ошибаться в будущем. – Б., 1996.

Ушаков В. Н. Политический ислам в Центральной Азии. – Б., 2005.

Фарукишин М. Х. Политическая система общества // Социально-политические науки. 1991. №5.

Философия политики. Книги I–IV. – М., 1993–1994.

Философский словарь. – М., 1991.

Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражения. – М., 1992.

Флоренский П. А. Предполагаемое государственное устройство в будущем. Литературная учеба. 1991. №3.

Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М., 1991.

Фромм Э. Иметь или быть?. – М., 1990.

Фрунзе: Энциклопедия. – Ф., 1986.

- Фукуяма Ф. Конец истории? / Философия истории. Антология. – М., 1995.
- Фурман Д. Наша странная революция. Свободная мысль. 1993. №1.
- Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность. – М., 1992.
- Хазанович Р. Н. Современные американские концепции идеологии. – Харьков, 1991.
- Хайек Ф. Путь к рабству // Новый мир. 1991. № 7-8.
- Халанский И. В. Ошские события 2010 года: политологический анализ работы международной исследовательской комиссии // Июньские трагические события 2010 года: причины и уроки. – Б., 2011.
- Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. – М., 1997.
- Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // МЭиМО. 1995. №6.
- Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М., 2003.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Из кн.: Политология: хрестоматия / Сост. Проф. М.А. Василек. – М., 2000.
- Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов. – М., 2005.
- Хоперская Л.Л. Опыт этнополитического мониторинга ситуации в Киргизстане (2006–2008 гг.). – М., – Б., 2008.
- Халипов В.Ф. Политика как наука и искусство // Соц.-политические науки. 1992. № 7.
- Ховетидтер Р. Американская политическая традиция и ее создатели. – М., 1992.
- Худяков Ю. С. Кыргызы на просторах Азии. – Б., 1995.
- Ценности культуры и современная эпоха. – М., 1990.
- Цыганов П. А. Раймон Арон о политической науке и социологии международных отношений // Социально-политические науки. 1991. № 5.
- Чапин А. Краткий юридический словарь. – М., 2012.
- Человек и общество: Основы современной цивилизации. – М., 1995.
- Человек, политика, ключевые проблемы общества: Различные регионы мира. – М., 1990.
- Чецов М. А. Глобалистика как научное знание. Очерки теории и категориального аппарата. – М., 2005.
- Чиналиев У. Становление кыргызской государственности в переходный период. – М., 2000.
- Чиналиев У. К. Кыргызстан на пути к демократии: трансформация политической системы. – М., 2004.
- Чиналиев У. К. Особенности формирования гражданского общества в

Кыргызской Республике: Монография. – М., 2001.

- Чиркин В. Е. Государственная власть в развивающихся странах. – М., 1990.
- Чичерин Б. Н. Свобода в государстве. Власть и право. Из истории правовой мысли. – Л., 1990.
- Чороев Т. К. Махмуд ибн Хусейн ал-Кашгаринин «Дивану дугати т-турк» эмгеги (1072–1077-жж.) Теңир-Тоо жана Ички Азия түрк элдеринин тарыхы боюнча булак катары. Автореф. докт. дис. – Б., 1998.
- Чороев Т. К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии до монгольского времени. – Б., 1995.
- Чотаева Ч. Д. Этничность и этносы в Кыргызстане: Учебное пособие для преподавателей вузов. – Б., 2011.
- Чотаева Ч. Д. Современная межэтническая ситуация в Кыргызстане: по результатам социологического исследования 2011 г. – Б., 2011.
- Чотонов У. Ч. Суверенный Кыргызстан: исторический анализ становления и развития: дис. д-ра ист. наук. – Б., 1998.
- Чүй области: Энциклопедия. – Б., 1995.
- Что есть что в мировой политике: Словарь-справочник. – М., 1987.
- Шабдан баатыр. – Б., 1992.
- Шабо Ж-Л. Государственная власть: конституционные пределы и порядок осуществления // Полис. 1993. № 3.
- Шабров О. Ф. Политическая система: структура, типология, устойчивость. – М., 1993.
- Шаниро И. Три способа быть демократом // Полис. 1992. № 1-2.
- Шаповалов В. О перспективах консервативной партийной политики в России // Социологические исследования. 1993. № 4.
- Шаран П. Сравнительная политология. – М., 1992.
- Шварценберг Р. Ж. Политическая социология. В 3-х ч. – М., 1992.
- Шеллинг Т. Стратегия конфликта. – М., 2007.
- Шеримкулов М. Ш. Парламент независимого Кыргызстана. – Б., 1998.
- Шеримкулов М. Ш. Парламенты за мир. – Б., 1998.
- Шмид К. Демократия – это шанс сделать государство человечнее. – Польша, 1995.
- ШОС вебсайты. 2012.
- Ысык-Көл форуму. – Ф., 1987.
- Эволюция партийных систем стран Европы и Америки в 80-е годы. – М., 1990.
- Экхунд К. Эффективная экономика. Шведская модель. – М., 1991.

Элебаева А. Б. Межэтническая ситуация в Кыргызстане: новые формы исследования. – Б., 1996.

Элебаева А. Б. Развитие межэтнических отношений в новых независимых государствах Центральной Азии. – Б., 1995.

Элебаева А. Б., Джусупбеков А. К., Омуралиев Н. А. Ошский межнациональный конфликт: социологический анализ. – Б., 1991.

Элебаева А. Б., Джусупбеков А. К., Омуралиев Н. А. Ошский межнациональный конфликт: социологический анализ // Гуманитарные проблемы современности. Вып. 12. – Б., 2010.

Элебаева А. Б., Омуралиев Н. А. Межэтнические отношения в Кыргызстане: динамика и тенденции развития // Центральная Азия и Кавказ. 2000. № 3.

Элебаева А. Б., Пухова М. Особенности политической трансформации в Кыргызстане // Центральная Азия и Кавказ. 2001. № 4.

Элебаева А. Б. Политическая трансформация: опыт Кыргызстана в мировом контексте. – Б., 2002.

Элементы теории политики. – Ростов-на Дону, 1991.

Эмильбек уулу Айбек. Кыргыз Республикасынын баатырлары. – Б., 2014.

Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20.

Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства.

Там же. Т. 21.

Эпоха демократии. Переход к демократии на Востоке и Юге // Международный журнал социальных наук. 1991. №1.

Эркебаев А. Молдо Кылыч // Ала-Тоо. 1989. № 2.

Эркебаев А. «1990 год: приход к власти А. Акаева». – М., 1992.

Эркин Кыргызстан (ЭрК) демократиялык партиясы. – Б., 1993.

Эртедеги адабият нускалары. – Алматы, 1967.

Этингер Я. Межнациональные конфликты в СНГ и международный опыт // Свободная мысль. 1993. №3

Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. А.А. Асанканов, Г.С. Мамбеталиева. – Б., 2007.

Этносоциальные и этнокультурные процессы в Центральной Азии: история и современность / Отв. ред. А.А. Асанканов, Г.С. Мамбеталиева. – Б., 2010.

Эшанкулова Н.А. Сравнительный анализ политической элиты Кыргызстана северного и южного регионов // Гуманитарные проблемы современности. Научные труды молодых ученых. Вып. 10. – Б., 2009.

Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. Т. I-II. – Ф., 1985.

Юдахин К. К. Кыргызско-русский словарь. – М., 1965.

Юдахин К. К. Русско-кыргызский словарь. – М., 1965.

Юридика аталгылары менен түшүнүктөрүнүн орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү. Илимий-маалымдама басылыш / АРД / Чекки долбоору, авторлор жамааты. – Б., 2005.

Юридический справочник для населения. – М., 1989.

Юсупов Р.У. Численность и расселение дунган в Кыргызстане. Диалог ученых на Великом Шелковом пути: Сборник научных статей / Отв. ред. М.Х. Имазов. – Б., 2002.

Янов А. Л. Изобретение демократии // Диалог. 1991. № 9.

Янов А. Л. Русская идея и 2000-й год. Главы из книги // Нева. 1990. №9.

Яновский Р. Г. Глобальные измерения и социальная безопасность. – М., 1999.

Омуралиев Ч. Жазылык Кулкожакмат жөнүндө // Ала-Тоо. 1990. №10.

Омуралиев, Т. Сыдыкбеков, А. Осмонов, М. Элебаев, Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев.

Онусалиев Б. Молдо Кылычтын революцияга чейинки кыргыз турмушун чагылдырган чыгармаларынын айрым маселелери. Абдырахманов Ыбрай. Молдо Кылыч жөнүндө. Ишканалар Арабаев. Алгы сөз. Белек Солтоноев. Молдо Кылычтын кыскача тарыхы // Ала-Тоо. 1989. №12.

Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – М., 1983.

Akinov A. «Multi-party system in the Kyrgyz Republic» (статья) The Central Asian Post, april 1997.

Cooper Robert. The postmodern State and the World Order. – London, 2000.

Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perration J. Global Transformations Politics, Economics and Culture. – Cambridge, 2000.

State of the World / Ed. By L.R. Brown. – N.Y., L., 1984–2000.

КИРИШ СӨЗ.....	3
I БӨЛҮМ	
1. ПОЛИТОЛОГИЯ: ПАЙДА БОЛУШУ, ӨНҮГҮШҮ, МЫЙЗАМ ЧЕНЕМДҮҮЛҮКТӨРҮ.....	5
1.1. Политологиянын жаралышы: предмети, мазмуну, методдору.....	5
1.1.1. Саясий илимдин предмети.....	5
1.1.2. Политологиянын пайда болушу.....	7
1.1.3. Саясат таануу категориялары.....	8
1.1.4. Саясат таануунун методдору.....	9
1.1.5. Саясат таануу илиминин мыйзам ченемдүүлүктөрү.....	12
1.1.6. Саясат таануунун функциялары.....	13
1.1.7. Саясат таануунун тарыхы.....	14
1.1.7.1. Байыркы дүйнөдөгү саясат таануу.....	15
1.1.7.2. Батыш Европадагы орто кылымдардагы саясат таануу.....	16
1.1.7.3. Кайра Жаралуу доорундагы саясат таануу.....	17
1.1.7.4. Жаңы мезгилдин саясат таануусу	19
1.2 Кыргызстандагы коомдук-саясий ой-пикирдин өнүгүү тарыхынан	20
1.2.1. Байыркы эстеликтердеги коомдук-саясий жана адабий ойлор жөнүндө	20
1.2.1.1. Кул Кожо Акмат Яссавинин «Дивани хикмет» («Акыл сөздөр жыйнагы») ыр китеби	20
1.2.1.2. Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» («Кут алчу билим») дастаны	21
1.2.1.3. Махмуд ибн Хусейн ибн Мухаммед ал-Барскани ал-Кашгари	23
1.2.2. Кыргыз элинин XIII-XVI кылымдардагы коомдук-саясий ой-пикири	24
1.2.2.1. Сайфад-дин Аксыкентти, Сайпидин Молдо Аксыкенди	25
1.2.3. «Манас» эпосу жана андагы коомдук-саясий маанидеги осуяттар	26
1.2.4. XIX кылымдагы замана адабиятында коомдук-саясий ойлордун чагылдырылышы	27
1.2.5. XX кылымдын башындагы коомдук-саясий ойлор	29
1.2.5.1. Токтогул Сатылганов	29
1.2.5.2. Тоголок Молдо	29
1.2.5.3. Молдо Кылычтын «Кысса-и-зилзала» /1911/ тарыхый поэмасы	30
1.2.5.4. Осмонаалы Сыдык /Кыдык/ уулу («Кыргыздардын кыскача тарыхы»)	32
1.2.6. Советтик коомдогу кыргыз элинин коомдук-саясий көз караштары.	

Адабият жана саясат. Социалисттик реализм маселелери жөнүндө (1917-1940)	32
1.2.7. XX кылымдын 40-50 жылдарындагы коомдук-саясий көз караштар. Маданиятка бийлик кысымынын кедергилери	34
1.2.8. XX кылымдын 60-80-жылдарындагы коомдук-саясий маселелер.....	35
1.2.9. Кайра куруу жана айкындуулук мезгилиндеги коомдук-адабий жана коомдук-саясий көз караштардын ар кыл жагдайлары.....	36
1.3 Саясат таануу илиминин эгемендүү Кыргызстандагы калыптанышы.....	39
1.3.1. Бүгүнкү күндө «Саясат таануу» сабагы.....	52
1.4 Кыргызстанда коомдук-саясий ой-пикирдин өнүгүшүнүн айрым өзгөчөлүктөрү	52
2. САЯСАТ ДЕГЕН ЭМНЕ?	55
2.1. Саясат түшүнүгү.....	55
2.2. Саясаттын формасы, мазмуну, функциялары.....	56
2.3. Саясаттын ахлак-адептүүлүгү жөнүндө. Адептүү саясат мүмкүнбү?.....	59
2.4. Саясаттын максаттары, методдору жана каражаттары.....	62
3. БИЙЛИК ДЕГЕН ЭМНЕ?	64
3.1. Бийлик түшүнүгү. Бийликтин бөлүнүшү.....	64
3.2. Бийликтин ресурстары жана түрлөрү.....	67
3.3. Бийликтин легитимдүүлүгү менен эффективдүүлүгүнүн өз ара катнашы жана бири-бирине көз карандылыгы	68
4. САЯСАТТЫН СУБЪЕКТИЛЕРИ	71
4.1. Социалдык топтор саясаттын субъектиси катарында.....	71
4.2. Саясий элита.....	72
4.3. Саясий лидерчилик	74
5. АЗЫРКЫ ЗАМАНДАГЫ САЯСИЙ СИСТЕМАЛАР ЖАНА САЯСИЙ РЕЖИМДЕР	78
5.1. Саясий система түшүнүгү жана анын түрлөрү.....	78
5.2. Саясий режимдер: тоталитаризм, авторитаризм жана демократия.....	81
5.3. Демократиялаштыруунун өбөлгөлөрү жана жолдору.....	84
6. САЯСИЙ ИНСТИТУТТАР.....	94
6.1. Мамлекет.....	94

6.2. Саясий партиялар.....	97
6.3. Партиялардын жана партиялык системалардын сандык критерий боюнча типологиясы.....	99
6.4. Эгемен Кыргызстандагы саясий партиялардын тарыхы. Көп партиялык системанын калыптанышы.....	100
6.5. Шайлоо системасы.....	125
6.6. Шайлоо системасы жана башкаруу формасы: эффективдүү айкалыштарды издөө.....	126
6.7. Жарандык коом.....	128
7. САЯСИЙ ИДЕОЛОГИЯ ЖАНА МАДАНИЯТ.....	131
7.1. Дүйнөлүк саясий идеологиялар.....	131
7.2. Саясий маданият.....	135
7.3. Саясий социалдашуу.....	137
8. САЯСИЙ ӨНҮГҮҮ ЖАНА МОДЕРНИЗАЦИЯ.....	141
8.1. Коомдук саясий өнүгүүдөгү реформалар жана революциялар.....	141
8.2. Саясий модернизация – саясий уюмдаштыруунун традициялык формаларынан чыгуу жолу.....	142
8.3. Авторитаризм жана тоталитаризмден демократияга өтүү.....	145
8.4. Демократиялаштыруунун үчүнчү толкуну» жана демократияны иштөө теориясы.....	148
9. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК АДАМ УКУКТАРЫ ЖАНА ЭРКИНДИКТЕРИ.....	152
9.1. Адам укуктары жана эркиндиктери.....	152
9.2. Адамдын жашоого, бедел-баркка болгон укугу.....	154
9.3. Адамдын жеке эркиндигине жана коопсуздугуна, жеке турмушуна жана турак жайына эч кимдин кийлигишпөө укугу.....	155
9.4. Кыргыз Республикасынын аймагында жүрүү, барар жана туурар жерин тандап алуу эркиндиги.....	156
9.5. Дин тутуу эркиндиги.....	157
9.6. Ой-пикирлерди эркин билдирүү укугу.....	158
9.7. Саясий укуктар жана эркиндиктер.....	159
9.8. Экономикалык эркиндиктер.....	161
9.9. Эс алуу укугу.....	162
9.10. Эне менен баланын мамлекет тарабынан корголушу.....	164

9.11. Социалдык камсыз болуу укугу.....	164
9.12. Адамдын саламаттыкты сактоо жана медициналык жардам алуу укугу.....	165
10. САЯСИЙ КОНФЛИКТТЕР.....	166
10.1. Саясаттагы конфликттердин мазмуну жана мааниси.....	166
10.2. Саясий конфликттерди башкаруу.....	167

II БӨЛҮМ

СХЕМАЛАР. Гуманитардык жана социалдык-экономикалык сабактардын системасы.....	173
САЯСИЙ ИЛИМдердин системасы.....	174
САЯСАТ ТААНУУ илими, түзүүчү элементтери.....	175
САЯСАТ ТААНУУ илими: объектиси, предмети, методдору, деңгээлдери.....	176
САЯСАТ ТААНУУНУН МЫЙЗАМ ЧЕНЕМДҮҮЛҮКТӨРҮНҮН НЕГИЗГИ ТОПТОРУ.....	177
САЯСАТ ТААНУУнун категорияларынын системасы.....	178
САЯСАТ ТААНУУнун функциялары.....	179
САЯСИЙ ОЙДУН КАЛЫПТАНУУСУНУН ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮНҮН ТАРЫХЫ.....	180
Кыргызстанда саясий ойдун түптөлүшү жана өнүгүшү.....	181
Азыркы мезгилдеги саясий илимдин эволюциясынын баскычтары.....	183
Азыркы мезгилдеги чет элдик саясат таануунун негизги мектептери.....	184
Заманбап саясий концепциялар менен теориялардын классификациясы.....	185
Либерализм.....	186
Консерватизм.....	187
Неоконсерватизм.....	188
Социал-реформизм.....	189
Саясат: саясатты түшүндүрүүдөгү негизги парадигмалар.....	190
Саясат: классификациялоонун негиздери.....	191
САЯСАТтын түзүмү.....	192
Саясаттын коомдук жашоонун башка чөйрөлөрү менен болгон өз ара мамилеси.....	193
САЯСАТтын функциялары.....	194
БИЙЛИК кубулуш катары: булактары, мүнөздүү белгилери.....	195
БИЙЛИК кубулуш катары: формалары, каражаттары, түрлөрү.....	196
БИЙЛИКтин ресурстары.....	197
МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИК жана САЯСИЙ БИЙЛИК.....	198

Саясий БИЙЛИК.....	199
Саясий бийликтин типтери жана алардын мүнөздөмөлөрү.....	200
Бийликтин (саясаттын) субъекттери.....	201
САЯСИЙ КЫЗЫКЧЫЛЫК	202
САЯСИЙ КЫЗЫКЧЫЛЫКтардын классификациясы.....	203
САЯСИЙ СИСТЕМАнын түзүлүшү.....	204
САЯСИЙ СИСТЕМАнын классификациясы.....	205
Коомдун саясий системасынын институционалдык бөлүкчөсү.....	206
Коомдун саясий системасынын идеологиялык бөлүкчөсү.....	207
Коомдук саясий системанын нормативдик бөлүкчөсү.....	208
Коомдун саясий системасынын коммуникативдик бөлүкчөсү.....	209
Коомдун саясий системасынын маданий бөлүкчөсү	210
Саясий системанын функциялары.....	211
МАМЛЕКЕТ.....	212
МАМЛЕКЕТтин түзүмү.....	213
МАМЛЕКЕТтердин типологиясы	214
МАМЛЕКЕТтин функциялары	215
Укуктук МАМЛЕКЕТ	216
Социалдык МАМЛЕКЕТ.....	217
Кыргыз Республикасынын мамлекеттик түзүлүшү.....	218
КР Мамлекеттик бийликти жүргүзгөн органдар	219
Кыргыз Республикасынын президенти	220
Президенттик шайлоолордун азыркы замандагы системасы.....	221
Президенттик мөөнөттөр.....	222
Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши	223
Кыргыз Республикасынын өкмөтү.....	224
Кыргыз Республикасынын башка мамлекеттик органдары.....	225
Ар кайсы башкаруу системасындагы президент менен парламенттин конституциялык ыйгарым укуктары	226
Улуу Британиянын мамлекеттик түзүлүшү	228
Франциянын мамлекеттик түзүлүшү (аралаш башкаруу системасы).....	229
АКШнын мамлекеттик түзүлүшү (Президенттик башкаруу формасы)	230
Швейцариянын мамлекеттик түзүлүшү (Парламенттик башкаруу формасы)	231
Президенттик, жарым президенттик жана парламенттик башкаруудагы президенттин ыйгарым укуктары.....	232
Жергиликтүү өз алдынча башкаруу.....	236
САЯСИЙ ПАРТИЯ.....	237

САЯСИЙ ПАРТИЯлар: классификациялоонун негиздери.....	238
ПАРТИЯлык система.....	239
Коомдук саясий кыймылдын өнүгүү стадиялары.....	240
Азыркы учурдагы демократиялык кыймыл	241
САЯСИЙ РЕЖИМ.....	242
САЯСИЙ РЕЖИМдердин классификациясы	243
ТОТАЛИТАРИЗМ.....	244
Тоталитаризмдин саясий режим катары өзгөчөлүгү.....	245
АВТОРИТАРИЗМ	246
Демократиялык саясий режим	247
ЖАРАНДЫК КООМ.....	248
ЖАРАНДЫК КООМ: түрлөрү, түзүмү, жашоо формалары	249
ЖАРАНДЫК КООМ жана САЯСИЙ БИЙЛИК	250
ЖАРАНДЫК КООМдун түзүлүшүнүн шарттары	251
САЯСИЙ АҢ-СЕЗИМ.....	252
САЯСИЙ АҢ-СЕЗИМдин түзүмү.....	253
САЯСИЙ МАДАНИЯТ.....	254
САЯСИЙ МАДАНИЯТтын түзүмү.....	255
САЯСИЙ МАДАНИЯТтын функциялары	256
САЯСИЙ МАДАНИЯТтын классификациясы	257
Коомдун саясий маданиятын түзүүчү субъектилер.....	258
Саясий социалдашуу.....	259
САЯСИЙ ЭЛИТА.....	260
ЭЛИТАнын маңызы.....	261
САЯСИЙ ЭЛИТАнын классификациясы.....	262
САЯСИЙ ЭЛИТАнын функциялары.....	263
САЯСИЙ ЭЛИТАны тандоо (РЕКРУТИРЛЕШТИРҮҮ).....	264
САЯСИЙ ЛИДЕР.....	265
УЛУТТУК МАСШТАБДАГЫ саясий лидердин коомдун экстремалдык шарттарда жашаган мезгилине ылайык сапаттары	266
САЯСИЙ ЛИДЕРлердин классификациясы.....	267
САЯСИЙ ПРОЦЕСС.....	269
САЯСИЙ ПРОЦЕССтин түзүмү.....	269
САЯСИЙ ПРОЦЕССтеги субъект-объекттик мамилелердин түзүмү.....	270
ДЕМОКРАТИЯЛЫК САЯСИЙ ПРОЦЕССтин формалары.....	271
ДЕМОКРАТИЯЛЫК САЯСИЙ ПРОЦЕССтин иштөөсүнүн жана өнүгүүсүнүн шарттары.....	272

САЯСИЙ КОНФЛИКТ.....	273
САЯСИЙ КОНФЛИКТ: чечүү жолдору	274
УЛУТТУК МАСЕЛЕ.....	275
УЛУТТАРДЫН ӨЗ ТАГДЫРЫН ӨЗУ ЧЕЧҮҮҮ УКУГУ.....	276
ЭЛДЕРДИН УЛУТТУК-МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШ ФОРМАЛАРЫ.....	277
КОНФЕДЕРАЦИЯ.....	278
САЯСИЙ АРАЗДАШУУ (конфликт).....	279
ФЕДЕРАЦИЯ.....	280
Федерациянын жана анын субъекттеринин чет мамлекеттеги ишмердүүлүгү	281
Улуттар аралык мамилелердин саясий аспектилерин.....	284
УЛУТТУК САЯСАТ.....	285
Улуттар аралык конфликт (араздашуу).....	286
Улуттар аралык конфликттердин типологиясы.....	287
Улуттар аралык конфликттерди алдын алуу жана чечүү методдору.....	288
ДИНдин түзүмү.....	289
Мечиттин (чиркөөнүн) коомдук-саясий ишмердүүлүгү (негизги багыттары)	290
САЯСАТ МЕНЕН ДИНдин бири-бирине болгон карым-катнашынын	
диалектиси.....	291
ДИНдин негизги багыттары.....	292
САЯСИЙ ПРОГНОЗДОО.....	293
САЯСИЙ ПРОГНОЗДООнун бөлүнүшү.....	294
САЯСИЙ ПРОГНОЗДООнун негизги баскычтары.....	295
САЯСИЙ ПРОГНОЗДООнун негизги ыкмалары.....	296
САЯСИЙ КЫРДААЛ.....	297
ИЧКИ САЯСИЙ КЫРДААЛды анализдөө ыкмасы.....	298
ЭЛ АРАЛЫК (ЧӨЛКӨМДҮК) САЯСИЙ КЫРДААЛды анализдөөнүн	
методикасы.....	299
ТЫШКЫ САЯСАТ.....	300
ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕР.....	301
Эл аралык парламенттик уюмдар.....	302
ДҮЙНӨНҮН НЕГИЗГИ БЕЛГИЛЕРИ.....	303
ЗАМАНБАП ДҮЙНӨЛҮК ТАРТИПТИН МАЗМУНУ.....	304
ЖАҢЫ ДҮЙНӨЛҮК ТАРТИПТИН идеяларын ишке ашыруу багыттары.....	305
ГЛОБАЛДУУ КӨЙГӨЙЛӨР.....	306
КООПСУЗДУК.....	307
КООПСУЗДУКка КОРКУНУЧ СИСТЕМАсынын классификациясы.....	308
КОРКУНУЧ ЖАРАТУУЧУ ФАКТОРЛОРдун негизги түрлөрү.....	309

КООПСУЗДУКТУ КАМСЫЗ КЫЛУУ МЕХАНИЗМИнин негизги	
звенелору	310
КООПСУЗДУКТУ КАМСЫЗ КЫЛУУнун негизги методдору.....	311
Мамлекеттин жана коомдун аскердик уюмунун түзүмү.....	312
Аскердик уюмдун мүнөзүнө жана түзүлүшүнө таасир этүүчү факторлор.....	313
Армия.....	314
Согуш.....	315
АСКЕР САЯСАТЫ түшүнүгү.....	316
АСКЕР САЯСАТЫнын субъекттери жана объекттери.....	317
МАМЛЕКЕТТИН АСКЕР САЯСАТЫнын мүнөзү жана моделдери.....	318
БИБЛИОГРАФИЯ.....	319
МАЗМУНУ.....	350

Тарых жана саясат таануу илимдеринин доктору, профессор
Акунов Аалыбек Акунович;
Саясат таануу илимдеринин доктору
Мамбеталиева Гүлмира Сулаймановна;
Саясат таануу илимдеринин доктору
Кангелдиев Азамат Нургазиевич;

ПОЛИТОЛОГИЯ

Корректору *Эркинбек к. Ж.*
Редактору *Турдукулова А.К.*
Тех.редактору *Кочоров А.Д.*

Басууга 14.05.2015-ж. берилди. Форматы 60x84 ¹/₁₆. Офсеттик кагаз.
Офсеттик басуу. Көлөмү 22,75 б.т. Нускасы 100 д. Муктажы 241. Баасы 390с.

Бишкек ш., Сухомлинов көч., 20.

“Техник” ББ Кыргыз мамлекеттик техникалык университети,
т: 54-29-43, e-mail: beknur@mail.ru